

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

ФІЛОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Науковий журнал

Випуск 5

Дніпропетровськ
2013

**Фахове видання з філософських та політичних наук,
затверджено постановою президії ВАК України
№ 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.**

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Розглянуто актуальні проблеми філософії, соціології та політології. Проаналізовано деякі онтологічні, метафізичні, етичні, математичні аспекти західноєвропейської, російської та української філософії, а також фундаментальні аспекти становлення соціології і політології у сучасній культурі.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, а також аспірантів і студентів гуманітарних факультетів.

Рассмотрены актуальные проблемы философии, социологии и политологии. Проанализированы некоторые онтологические, метафизические, этические, математические аспекты западноевропейской, русской и украинской философии, а также фундаментальные аспекты становления социологии и политологии в современной культуре.

Для научных работников, преподавателей высших учебных заведений, а также аспирантов и студентов гуманитарных факультетов.

The main issues of philosophy, sociology and political science are examined. Certain ontological, metaphysical, ethical, mathematical aspects of Western European, Russian and Ukrainian philosophy and fundamental aspects of the sociology and political science in contemporary culture are analyzed.

For researchers, academics and graduate students of humanities faculties.

Редакційна колегія:

д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко** (відп. редактор); д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р політ. наук, проф. **А. Б. Карімова** (Росія); д-р філос. наук, проф. **В. М. Рамішвілі** (Грузія); д-р іст. наук, проф. **В. Г. Городяненко**; д-р філос. наук, проф. **С. В. Шевцов**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р. філос. наук, проф. **В. І. Пронякін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Іваненко**, д-р філос. наук, проф. **О. О. Осетрова**; д-р політ. наук, проф. **О. Л. Тупиця**; д-р політ. наук, проф. **В. В. Кривошеїн**, д-р політ. наук, проф. **М. А. Шепелєв**; д-р політ. наук, проф. **Г. П. Щедрова** (м. Луганськ); д-р соціол. наук, проф. **А. С. Лобанова** (м. Кривий Ріг); д-р соціол. наук, проф. **С. Л. Катаєв** (м. Київ); д-р соціол. наук, проф. **Н. М. Лисиця** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **В. П. Горбатенко** (м. Київ); д-р. соціол. наук, проф. **Л. М. Хижняк** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **С. П. Наумкіна** (м.Одеса); д-р філос. наук, проф. **Ф. М. Кирилюк** (м. Київ); д-р. філос. наук, проф. **В. Б. Окроков**; к-т політ. наук, доц. **В. І. Пашенко** (відп. секретар).

Рецензенти:

д-р. філос. наук, проф. **В. В. Хміль**, д-р. філос. наук, проф. **О. М. Корх**, д-р. філос. наук, проф. **О. В. Халапсіс**, д-р. філос. наук, проф. **В. І. Палагута**, д-р політ. наук, проф. **І. А. Побочій**, д-р політ. наук, проф. **Ф. В. Барановський**, д-р політ. наук, проф. **М. С. Іванов**, д-р політ. наук, доц. **В. С. Сергєєв**.

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2013
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2013
© Автори статей, 2013

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1 (091) + 130.3

В. А. Вершина

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФЕНОМЕН ЛЮБВИ В ФИЛОСОФИИ ИВАНА ИЛЬИНА

Рассмотрен феномен любви как структурный элемент образа человека в философской антропологии Ивана Ильина. Проанализированы взгляды философа на природу, виды и атрибутивные черты любви.

Ключевые слова: Иван Ильин, философская антропология, образ человека, религиозность, дух, духовность, феномен любви.

Как правило, категория «образ человека» связывается с самыми разными аспектами представлений о человеке. Само слово «образ» несет в себе сложное полисемантическое значение. В толковом словаре С. Ожегова и Н. Шведовой «образ» определяется как результат и идеальная форма отражения предметов и явлений материального мира в сознании человека в философии; вид, облик; живое, наглядное представление о ком-то или о чем-нибудь; обобщенное художественное отражение действительности, облеченное в форму конкретного индивидуального явления в искусстве; тип, характер в художественном произведении (Ozhegov 1996, р. 368) [7, с. 368]. В православном мировоззрении слово «образ» тесно связано со словом «образование», первоначально означавшее участие в созидании в человеке образа Божьего, восстановление его по подобию Божьему, которые он утратил и утрачивает в результате грехопадения Адама и собственных грехов. В русской философии и риторике слово «образ» представляет собой классическое понятие, выражающее индивидуальное отличие, духовный, душевный и телесный облик, вид, склад человека (Annushkin 2013) [1].

Формирование образа человека обусловлено социокультурными особенностями эпохи и формами общественной практики, что, соответственно, определяет доминирование того или иного образа, а также его вариативность в контексте культурно-исторической динамики. Образ человека может пониматься в рамках классических парадигм – мифологической и рациональной; космо-, техно-, антропоцентристской и других. Можно выделить его различные интерпретации в пространстве отдельных культурных эпох или в границах «национальных философий». Современная культурная ситуация вызывает обособление и переплетение самых разных образов человека: человек прагматический, стремящийся исключительно к успеху; человек дегуманизированный; человек «погибающий» (Gromov 2006) [2] и т. п. Все они ассоциируются с кризисом смысло-жизненных ориентиров и утратой нравственных ценностей. В то же время отмечается тенденция к возрождению духовных ценностей и восстановлению нравственного образа человека. В этой связи актуальной задачей представляется реконструкция образов человека, репрезентированных русской философской мыслью, а также экспликация кристаллизующих их структурных элементов.

Неотъемлемым структурным элементом образа человека являются представления о феномене любви, ее сущности, интенциональности, силе и действенности. В русской философии, традиционно, много внимания уделялось теме любви и различным ее проявлениям. Любовь рассматривается в работах Вл. Соловьева, В. Розанова, С. Франка, Н. Бердяева, И. Ильина. Целью данной статьи является анализ феномена любви как

структурного элемента образа человека в философской антропологии Ивана Ильина.

Философские взгляды Ильина рассматривались такими известными российскими и украинскими исследователями русской философии, как Р. Алейник, Г. Аляев, Н. Гаврюшин, Н. Григорьева, П. Гуревич, И. Евлампиев, М. Каган, В. Кувакин, Б. Марков, В. Слободчиков, С. Смирнов, Т. Суходуб, С. Хоружий. За последние два десятилетия философии Ильина посвящен целый ряд диссертационных исследований. В частности, в работах Е. Симонишвили, А. Станкевич, Д. Честнейшиной разрабатывались различные аспекты проблемы человека в трактовке философа. Это концепция духовности, анализ нравственных принципов и проблема становления личности, проблемы социально-философской антропологии (Simonishvili 2010; Stankevich 2010; Chesteishina 2006) [9; 10; 11]. Но феномен любви, как один из структурных элементов образа человека в философии И. Ильина, не нашел должного освещения.

В исследованиях по русской философии часто проводится мысль о том, что проблемы духовной культуры, духовного делания, жизни в духе истины, добра и красоты решались в русской философии больше в русле религии (православия) и философии религии, чем с точки зрения общечеловеческих ценностей (Panfilov 2010, р. 26) [8, с. 26]. И хотя здесь же делается оговорка об условности и относительной справедливости такого противопоставления, по умолчанию, вся русская философия фактически отождествляется с направлением, которое принято обозначать как «русская религиозная философия» или «философия Серебряного века». Заметим, что сегодня отмечается постоянное обращение к проблематике «русской религиозной философии» и обилие историко-философских работ, в которых присутствует либо само понятие, либо перечисляются имена философов, к нему относимых. Но, несмотря на это, исследователи весьма расплывчато определяют критерии дифференциации философских персоналий и концепций, охватывающих объем данного понятия. В некоторых случаях в эту категорию включены практически все более-менее значительные русские философы, а словосочетание «религиозный философ» непосредственно подразумевает «русского философа». Представляется, что все же не следует все богатство русских философских исканий сводить только к весьма влиятельному (но отнюдь не единственному) религиозно-православному направлению. Наряду с ним в XIX – XX веках четко выделяются марксистский, консервативный, либеральный, позитивистский и литературно-художественный типы философствования, в рамках которых обосновывался и декларировался образ человека и, в том числе, представление о феномене духовности.

Вместе с тем следует отметить, что взгляды И. Ильина по типу философского мировоззрения вполне вписываются в рамки религиозно-православной философии, о чем неоднозначно заявляют уже названия его философских работ. Соответственно, мировоззренческим и методологическим фундаментом антропологической концепции выступает его собственная религиозность и понимание им религиозного чувства как основы всей жизни человека. «Религия есть самое реальное в жизни верующего и религиозному опыту принадлежит главное значение и главное место в душе человека» (Ilin 1993a, p. 54) [3, с. 54]. Некоторые исследователи говорят о «своеобразности» ильинской антропологии, поскольку он воспринял принципы гегелевского имманентизма, совместив их с элементами катафатического рационального богословия и иррационализма (Chesteishina 2006) [11]. Такая оценка представляется не совсем верной в связи с подчеркнутой ортодоксальностью религиозных взглядов мыслителя, «истинной православностью», что неоднократно отмечалось современниками Ильина, а исследователями его творчества трактовалось как «философия православного христианства» (Panfilov 2010, p. 43) [8, с. 43].

В качестве центральных категорий философской антропологии Ильина исследователи преимущественно выделяют духовность или нравственность как одно из ее проявлений (Panfilov 2010; Simonishvili 2010; Stankevich 2010) [8; 9; 10]. Сущность религиозного опыта состоит в обращении к Богу; но именно обращение к Богу «делает человека духом» (Ilin 1993a, p. 54) [3, с. 54]. В этой связи необходимо уточнить, какое содержание вкладывает Ильин в категории дух, духовность. Дефиниции духовности встречаются во многих работах Ильина, и дух им определяется через определенные аспекты человеческой экзистенции. Приведем только несколько определений духа, которые дает Ильин в своих работах:

1. Дух есть самое главное в человеке. Каждый из нас должен найти и утвердить в себе свое «самое главное» – и никто другой заменить его в этом утверждении и нахождении не может (Ilin 1993a, p. 51) [3, с. 51].

2. Человек есть дух, т. е. нетелесная творческая энергия со своими особыми ценностями и целями, с особыми критериями, с высшими жизненными формами и законами: это законы и формы духовной самостоятельности, свободы и самоосвобождения, достоинства и ответственности, совершенствования, очищения, богосыновства, любви, свободы и бессмертия (Ilin 1993a, pp. 411–412) [3, с. 411–412].

3. Дух есть все то, что при условии «духовного прозрения» можно определить через: потребность священного и радость верного ранга; дар молитвы; силу поющего сердца; жилище совести; месторождение художественного вкуса (Ilin 1993a, p. 52) [3, с. 52].

4. Это сила, которая «открывает человеку настоящий, подлинный, достойный Предмет для его любви, тот Предмет, который сам по себе выше мира, но который таится и в природе, и в вещах, и в людях, и в человеческих отношениях и созданиях; которым стоит жить, который стоит любить и за который поэтом стоит и умереть» (Ilin 1993b, p. 75) [4, с. 75]. Для обозначения духовной силы в человеке Ильин также признает такие понятия, как «духовный вкус», «чутье к совершенству», «видение божественного», «боголюбивый ум», «очевидность».

5. Дух это и сила личного самоутверждения в человеке, но не в смысле инстинкта и не в смысле

рационалистического «осознания» состояний своего тела и своей души, а в смысле верного восприятия своей личностной самосущности, в ее предстоянии Богу и в ее достоинстве. Человек, не осознавший своего предстояния и своего достоинства, не нашел своего духа» (Ilin 1993a, p. 51) [3, с. 51].

6. Дух есть дар выбора, предпочтения и самоопределения. Дар свободы растет в процессе самоосвобождения; он может и должен стать сущим духовным искусством; он может привести человека к полноте свободы – в Боге (Ilin 1993a, pp. 59–60) [3, с. 59–60].

Таким образом, говоря о духе, Ильин дает довольно обширные и нечеткие дефиниции и характеристики, которые распространяются как на понимание сущности человека, его атрибутивных свойств, так и на представления о человеческом предназначении и смысле жизни. Дух выступает и как начало человеческого существа (его сущностная особенность, но которую человек еще должен обрести), и как энергия, и как сила, пробуждающая, но и самоутверждающая человека в его достоинстве, а также дар свободы, возможность (и необходимость!) нравственного выбора. Духовность у Ильина выступает единственным способом подлинного бытия человека, сущность которого определяется диалектическим единством тела, души и духа. Духовное развитие личности предопределяет духовное развитие социально-политической сферы. Высший нравственный принцип заключается в требовании к обладанию полноценным религиозным чувством, полноценной и предметной верой, поскольку только религиозный опыт является основой всего ценного и значимого в человеческой жизни (Stankevich 2010) [10].

Непосредственно с представлениями о духовности связано понимание Ильиным феномена любви. Проблематика любви неизменно привлекает внимание философа, который на протяжении всей своей жизни следовал убеждению в том, что человек без любви жить не может. Глубокий анализ данного явления находим в одной из самых дискуссионных работ Ильина «О сопротивлении злу силою» (1925 г.). Обращение к теме любви актуально для него и связано с критикой толстовства и обоснованием собственной философской позиции, поскольку «самое сопротивление злу *проистекает из одухотворенной любви, ею* осуществляется, *ей* служит, к *ней* ведет, *ее* насаждает, растит и укрепляет» (Ilin 1993a, p. 74) [3, с. 74].

В понимании существа любви у Ильина, прежде всего, можно выделить любовь как некий целостный феномен, фундаментальное чувство, из которого возможны дальнейшие дифференциации на два объективно существующих состояния: любовь, взятая сама по себе, независимо от духа, его предмета, цели и заданий, и любовь одухотворенная. В целом, для любви характерны открытость души, влечение и сила, приятие, сочувствие, умиленное пение из глубины, способность к единению и отождествлению с любимым, творчество. Но здесь Ильин детализирует возможные проявления атрибутов любви. Так, сила может растрачиваться впустую в борьбе за ложные цели; душа, распахнутая для любви, беспомощна и потому открыта для проникновения того, что может оказаться любви недостойным; умиленное пение может быть вызвано наслаждением греха. В контексте предметной направленности любви Ильин также ставит вопросы и о том, кто (что) заслуживает или же не заслуживает сочувствия, о проблеме единения

и отождествления со злом, которое истощает эту способность и извращает благодатность любви. Таким образом, названные атрибутивные характеристики любви, на первый взгляд, имеют коннотативный смысл и отражают возвышенность, благородство, даже святость любви как таковой, но, с точки зрения Ильина, по своей сути являются нейтральными и детерминированы интенциональностью (предметностью) самой любви. Как таковая любовь есть «жажда и голод», но утоление и насыщение «не предусматривают сами по себе ни качества питья, ни достоинства пищи» (Ilin 1993b, p. 74) [4, с. 74].

Как уже было сказано, Ильин различает два состояния любви. Первый вид любви представляет собой начало слепой страсти, второй – есть любовь одухотворенная. Или *любовь инстинкта* и *любовь духа*. Строго разграничивая любовь бездуховную и одухотворенную, Ильин выделяет признаки-антиподы. Первая сочетает в себе силу влечения и духовную беспомощность, закономерность инстинкта и духовную случайность, биологическую безошибочность и духовную неразборчивость. Такая любовь слепа, пристрастна, своекорыстна, пробирается ощупью, преследует только наслаждение, но при этом истощается, чахнет и гаснет, есть процесс умирания. Иными словами, это любовь без духа, беспредметная и «не видящая». Вторая, любовь одухотворенная, является безусловным идеалом для Ильина. Соответственно, она – «истинное», «подлинное», «настоящее» состояние любви, именно ей посвящены практически все размышления мыслителя. Такая любовь совершает полет, служит, строит, есть горение и оживление жизни. Любовь духовную Ильин называет первым и глубочайшим источником духовного опыта, его основным и необходимым «органом». Любящий человек собирается и сосредотачивается, концентрируется на одном содержании (будь то человек, коллекция картин, музыка, или горы), душа любящего начинает «накаляться и гореть». Ильин апеллирует к Платону, повторяя его мысль о душевном богатстве и душевной бедности, которые дает человеку любовь. Несмотря на все страдания и переживания, любящий богат духовно, а значит, подчеркивает Ильин, любовь, всегда есть радость (Ilin 1993b, p. 154) [5, с. 154].

Трудность человеческого существования Ильин видит в том, что два состояния любви сравнительно редко сочетаются. Причины – поскольку люди или совсем не знают духовной любви, или обе любви «легко вступают в разноречие», или же сильнейшая подчиняет себе слабейшую. Различие между ними, по Ильину, не связано с делением на «чувственную», «земную» и «сверхчувственную», «платоническую». Оно касается предметной направленности любви. Любовь инстинкта ищет того, что человеку субъективно нравится, слепо идеализирует и поклоняется фантому – совершенству, созданному ей же. Духовная любовь по природе своей тяготеет к *качеству, достоинству, совершенству*, ищет объективно-хорошее, добро *на самом деле*. Объективно-хорошее есть, по Ильину, *само Божественное*, таким образом, духовная любовь представляет собой «некий голод души по Божественному» (Ilin 1993b, p. 156) [5, с. 156]. Следует отметить, что Ильин прослеживает две ступени духовной любви: к Богу и через Бога – уже к человеку, ближнему.

Любовь выступает как сущностное явление и, в некотором смысле, может быть приравнена к понятию духа. Начало духа есть начало предметного выбора и религиозной преданности, указывающее любви ее верный

предмет (Ilin 1993b, p. 76) [4, с. 76]. Ильин указывает, что сущность человеческого существа ... определяет и ведет не мысль и не сознание, но *любовь*, даже и тогда, когда она в припадке отвращения судорожно преобразуется в ненависть и окаменеет в злобе. Человек определяется тем, что он любит и как он любит.

Вместе с тем Ильин отчасти противоречит своей собственной бескомпромиссности в характеристиках состояний любви, поскольку делает оговорку: два вида любви совсем не враждебны и не противоположны. Более того, в одной из последних работ «Путь к очевидности» Ильина находим стремление к примирению обоих состояний любви, обоснование их взаимной детерминированности и необходимости: «*Дух есть высшее естество инстинкта, а инстинкт есть элементарная, но ограниченно-целесообразная сила самого духа*» (Ilin 1993b, p. 311) [6, с. 311].

Во многих исследовательских работах прослеживаются попытки идеализировать антропологические представления Ильина, показать объективность и беспристрастность не только его философских заключений, но и методологическую значимость педагогических наставлений в контексте проблемы человека. Так, Д. Честнейшина полагает, что Ильин отказывался от одномерного видения человека, попытался избежать редукции человека к какой-либо отдельной форме его проявления, стремясь осмыслить человека во всех аспектах его жизнедеятельности (Chesteishina 2006) [11]. По мнению В. Панфилова, верующие русские мыслители, ориентируясь на Божественное откровение, благодать и на верующего читателя, все же понимали, что пути обретения духовности могут быть различными – научным, художественным, обыденным, политическим, а не только религиозным (Panfilov 2010, p. 26) [8, с. 26]. Такие суждения представляются весьма спорными, поскольку Ильин действительно рассматривает человека сквозь призму его природы, социальности, разумности, как существо государственное, правовое, исток и результат национальной культуры. Но именно начало духа, духовность Ильин считает тем детерминирующим фактором, который конституирует сущность человека. Вместе с тем мыслитель неоднократно подчеркивал именно религиозное начало жизни, обретение истинности через любовь к Богу, а затем к человеку. Философскую антропологию Ильина представляется возможным сформулировать через максимум «человек – это дух, истоком становления которого есть любовь к Богу». Любовь играет ключевую роль в интерпретации Ильиным пути становления человека (заметим, что Ильина часто относят к русским предшественникам экзистенциализма).

Таким образом, анализ феномена любви в философской антропологии Ивана Ильина показал, что представления о духе и духовности человека всецело детерминируют представления философа о любви. Ильин выделяет любовь как целостный феномен, который характеризуется рядом атрибутивных черт. В таком аспекте любовь выступает как некая основа дальнейших видоизменений любви на два состояния: любовь обычную, будничную, и любовь одухотворенную. Наличие бездуховной любви, любви к недостойным объектам, несущим в себе и творящим зло, Ильин признает, но оценивает такую любовь резко негативно, только как условие и возможность для пробуждения любви духовной. Такой подход все же представляется несколько схематичным

и односторонним, не охватывающим всех сложностей и противоречий данного феномена.

Библиографические ссылки

1. Аннушкин В. И. Образ человека в русской классической и современной риторике [Электронный ресурс] / В. И. Аннушкин // Слово. Образовательный портал. – 8 марта 2013. – Режим доступа : <http://www.portal-slovo.ru/history/39044.php>
2. Громов М. Н. Образ человека в русской философии [Электронный ресурс] / М. Н. Громов // Общеуниверситетский научно-методический семинар «Актуальные проблемы современности сквозь призму философии». – Межрегиональный институт общественных наук при Новгородском государственном университете. – 2 марта 2006 г. – Режим доступа : <http://www.mion.novsu.ac.ru/gev/projects/seminar/Gromov>
3. Ильин И. Аксиомы религиозного опыта: Исследования. Т. 1/2 / И. Ильин. – М. : ООО Рарог, 1993. – 448 с.
4. Ильин И. О сопротивлении злу силою / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 6–132.
5. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 134–288.
6. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 290–403.
7. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – Изд. 3-е, стер. – М. : Изд-во «Аз», 1996. – 928 с.
8. Панфилов В. А. Духовное творчество как феноменальное основание метафизики гуманитарных знаний и философии науки : монография / В. А. Панфилов. – Днепропетровск : Инновация, 2010. – 136 с.
9. Симонишвили Е. Н. Концепция духовности в философском наследии И. А. Ильина : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 / Е. Н. Симонишвили. – Мурманск, 2010. – 19 с.
10. Станкевич А. Р. Нравственные принципы и проблема становления личности в философии И. А. Ильина : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 [Электронный ресурс] / А. Р. Станкевич. – СПб., 2010. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/nravstvennye-printsipy-i-problema-stanovleniya-lichnosti-v-filosofii-ia-ilina#ixzz2L4Dlr8Dl>
11. Честнейшина Д. А. Социально-философская антропология И. А. Ильина : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 [Электронный ресурс] / Д. А. Честнейшина. – Архангельск, 2006. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/sotsialno-filosofskaya-antropologiya-ia-ilina#ixzz2L57OvBSi>

Вершина В. А. Феномен любові у філософії Івана Ільїна
Розглянуто феномен любові як структурний елемент образу людини у філософській антропології Івана Ільїна. Проаналізовано погляди філософа на природу, види і атрибутивні риси любові.

Ключові слова: Іван Ільїн, філософська антропология, образ людини, релігійність, дух, духовність, феномен любові.

Vershina V. A. The phenomenon of love is in philosophy of Ivan Iljin

Forming of image of person is conditioned by the social - cultural features of epoch and forms of public practice that, accordingly determines prevailing of one or another image, and also his changes in the context of cultural and historical dynamics. Image of person can be understood within the framework of classic paradigms: mythological and rational; space-, techno-, and anthropological-centered and other. It is possible to distinguish his different interpretations in space of separate cultural epochs, or within bounds of «national philosophy».

The mandatory structural element of image of person is ideas about the phenomenon of love, her essence, subjectness,

force and effectiveness. In Russian philosophy traditionally much attention was spared to the theme of love and her different displays. Deep analysis of love is represented in works of Ivan Iljin.

Philosophical looks of Ivan Iljin are written into the scopes of religiously-orthodox philosophy, accordingly, his own religiousness and understanding by him religious sense as basis of all life of man comes as world view and methodological foundation of anthropological conception.

As central categories of philosophical anthropology of Ivan Iljin researchers mainly distinguish spirituality. Ivan Iljin gives enough vast and unclear definitions and descriptions of spirit and spirituality. A spirit comes as beginning of human creature, and as energy, and as force, waking up, but also force that statements a man in his dignity, and also gift of freedom, possibility of moral choice.

Understanding by Iljin of the phenomenon of love, which unchanging comes into the notice of philosopher, is constrained directly with ideas about spirituality. In understanding of creature of love in works of Iljin, foremost, it is possible to distinguish love as some integral phenomenon, fundamental sense from which further differentiations are possible on two objectively existing the states: love, taken in itself, regardless of spirit, his object, purpose and tasks, and love inspired. On the whole for love are characteristic the openness of the soul, appetite and force, sympathy, touched singing from a depth, capacity for unity and equation with a darling, creation.

Love in philosophy of Iljin comes as the essence phenomenon and in a manner can be equated with the concept of spirit. Beginning of spirit is beginning of subject choice and religious devotion, indicative her faithful object to love.

Keywords: Ivan Iljin, philosophical anthropology, image of person, religiousness, spirit, spirituality, phenomenon of love.

References

- Annushkin, V 2013, 'Obraz cheloveka v russkoi klassicheskoi i sovremennoi ritorike' ['The image of man in the Russian classical and modern rhetoric'], *Slovo. Obrazovatel'nyi portal*, viewed 1 April 2013, <<http://www.portal-slovo.ru/history/39044.php>>.
- Gromov, M 2006, 'Obraz cheloveka v russkoi filosofii' ['The image of man in Russian philosophy'], *Obshcheuniversitetskii nauchno-metodicheskii seminar 'Aktualnye problemy sovremennoi skvoz prizmu filosofii'*, viewed 1 April 2013, <<http://www.mion.novsu.ac.ru/gev/projects/seminar/Gromov/>>.
- Il'in, I 1993a, 'Aksiomy religioznogo opyta: Issledovaniia' ['Axioms of Religious Experience: Studies'], Vol. 1–2. ООО Rarog, Moscow
- Il'in, I 1993b, 'Put k ochevidnosti' ['Path to the evidence'], Respublika, Moscow.
- Ozhegov, S & Shvedova, N 1996, 'Tolkovy slovar russkogo yazyka' ['Dictionary of Russian language'], Izdatel'stvo: Az, M.
- Panfilov, V 2010, 'Dukhovnoe tvorchestvo kak fenomenalnoe osnovanie metafiziki gumanitarnikh znaniy i filosofii nauki' ['Spiritual creativity as a phenomenal foundation of metaphysics humanities and philosophy of science: monograph'], Innovatsiya, Dnepropetrovsk.
- Simonishvili, E 2010, 'Kontseptsia dukhovnosti v filosofskom nasledii I. Ilina' ['The concept of spirituality in the philosophical heritage of I. Il'in'], Kand. Diss., Murmansk.
- Stankevich, A 2010, 'Nravstvennye printsipy i problema stanovleniya lichnosti v filosofii I. Ilina' ['Moral principles and the problem of personality in philosophy, I. Il'in'], Kand. Diss., Sankt-Peterburg, viewed 1 April 2013, <<http://www.disscat.com/content/nravstvennye-printsipy-i-problema-stanovleniya-lichnosti-v-filosofii-ia-ilina#ixzz2L4Dlr8Dl>>.
- Chesteishina, D 2006, 'Sotsialno-filosofskaya antropologiya I. Ilina' ['Social and philosophical anthropology of I. Il'in'], Kand. Diss., Arkhangelsk, viewed 1 April 2013, <<http://www.disscat.com/content/sotsialno-filosofskaya-antropologiya-ia-ilina#ixzz2L57OvBSi>>.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

С. О. Вовк

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Визначено коло морально-етичних проблем громадянської війни. З огляду на це розглянуто питання дії принципів справедливої війни в умовах внутрішнього збройного конфлікту, проаналізовано засоби і методи війни, що застосовуються протиборчими сторонами, надано характеристику психології та етики поведінки воїнів.

Ключові слова: громадянська війна, морально-етичні проблеми, справедлива війна, методи та засоби ведення війни.

Громадянська війна не лише складний соціальний феномен, але й надзвичайно непросте моральне явище. Чи є громадянська війна абсолютним злом, або ж її наслідки можуть бути благими для країни, що її пережила? Як вирішити основне моральне протиріччя внутрішньої, як і будь-якої війни, коли стикаються необхідність вбивати з абсолютною моральною заборонаю вбивства? Чи може бути громадянська війна справедливою? Такі питання усе більш гостро стоять перед науковцями.

Актуальність даної проблеми визначається тим, що громадянська війна вважається однією із найнебезпечніших кризових та конфліктних ситуацій, з якою судилося стикатися людству. Під час громадянської війни частина проблем, як правило, вирішується. Однак подібний результат досягається ціною витрат, які створюють пряму загрозу основам правопорядку, добробуту і самому існуванню народів, що переживають внутрішню війну.

Річ у тому, що в ХХІ ст. людство живе передчуттям страшних потрясінь, корінних змін, передусім пов'язаних з очікуванням цілого ланцюга катастроф, викликаних кризою світової економічної системи та техногенними причинами. Остання чверть ХХ ст. виявилася часом істотних зрушень у військовій справі. Війни з боротьби армій стали переростати в міждержавне протистояння суспільно-політичних організацій та угруповань і культур. У цих умовах зростає бажання суспільства відмовитися від війни з економічних, моральних й інших міркувань. Усі славлять мир і проклинають війну. Політичні партії і уряди створюють досить миролюбні декларації, закликаючи один одного до дій із звільнення народів від тягаря військових витрат і лих війни. І в той же час, розкручуючи крутень підготовки до громадянських війн небачених масштабів, а благі наміри і практичні справи йдуть у різних напрямках. Таким чином, громадянські війни загрожують загальному миру та стабільності.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб виокремити морально-етичні проблеми громадянської війни.

Морально-етичні проблеми саме громадянської війни до сьогодні не ставали предметом дослідження науковців. Проблеми етичної оцінки війни як загального явища присвячено багато публікацій. Досить вдала спроба теоретичного обґрунтування сутності проблем війни з погляду моралі представлена в роботах філософа, представника російського зарубіжжя І. Ільїна, який аналізує основне моральне протиріччя війни, Б. Коппітерса, який дослідив на конкретних прикладах проблеми морального обмеження війни, А. Скворцова, який розглядав моральні проблеми війни в російській релігійній філософії ХІХ ст., та І. Боброва, який розкриває погляди видатного російського філософа Срібного століття, літературознавця, історика, письменника Ф. Степуна на соціальний та етичний сенс війни.

Проблемі визначення місця війни у системі моральних категорій, за допомогою яких аналізуються явища, процеси, події і вчинки людей і визначається позитивне

або негативне ставлення до них, присвячена робота Н. Ліхачької. Метанормативний зміст принципів справедливої війни став предметом дослідження роботи Р. Апресяна.

Соціальний характер громадянської війни передбачає, перш за все, моральну оцінку останньої, її політичного змісту, цілей, а також використовуваних засобів і способів її ведення.

На нашу думку, можна виокремити декілька основних взаємопов'язаних морально-етичних проблем громадянської війни:

1. Чи може бути громадянська війна справедливою, тобто етично виправданою?

2. Які засоби та методи ведення війни використовуються протиборчими сторонами під час внутрішньої війни?

3. Моральне обличчя воїнів, що беруть участь у військових діях з боку всіх суб'єктів громадянської війни.

4. За яких умов людина має моральне право і навіть моральний обов'язок убити іншу людину. Тобто за яких умов на громадянській війні буде морально виправдано застосування насильства однією людиною проти іншої.

Розглянемо детально кожен з окреслених морально-етичних проблем громадянської війни.

Для визначення питання – чи є внутрішні війни справедливими – необхідно розглянути основні принципи теорії справедливої війни і з'ясувати їх особливості в умовах громадянської війни.

Перший критерій – це принцип правої справи. Цей критерій можна також назвати принципом правильних підстав або критерієм дуже вагомих причин. Наприклад, агресивна поведінка держави проти свого власного народу. Якщо державна влада, узурпована однією етнічною групою, здійснює геноцид стосовно іншої етнічної групи, то чи може остання законно вступити у війну? Чи можна вважати самозахист правовою метою, що призводить до громадянської війни? Але важко визначити легітимність самозахисту. Так, на початок Боснійської війни весною 1992 р. Боснія була визнана міжнародним співтовариством суверенною державою. Її офіційний уряд, який очолили мусульмани, намагався зберегти єдність Боснії як незалежної держави, а в той же час боснійські серби та боснійські хорвати робили все можливе для приєднання відповідно до Сербії та Хорватії, що призвело б до загибелі Боснії як національного утворення. Як наслідок, увесь світ став свідком страшних злочинів та антигуманних дій, вчинених усіма учасниками конфлікту. Головною метою його було позбавитися тих людей, які не належали до «правильної» етнічної групи. Процес етнічних зачисток мав багатосторонній характер – залякування, позбавлення власності, ув'язнення в концентраційні табори, масові зґвалтування та страти. Це призвело до загострення проблеми біженців та переміщених осіб не тільки на території колишньої Югославії, але і в сусідніх країнах. У даному випадку важко визнати легітимним

самозахист і мусульманських боснійців, і боснійських сербів, і боснійських хорватів.

Наступний критерій – принцип легітимності влади, який вказує які особи мають право приймати рішення стосовно того починати війни чи ні. Такими уповноваженими особами не можуть бути приватні особи, приватні організації, підприємці тощо. Такими уповноваженими можуть бути вищі державні службовці (наприклад, президент) або певні інститути державної влади (наприклад, законодавчий орган). У громадянській війні легітимною владою можна вважати національно-визвольні рухи, що борються проти колоніальних режимів, народи, що відстоюють своє право на самовизначення засобами насильства. Однак, легітимна влада насильницьких рухів за відокремлення від держави в неокolonіальному контексті залишається суперечливим питанням.

Для представників національно-визвольного руху збройна боротьба, яку вони ведуть, легітимна форма спротиву колоніальному пригнобленню. Такі рухи породжують не тільки нові форми політичної лояльності, але і нові форми легітимності. Крім того, ці рухи набувають характеристики держави, отримують права воюючої сторони або визнання в якості нового уряду. В даному випадку необхідно звертатися до Додаткових протоколів Женевських конвенцій, згідно з якими за воюючою стороною визнається право на застосування воєнної сили.

Третій критерій для визначення справедливої війни задано принципом добрих намірів. У минулому цей принцип трактувався так: солдати воюючої сторони не повинні вступати у війну з ненавистю в серці. Сьогодні він означає, що вступати у війну треба з наміром здійснити праву справу, заради якої і вступили у війну.

Добрим наміром громадянської війни може виступати намагання здійснити у своїй країні зміну влади із застосуванням сили. Але наскільки це вірно? З цього приводу можна зауважити, що існує різна ступінь суб'єктивності намірів. Громадянські війни ведуться під лозунгами високих ідеалів, які не обов'язково співпадають з дійсними намірами тих, хто їх оголошує.

Як приклад, можна розглянути громадянську війну в Лівані. На думку лідера Національного блоку Р. Едде, що засвідчена дослідником Х. Джабером, причиною війни є не внутрішні ліванські суперечності, пов'язані з різним баченням подальшого розвитку держави, а змова під керівництвом США і деяких країн регіону, що підтримували різних учасників внутрішнього збройного конфлікту. Тобто добрі наміри, спрямовані на «покращення» політичного устрою Лівану, насправді мають чисто суб'єктивний характер, пов'язаний з інтересами інших країни.

Четвертий критерій – принцип ймовірного успіху, який виступає як прояв наслідків прийнятого рішення. Очікувана ціна (втрат) не повинна виходити за межі очікуваних вигід. Застосування принципу ймовірного успіху є досить складним. Так, під час громадянської війни на Кубі ніхто не міг стверджувати, що кастровські сили мали ґрунтовні шанси на успіх. Досить часто на початок громадянської війни її успіх здається майже ймовірним або таким, що відноситься до далекого майбутнього.

Принцип ймовірного успіху тісно пов'язаний з п'ятим критерієм – принципом співмірності. Досить важливо з'ясувати наскільки досягнутий результат перевищує затрати. Наслідки будь-якої громадянської

війни страхотливі. Країна лежить у руїнах, господарство зруйноване, «лікування матеріальних поранень» потребує життя іноді не одного покоління, складним стає шлях відновлення довіри між ворогуючими соціальними або етнічними верствами. Можна погодитися з думкою Е. Жерома стосовно того, що демократія в деяких країнах, що пережили громадянську війну, була оплачена великою кількістю людських життів, потоками біженців, економічними та політичними труднощами.

Шостий, і останній, критерій – це принцип крайнього заходу. Перш ніж вступити у війну, необхідно переконатися в тому, що всі дипломатичні зусилля безрезультатні. Під час громадянської війни соціально-політична криза завжди переростає у збройну боротьбу, в деяких випадках на певний час відбувається процес стабілізації, коли протиборчі сторони, вичерпавши свої можливості в конфронтації, стають на шлях примирення на певний час. Так, під час громадянської війни в Республіці Конго в 1994 р. на певний термін наступив період відносної стабільності, але ще знадобилося 8 років для того, щоб закінчилася громадянська війна в країні.

З огляду на вищеокреслений аналіз принципів теорії справедливої війни, громадянська війна не може бути справедливою, бо порушуються ті чи інші критерії.

Наступною морально-етичною проблемою громадянської війни виступають методи та засоби ведення воєнних дій. Під засобами ведення війни розуміються зброя й інші засоби, що застосовуються збройними силами у війні для заподіяння шкоди і поразки супротивника. Методи ведення війни – це способи застосування засобів війни.

Як свідчить історія людства, під час внутрішніх війн протиборчі сторони застосовують найчастіше заборонені, з точки зору міжнародного права і співтовариства, методи та засоби. Супротивники не дотримуються принципу, що забороняє застосувати у збройних конфліктах зброю, снаряди і речовини, що можуть завдати надмірні ушкодження або принести зайві страждання населенню країни. Так, під час сучасних громадянських війн застосовуються цілком заборонені такі засоби ведення війни:

- вибухові і запальні кулі;
- кулі, що розвертаються або сплющуються в людському тілі; отрути й отруєна зброя; задушливі, отруйні та інші гази, рідини і процеси;
- засоби впливу на природне середовище, що мають широкі довгострокові наслідки в якості засобів руйнації, завдання шкоди;
- зброя, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, що не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів, та ін.

Використовуються заборонені міжнародними правовими нормами засоби і методи, що спричиняють надмірні руйнації, мають невибіркову дію, порушуються норми про захист цивільного населення під час війни. Особливо це стосується зброї, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, що не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів; «запальної зброї», тобто зброї або боєприпасів, що у першу чергу призначені для підпалу об'єктів або заподіяння людям опіків за допомогою дії полум'я, тепла або того й іншого разом, що виникають у результаті хімічної реакції речовини, доставленої до цілі (вогнетмети, фугаси, снаряди, ракети, гранати, міни, бомби, ємкості з запальними речовинами). З боку воюючих сторін піддаються нападу цивільні об'єкти або цивільне населення.

Під час громадянської війни сторони використовують заборонені міжнародним правом такі методи ведення війни:

- зрадницьке вбивство або поранення мирного населення або супротивника;
- вбивство або поранення супротивника, що здався і склав зброю;
- повідомлення тому, хто обороняється, що у разі опору пощади нікому не буде;
- незаконне користування парламентарським прапором або прапором держави (нейтральної), що не бере участь у війні, прапором або знаками Червоного Хреста та ін.;
- примушення громадян ворожої сторони брати участь у військових діях проти своїх громадян;
- застосування терору до цивільного населення, який уособлює собою акції масового фізичного, психологічного, ідеологічного насильства, що здійснюється суспільно-політичними воєнними структурами, які володіють певною владою над соціальним контингентом, котрий знаходиться в їх полі діяльності, з метою схилення мас до певної поведінки. Окрім прямого грубого фізичного насильства, він може виявлятися й в умисному створенні життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення якихось груп населення, або у вжитті заходів щодо запобігання дітонародженню в їх середовищі;
- геноцид під час війни. За об'єктивними ознаками геноцид наближається до терору, виступаючи як крайня форма його прояву. Однак мета, яку переслідують натхненники терору та натхненники геноциду, не зовсім однакова. При геноциді винищення населення є самоціллю цих діянь, тобто тим кінцевим результатом, заради досягнення якого використовується насильство. При терорі, що проявляється як фізичне насильство над людьми, винищення певної частини політичних противників є не самоціллю, а засобом досягнення іншої, важливішої мети – примусити до покори решту політичних противників та всіх інших громадян;
- убивство парламентаря й осіб, які його супроводжують (трубача, барабанщика);
- атака, бомбардування або знищення санітарних установ, госпітальних транспортів, літаків, санітарного персоналу;
- винищування або захоплення ворожої власності, крім випадків військової необхідності;
- бомбардування незахищених міст, портів, селищ, житла, історичних пам'яток, храмів, госпіталів, не використовуваних у воєнних цілях;
- знищення культурних цінностей, історичних та інших пам'яток, місць відправлення культів, або їхнє використання для забезпечення успіху у воєнних діях.

Під час громадянської війни суб'єктами, що беруть участь у бойових діях, стають не тільки регулярні армії, а й іррегулярні воюючі політичні рухи та організації, бандитські формування та партизанські загони.

Досить розповсюдженою малою формою ведення бойових дій стає партизанська війна, що ведеться окремими особами або збройними формуваннями, які, не входячи до складу регулярних збройних сил, добровільно беруть участь у збройній боротьбі. Уся партизанська боротьба ґрунтується на принципах оперативного мистецтва, виражається в підготовці і веденні партизанськими угрупованнями бойових дій оперативного масштабу. Такими діями виступають операції по виведенню з ладу важливих воєнних,

промислових або транспортних об'єктів на певній території; операції по боротьбі з угрупованнями супротивника; операції в інтересах відповідної суспільно-політичної сили, що веде боротьбу за владу. Для партизанської боротьби не характерні відкриті бойові дії, основними бойовими засобами ведення стають диверсії, засідки, нальоти, рейди.

Під час внутрішньої війни партизанська боротьба, яка під час міждержавної війни є допоміжним засобом, вбирає до себе всі якості громадянської війни і перетворюється у самостійний та пануючий вид вже не благородної, а досить брудної, кровавої боротьби.

Третя морально-етична проблема громадянської війни – це моральне обличчя воїна, який бере участь у військових діях на боці тієї чи іншої воюючої сторони. В умовах досить розпливчастого малого воювання (відсутні звичайні кордони між війною та миром, фронтом та тилом, між дозволеним та недозволеним у правовому розумінні) армії морально розкладаються, втрачають монополію на застосування насильства, яке приватизується різними воєнно-політичними угрупованнями.

Відбувається формування особливого світогляду військових з досить різними системами цінностей. Перш за все у поглядах воїнів втрачає свою значимість життя, відбувається знецінення власного життя та життя ворога. Останнє нівелює ставлення до «благородних» та «злочинних» форм насильства. Поряд з патріотизмом, ідейною непримиримістю та політичною мотивацією поведінки постає особиста помста. Помста за родичів та близьких, за знищення зі сторони солдат, за зірвані погони, за матеріальні втрати.

У світогляді воюючих сторін терор визнається доблестю, солдати та офіцери згодні брати участь у карально-терористичних акціях проти цивільного населення. Поступово насильство стає пріоритетною величиною. Всілякі пограбування (розбій, самозабезпечення, «реквізиція») стають повсякденним явищем. Простежується прагнення до власного збагачення, особливо серед примусово мобілізованих. Неминучим наслідком падіння моральності стає різке падіння дисципліни, особливо не в бойовій обстановці.

В армії, яка тільки формується під час громадянської війни, відсутні ієрархічна монолітність, до лав військових люди досить часто потрапляють випадково, і, як наслідок, це викликає жагу самоствердження в новому соціальному статусі. Разом з тим поєднання таких людей з кадровими військовими перетворюють армію в сурогатну соціальну групу. Відбувається орієнтація на поверхневе сприйняття традицій, серйозні ідейно-моральні та соціально-психологічні деформації в поєднанні з авантюризмом романтизмом, породжують гарячкову потребу в самоідентифікації. Для такої армії характерні стресова нестабільність, ідеологічні, соціально-психологічні, політичні, культурні, інколи станово-побутові суперечності, часті тертя між лідерами та угрупованнями.

Остання морально-етична проблема громадянської війни пов'язана з умовами, за яких морально виправдовується застосування насильства однією людиною проти іншої, чи може людина по совісті дозволити собі вбити іншу людину. Це протиріччя є моральною трагедією і кожного воїна, і партизана, і людини, що випадково була втягнута у внутрішній збройний конфлікт. Досить важко в умовах громадянської війни застосовувати зброю та при цьому не перетворитися у

кровожерливого звіра. Громадянська війна завжди має братовбивчий характер, у ній не буває ані переможців, ані переможених. Звільнитися від провини за те, що сталося, не має права жодна зі сторін, що брала участь у збройному протистоянні. Тільки воїни, які ведуть військові дії тільки проти воїнів армії протидіючої сторони, не застосовують зброю проти цивільного населення, можуть вважати вбивство виправданим.

Таким чином, за всіма розглянутими показниками громадянська війна не може бути справедливою. У випадку внутрішньої війни немає можливості говорити про підтримку народом уряду. Під час останньої не дотримується принцип вибірконості у застосуванні воєнного насильства, жертвами якого завжди стає цивільне населення. З подібних міркувань терор під час громадянської війни в жодному випадку не може бути визнаний справедливим.

Бібліографічні посилання

1. Апресян Р. Метанормативное содержание принципов справедливой войны / Р. Апресян // Полис. – 2002. – № 3. – С. 57–71.
2. Бобров И. Ф. А. Степун о социальном и нравственном смысле войны / И. Ф. Бобров // Современные гуманитарные исследования. – 2007. – № 2. – С. 85–90.
3. Джабер Х. Внутривосточный кризис в Ливане в 1975–1991 годах / Х. Джабер // Региональные конфликты в Азии и Северной Африке. – М., 1997. – С. 15–27.
4. Жером Э. Кризис политического режима и гражданская война в Республике Конго / Эттиз Жером. – М.: МАКС Пресс, 2003. – 126 с.
5. Ильин И. О сопротивлении злу силой / И. А. Ильин. – М.: Даръ, 2006. – 477 с.
6. Коппитерс Б. Нравственные ограничения войны: проблемы и примеры / под общ. ред. Бруно Коппитерса и др. – М.: Гардарики, 2002. – 407 с.
7. Ліхачька Н. Проблеми війни в системі морально-етичних цінностей / Н. Ліхачька // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури : зб. наук. праць. – Д., 2007. – С. 237–243.
8. Скворцов А. Нравственные проблемы войны в русской религиозной философии XIX в.: дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.05. – М.: Московский гос. ун-т., 2000. – 216 с.

Вовк С. А. Нравственно-этические проблемы гражданской войны

Определен круг нравственно-этических проблем гражданской войны. Рассмотрен вопрос применения принципов справедливой войны в условиях внутреннего вооруженного конфликта, проанализированы средства и методы войны, которые применяются противоборствующими сторонами, охарактеризованы психология и этика поведения воинов.

Ключевые слова: гражданская война, нравственно-этические проблемы, справедливая война, методы и способы ведения войны.

Vovk S. O. Moral and ethical issues of the civil war

A Civil War is not only a complicated social phenomenon, but also an extremely difficult moral phenomenon. Is a civil war an absolute evil, or are its consequences could be a boon for a country that has experienced it? How to solve the fundamental moral contradiction of the in-country war or only other war when faced with the need to kill an absolute moral prohibition of murder? Can a war be a fair civil war? Such questions are

all the more acutely facing scientists.

The urgency of this problem is determined that a civil war is one of the most dangerous crisis and conflict situations, which are destined to face mankind. During the civil war part of the problems are usually solved. However, the indicated result is achieved as a result of spending the expenses that create a direct threat to the basics of law and order, welfare as well as existence of nations experiencing an internal war.

The aim of this work is to show the moral and ethical issues of a Civil War. We believe it is possible to distinguish several major interrelated moral and ethical issues of a Civil War:

1. Could there be a fair civil war, which is ethically justified?
2. What are the means and methods of warfare used by the warring parties during the internal war?
3. Moral records of soldiers participating in military from all the subjects of a civil war.
4. Under what conditions a person has a moral right and even moral obligation to kill another person. That is, under what conditions on a civil war is morally justified to use violence by one person against another person?

Taking into consideration the analysis of the principles of the theory of a fair war, a civil war cannot be fair, because certain criteria are broken. During internal wars warring parties most frequently use banned from the point of view of international law and community methods and tools. Opponents do not adhere to the principle that prohibits the use in armed conflict weapons, projectiles and material and methods of warfare, which may cause superfluous injury or unnecessary suffering and bring crosses to the population.

In a rather vague small warfare (no conventional boundaries between a war and a peace, a front and a rear, between permissible and impermissible in the legal sense), armies are morally decaying, losing the monopoly on violence, which is privatized by various military and political factions.

Keywords: a civil war, moral and ethical issues, a fair war, methods and means of warfare.

References

- Apresian, R 2002, 'Metanormativnoe soderzhanie printsipov spravedlivoi voyny' ['Metanormative content of the principles of a just war'] *Polis*, № 3, pp. 57–71.
- Bobrov, IF 2007, A. 'Stepun o sotsialnom I нравstvennom smysle voyny' ['A. Stepun on social and moral sense of the war'] *Sovremennye gumanitarnye issledovaniia*, № 2, pp. 85–90.
- Dzhaber, Kh 1997, 'Vnutripoliticheskii krizis v Livane v 1975 – 1991 godah' ['Internal political crisis in Lebanon in 1975 – 1991 years'] *Regionalnie konflikty v Azii I Severnoi Afrike*, Moscow, pp. 15–27.
- Zherom, E 2003, 'Krizis politicheskogo rezhyma I grazhdanskaia voyna v Respublike Kongo' ['The crisis of the political regime and the civil war in the Republic of Congo'], Maks Press publ, M.
- Ilin, I 2006, 'O soprotivlenii zlu siloiu' ['About resistance to evil by force'], Dar' Publ, Moscow.
- Koppiters, B 2002, 'Nравstvennye ogranichenija vojny: problemy i primery' ['Moral limited of war: problems and examples'], Gardariki Publ, Moscow.
- Likhatska, N 2007, 'Problemi viiny v systemi moralno-etychnykh zinnostei' ['The problem of war in the system of moral and ethical values'], *Zbirnik Naukovikh prats. Filosofiia i sotsiologiya in konteksti suchasnoi kultury*. D., pp. 237–243.
- Skvorcov, A 2000, 'Nравstvennye problemy vojny v russkoj religioznoj filosofii XIX v.' ['Moral problems of war in Russian religious philosophy of the nineteenth century'], Kand. Diss, Moscow.

Надійшла до редколегії 05.03.2013 р.

О. М. Дядюшкін

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСЕВДОРЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Розглянуто методологічну можливість застосування деяких підходів до визначення релігійних організацій для дослідження псевдорелігій. Зокрема, запропоновано використовувати типологію Г. Беккера «культ-секта-деномінація-церква» як ефективний інструмент дослідження псевдорелігійних організацій у контексті соціології релігії. Проведено аналогію між функціонуванням релігійного культу та деякими псевдорелігійними організаціями.

Ключові слова: релігія, релігійна організація, псевдорелігія, культ, секта, деномінація, церква, типи сект.

Релігія є динамічним явищем, яке змінюється разом із іншими сферами культури. Проте в релігієзнавстві, як академічній науці, прийнято виділяти деякі особливі характеристики релігії як феномена. За допомогою таких характеристик можна виокремити явища, що репрезентують релігію, з-поміж інших форм духовного буття індивіда.

Якщо припустити можливість появи нових форм задоволення людиною духовних потреб, то варто розглянути їх через співвіднесення із традиційними формами духовного життя. Зокрема, сьогодні існують пародійні релігії, Церква Копімізму, Джедаїзм тощо. Ці рухи мають організації та визнаються деякими країнами як релігійні об'єднання. Вони самоідентифікуються як релігії, та ззовні їх діяльність схожа на діяльність традиційних або нових релігій. Проте під час ближчого розгляду стає очевидним, що часто визначити їх в академічному розумінні як релігії досить складно.

Законодавство більшості секулярних країн світу регулює норму про свободу віросповідання, виходячи із певних положень. Головним таким положенням є визначення релігії як світоглядної системи, яка виражається у переконаннях віруючого. Завдання ж держави – забезпечити для усіх громадян рівні можливості мати ті чи інші переконання.

Але для релігієзнавства цікавим постає механізм, за допомогою якого можна визначити соціальне об'єднання як релігійне. Очевидно, що для наукового розуміння релігійності самоідентифікація індивіда не є єдиною та вичерпною підставою. Особливої актуальності така проблема набуває у контексті трагічних подій, які пов'язані із малодослідженими формами релігії. Такими як, «Храм народів» чи «Ворота раю», які теж можна після ряду досліджень віднести до класу псевдорелігій.

Дослідження псевдорелігій буде неповним без аналізу особливостей їх соціального функціонування. Для такого аналізу слід визначитися із методологічними засадами. А саме: необхідно розглянути соціальні форми, яких можуть набувати псевдорелігії у порівнянні із релігіями, та розглянути псевдорелігії за допомогою здобутків соціології релігії.

Специфіка досліджуваного феномена визначає підходи до розуміння соціальної природи релігії, які репрезентують, зокрема, такі вчені як М. Вебер, Е. Трільч, Г. Беккер та інші. Зазначені автори заклали основи типології релігійних організацій, які можуть успішно використовуватися під час визначення особливостей соціального функціонування псевдорелігійних організацій. Проте первинною постає проблема визначення псевдорелігійної організації як складової соціальної системи.

Слід розглянути формальну основу для визначення релігійної організації. Відповідно до законодавства України, «Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління та центри, монастирі,

релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями)» (About freedom of conscience and religious organizations: Ukrainian law 1991, р. 283) [7, с. 283]. Особливо у контексті того, що деякі із псевдорелігій прагнуть офіційного визнання, вони намагаються відповідати формальним вимогам законодавства.

Ми навмисне долучаємо до дослідження псевдорелігій юридичне визначення релігійної організації. Однією із особливостей псевдорелігій є те, що вони самоідентифікуються як релігійні організації. У переважній більшості випадків свою діяльність вони прагнуть оформити відповідно зі світським державним законодавством. Нагадаймо, що, наприклад, Церква Сатани стала відомою завдяки тому, що Великобританія та США фактично визнали її як релігійну організацію через неодноразові прохання з боку самих adeptів Церкви та їх родичів. Крім того, всі намагання з боку традиційних християнських конфесій юридично заборонити діяльність Церкви Сатани не отримали підтримки з боку держави саме тому, що у своїй діяльності Церква Сатани визнавалася такою, що діє в межах чинних законів та відповідає формальним вимогам щодо релігійної організації.

Можна стверджувати, що релігійна організація, у широкому визначенні, є об'єднанням людей для задоволення релігійних потреб. Законодавство не визначає в чому полягає специфіка саме релігійних потреб, оскільки це суперечило б праву людини на вільний вибір світогляду. Відповідно, існує технічна можливість утворення та легітимізації такого об'єднання, яке б лише відтворювало формальні ознаки релігії.

Для полегшення даного дослідження слід умовно розподілити псевдорелігії на два ключових типи. Критерієм розрізнення виступає вираженість соціальної структури псевдорелігійних утворень. До першого типу належать ті, що мають чітку соціальну структуру, яка виражається в ієрархічній системі, контролі членства тощо.

До другого типу псевдорелігійних організацій можна віднести такі, що не мають чітко вираженої соціальної структури. Зокрема, це можуть бути інтернет-товариства (Церква Гугл), або вільні об'єднання, які формуються час від часу для проведення спільних акцій (Пастафаріанство та інші пародійні релігії).

Необхідно сформулювати теоретичні засади, відповідно до яких ми з великою долею впевненості, зможемо виокремити псевдорелігійні організації як клас соціальних утворень.

Соціальна структура визначається як система сталих взаємозв'язків між елементами соціального простору.

Зовнішнє соціальне середовище, визначає межі соціальної структури. За рівнем формалізації можна виділити сильно та слабо структуровані системи.

Варто зазначити, що релігійна організація є тим матеріальним вираженням релігії, яке у світських суспільствах потрапляє у сферу регуляторної функції держави. Відповідно, держава акцентує особливу увагу на регулюванні соціальних відносин саме на рівні організацій.

На сьогодні існує певна кількість підходів до класифікації релігійних організацій. Однією з найпоширеніших типологій є запропонована М. Вебером типологія «церква – секта». Зазначену типологію іноді ще називають типологією «Вебера – Трьольча», оскільки її дещо доповнив Е. Трьольч. Проте, на нашу думку, підхід, запропонований Е. Трьольчем, варто виокремлювати як самостійний, що виник на ґрунті методології М. Вебера, але має суттєві відмінності.

Таку «класичну» методологію класифікації релігійних організацій дещо складно застосувати у ході дослідження псевдорелігій як соціального феномена. Зокрема, псевдорелігійні організації можуть відповідати одному із типів релігійної організації, але існують ті, що не мають чіткої соціальної структури. Вони розпорошені у суспільстві, складно встановити межі таких псевдорелігій як соціальних систем. Оптимальним буде використання такого підходу, який глибше розкриває специфіку новотворів у релігійній сфері суспільства.

Варто зазначити, що питання класифікації релігійних організацій на сьогодні є одним із актуальних у релігієзнавстві. «Проблема типології релігійних організацій викликає жваву дискусію у наукових колах. Вона особливо пожвавилася з 70-х років, коли у центрі уваги опинилися новітні релігійні утворення (Academic Religious 2000, p. 490) [1, с. 490]. Підкреслимо, більшість організацій, які ми будемо розглядати, виникають саме у згаданий період.

П. Гайденко, російський фахівець у галузі історії філософії, досліджуючи місце та роль М. Вебера в історії соціології, відзначав деякі особливості його теорії. Зокрема, він вказував на визначення соціальної дії, яке запропонував М. Вебер, та на те, що релігійна діяльність суттєво відрізняється від соціальної дії. «Так само, не є соціальною дією релігійна акція індивіда, яка направлена на споглядання в самотній молитві» (Gajdenko 1979, p. 274) [5, с. 274]. Для М. Вебера було важливо зазначити направленість релігійної дії на саму себе. Відповідно, і направленість діяльності релігійної організації суттєво відрізняється від направленостей інших соціальних організацій, наприклад, економічних чи політичних.

Російський дослідник у галузі соціології релігії В. Гараджа зазначає: «Поняття «церква» та «секта» – ідеальні типи різних моделей релігійної організації. Реально існуючі релігійні організації практично ніколи не відповідають цим моделям по всіх показниках. Проте вони допомагають розробити типологію релігійних організацій. За допомогою цих двох понять неможливо описати все розмаїття релігійних організацій – існують ще й інші, проміжкові форми, які відхиляються» (Garadzha 1996, p. 218) [6, с. 218]. Досліджуючи соціальні прояви феномена псевдорелігії, ми переважно будемо зіштовхуватися саме із такими «проміжковими формами».

Типологія «церква – секта» у релігієзнавстві концептуально доповнювалася та вдосконалювалася іншими дослідниками, зокрема таким вченим як Говард Беккер. Він розширив типологію Вебера – Трьольча ще двома поняттями: деномінація та культ. Ними можна позначити суттєву кількість форм релігійних організацій.

Отже, пропонуємо детальніше поглянути на підхід Вебера – Трьольча щодо проблеми визначення та класифікації релігійних організацій. Як зазначалось, типологія Вебера – Трьольча заснована на протиставленні понять «церква» та «секта». Під церквою варто розуміти структурно стабільну, соціально поширену організацію. Вона зберігає свою цілісність завдяки традиціям та формальним нормам, що сформувалися на підставі віровчення та доктринальних положень віровчення. Характерною особливістю церкви є її поширеність у межах того чи іншого суспільства незалежно від соціальних верств. Тобто членами церкви, як правило, можуть бути представники всіх суспільних страт: від найнижчих прошарків до елітарних груп. Також членство в такій соціальній організації як церква не обов'язково фіксується та контролюється через її поширеність у межах конкретного суспільства. Завдяки церкві потужні релігійні традиції стають суспільними традиціями. Кожен народжений індивід автоматично стає членом такої організації. У контексті дослідження псевдорелігій варто зазначити, що процес долучення до релігійної організації є важливим аспектом. Зокрема, аналізуючи приклади псевдорелігійних організацій, ми помітимо, що членство в них набувається переважно на добровільній основі. І велике значення матиме особиста позиція послідовника.

Наразі ми зазначимо, що характерними особливостями церкви, як соціальної організації, є: а) поширеність у суспільстві, б) трансформація релігійних норм у загальносуспільні (світські), в) приплив нових членів такої організації забезпечується здебільшого автоматично, шляхом долучення новонароджених.

Наступним важливим поняттям, яке пропонує підхід Вебера – Трьольча, є поняття «секта». Секта постає як об'єднання індивідів у межах церкви як соціальної групи. Таке об'єднання не поділяє основоположних доктринальних положень церкви. Нагадаймо, більшість церковних доктринальних положень, тобто релігійні норми, цінності, погляди тощо, стають загальносуспільними. Фактично відбувається процес десакралізації церковних норм. Поширюючись у суспільстві, такі норми з часом можуть набувати статусу світських норм. Вони можуть лягати в основу нормативно-правових актів й державного законодавства. Як приклад можна навести норми із сімейного права багатьох країн. Як відомо, в Україні полігамні шлюби заборонені. У той час як в Арабських Еміратах світським правом дозволено мати до чотирьох дружин, в основу такого права лягли норми релігійні.

Відповідно, секта може бути опозиційною до норм не лише церковних, але й до тих, що набули статусу світських, тобто вона може перебувати в опозиції до деяких із світських норм.

Важливо зазначити, що опозиційність секти до норм, принципів, цінностей тощо, зумовлена тим, що представники секти репрезентують «нову» позицію та систему поглядів, які, на їхню думку, є істинними та очевидними. Тому на ранніх етапах становлення секти, як правило, займають доволі активну позицію.

Іноді така позиція може виражатися в силовому протистоянні. Таке протистояння зумовлено передусім тим, що часто така соціальна організація як церква перебуває в тісних взаємозв'язках із державою, або навіть сама представляє органи державної влади.

У таких суспільствах секта перебуває не просто в опозиції до того чи іншого віровчення, а становить загрозу для державної влади чи окремих її елементів.

Аналізуючи підхід Вебера – Трьольча, соціолог Пауль Хонігсгейм пропонує класифікацію сект, відповідно до якої можна виділити три групи.

До першої групи належать агресивні секти. Тобто такі, що «виникають у смутні часи та які щиро переконані у тому, що можуть та навіть зобов'язані звернутися до використання меча» (Bekker 1961, p. 531) [3, с. 531].

Наступним типом секти є так звана «асимільована секта», тобто це така агресивна секта, що унаслідок тих чи інших подій дещо змінила своє ставлення до церкви. Асимільовані секти, у певному сенсі, нагадують церкви, вони здатні до діалогу та намагаються уникнути конфронтації як із церквою, так й іншими сектами.

Третім типом секти П. Хонігсгейм вважає такі, що не здатні до діалогу із іншими сектами чи церквами, проте вони так само уникають і конфронтації. Для них характерним є занурення у процес розробки власних доктринальних положень. Він зазначає: «у цьому випадку члени секти задоволені тим, що створюють царство боже у маленькій групі, де їх не переслідують». Зазначимо, що подібна класифікація сект, можливо, не знайде продовження у ході нашого дослідження. Проте вона відображає характерні особливості секти, які дозволяють нам глибше зрозуміти даний специфічний різновид релігійної організації. А саме: підхід, за яким можна виділити різні типи сект, запропонований П. Хонігсгеймом, заснований на аналізі активності соціальної позиції такої релігійної організації як секта. Тобто в основу такої класифікації покладено ступінь ворожості груп індивідів, які різною мірою готові вступати в конфронтацію із представниками інших доктрин.

У контексті нашого дослідження важливо зазначити, що під час аналізу псевдорелігійних організацій ми також можемо аналізувати ступінь їх соціальної відкритості та активності. Зокрема, ступінь соціальної відкритості псевдорелігійних організацій може бути одним із додаткових критеріїв їх типології. Проте, перш ніж перейти до типології псевдорелігійних організацій, ми маємо продовжити аналіз типологій релігійних організацій.

Як зазначалося, типологія Вебера – Трьольча заснована на ідеальних типах як теоретичних концептах. Такі концепти не зустрічаються у соціальній дійсності в чистому вигляді. Крім того, двох типів недостатньо для того, щоб охопити все розмаїття типів та форм релігійних організацій.

Ми пропонуємо долучити до нашого дослідження творчість видатного американського соціолога, представника Чикагської школи соціології Г. Беккера. Він суттєво доповнює та універсалізує підхід М. Вебера до типології релігійних організацій. Саме типологія Г. Беккера дозволяє нам окреслити такі форми релігійних організацій, які ми могли б виділити у ході дослідження псевдорелігійних організацій.

Передусім варто зазначити, що Говард Беккер розділяв суспільства на два типи: священні та світські (сакральні – секулярні). Проте він зазначав, що

«священність» включає до себе значно більше, ніж специфічно релігійне, тобто святе (Bekker 1961, p. 531) [3, с. 531].

Під священним суспільством він розумів такий тип соціальних зв'язків, які сформувалися під значним впливом релігійних норм, правил та приписів, які лягли до основи суспільних традицій та звичаїв. Такі традиції та звичаї, у свою чергу, відіграють велику роль у становленні індивідуального світогляду представників соціуму. Відповідно, ми можемо зробити висновок, що такі суспільства можуть формуватися під впливом церкви як соціального інституту. Остання відіграє роль джерела не лише норм поведінки та різного роду регламентів, але й джерела світоглядних систем. Вони можуть мати, певною мірою, світський характер. Проте засновані вони на доктринальних положеннях певної релігії, яка набула статусу соціального інституту завдяки такій організації як церква.

У свою чергу, світське суспільство – це такий тип суспільства, в якому домінує «природне право», тобто така система соціальних взаємозв'язків, що сформувалася на основі звичаїв та традицій, які лише частково увібрали в себе релігійні норми. Загалом ми зазначимо, що в чистому вигляді практично неможливо віднайти світського чи священного суспільства. Мова, скоріше, йде про роль та місце релігії як соціального інституту в процесі формування соціальних норм.

Відповідно, ми маємо враховувати специфіку суспільства, в межах якого ми розглядаємо приклад псевдорелігійної організації. Як мінімум, ми повинні зважати на місце та роль релігії як соціального інституту в суспільстві. Оскільки псевдорелігійна організація, наслідує релігійну організацію, вона може прагнути й на ту роль, яку відіграє релігія на рівні загальносуспільних процесів.

Наприклад, псевдорелігійна організація, яка виникає в межах християнського соціокультурного простору, скажімо, сучасної Європи, за формальними ознаками може наслідувати ту чи іншу європейську релігію. Проте, скоріш за все, вона буде емітувати певні формальні ознаки однієї із найпоширеніших конфесій, наприклад, Римо-Католицької. Вона наслідуватиме, зокрема, ієрархічну систему, елементи богослужбової практики тощо. Крім того, вона може знаходитися в опозиції до тих чи інших релігійних норм.

Варто зазначити, що ми лише гіпотетично припускаємо можливість псевдорелігій прагнути соціальної ролі, яку відіграють деякі релігії. Підтвердити чи спростувати дану тезу можна лише після вичерпних емпіричних досліджень. Проте ми також припускаємо, що псевдорелігійні організації, які виникають у другій половині минулого століття, можуть розвиватися. Вони можуть перерости у соціальні рухи, або ж зникнути. Наразі ми констатуємо, що дослідження феномена псевдорелігій на рівні соціальних організацій необхідно будувати спираючись на підходи та методи дослідження типів релігійних організацій. Оскільки, як зазначалося, на рівні формальних ознак соціального утворення між релігією та псевдорелігією практично відсутні відмінності.

Для того щоб підтвердити тезу щодо подібності релігії та псевдорелігії на рівні соціальних організацій, нам необхідно розглянути такі типи: деномінація та культ.

Г. Беккер розглядає деномінацію «як секту на одній із найвищих стадій її розвитку, яка здатна

йти на компроміси, наприклад у питанні щодо прийняття нових членів» (Bekker 1961, р. 531) [3, с. 531]. Ми можемо визначити деномінацію як такий тип релігійної організації, який утворився на основі об'єднання віруючих, яке не прагне вступати у відкриту конфронтацію із загальнопоширеними релігійними доктринами, але прагне відстояти власний віроповчальний комплекс. Як соціальна організація, деномінація відрізняється більш сталою структурою, на відміну від секти.

Поняття «культ» походить від латинського «cultus» – поклоніння, що, у свою чергу, походить від «colo» – оброблювати. Спільнокореневі слова: «cultura», «om colo», «colere» – вирощувати, виховувати, шанувати, й відповідно, слово «культура», також має спільний із ним корінь. Ми не дарма вказуємо на таку лексичну особливість, оскільки, як зазначалося, поняття «культ» є складним та багатозначним не лише у середовищі побутової мови, або різних наукових словниках, але й в межах сучасної соціології релігії.

Зокрема, під час розгляду новітніх релігійних течій часто можна зустріти такі словосполучення: «психокульт», «деструктивний культ», «містичний культ», або ж «культ певного об'єкта матеріальної, або духовної природи». Тому необхідно встановити зміст даного поняття таким чином, щоб охопити максимальну множину релігійних організацій, які можна ним позначити. Але при цьому, щоб таке визначення було максимально конкретизованим.

О. М. Васильєва зазначає: «Найбільш складним моментом у розвитку типологій релігійних об'єднань стало введення четвертого типу – «релігійного культу», який отримав, тим не менш, більше визнання, ніж «деномінація». Поняття «культ», яке запропонував Г. Беккер у 1929 р., містить суперечність: з одного боку, є «аморфний, безструктурний, неконденсований тип» (спіритуалізм та теософія), а з іншого боку, «культи, які часто схожі на секти», тобто на цілком виражені релігійні інститути (Церква Об'єднання та Саентологія)» (Vasil'eva 2008, р. 12) [4, с. 12].

Культ постає як такий тип релігійної організації, який сформувався на основі об'єднання віруючих, яких єднає харизматичний лідер. «Культ представляє собою таку групу, що утворилася довкола того чи іншого релігійного харизматичного керівника, як, наприклад, різні католицькі чи протестантські містичні культу» (Bekker 1961, р. 531) [3, с. 531].

У даному відношенні вкрай важливим теоретичним аспектом у визначенні даного типу релігійної організації, є поняття «харизматичного лідера». У контексті дослідження псевдорелігійних організацій ми маємо акцентувати увагу на постаті такого лідера. Очевидно, що необхідно визначитися із термінологічною основою зазначеного словосполучення, а саме: необхідно визначитися із поняттям «харизматичний». Оскільки наше дослідження тягнє до соціології релігії, особливо в контексті аналізу псевдорелігії як соціального феномена, ми пропонуємо використовувати визначення, яке пропонує А. Баркер: «Соціологи використовують поняття «харизма» у розумінні, яке відрізняється від побутового використання даного слова, коли харизматиком можуть назвати поп-зірку, чи від богословського значення, коли під цим словом розуміють володіння певною особливою благодаттю. Соціологи розуміють під цим поняттям лише віру послідовників лідера у те, що він (вона) володіє абсолютно особливою

якістю, завдяки чому вони (послідовники) добровільно наділяють лідера особливою владою над собою» (Barker 1997, р. 43) [2, с. 43].

Для культу на рівні соціальної організації постать харизматичного лідера часто стає ключовою. Саме лідер виступає тією силою, що утворює об'єднання віруючих, на основі якого формується релігійна організація, зокрема культ. Тому в контексті аналізу підходів щодо визначення такого типу релігійної організації як культ, ми пропонуємо зупинитися на аналізі постаті лідера. Постать лідера є одним із визначальних аспектів для розуміння релігійного культу. Не тільки тому що саме лідер може виступати фактором його утворення, а й через те, що лідер презентує таку систему поглядів, яка виражає настрої, притаманні тій чи іншій групі. Оскільки аналіз постаті лідера є важливим не лише для розуміння релігійного культу, а й безпосередньо для розуміння специфіки псевдорелігійної організації, ми зупинимось на ньому окремо у ході нашого дослідження.

Розглянувши підходи до визначення різних типів релігійних організацій, які базуються на методологічних принципах, які заклали М. Вебер, ми можемо виокремити низку важливих положень.

Передусім, псевдорелігії, як соціальний феномен, можуть визначатися за допомогою одного із елементів типології релігійних організацій. Для цього ми пропонуємо використовувати класифікацію Г. Беккера. Вона базується на методології Вебера – Трьольча, проте, має суттєві відмінності. По-перше, вона охоплює більшу кількість форм релігійних організацій. По-друге, вона дозволяє ввести таке поняття як «етап розвитку» релігійної організації. По-третє, один із елементів такої класифікації, а саме культ, як форма соціальної організації, відповідає формі соціальної організації багатьох псевдорелігій.

Бібліографічні посилання

1. Академічне релігієзнавство / ред. А. Колодний. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Баркер А. Новые религиозные движения. Практическое введение. / А. Баркер. – СПб. : Изд-во Русс. Христианского гум. ин-та, 1997.
3. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. / Г. Беккер ; пер. с англ. А. Босков. – М. : Изд-во иностран. лит-ры, 1961. – 882 с.
4. Васильєва Е. Типология «церковь–секта» Вебера–Трьольча и ее развитие в западном и отечественном религиоведении [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.13 / Е. Васильєва. – М., 2008. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/uplfile/aspir/autoreferat/Autoreferat_Vasilieva.pdf.
5. Гайденок П. П. Социология Макса Вебера / П. П. Гайденок // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / под ред. И. С. Кона. – М. : Наука, 1979. – С. 253–308.
6. Гараджа В. И. Социология религии: учебное пособие для вузов. / В. И. Гараджа. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 236 с.
7. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України. Відомості – Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 25.

Дядюшкин А. М. Псевдорелигиозные организации как предмет изучения социологии религии

Рассмотрены подходы к типологии религиозных организаций в контексте их методологической применимости к изучению псевдорелигиозных организаций. В частности, рассмотрена типология Г. Беккера «культ-секта-деноминация-церковь». Проведена аналогия между спецификой функционирования религиозного культа и псевдорелигиозной организации.

Ключевые слова: религия, религиозная организация, псевдорелигия, культ, секта, деноминация, церковь, типы сект.

Dyadushkin A. M. Pseudo religious organizations as object of research of sociology of religion

Modern sociology of religion as structural part of complex of sciences about religion in the context of research pseudo religions as phenomenon of modern society. An author examines basic general typology of religious organizations in the context of research pseudo religious organizations. Suggests to use methodology determinations of types of religious organizations for research of basic descriptions of specific of the social functioning pseudo religions as social organizations. Also, possibility is examined for sociological research pseudo religions, to use methodology of classification of types of religious organizations, such as: church, sect, denomination, cult. To analyse possibility of determination pseudo religious social organizations offered, as very look like the religious cults of organization. And also, in the context of modern theories in area of sociology of religion probed pseudoreligious organizations. In particular, as pseudo it is suggested to define religious social organizations parody religions. Studied methodological possibilities of modern sociology of religion in researches pseudo religious social organizations. Offered for a study pseudo religious social organization to apply methodology of research all the same of types of religious organizations as a church and sect, denomination and cult.

An author draws analogy between some pseudo religious social organizations and some religious social organizations. A specific feature is analysed pseudo religious social organizations which can be the strongly structured associations.

Those associations which do not have the expressly expressed social structure are analysed, also. As an important aspect of functioning many pseudo religious social organizations it is suggested to select the brightly expressed hierarchical structure

УДК 141

А. Ф. Захарчук

Национальный горный университет (г. Днепропетровск)

СООТНОШЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ РАЦИОНАЛЬНОГО – ИРРАЦИОНАЛЬНОГО В СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ Ф. НИЦШЕ

Проанализированы взгляды Ф. Ницше на проблемы современного западного общества в контексте соотношения элементов рационального – иррационального. Рассмотрено влияние критики Ф. Ницше рационалистических интенций западной культуры на становление некоторых современных неклассических подходов в западной философии к пониманию природы общества и общественных процессов.

Ключевые слова: Ф. Ницше, общество, рациональное, иррациональное, западная философия, теория кризиса.

Актуальность анализа элементов рационального – иррационального в контексте социально-философских воззрений Ф. Ницше обусловлена необходимостью показать общественный процесс в динамике, как процесс поступательного развития гуманитарного знания, которое стремится ко всестороннему осмыслению природы человека и общества. Таким образом, важным аспектом осмысления общественной проблематики является обращение к иррациональным и рациональным сторонам его бытия.

Понимание важности всестороннего изучения природы человека, которое присуще современной неклассической философии, во многом стало возможным благодаря воззрениям Ф. Ницше, который одним из первых в западной философии предпринял попытку отойти от ее классических форм. В этой связи можно утверждать, что философия жизни в целом и учение Ницше, как ее наиболее яркого представителя в частности, внесли неоценимый и даже фундаментальный вклад в осмысление иррациональной стороны бытия человека и общества.

Критика Ф. Ницше рационализма как наиболее характерного элемента западной классической философии оказала значительное влияние на становление ряда

and control of membership in organization. An author specifies on importance of further study pseudo religions as social organizations.

Keywords: pseudo religion, social structure, religion, religious organization, sociology of religion, church, sect, cult, denomination, types of sect.

References

'Akademichne religioznostvo' ['Academic Religious'] 2000, Svit znan' Publ, K.

Barker, A 1997, *'Novye religioznye dvizheniya. Prakticheskoe vvedenie'* ['New Religious Movements. A practical introduction'], Russian Christian Humanitarian Institute Publ, St. Petersburg.

Bekker, G 1961, *'Sovremennaja sociologicheskaja teorija v ee preemstvennosti i izmenenii'* ['Contemporary sociological theory in its continuity and change'] Moscow Publisher of Foreign Literature.

Vasil'eva, E 2008, *'Tipologija «cerkov»-sekt» Vebera – Trjol'cha i ee razvitie v zapadnom i otechestvennom religiovedenii. Avtoreferat diss'* ['Typology «church – sect» Weber – Troeltsch and its development in the western and domestic religious studies Author's abstract'], M., viewed 20 February 2013, <http://iph.ras.ru/uplfile/aspir/autoreferat/Autoreferat_Vasilieva.pdf>.

Gajdenko, PP 1979, *'Sociologija Maksa Vebera [Sociology of Max Weber]'*, *Istorija burzhuaznoj sociologii XIX – nachala XX veka*, M., Nauka Publ., pp. 253–308.

Garadzha, VI 1996, *'Sociologija religii: uchebnoe posobie dlja vizov'* ['Sociology of Religion: a manual for schools'], Aspect Press Publ, Moscow.

'Pro svobodu sovisti ta religijni organizacii. Zakon Ukraini' ['About freedom of conscience and religious organizations: Ukrainian law'], *Vidomosti Verhovnoi Radi URSR (VVR)*, Kyiv, 1991, № 25.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

течений в сучасній західній антисциєнтистській філософії в частині, а в цілому – дана критика також сприяла смені філософської парадигми в західній культурі. Поэтому иррационалистический аспект ницшеанской философии является актуальной темой для изучения как в среде зарубежных, так и в среде отечественных исследователей.

Среди украинских современных исследователей, которые обращались ко многим актуальным для современного общества проблемам в контексте философии Ф. Ницше, можно назвать таких: А. К. Бычко, П. И. Гнатенко, В. Гринив, Н. Н. Емельянова, Н. В. Загурская, Д. Д. Ледницкий, В. Б. Окроков, В. В. Остроухов, Ю. А. Шабанова и др.

Целью данной статьи является анализ актуальных общественных проблем в контексте понятий рационального – иррационального как значимых понятий, апробированных в современных философских исследованиях.

Для достижения этой цели следует решить ряд задач:

- каково соотношение элементов рационального и иррационального в социально-философских воззрениях Ф. Ницше;

- каково влияние иррационалистического подхода Ф. Ницше на осмысление природы общественных отношений в современной антисциентической философии (на примере философии Франкфуртской школы);

Анализируя общество и отношения внутри него, Ницше, конечно же, исходит из основной своей идеи о том, что человек как биологическое существо является продуктом естественного, природного развития, и эта его естественная, природная часть является доминирующей в человеке. Уход от этой естественности как раз и порождает все общественные проблемы. Под естественностью Ницше, прежде всего, понимает инстинкты, бессознательные стремления, а также различные эмоциональные аффекты и страсти. Исходя из этой своей основной установки, Ницше подвергает острой критике современное ему буржуазное общество за чрезмерное увлечение рационализмом и за проистекающий из него нигилизм, который и есть непосредственная причина будущей гибели европейской цивилизации. «Что обозначает нигилизм? – то, что высшие ценности теряют свою ценность. Нет цели. Нет ответа на вопрос «зачем?»» (Nicshe 1991, p. 9) [10, с. 9].

Нигилизм, как главное историческое событие своей эпохи, Ницше выразил в форме тезиса «Бог мёртв». Но нельзя утверждать, что сущностью и основанием нигилизма является неверие в христианского Бога. Как справедливо полагал Хайдеггер, своим тезисом о смерти Бога Ницше выносит приговор всей новоевропейской метафизике в целом. «Метафизика, – писал Хайдеггер, – это пространство исторического совершенства, пространство, в котором судьбою становится то, что сверхчувственный мир, идеи, Бог, нравственный закон, авторитет разума, прогресс, счастье большинства, культура, цивилизация утрачивают присущую им силу созидания и начинают ничтожествовать» (Hajdegger 1994, p. 178) [13, с. 178].

Поэтому неудивительно, что Ницше, критикуя общество за его недостатки, испытывает чувство ненависти к современным ему реалиям. Он с ненавистью говорит о Жан Жаке Руссо – «Я ненавижу Руссо еще и в революции: она есть всемирно-историческое выражение для этой двойственности идеалиста и *canaille*. Кровавый фарс, которым разыгралась эта революция, ее «имморальность», мало меня трогает: я ненавижу ее *моральность* в духе Руссо – так называемые «истины» революции, которые все еще не утратили влияния и привлекают к ней все плоское и посредственное» (Nicshe 1990d, p. 622) [12, с. 622].

В этом высказывании немецкий философ как раз и подчеркивает, что нигилистическое отрицание, заложенное в западном обществе рационализмом, ведет его к моральному краху.

Более того, по мнению последователей Ницше, рационализм может быть понят и как инструмент непосредственного подавления свободы в современном обществе. «Люди, – заявляют Адорно и Хоркхаймер, – платят за увеличение своей власти отчуждением от той сферы, к которой она применяется. Просвещение относится к вещам, подобно диктатору, управляющему людьми. Оно постигает их настолько, насколько они пригодны для манипуляции» (Horkheimer & Adorno 1969, p. 15) [15, p. 15].

Чтобы преодолеть эти негативные моменты, Ницше считает, что жизнь общества должна основываться на инстинктах, которые могут привести людей к свету и истине, а не на разуме, который, видимо, уводит

людей с этого пути. Главный же инстинкт, согласно Ницше, – это воля к власти. Ведь «жить – значит желать господствовать». «Что значит жить? Жить – это значит: постоянно отбрасывать от себя то, что хочет умереть; жить – это значит: быть жестоким и беспощадным ко всему, что становится слабым и старым в нас, и не только в нас» (Nicshe 1990b, p. 535) [9, с. 535].

Понятие господства как главного элемента в организации жизненных процессов у Ницше действительно вполне может быть истолковано как элемент, имеющий отношение сугубо к иррационализму. Как указывает Герберт Маркузе, «господство отличается от рационального использования власти. Последнее, будучи присущим любому общественному разделению труда, проистекает из знания и ограничивается отправлением функций и мер, необходимых для прогресса целого. В противоположность этому, господство исходит от особой группы или индивида и направлено на поддержание и возвышение своего привилегированного положения. В то же время, не исключая технического, материального и интеллектуального прогресса (но лишь как неизбежный побочный продукт), такое господство сохраняет иррациональную нужду, недостаток и принуждение» (Markuze 2003b, p. 38) [6, с. 38].

Хотя Ницше и предпочитает анализировать общественную жизнь преимущественно в психологических терминах, следует иметь в виду, что понятие воли к власти – это в первую очередь онтологическая, метафизическая конструкция. Поэтому рассуждения философа об инстинктах и их роли в жизни общества все же покоятся на метафизическом фундаменте.

«Концепт власти, – согласно М. А. Корецкой, – изобретался Ницше для того, чтобы выйти за рамки метафизического мышления, с той же целью он использовался и постструктуралистами, но при этом, несмотря на все оговорки, этот концепт все время норовит втянуть мысль в построение какой-то квазионтологии, поскольку, если мы всерьез включаемся в терминологическую игру этого концепта, мы почему-то начинаем видеть властные отношения повсюду, власть оказывается тотальной» (Koreckaja 2007, p. 3) [3, с. 3].

Следует добавить, что эта «метафизическая тотальность» присуща всем главным идеям немецкого мыслителя. Карл Ясперс по этому поводу отмечал следующее: «Ницше же проповедует метафизику воли к власти, пророчествует о грядущем единоличном Вожде и Законодателе. Из глубины тотального нигилизма он провидит возрождение – через властителей, которые силой возьмут в свои руки мировую историю, подчинив ее, без жалости и снисхождения, жестокому тотальному планированию. Опорой им послужит метафизика вечного возвращения и дионисической жизни» (Jaspers 2004, p. 105) [14, с. 105].

Но, как было сказано, исходящий из идеи «воли к власти» анализ общества у Ницше осуществляется с позиций психологизма, которые, к тому же, чрезвычайно близки к современным воззрениям психологов на природу общества.

Психологи, занимающиеся проблемами политики и общества, также как и Ницше, настаивают на психологическом характере сущности общественных отношений. Так, среди представителей политической психологии довольно распространена позиция, что критериями выделения типов обществ стали материальные, овеществленные показатели. «Мы же

считаем, – пишут О. Донченко и Ю. Романенко, – что такими критериями должны быть те, которые доказать и увидеть невозможно, но они существуют и существенно влияют на жизнь сообществ и отдельных людей – глубинно-психологические и психокультурные инварианты, которые приобретают формы психогенетических паттернов как в индивидуальной, так и в социальной психике» (Donchenko 2001, p. 23) [2, с. 23]. Данная позиция вполне может быть отнесена к Ницше, который также считал, что биологическое и связанное с ним психологическое в человеке решающим образом определяют характер индивидуальной и социальной жизни.

«Все люди, которые испытывают нужду в наиболее сильных словах и звучаниях, в красноречивейших жестах и позах, чтобы *вообще* воздействовать, – революционные политики, социалисты, проповедники покаяния с христианством или без него, все те, для которых неприемлем всякий половинчатый успех, – все они говорят об «обязанностях», и только об обязанностях, носящих безусловный характер, – без таковых они не имели бы никакого права на свой большой пафос: это отлично известно и им самим! Так, хватаются они за нравственные философии, проповедующие какой-нибудь категорический императив, или они принимают в себя толику религии. Поскольку им хочется внушить к себе безусловное доверие, им необходимо, прежде всего, безусловно, доверять самим себе, на почве какой-нибудь последней непререкаемой и в себе возвышенной заповеди, служителями и орудиями которой они себя чувствуют и выставляют» (Nicshe 1999, p. 51) [8, с. 51].

Как видно из этой цитаты, люди, желающие воздействовать на других людей, должны внушить к себе чувство доверия, то есть эмоционально расположить к себе объект своего воздействия, что вполне логично, рационально и оправданно с психологической точки зрения. Но, развивая свою мысль, Ницше говорит, что всякая мораль, по крайней мере, на уровне элиты (субъектов влияния), функционирует как механизм обеспечения психологического комфорта, доверия к себе, в конечном счете, видимо, самоуверенности. С первого взгляда может показаться, что здесь речь вовсе и не идет о каких-то нерациональных основаниях.

Действительно, в той же политике часто можно видеть как люди, облеченные властью или стремящиеся к ней для достижения своих, часто меркантильных целей, прикрываются какими-либо ценностями, выступают от их имени, или как их защитники, вызывая к себе, таким образом, доверие народа. Однако же, как пишет Ницше (и с чем следует согласиться), эти лидеры не только *выставляют* себя служителями и орудиями этих заповедей, они себя таковыми и *чувствуют*. Здесь, скорее всего, Ницше имел в виду, что человеку (и лидеру) психологически удобнее верить в то, что его действия являются не просто удовлетворением меркантильных потребностей, а служат неким высшим идеалам. В отношении власть предержащих возведение этого утверждения в абсолютный статус все же представляется неуместным, так как здесь большое значение играют индивидуальные черты человека.

Один лидер искренне может верить, что действует из лучших побуждений, другой же может вполне отдавать себе отчет, что все, что он делает, служит, в конечном счете, его выгоде или выгоде его приближенных. Это, скорее всего, чисто психологическая проблема. У самого Ницше тоже не до конца ясно, является ли принятие тех

или иных ценностей на индивидуальном уровне актом чисто психологическим, без примесей рационализма. Но можно утверждать, что психологические аффекты выступают как первичные катализаторы принятия человеком определенных ценностей: «Тот, кто чувствует себя обесчещенным при одной лишь мысли, что он является орудием в руках какого-либо правителя или какой-либо партии и секты, или даже денежной власти, и, будучи, к примеру, отпрыском старой гордой фамилии, тем не менее хочет или вынужден быть в своих собственных глазах и в глазах общественности этим орудием, тому необходимы патетические принципы, которые всякий раз можно иметь на кончике языка, – принципы безусловного долженствования, которым можно подчиняться, делая это напоказ, без всякого стыда» (Nicshe 1999, p. 51) [8, с. 51].

Анализируя особенности поведения массы, Ницше фактически полностью уходит в сферу психологических интерпретаций: «Подавляющее большинство не считает постыдным верить в то или другое и жить сообразно этой вере, не отдавая себе заведомо отчета в последних и достовернейших доводах за и против, даже не утруждая себя поиском таких доводов, – самые одаренные мужчины и самые благородные женщины принадлежат все еще к этому «подавляющему большинству» (Nicshe 1999, p. 45) [8, с. 45].

Действительно, люди, в своем подавляющем большинстве, зачастую склонны принимать те или иные нормы на веру, руководствуясь во всех сферах жизнедеятельности, в том числе и в общественной жизни, не разумом, а чувствами. Это особенно справедливо для большинства, как некой совокупной массы людей, которая в таком качестве воспринимает, скорее, обращение к своей психологии, эмоциям, инстинктам, чем к здравому смыслу.

Так, у Е. Вознесенской отмечено, что «одним из факторов, существенно влияющих на политический выбор, является стереотипизированное восприятие фотоизображений кандидатов в рекламных материалах, которое чаще всего происходит на нерелефлексированном интуитивном и иррациональном уровнях. Исследования показывают, что этот стереотип активно используется обыденным сознанием для оценки кандидатов в депутаты и для политического выбора.

Канадские ученые экспериментально подтвердили тезис о том, что красивых избирают чаще. Студенты, которым раздали 80 фотографий неизвестных им людей, выделили 16 человек с «привлекательной внешностью» и 15 – с «непривлекательной». Все 80 баллотировались в парламент. Из «красивых» в депутаты попали семеро, из «некрасивых» – лишь один» (Voznesenskaja 2000, p. 60) [1, с. 60].

Проблему соотношения рационального и иррационального в современном обществе также можно представить в виде некой трансмутации этих двух начал. По мнению Г. Маркузе, «мы вновь сталкиваемся с одним из самых угнетающих аспектов развитой индустриальной цивилизации: рациональным характером его иррациональности» (Markuze 2003a, p. 272) [5, с. 272].

«Предназначение разума, – раскрывает эту мысль Маркузе, – обеспечить реализацию человеческих возможностей путем все более эффективного преобразования и эксплуатации природы. Однако, похоже, что с течением времени цель меняется местами со средствами: время, отдаваемое

отчужденному труду, прихватывает и время для индивидуальных потребностей – и начинает определять сами потребности. Логос раскрывается как логика господства. А затем, когда логика редуцирует целостные массивы мысли к знакам и символам, законы мышления превращаются в конце концов в технику расчета и манипулирования (Markuze 2003b, p. 100) [6, с. 100].

По сути дела, данное утверждение констатирует тот факт, что научно-технический прогресс и рост грамотности населения не могут устранить общественных проблем, а наоборот, как считает в частности Маркузе, их усиливают. Для иррационализма современное индустриально развитое общество оказалось благоприятной средой. Рациональность прогресса повысила иррациональность его организации и направления. «Сегодня, – пишет далее Маркузе, – мистифицирующие элементы освоены и поставлены на службу производственной рекламе, пропаганде и политике. Магия, колдовство и экстатическое служение ежедневно практикуются дома, в магазине, на службе, а иррациональность целого скрывается с помощью рациональных достижений» (Markuze 2003a, p. 453) [5, с. 453]. Таким образом, можно признать, что Ницше обозначил тенденцию отхода западной философии от просветительских надежд на разум и прогресс, и внес значительный вклад в становление критических теорий в неклассической философии относительно проблем развития общества.

Учитывая вышесказанное, крайний пессимизм Ницше относительно перспектив развития западного общества сегодня уже не выглядит надуманным и безосновательным. Следует подчеркнуть, что особой заслугой Ницше для современной социальной философии остается его предвосхищение появления массового общества.

Но Ницше критикует массу преимущественно не за то, что она плохо использует разум, – философ всегда отрицал его ценность. Общество, где господствует большинство, является для него неприемлемым потому, что, по его мнению, это неизбежно ведет к упадку, вырождению, декадансу человека как биологического вида: «Я называю животное – род, индивидуум – испорченным, когда оно теряет свои инстинкты, когда оно выбирает, когда оно предпочитает то, что ему вредно. Сама жизнь ценится мною, как инстинкт роста, устойчивости, накопления сил, *власти*: где недостаёт воли к власти, там упадок» (Nicshe 1990a, p. 635) [7, с. 635]. Что же касается причин этого упадка, то их философ видит в уходе общества от естественности, понимаемой Ницше как господство первобытных инстинктов, а также в насаждении в обществе морали рабов, которая есть философия слабости, понижающая «жизненный тонус», насыщенность жизни, в общем, то же проявление декаданса и вырождения.

В этом ключе, понятна критика Ницше именно западного общества, которое первое встало на путь культа большинства, а значит, и на путь упадка: «измельчание и нивелирование европейского человека таит в себе величайшую *нашу* опасность, ибо зрелище это утомляет... Нынче мы не видим ничего, что хотело бы вырасти; мы предчувствуем, что это будет скатываться всё ниже и ниже, в более жидкое, более добродушное, более смышлёное, более уютное, более посредственное, более безразличное, более китайское, более христианское – человек, без всякого сомнения, делается всё «лучше» (Nicshe 1990c, p. 430) [11, с. 430].

Ницшеанская критика общества, а также присущих ему аспектов рационализма, стала важной и плодотворной частью современной западной общественной мысли.

По большому счету антиномия человек – общество, Ницше решает в пользу человека. В этом смысле можно говорить не только о либеральных моментах в философии Ницше, но и о ее значении для формирования принципов неклассической философии.

Т. Лютый отмечает: «Классическая философия, особенно в лице Канта и Гегеля, приблизилась к формированию антиномий-проблем, но не дала методологии выхода из подобных ситуаций мышления. А неклассическая философия не раз удостоверяла отступление от традиций, хоть преимущественно и путем иррационального запроса. Однако кардинальная антиномия культуры на Рубиконе столетий уже была выражена Ницше в трагическом противопоставлении символики *дионисийской* и *аполлонической* культур. Речь шла об оппозиции между разными типами знания. Этим Ницше затронул вопрос о возможностях новой антропологии, другой роли мышления и разума (Ljutij 2005, p. 185) [4, с. 185].

При этом Ницше настаивает, что именно инстинкты играют в обществе решающую роль, он явно абсолютизирует их значение, сводя все общественные процессы, в конечном счете, к инстинктам: «У всего Запада нет более тех инстинктов, из которых вырастают учреждения, из которых вырастает будущее. ... То, что делает из учреждений учреждения, презирается, ненавидится, отстраняется; воображают опасность нового рабства там, где хоть только произносится слово «авторитет». Так далеко идет *decadence* инстинкта ценностей у наших политиков, у наших политических партий: они инстинктивно предпочитают то, что разлагает, что ускоряет конец» (Nicshe 1990a, p. 616) [7, с. 616].

Итак, речь здесь идет только о тех или иных инстинктах, просто одни инстинкты служат гармонизации общественных отношений и укреплению социальных институтов, а другие наоборот, ведут к разрушению. Поэтому, согласно Ницше, чтобы гармонизировать общественные отношения, нужно подавить одну группу инстинктов, а другой группе позволить достигнуть господства: «В такие времена, как нынешнее, быть предоставленным своим инстинктам является лишним злоупотреблением. Эти инстинкты противоречат, мешают друг другу, взаимно разрушают друг друга; я уже определил современность как физиологическое самопротиворечие. Разумность воспитания требовала бы, чтобы под железным гнетом была парализована, по крайней мере одна из этих систем инстинктов, дабы позволить другой системе набираться сил, достигнуть господства» (Nicshe 1990a, p. 617) [7, с. 617].

Ницшеанскую мысль об инстинктивном и иррациональном характере общества, из которого вытекают все его противоречия, поддерживает и Г. Маркузе: «Целое» представляется воплощением самого Разума. Тем не менее именно как целое это общество иррационально. Его производительность разрушительна для свободного развития человеческих потребностей и способностей, его мирное существование держится на постоянной угрозе войны, а его рост зависит от подавления реальных возможностей умиротворения борьбы за существование – индивидуальной, национальной и международной» (Markuze 2003a, p. 256) [5, с. 256].

По Маркузе, «подобная противоречивость характерна, прежде всего, для современного западного общества, в котором доминируют капиталистические отношения тесно связанные в первую очередь с либеральной идеологией».

На стадии наивысшего развития капитализма общество является системой приглушенного плюрализма, в которой институты состояются в укреплении власти целого над индивидом. Тем не менее для управляемого индивида плюралистическое администрирование гораздо предпочтительнее тотального» (Markuze 2003a, p. 314) [5, с. 314].

Согласно Маркузе (да и других представителей Франкфуртской школы), репрессивность вообще характерна для либерального западного общества, это своего рода «репрессивная терпимость» на деле является разновидностью современного мягкого фашизма.

«В настоящее время, – пишет Маркузе, – противостояние центральному планированию во имя либеральной демократии, отрицаемой в действительности, служит идеологической опорой репрессивным интересам» (Markuze 2003a, p. 510) [5, с. 510].

Таким образом, можно сделать следующие выводы.

Размышления Ницше о природе общественных отношений дали толчок ряду представителей неклассической философии к дальнейшему осмыслению недостатков западного общества с точки зрения теории кризиса. В данном случае у Маркузе прослеживается близкая по духу к философии Ницше мысль о принципиально негативном векторе развития современного западного общества, все институты которого, внешне заботясь об индивиде, на самом деле стремятся его подавить. Механизм же этого подавления, как и у Ницше, понимается как иррациональный.

Сам Ницше считает, что природа общества и процессы внутри него – это сфера абсолютного господства инстинктов, любая осознанная деятельность человека может быть сведена к ним. Поэтому в основе социально-политической концепции Ницше лежит идея отрицания рационалистической (аполлонической) западной культуры вследствие ее обреченности на гибель из-за кризиса всех ценностей. При этом сущность европейского кризиса для Ницше – это утверждение массового общества, которое является высшим проявлением всего антиестественного, антижизненного.

Библиографические ссылки

1. Вознесенская Е. Иррациональность политического выбора: красивые избирают чаще / Е. Вознесенская // Персонал. – 2000. – № 4. – С. 57–61.
2. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятори психологічного повсякдення / О. Донченко, Ю. Романенко : моногр. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
3. Корецкая М. А. Власть: метафизическая тема в неметафизическом контексте / М. А. Корецкая // Вестник Самарской гуманитарной академии. Выпуск «Философия. Филология». – 2007. – № 1. – С. 10–17.
4. Лютий Т. Зв'язок аполлонічного та діонісійського начал як розгортання царини взаємної зумовленості «розумності нерозумного» / Т. Лютий // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стило, 2005. – С.182–190.
5. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества : пер. с англ. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – С. 251–515.
6. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе // Маркузе

Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества : пер. с англ. – М. : ООО «Изд-во АСТ». 2003. – С. 5–250.

7. Ницше Ф. Антихрист / Ф. Ницше // Сочинения : пер. с нем., в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 631–692.

8. Ницше Ф. Веселая наука / Ф. Ницше : пер. с нем. – М. : Эксмо-пресс, 1999. – 576 с.

9. Ницше Ф. Веселая наука / Ф. Ницше // Сочинения : пер. с нем., в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 491–719.

10. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше : пер. с нем. – М. : Московский рабочий, 1991. – 286 с.

11. Ницше Ф. К генеалогии морали / Ф. Ницше // Сочинения : пер. с нем., в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 407–524.

12. Ницше Ф. Сумерки идолов, или как философствуют молотом / Ф. Ницше // Сочинения : пер. с нем., в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 556–630.

13. Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» / М. Хайдеггер // Работы и размышления разных лет / М. Хайдеггер : пер. с нем. – М. : Гнозис, 1993. – С. 183–184.

14. Ясперс К. Ницше и Христианство / К. Ясперс : пер. с нем. – М. : Медиум, 1994. – 114 с.

15. Horkheimer M. Dialectik der Aufklärung / M. Horkheimer und Th. W. Adorno. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1969. – 308 s.

Захарчук А. Ф. Співвідношення елементів раціонального – ірраціонального у соціально-філософських поглядах Ф. Ніцше

Проаналізовано погляди Ф. Ніцше на проблеми сучасного західного суспільства у контексті співвідношення елементів раціонального – ірраціонального. Розглянуто вплив критики Ніцше раціоналістичних інтенцій західної культури на становлення деяких сучасних некласичних підходів у західній філософії на розуміння природи суспільства та суспільних процесів.

Ключові слова: Ф. Ніцше, суспільство, раціональне, ірраціональне, західна філософія, теорія кризи.

Zaharchuk A. F. Correlation of the elements by rational-irrational in the Nietzsche's social and philosophical views

This article analyzes the views of Nietzsche on the problems of modern Western society in the context of the relationships of the elements of rational-irrational. Case in point is the influence of Nietzsche criticism of rationalist intentions of Western culture on the formation of some modern non-classical approaches in Western philosophy with respect to understanding the nature of society and social processes.

The relevance of the analysis of the rational-irrational elements in the context of the social and philosophical ideas of Friedrich Nietzsche is driven by the need to show the dynamics of the social process as a process of progressive development of human knowledge, which is committed to a comprehensive understanding of human nature and society. Thus, an important aspect of understanding the social problems is the appeal to the irrational and the rational side of his being.

Understanding the importance of a comprehensive study of human nature, which is inherent in modern non-classical philosophy, largely made it possible by the views of Friedrich Nietzsche, who was one of the first in Western philosophy who has attempted to move away from its classical forms. In this regard, it can be argued that the philosophy of life in general and the teaching of Nietzsche as its most brilliant representative in particular, and even made an invaluable contribution to the fundamental understanding of the irrational side of human existence and society.

Nietzsche's thinking about the nature of social relations gave further impetus to a number of representatives of non-classical philosophy to further reflection on the shortcomings of Western society from the point of view of the theory of crisis. In this case, Marcuse observed close to the spirit of the philosophy of Nietzsche's idea of a fundamentally negative vector of development of modern Western society, all the institutions

which, apparently taking care of the individual, in fact, seek to suppress it. The same mechanism of this suppression, as Nietzsche understood as irrational.

Keywords: F. Nietzsche, society, rational, irrational, Western philosophy, the theory of the crisis.

References

Voznesenskaja, E 2000, 'Irracional'nost' politicheskogo vybora: krasivyyh izbirajut chashhe' ['Irrationality of political choice: beautiful are more often elect']. *Personal*, №4, pp. 57–61.

Donchenko, O & Romanenko, Ju 2001, 'Arhetipi social'nogo zhitlja i politika: Glibinni reguljatori psihologichnogo povsjakdenija' ['Archetypes of the social life and politics. Deep regulators of psychological present'], *Libid'* publ., Kyiv.

Koreckaja, MA 2007, 'Vlast': metafizicheskaja tema v nemetafizicheskom kontekste' ['The metaphysical theme in the non-metaphysical context'], *Vestnik Samarskoj humanitarnej akademii. Vypusk «Filosofija. Filologija»*, № 1, pp. 10–17.

Ljutij, T 2005, 'Zv'jazok apollonichnogo ta dionisijs'kogo nachal jak rozgortannja carini vzajemnoji zumovlenosti «rozumnosti nerozumnogo»' ['Interrelation apollonian and Dionysian as began of expanding the area of mutual conditionality of «rationality unreason»'], *Filosofs'ko-antropologichni studii*, Kyiv, Stilos publ., pp. 182–190.

Markuze, G 2003a, 'Odnomernyj chelovek. Jeros i civilizacijam' ['One-Dimensional Man. Eros and Civilization'], in G. Markuze, *Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshchestva*. Moscow, OOO «Izdatel'stvo ACT» publ., pp. 251–515.

Markuze, G 2003b, 'Jeros i civilizacija' ['Eros and Civilization'] in G. Markuze, *Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshchestva*, Moscow, OOO «Izdatel'stvo ACT», pp. 5–250.

Nicshe, F 1990a, 'Antihrist. Sochinenija' [Antichrist. Compositions'], *Mysl'* publ, Moscow, T. 2, pp. 631–692,

Nicshe, F 1990b, 'Veselaja nauka. Sochinenija' ['The Gay Science. Compositions'], *Mysl'* publ, Moscow, T. 1, pp. 491–719.

Nicshe, F 1990c, 'K genealogii morali. Sochinenija' ['Genealogy of Morals. Compositions'], *Mysl'* publ, Moscow, T. 2, pp. 407–524.

Nicshe, F 1990d, 'Sumerki idolov, ili kak filosofstvujut molotom. Sochinenija' ['Twilight of the Idols, or how to philosophize hammer. Compositions'], *Mysl'* publ, Moscow, T. 2, pp. 556–630.

Nicshe, F 1991, 'Volja k vlasti. Opyt pereocenki vseh cennostej' ['The will to power. Experience the revaluation of all values'], *Moskovskij rabochij*, Moscow.

Nicshe, F 1999, 'Veselaja nauka' ['The Gay Science'], Eksmo-publ., 1999, Moscow.

Hajdegger, M 1993, 'Slova Nicshe «Bog mertv»' ['Nietzsche's «God is dead»], in M. Hajdegger *Raboty i razmyshlenija raznyh let*, Moscow, Gnozis publ., pp. 183–184.

Jaspers, K 1994, 'Nicshe i Hristianstvo' ['Nietzsche and Christianity'], Medium publ., Moscow.

Horkheimer, M & Adorno, ThW 1969, 'Dialektik der Aufklarung', *Suhrkamp Verlag*, Frankfurt a. M.

Надійшла до редколегії 04.03.2013 р.

УДК 130.1

Н. С. Звонок

Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля (г. Луганск)

КОНФИГУРАЦИИ СИМВОЛИЗМА В УКРАИНСКОЙ ИКОНЕ

Раскрыты основные аспекты развития символизма в украинской иконе на протяжении ее существования, начиная с аскетического византийского стиля и завершая использованием катакомбной символики с учетом реалий истории в современной украинской иконописи. Наряду с характеристиками символизма рассмотрены особенности украинской иконы.

Ключевые слова: символизм, иконопись, украинская икона, история, православие, символ.

Сегодня, когда души людей все больше обращаются к христианству, православию, как исторически укорененному в Украине направлению, значительное внимание в обществе уделяется украинской православной иконе, не только как учебнику православной грамоты, но воплощению ее глубинной символики, скрывающей тайны Богопознания, великий эстетико-философский смысл. Данная работа является актуальной, поскольку раскрывает особенности истории символизма украинской иконы и его философскую глубину.

Украинская икона является самобытным образованием. Вливаясь в общий процесс развития изобразительного искусства, приобретает черты «своего», а не заимствованного искусства, обогащаясь средствами народного искусства своей страны, она выражает не только вселенский христианский идеал, но и идеал национальной святости.

Украинской иконе посвятили свое творчество многие исследователи: И. Свенцицкий, С. Яремич, В. Залозецкий, В. Свенцицкая, Д. Степовик, В. Попович, И. Федь и др., представляющие философию, богословие и искусствоведение в Украине и в диаспоре. Среди исследователей особое место занимает творчество Д. Степовика, который всесторонне проанализировал историю и особенности украинской иконы от зарождения до сегодняшнего дня.

Целью данного исследования является попытка

научного анализа развития символизма в украинской иконе на протяжении ее существования, рассмотренного наряду с художественными особенностями украинской иконописи.

Икона появилась на Руси в момент ее крещения или чуть раньше – во времена княгини Ольги. Князь Владимир привез из Херсонеса в Киев ряд икон и святых, но из них ни одна не сохранилась. В украинском языке закрепилось слово «образ», по аналогии с «Первообраз» – намек на святого, которому посвящена икона. По мере расширения строительства храмов возникают не только византийские или греческие, но и первые русские – из Руси – иконы. Школы иконописи создавались, в основном, при монастырях. Создателем киевской школы иконописи считают митрополита Иллариона, который выступал против засилья византийцев в иконописи на территории Киевской Руси. Иконописные мастерские находились при храмах Святой Софии и Печерского монастыря, основанного Антонием и Феодосием. До Феодосия Печерского (1062–1074) иконы привозились из Крыма, Балкан или Византии. Феодосий впервые украсил церкви Лавры написанными в Киеве иконами. Киевская лаврская иконописная школа повлияла в дальнейшем на становление иконописи во всем восточном и южном славянском мире – от Адриатики до Белого моря, а также на иконопись Румынии и Молдовы. Иконописцы со всей Киевской державы учились в столице и приглашали

киевских мастеров к себе (Stepovik 2001, p. 17, 26) [3, с. 17, 26]. С тех пор сохранилось очень мало работ, и еще меньше – имен авторов. Это легендарные Григорий и Алимпий (или Алипий), о котором повествует Печерский Патерик. Люди говорили, что Алипию помогают ангелы, поскольку он мог всего за несколько часов написать и позолотить икону.

Храм Святой Софии сохранил до наших дней ярчайшие фрески и мозаики. Роспись храма соответствовала византийской традиции, но в то же время имела ряд особенностей. Так в барабане центрального купола были изображены 12 апостолов, выражая идею проповеди христианства во всем мире. Необычно для XI века изображался цикл евангельских событий, а на западной стене размещался, к сожалению, не сохранившийся полностью портрет семьи князя Ярослава. В куполе и алтаре изображения были выполнены в технике мозаики. Хорошо сохранился в куполе образ Христа Пантократора (Вседержителя), и образ Богоматери Оранты (Молящейся) в алтаре. Стиль мозаик и фресок, характерный для храма, соответствует особенностям византийского искусства XI века и характерному для этого периода аскетическому стилю. Символизм иконы данного периода – это византийский символизм, с его развернутым толкованием, данным на Седьмом Вселенском Соборе, в «Ареопагитиках», в творчестве Иоанна Дамаскина и Теодора Студита. В размышлениях Теодора Студита появляется мысль, что иконописец – это инструмент в руках Бога, что он не выполняет произведение по своей воле, а всего лишь инструмент в руках Бога-творца. Мистическая теория Теодора Студита – один из источников украинской иконы, вдохновляющий авторов создавать произведения не в соответствии с догмой, а на новых творческих и эстетических основах.

Если для росписи Святой Софии и Десятинной церкви приглашались наиболее именитые мастера православного мира, то церковь Успения Богородицы (1073–1089) в Киево-Печерском монастыре расписана была только киевскими мастерами, хотя существует мнение, что строительство и роспись выполняли константинопольские мастера. Именно Алипию приписывают авторство большинства росписей церкви Успения Богородицы. Он ориентировался более на западно-европейскую традицию, нежели византийскую. Древняя роспись и само здание храма погибли, однако сохранилось описание XVII века, а также известно то, что храм служил образцом для строительства соборов в других городах Руси. С его именем связывают иконы Печерской Богородицы и так называемой Великой Панагии. В иконе Богоматерь Великая Панагия, считавшейся знаменем великокняжеского дома и защитницей Киева, сохранены основы монументального искусства: обобщенность силуэта, яркая насыщенность цвета, с его насыщенной византийской символикой (Abramovich 2005, p. 186), [2, с. 186].

Русь активно приглашала для сотрудничества византийских мастеров. Поэтому в домонгольском искусстве трудно разделить работы приезжих и местных авторов. Самобытные черты русской иконописи еще не имели возможности проявиться в полную силу. В основном, иконы и миниатюры выполнялись в византийском стиле. Приглашенные византийские художники в XII веке расписывали храмы и соборы в Киеве, Великом Новгороде, Пскове, Старой Ладоге, во Владимиро-Суздальском княжестве и т. д. В Киеве, Чернигове, Переяславле, а также во всей юго-западной

Руси практически не сохранилось никаких икон домонгольского периода, хотя как раз в этих городах располагались центры иконописи и храмового зодчества.

Однако, по мнению ученых, уже в домонгольский период были заложены основные национальные особенности иконописи, в отличие от других национальных школ. Основными отличиями украинской иконы от других православных школ иконописи большинство ученых называют такие:

- определенная мягкость колорита;
- применение червонного золота с более теплым цветом, чем в российской иконописи, с более бледными цветами позолоты;
- применение растительных орнаментов (одежда, края рамки иконы и т. д.);
- применение техники «плава» – постепенное накладывание прозрачных слоев красок один на другой, светотенью мастера пользовались ограниченно, например, при выделении детали, не так строги линии иконы;
- мягкое, трепетное написание самых любимых образов, мягкая интерпретация лиц (особенно Богородицы) (Aseev, Abramovich & Stepovik 2004) [1; 2; 4].

Формирование собственного стиля в творчестве киевских мастеров не означало отступлений от решений Седьмого Вселенского Собора, икона стала самодостаточной и неизменной по своей духовной сущности, отражая духовный мир украинского православия.

После разгрома Киева войсками Батые в 1240 году центр украинской иконописи переместился в западные районы (Галичина и Волынь). Сложная история юго-западной Руси – Украины определила и не менее сложную историю ее иконописи – периоды Ренессанса XIV–XVI веков и последующий период барокко, а также подъем, связанный с массовым строительством православных храмов и монастырей, и появление икон в каждом православном доме в XVII–XVIII веках. Массовый спрос на иконы стал причиной того, что иконы стали писаться самоучками, они расписывали храмы, внося свое видение святых образов и свое понимание канонов. В украинских иконописных школах XIX века были распространены романтизм и классицизм, в XX веке преимущественно среди украинской диаспоры на Западе наблюдается синкретический стиль, а также модернизм.

В православии всякое отклонение от канонов считалось грехом. В соответствии с мистической теорией Теодора Студита, существовал и запрет на подпись иконы именем мастера. Техника написания иконы опиралась на уже разработанные традиции. Первоначально иконой считалось произведение, выполненное на кипарисовой доске (или нескольких скрепленных досках) минеральными красками, разведенными на яичном желтке с добавлением небольшого количества освященной воды (в которой много ионов серебра) и винного уксуса. Это символизировало христианские доктрины: желток – символ зародыша жизни, вода – источник вечности, минеральные краски – символическое отражение света на земле. Все материалы обеспечивали долговечность иконы. Древние мастера знали, что яичный желток предотвращает появление трещин, уксус консервирует органические составляющие желтка, а посеребренная ионизированная вода является надежным антисептиком. Так рекомендовал писать иконы Седьмой Вселенский Собор, утвердивший иконопочитание и символику иконы (Stepovik 2004) [4].

Европейський Ренесанс оказыває особе впливання на іконопись і живопись України в XV–XVI віках. Наприклад, сюжети Різдва Христового і Успіння Богородиці в Кирилловській церкві Києва XIV віка: канонічні образи поступово набувають руху і збагачуються психологізмом. Іли картина невідомого художника XV віка Богоматері-Одигітрії (Путіводниці) із села Красова. Це одне із найкращих творів Львівської школи живопису, яких в цілому збереглося небагато. Це твір високого гуманізму і витонченості. Еліністичні традиції набувають нове, глибоко людське значення. Образ юної матері з невеликим тривожним поглядом виконаний чистою і не позбавленою індивідуальних рис. Витончений рисунок ліній одягу і силуета підпорядкований законам класичної гармонії. Те ж стосується співвідношення елементів композиції і ритміки кольору. Духовна повнота твору, почуття глибокої гідності, втілене в ньому, в значній мірі досягнуто завдяки художньому кольоровому рішенню. Художник будує кольорову гаму на варіаціях теплих кольорів – киноварі і охри, символізуючих мученицьку долю. Життєвою переконливості образу сприяє і помітний об'ємний трактування обличчя матері і дитини, досягнута введенням світлотіні (Belichko 1985, рис. 4) [5, іл. 3]. Ця ікона вже «дышит» Ренесансом, передвіщаючи оновлення іконопису, характерного для Ренесансу і шкіл іконопису як Західної України, так і в першу чергу Києва. Візантійська містичність і символізм зберігаються, але вони одягнені в новий одяг, збагачені фізичною красою і гармонією. Колорит змінюється, відходить в нюансах від символіки кольорової гамми Псевдо-Діонісія Ареополіта, щоб досягти бажаного психологічного впливу на глядача, надати оптимістичне звучання всьому твору іконі.

Наступний період – XVII–XVIII віки – це час епохи бароко. Ікона не може бути ілюстрацією до політичної боротьби, але вона може стати символом національно-визвольної боротьби народу. Яскравими представниками цього періоду були Іван Руткович із Жовкви, Яцько із Вишні, Іван Малий, Стефан Вишньовський, Василь Реклінський. Багато ікон були створені Іллею Бродякевичем в околицях Ужгорода. Їм належить авторство ікон «Архистратиг Михаїл» із села Шелестова (близько 1680 року), втілюючи воїнську силу і героїчний дух народу. При всій традиційності композиції, цей образ позбавлений строго канонічних рис, в ньому чітко проступає життєва реальність. Тільки плащ із киноварі по манеру виконання нагадує ікони попереднього часу, а в решті – відчувається тяготе до світлої живопису. Яскраві, тонально насичені кольори створюють витончені ритми кольорових плям, надають твору витонченість, святкове звучання. М'який рисунок силуету крил, життєрадісні кольори, привабливе юнацьке обличчя заповнюють твір поетичністю, музичним звучанням, які зовсім не підходять до воїнських атрибутів героя. Приземиста фігура, м'якість жестів рук ще більше позбавляють його воїнської, надаючи образу риси селянського ідеалу, знайомого із творів народної живопису (Belichko 1985, рис. 6) [5, іл. 6]. Для цього періоду характерні різьблені портретні живописи і, як наслідок, – розміщення на іконах портретів відомих людей, як, наприклад, «Покрова з портретом гетьмана Богдана Хмельницького» невідомого

художника кінця XVII – початку XVIII віка, або «Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свечки» Йосипа Івановича кінця XVII віка. Українська ікона – це не розмежування святих і не святих, а їх зближення, щоб врятувати грішників.

Ікона XVII віка «Ісус Христос в виноградній давильні» села Мостыжін на Київщині, а також ікони «Розп'яття Христа з виноградною лозою» – Київ, XVIII вік, «Христос Виноградар» – Волинська, XVIII вік, «Христос Пелікан» – Київ, XVIII вік відсилають нас до символіки ранніх віків існування християнства, де гроздь винограду – це символ дерева життя, а гроздь винограду в давильні – символ євхаристії і основної теми кольорового рішення ікон. Завдяки своїй загадковості, символічності мові і глибині трактування ці ікони мали більше можливостей впливати на своїх сучасників.

З представників іконопису в стилі романтизму XIX віка слід в першу чергу назвати Івана Сошенка. Він працював над іконами Христа і Богородиці для церковей Млиєва, Магусова і Лебедина. В цих іконах помітний характерний для романтизму поєднання відтінків кольорів ніжної гамми, наприклад, рожевого, голубого, фіолетового, що відходить від традиційної символіки кольорів. Характерна також м'яка гра світлотіні, ретельне виписування дрібних деталей. На творчість Івана Сошенка вплинула майстерня Києво-Печерської лаври на новому етапі її розвитку. Лаврські майстри створили нові варіанти національних святих: Володимира, Ольги, Теодосія, Бориса і Глеба.

На жаль, в радянські часи церковне мистецтво переживало упадок. Погибло велике спадщина попередніх часів. Розповсюдилася відкрита каліграфія, вершиною досягнень стилю вважалася еkleктика – поєднання різних стилів початку. Отримали поширення дешеві, виготовлені фотоспособом ікони. Не було засобів на реставрацію високохудожественних творів. І тільки в період незалежності України, коли церква отримала дійсний віль, ми спостерігаємо і віль для церковного мистецтва, хоча воно, звичайно, по-прежнему слід старим православним канонам. В Українській Академії мистецтв почало діяти майстерня іконопису під керівництвом професора Миколи Стороженка, але майстрам потрібно прикласти багато зусиль, щоб із цієї іскри розгорілося полум'я.

В XX вік мистецтво іконопису розвивалося за межами України. Іконопись пов'язана, перш за все, з діяльністю Петра Липинського, вихованця Почаївської лаври, який після Другої світової війни переїхав в Канаду. З Канадою пов'язано творчість Павла Заболотного і Степана Меуша. В їх творчості спостерігається повернення до старим стилям іконопису України і їх переосмислення. Дослідник іконопису Дмитро Степовик, аналізуючи українську ікону діаспори, стверджує, що до істинно візантійського стилю, як і до стилю Київської Русі, тяготеє не так багато майстрів української ікони. Більшість іше різні варіанти стилістичного синтезу, де візантинізм є основою, але при цьому враховуються і інші стилістичні впливи. Частіше згадуваний синтез будувався на поєднанні таких рис: візантинізм – ренесанс, візантинізм – бароко, візантинізм – класицизм. Менш поширене явище – об'єднання ренесансу і бароко, ренесансу і романтизму. Відокремлюють іконописці модерністської і експериментальної спрямованості,

которые по-своему учитывают давние стили иконописи. Но своеобразной чертой для всех поисков и направлений в современной украинской иконе диаспоры является стремление к личностному пониманию и трактовке иконы, собственное отношение к мировому и национальному иконописному наследию (Stepovik 2004, p. 105) [4, с. 105].

Новый поход к символике иконописи наблюдается в творчестве украинского мастера из Канады Николая Бедняка. Трагический оттенок имеет его «Чернобыльская Богородица». Мать Божья осторожно ступает по опаленной радиацией земле Украины между почерневшими колосками жита и изменившимися от радиации свой цвет волосками. В ее правой руке – черная амфора – символ упокоенной атомной стихии. В жесте Богородицы – надежда на то, что ее Сын очистит изувеченную украинскую землю, как очищается грешный человек, который покался. В иконе наблюдаются новые символы, не свойственные древней иконе. Это символика нового времени, отражающая реалии украинской истории, близкая символике раннехристианского катакомбного искусства. Своеобразие символики нового времени наблюдается в творчестве канадского мастера иконописи Веры Сенчук. Она вносит в свои иконы новые символы, не свойственные древней иконе. Так, в высокохудожественном образе Канадской Богородицы, написанной по образцу Элеусы (Нежности), Вера Сенчук добавила три символа: в правой руке Богородица держит кленовый лист, формой похожий на государственный герб Канады, второй символ – это семь колосков пшеницы рядом с фигурой Марии – это семь тайн и семь даров Святого Духа, сами колоски символизируют и евхаристию, и материальное благосостояние. Третий символ – два храма в медальоне – собор Святой Софии в Киеве и и собор Святой Троицы в Виннипеге, выражающий идею единства Украинской Православной Церкви в Украине и Канаде.

Отечественное и международное признание получило творчество украинского мастера Валентины Бирюкович. У нее своя собственная манера иконописи, укладывающаяся в направление стилового синтеза, характерного для художников диаспоры. Три составляющие называет Дмитро Степовик (Stepovik 2004, p. 121) [4, с. 121]: ориентированная на иконы украинского Средневековья иконография (характерная темноватая карнация лиц, применение пробелов, линейная градация), объемная трактовка человеческих фигур и предметов окружения, что было свойственно украинским предренессансным и ренессансным иконам XV–XVI веков, использование символических образов типа «Христос-Виноградарь», выдавливающий сок из гроздьев винограда в евхаристическую чашу, использование иконо-портретов – образы предстоятелей Украинских церквей и представителей украинского общества на иконе «Тобою радуется», что было характерно для некоторых барочных сюжетов.

Выводы. Использование катакомбной символики ранней христианской церкви в современных иконописных сюжетах свидетельствует о том, что украинская иконопись находится на качественно новом этапе понимания христианской символики – использование и переработка всего исторического наследия христианской церкви в соответствии с реалиями украинской истории и особенностями украинской ментальности.

Исследователи украинской иконы отмечают, что менталитет украинских иконописцев отличался значительными особенностями – речь идет не только

о том, что в иконе отражено плодородие украинской земли, буйство природы, поэтому у святых одежды украшены орнаментами, расписан фон, что художник особое внимание уделяет деталям. Украинская икона разговаривает с человеком языком чувств и символов – в этом ее главная особенность. Но если о русской иконе написаны десятки монографий и существуют огромные коллекции в музеях – украинская икона представлена и изучена меньше, хотя это явление не менее великое.

Бibliографические ссылки

1. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю. С. Асеев. – К. : Мистецтво, 1980. – 214 с.
2. Абрамович С. Д. Церковне мистецтво / С. Д. Абрамович. – К. : Кондор, 2005. – 205 с.
3. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. – К. : 2001. – 146 с.
4. Степовик Д. В. Історія української ікони Х–ХХ століть / Д. В. Степовик. – К. : Либідь, 2004. – 440 с.
5. Український живопис. Сто вибраних творів / автор-упоряд. Ю. В. Беличко. – К. : Мистецтво, 1985. – 100 лл.

Звонук Н. С. Конфігурації символізму в українській іконі.

Розглянуто основні аспекти розвитку символізму в українській іконі протягом її існування, починаючи з аскетичного візантійського стилю та завершуючи використанням катакомбної символіки з урахуванням реалій історії в сучасному українському іконопису. Поряд з характеристиками символізму розглянуто особливості української ікони.

Ключові слова: символізм, іконопис, українська ікона, історія, православ'я, символ.

Zvonok N. S. Configuration of symbolism in ukrainian icon

Reveals the basic aspects of the symbolism of the Ukrainian icon throughout its existence, from the ascetic Byzantine style to the catacomb symbols which reflect the realities of history in modern Ukrainian iconography.

Ukrainian icon is a unique formation. Joining in the general process of development of fine art, it acquires the features of «own», not borrowed art, enriched by means of folk art of the country, it expresses not only the universal Christian ideal, but the ideal of a national shrine. Among the scientific works oeuvre of D. Stepovik occupies a special place. He comprehensively analyzed the history and characteristics of Ukrainian icons from inception to the present day of Ukraine and the Diaspora.

The purpose of this study is to attempt scientific analysis of the symbolism in the Ukrainian icon throughout its existence, which considered along with the features of artistic Ukrainian iconography. Using the symbolism of the early Christian catacomb symbolics in modern iconographic stories indicates that the Ukrainian icon painting is a qualitatively new stage of understanding of Christian symbolism – the using and processing of the historical heritage of the Christian church in accordance with the realities of Ukrainian history and features of the Ukrainian mentality.

Researchers of Ukrainian icons notes, that mentality of Ukrainian painters differed by significant features – it's not just about what is reflected in the icon of the fertility of the Ukrainian land, Tumult, so it's holy garments, which decorated with ornaments, painted background, the artist pays special attention to detail. Ukrainian icon tells with the person by language of feelings and characters – this is the main features. But if Russian iconography has dozens of books and huge collections in museums, Ukrainian icon is presented and studied less, although this phenomenon is no less important.

Keywords: symbolism, iconography, Ukrainian icon, history, orthodoxy, symbol.

References

- Асеев, ЮС 1980, *‘Dzherela. Mistectvo Kiivs’koi Rusi’* [‘Sources. The art of Kievan Rus’], Mistectvo publ, Kyiv.
Abramovich, SD 2005, *‘Cerkovne mistectvo’* [‘Church art’], Kondor publ, Kyiv.
Belichko, JuV 1985, *‘Ukrains’kij zhivopis. Sto vibaniv tvoriv’* [‘Ukrainian painting. One hundred selected works’], Mistectvo publ, Kyiv.

Stepovik, DV 2001, *‘Istorija Kievo-Pechers’koi lavri’* [‘History of the Kiev-Pechersk Lavra’], Kyiv.

Stepovik, DV 2004, *‘Istorija ukrains’koi ikoni X–XX stolit’* [‘History of Ukrainian icons X–XX centuries’], Libid’ publ, Kyiv.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

УДК 37.01

А. В. Кондратьєва

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної освіти

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Проаналізовано шляхи реформування національної системи освіти на сучасному етапі розвитку; визначено філософські аспекти інноваційного розвитку освітнього менеджменту. Роль освіти на сучасному етапі розвитку України зростає у процесі рішення завдань демократичної та правової країни, ринкових відносин в економіці, подолання відставання країни від світових тенденцій економічного та суспільного розвитку. У всьому цивілізованому світі освіту розглядають як основний фактор стабільності та розвитку суспільства.

Ключові слова: філософія, інновація, інноваційні технології, освітній менеджмент, університет, університетська освіта, модернізація, система освіти, навчання.

Постановка проблеми. Сфера освіти найбільшою мірою визначає рівень розвитку людини, стає загальнонаціональним пріоритетом у все більшій кількості країн світу. Світові тенденції інноваційного розвитку суспільних процесів спонукають Україну до вибору випереджувальної моделі подальшого розвитку та мобілізації суспільних ресурсів, які суттєво впливають на національну систему освіти. Інноваційні технології в освіті стають ефективним механізмом розвитку держави та дієвим чинником реформування освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здебільшого праці українських вчених були присвячені управлінню інноваційною діяльністю в закладах освіти (Л. І. Даниленко) та інноваційними процесами в освіті (Л. М. Ващенко), розвитку педагогічної освіти в Україні (В. І. Луговий, В. М. Мадзигон, В. В. Олійник, О. Я. Савченко).

Мета дослідження – вивчити філософські аспекти інноваційного розвитку освітнього менеджменту.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан розвитку національної системи освіти в Україні характеризується докорінними змінами, які відбуваються в усіх сферах життя нашого суспільства. Характерною ознакою цього періоду є творчий пошук інноваційних технологій у педагогічній та психологічній науці з метою вироблення політики стратегічного управління розвитком системи національної освіти України, яка є складним ієрархічним утворенням, базовим для соціально-економічного розвитку суспільства і включає до себе дошкільну, позашкільну, загальноосвітню, професійно-технічну, вищу і післядипломну складові (The Law of Ukraine «On priorities for innovation development of Ukraine» 2003) [1].

Даний етап розвитку суспільства і національної системи освіти визначається освітніми інноваціями (нововведеннями), спрямованими на збереження досягнень минулого й водночас на модернізацію системи освіти, відповідно до вимог часу, новітніх надбань науки, культури і соціальної практики.

Сьогодні, безсумнівно, найважливіша роль у процесі формування світогляду людини належить університетам, створення яких ще в часи середньовіччя було пов’язано із прагненням людей до високого (елітарного) знання, коли міркування прагматизму виконували другорядну роль. Варто зауважити, що університет, як носій фундаментального знання, додає спрямованості процесу розвитку культури. Університети останніх десятиліть

минулого століття – складний елемент не тільки системи освіти, але і всього суспільства в цілому. Визначаючи сутність університетів, великий філософ та педагог І. Кант у «Суперечці факультетів» казав, що університет повинен будуватися на «ідеї розуму», тобто на ідеї «всього існуючого в справжньому полі вченості» (Kant 1996) [4]. При цьому, до слова, Кант припускає застосування в університеті принципу розподілу праці – він ставить філософський факультет на вищий щабель серед інших і поза рамками будь-якої професійної підготовки. Така позиція І. Канта була далекоглядною, адже філософія справді відіграє роль загальної методології для всіх інших наук та наукових дисциплін.

Звичайно, з часів Канта і впродовж історичного розвитку ідея університету як унікальної організації за формою і змістом діяльності піддалася суттєвим трансформаціям, і останнім часом – найсуттєвішим. Реагуючи на економічні і політичні запити суспільного життя, університет, як передовий форпост освіти, сприяв розвитку цивілізації відтворенням культури, приростом знань і підготовкою професійної та інтелектуальної еліти. Разом із тим сьогодні успішність розвитку суспільства може забезпечити саме інноваційна складова, яку спроможні забезпечити в першу чергу тільки потужні університети, причому сама ідея їхнього функціонування трансформується шляхом «зняття» (одночасного заперечення зі збереженням найбільш прогресивних моментів) колишніх принципів та засвоєння нових.

Як відомо, 1949 р. К. Ясперс опублікував роботу «Ідея університету», в якій він дотримується німецької традиції університетської освіти в тому вигляді, як її визначив ще В. Гумбольдт. «Університет, – писав К. Ясперс, – це співтовариство учених і студентів, зайнятих спільним пошуком істини» (Mel’nichenko & Kasatkina 2009) [6].

Ідеї дослідницького університету В. Гумбольдта і інтелектуального університету Дж. Ньюмена стали першими спробами осмислення університету, визначення його місця в сучасному світі. Значний внесок у розвиток ідеї університету в різні часи також зробили Б. Спіноза, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс. Саме «класична ідея університету» В. Гумбольдта, а саме: синтез дослідження, навчання і виховання – виступила критерієм, за яким розглядалася вся подальша еволюція європейських і американських університетів (Mel’nichenko & Kasatkina 2009) [6].

Проте філософські засади розуміння універсальності в освіті та освітнього менеджменту варто шукати саме в мислительних практиках епохи Просвітництва. Тут універсальність виступає як синонім енциклопедичності: сам термін «енциклопедія» (грец. *enkyklios paideia*) і означає буквально «універсальна освіта». У світоглядному плані за подібними установками стоїть тип особистості, що сформувався в епоху Ренесансу. Важлива риса цієї особистості – прагнення наблизитися до Бога – великого механіка та художника, – який створив неповторний за своєю складністю та унікальністю світ. Єдиний спосіб наблизитися до Бога – вдатися до творчості, виступити самому в ролі творця (інноватора), чий доробок наближався б за своєю унікальністю до господніх творінь. «Будь здоровий і пам'ятай, що природа надала тобі все, щоб ти був людиною; гуманітарні науки – все, щоб ти був красномовним; філософія ж, якщо ти будеш продовжувати із захопленням віддаватися її вивченню, – все, щоб ти зробився Богом», – писав Марсіліо Фічіно, голова платонівської Академії у Флоренції (*Experience millennium. Middle Ages and the Renaissance: Life, morals, ideals* 1996) [8].

Під інновацією розуміється «оновлення, новизна, зміна». І. Бех, Л. Ващенко, Л. Даниленко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Мадзігон, О. Савченко, С. Максименко, В. Паламарчук стверджують, що педагогічні інновації є носіями духовної та інтелектуальної перспективи розвитку України. Сутність даного явища вони пов'язують з реформами і покладають на нього великі надії, оскільки знання, які лежать в основі нової ідеї, завжди виступали рушійною силою прогресу. Л. Даниленко розглядає інновацію не лише як кінцевий результат впровадження нового, а й як новостворені або вдосконалені технології навчання, виховання, управління, які істотно змінюють структуру і якість освітнього процесу. Дослідниця вважає неможливим реформування освіти без системного оновлення педагогічного процесу, вивчення й аналізу педагогічних досягнень вітчизняних і зарубіжних педагогів, що потребує постійної уваги з боку керівників і отже – внесення якісних змін до існуючої системи управління. Нею виокремлено нову галузь в управлінні соціальними системами, до яких належить і національна система освіти – менеджмент освітніх інновацій, який є «процесом цілеспрямованого впливу суб'єкта управління (керівника) на об'єкт управління (соціальну систему, що знаходиться у постійному розвитку), в результаті якого відбувається не лише його якісна зміна, а й підвищується рівень конкурентоспроможності й інвестованості» (Danilenko 2004, p. 85) [3, с. 85]. Наукові основи менеджменту освітніх інновацій використовуються в тих організаціях, де намагаються досягти максимально ефективних результатів при мінімальних витратах.

Вона вважає, що менеджмент освітніх інновацій – це нова галузь науки про управління людськими і матеріальними ресурсами в закладах і установах освіти, яка упроваджується на засадах інвестицій та інновацій, завдяки чому якісно покращуються основні показники їх діяльності.

Ми погоджуємося щодо розмежування нею таких понять, як «управління», «менеджмент в освіті» і «менеджмент освітніх інновацій» (Musienko 2011) [7]. Спільним між ними є те, що це процеси цілеспрямованого впливу суб'єкта управління (керівника) на об'єкт управління (соціально-педагогічну систему), в результаті якого відбувається його якісна зміна, а відмінним – те, що ця «якісна зміна» в

управлінні впливає лише на якість навчально-виховного й управлінського процесів; у менеджменті освіти – ще й забезпечує конкурентоздатність освітніх організацій (закладів, установ), а в менеджменті освітніх інновацій – добробутність й інноваційний розвиток педагогічних кадрів.

Провідними принципами менеджменту освітніх інновацій у теорії визнаються:

- гуманізм (характеризується партнерством та активною участю у спільній діяльності учасників навчально-виховного процесу);
- демократизм (сприяє забезпеченню умов для ініціативності, гласності, делегування повноважень, виборності);
- оптимальність (сприяє вибору найкращого з декількох можливих варіантів для конкретних умов);
- національна спрямованість (сприяє визнанню ідейного багатства народу);
- єдність загальнолюдського і національного характеру навчання, співтворчості, життєтворчості, диференціації та індивідуалізації, оптимізації і відкритості;
- інноваційність (сприяє визнанню системних змін, які відбуваються в організаціях і якісно покращують показники їх діяльності).

Зокрема, в основі принципу гуманізації управління лежить філософська теорія гуманізму, система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості і поєднує безмежну любов до неї з великою вимогливістю (Musienko 2011) [7].

Даний принцип в управлінні сприяє розкриттю людини як унікальної цілісної особистості, що розвивається у процесі активної самореалізації свого творчого потенціалу в системі взаємодії з іншими людьми; передбачає формування гуманних стосунків між ними і самореалізацію таких особистісних складових, як гуманні мотиви (альтруїзм, готовність прийти на допомогу тощо); гуманні якості (доброта, ввічливість, доброзичливість, співпереживання, співчуття, повага, терпимість та ін.); гуманні переконання (людяність, порядність, чесність тощо).

В. Сухомлинський стверджував, що гуманність, чуйність до людини – це риси, які мають бути надбанням, особистим моральним багатством кожної людини (Suhomlinskij 1977, p. 446) [9, с. 446].

Принцип інноваційності в управлінні є новим у теорії управління соціальними системами і характеризується наявністю у керівників спрямованості на необхідність постійного оновлення освітнього процесу внаслідок застосування освітніх інновацій. Реалізація даного принципу управління виявляється у підтримці інноваційної ініціативи, творчості та самодіяльності і самостійності об'єктів управління.

Сьогодні вища освіта є одним із визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, розвитку духовної культури українського народу, запорукою майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави.

Висновки. Отже, сьогодні у світі немає цілісної ефективної освітньої системи, яку можна було б взяти за взірць; вітчизняна система освіти не може бути запозичена десь, вона має відповідати культурі, менталітету, економічному стану держави. Нагальною проблемою є побудова системи освіти з національними

особливостями, сучасним рівнем педагогіки, психології, інформаційних технологій та інших наук. Потрібно враховувати філософські аспекти інноваційного розвитку освітнього менеджменту для ефективності національної системи освіти в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про пріоритетні напрямки інноваційного розвитку України» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – С. 93.
2. Аносов І. П. Сучасний освітній процес: антропологічний аспект : монографія. / І. П. Аносов. – К. : Твім. інтер, 2003. – 391 с.
3. Даниленко Л. І. Управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах : монографія / Л. І. Даниленко. – К. : Міленіум, 2004. – С. 85.
4. Кант І. Спор факультетов // Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 257–347.
5. Крамаренко А. Теоретичні засади інноваційних процесів в освіті // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка / редкол. М. Васьуленко, Я. Кодлюк, В. Кравець [та ін.]. – Тернопіль, 2009. – № 5. – С. 5–10.
6. Мельниченко А. А. Трансформація ідеї університету як основи інноваційного розвитку: філософський та соціологічний аспекти. [Електронний ресурс] / А. А. Мельниченко, О. А. Касаткіна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/VKPI_fpp/2009-2/19_Milnichenko.pdf
7. Мусієнко І. І. Інноваційний розвиток теорії управління національною системою освіти. [Електронний ресурс] / І. І. Мусієнко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_uprav/2011_1/18.pdf
8. Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. – М. : Юристъ, 1996. – С. 441.
9. Сухомлинский В. О. Выбранные творения : в 5-ти т. / В. О. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 446.
10. Чвирикова О. Є. Специфіка інноваційного розвитку вищої освіти у філософському аспекті [Електронний ресурс] / О. Є. Чвирикова. – Режим доступу : <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2011/GCH311/pdf/03.pdf>

Кондратьева А. В. Философские аспекты инновационного развития образовательного менеджмента.

Проанализированы пути реформирования национальной системы образования на современном этапе развития, определены философские аспекты инновационного развития образовательного менеджмента. Роль образования на современном этапе развития Украины растет в процессе решения задач демократической и правовой страны, рыночных отношений в экономике, преодоление отставания страны от мировых тенденций экономического и общественного развития. Во всем цивилизованном мире образование рассматривается как основной фактор стабильности и развития общества.

Ключевые слова: философия, инновация, инновационные технологии, образовательный менеджмент, университет, университетское образование, модернизация, система образования, обучения.

УДК 271

І. В. Кондратьєва

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДУХОВНА І ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІРМЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Висвітлено історію становлення вірменської національно-культурної самобутності, яка була збережена за допомогою національної мови, та конфесіональних ознак освіти. Розглянуто процес формування національної літератури, історіографії, філософії вірменською мовою, що можна вважати унікальним феноменом. Зроблено акцент на виключній ролі духовного просвітництва, що протягом віків відтворювалося в монастирях, соборах та духовних школах Вірменської церкви.

Ключові слова: духовна освіта, національні література, духовне просвітництво.

Кожна епоха вважає, що її проблеми абсолютно нові, найбільш складні і саме від їх рішення залежить майбутнє людства. Але якими б оригінальними і складними не були

Kondratyeva A. V. Philosophical aspects of innovative educational management.

The paper explores ways of reforming the national education system at the present stage of development, defined philosophical aspects of innovative development of educational management. The role of education at the present stage of development of Ukraine increased during the challenges of democratic and legal country's market economy, the country catching up on world economic trends on social development. Throughout the civilized world of education is considered as the main factor of stability and development of society.

Keywords: philosophy, innovation, innovative technology, educational management, university, university education, modernization, education, training.

References

1. 'Zakon Ukraini «Pro prioritetni napriamki innovacijnogo rozvitku Ukraini»' ['The Law of Ukraine «On priorities for innovation development of Ukraine»'], 2003, *Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraini*, № 13, p. 93.
2. Anosov, IP 2003, 'Suchasnij osvitnij proces: antropologichnij aspekt: monografija' ['Modern educational process: an anthropological approach: monograph'], Tvim. Inter publ., Kyiv.
3. Danilenko, LI 2004, 'Upravlinnja innovacijnoju dijal'nistju v zagal'noosvitnih navchal'nih zakladah: monografija' ['Innovation management in secondary schools: monograph'], Milenium publ., K.
4. Kant, I 1966, 'Spor fakul'tetov. Sochinenija' ['The dispute faculties. Works'], Moskow, Mysl' publ., T. 6, pp. 257–347.
5. Kramarenko, A 2009, 'Teoretichni zasadi innovacijnih procesiv v osviti' ['Theoretical Foundations of Innovation in Education'], *Naukovi zapiski TNPU im. V. Gnatjuka. Ser. Pedagogika*, № 5, pp. 5–10, Ternopil'.
6. Mel'nichenko, AA & Kasatkina, OA 2009, 'Transformacija idei universitetu jak osnovi innovacijnogo rozvitku: filosofskij ta sociologichnij aspekti' ['Transformation of the idea of the university as a basis for innovation development: the philosophical and sociological aspects'], viewed: <http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/VKPI_fpp/2009-2/19_Milnichenko.pdf>
7. Musienko, II 2011, 'Innovacijnij rozvitok teorii upravlinnja nacional'noju sistemoju osviti' ['Innovative development of the theory of management of the national education system'], viewed: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_uprav/2011_1/18.pdf>
8. 'Opyt tysjacheletija. Srednie veka i jepoha Vozrozhdenija: Byt, нравы, idealy' ['Experience millennium. Middle Ages and the Renaissance: Life, morals, ideals'], 1996, Jurist publ., Moskow.
9. Suhomlins'kij, VO 1977, 'Vibrani tvori' ['Selected Works'], Rad. Shk. publ., T.3, Kyiv.
10. Chvirova, O 2011, 'Specifika innovacijnogo rozvitku vishhoj osviti u filosofskomu aspekti' ['Specifics of innovation in higher education in the philosophical aspect'], viewed: <<http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2011/GCH311/pdf/03.pdf>>

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

сучасні проблеми, відповіді на них дуже часто підказує звернення до минулого.

У розвитку вірменської нації система освіти

традиційно займала особливе місце. Це має свої причини. Будучи позбавленим протягом століть власної державності, метою нації стало збереження власної ідентичності. Основою реалізації цієї надмети було збереження національно-культурної самобутності в умовах входження в різноманітні за етнічними та конфесійними ознаками світи (різні держави, імперії). За цих умов культурний фактор перетворився в головний засіб збереження самоідентифікації.

Для формування вірменської національної культури величезне значення мало створення вірменського алфавіту (405 р.). З його створенням церковні ритуали й обряди стали проводитися вірменською мовою. Було зроблено переклад Біблії і всіх класичних творів християнської літератури. Сформувалася національна література, історіографія, філософія на національній мові, що саме по собі є унікальним феноменом. Середньовічна культура розвивалася переважно на декількох «культурних» мовах: у західнохристиянському світі – латиною, в східнохристиянському – грецькою і сирійською, в ісламському світі – арабською. І якщо до створення писемності у Вірменії діяли елліністичні школи, то тепер формується національна система освіти.

Предметом статті стали освітні осередки Вірменської Апостольської Церкви, їх роль та місце у створенні і збереженні унікального духовно-освітнього потенціалу.

Упродовж IX–X століть визнаним центром вірменської духовності стає монастир Татев, розташований у Сюнікському гаварі (північно-східна область Вірменії). Як свідчить Г. Мамедова: «Татевський монастир був закладений на місці давнього святилища IX століття» (Mamedova 1997, р. 121) [4, с. 121]. Розміщений він був високо у горах Зангезура. Звідси і його недоступність для набігів ворогів. Поступово Татев стає значним культурним і духовним центром північно-східної Вірменії. На території цього монастирського комплексу знаходились знаменита школа, в якій навчалися у різні часи від 500 до 1000 осіб; скрипторій; фабрика і робітничий майстерня, де виготовляли пергамент, чорнила і палітурки. Більш докладно про Татевський монастир як осередок духовності можна дізнатися в Аракела Даврижеці у другій главі його «Книги історій». Між іншим, вищий навчальний заклад Татєва мав доволі тривалу історію (від IX до XV століття включно). Тобто його вплив на освітню діяльність церкви не обмежився першим періодом. Про цікаві факти з історії татєвського університету повідомляє А. Мовсісян у праці «Нариси з історії вірменської школи і педагогіки (X–XV ст.)» (Movsisjan 1953, pp. 95–161) [5, с. 95–161].

Славу татєвському університету принесли такі вчені, філософи і богослови як Ованнес Воротнеці (1315–1386) і Григор Татєваці (1346–1409). Обидва були ректорами Татєвського університету. З них Ованнес Воротнеці визнається засновником і першим ректором, який, між іншим, був затятим противником католицької церкви. Григора Татєваці можна вважати енциклопедистом, оскільки у своїх творах він намагався охопити всі відомі тоді галузі знання. Між іншим, саме Григор Татєваці уклав своєрідну енциклопедію того часу. Мова йде про «Книгу питань», в якій у формі питань-відповідей подано відомості з філософії, риторики, хімії, фізики та анатомії. Серед інших творів Григора Татєваці відзначимо «Книгу проповідей», «Книгу, іменовану Золотим Черевом», «Стислий аналіз вчення Давида Анахта». Зауважимо, що в Татєві процвітали не лише богословські науки і перекладацька діяльність, але й філософія, мистецтво та природничі науки.

Наступний період, за регіональною ознакою умовно названий Кілікійським, виявився періодом значного піднесення культурного життя вірменської спільноти. Кола дослідників ідентифікують його не інакше як «срібний вік» (XII–XIII ст.). У першу чергу, слід назвати такого репрезентанта цього періоду як Нерсеса Ламбронаци (1153–1198), архієпископа Тарса і Ламброна. Він уславився як видатний богослов, поет, проповідник, автор духовних пісень і понад 30-ти трактатів. Серед останніх помітними є «Похвальне слово на Успіня Діви Марії» і «Тлумачення богослужіння». Нерсес Ламбронаци відомий також як укладач вірменської редакції «Патерика». Крім того, він перекладав церковні канони, послання, коментарі та літургичні книги. За надзвичайну ерудованість та знання багатьох мов сучасники називали його «Доктором Універсаліс» і «святим Павлом сьогодення» чи «другим апостолом Павлом з Тарса».

Ораторський талант Нерсеса Ламбронаци порівнювали з красномовністю Демосфена, Цицерона і Іоанна Златоуста. В цьому відношенні показовою стала його промова на соборі в Румклі 1179 року. Ця промова, відома як «Синодальне слово», стає шедевром ораторського мистецтва. Між іншим, вона була присвячена темі можливої єдності церков.

Будучи настоятелем Скеврського монастиря, Нерсес Ламбронаци перетворив його у значний просвітницький осередок, в якому творили видатні письменники, богослови, вчені, митці-мініатюристи. Також він уславився як організатор шкіл, бібліотек.

Серед інших видатних діячів Кілікійської Вірменії на увагу заслуговує богослов, правознавець, письменник і педагог Мхітар Гош (1133–1213). Він був настоятелем монастиря Нор-Гетік, де заснував монастирську школу. Мхітар Гош більше відомий як автор «Судебника» (1184), друга частина якого розкриває церковні канони, а третя – цивільні закони. Окремі статті стосуються і церковної ієрархії, щоправда, написані вони були під впливом ідей Псевдо-Діонісія Ареопігита. До речі, його «Судебник» був перекладений розмовною вірменською мовою і введений для вжитку в Кілікійському королівстві. До цього, пізніше цей юридичний твір був перекладений на латину, польську, грузинську, руську і кипчацьку мови.

Мхітар Гош відомий також своїми промовами, притчами, проповідями. Саме він визнається засновником художньої прози у вірменській літературі. У зв'язку з цим згадаємо про збірку притч Мхітара Гоша (близько 200), яку можна вважати першим твором-еталоном «самостійної» художньої літератури.

Принагідно, варто обговорити і про один з центрів просвітництва, знаменитий монастир Нор-Гетік. Частіше цей монастир називали не інакше як Гошаванк (буквально «монастир Гоша»). Про Нор-Гетік докладно розповідає Кіракос Гандзакеці у главах 14 і 17 своєї «Історії Вірменії».

Кілікію також прославив католикос Нерсес Шноралі (1166–1173), – суспільний діяч, богослов, філософ, поет, композитор. У церковній діяльності він дотримувався курсу на єднання вірменської та грецької церков. Саме Нерсес Шноралі на прохання грецьких архімандритів написав виклад віри Вірменської церкви, в якому акцентував на її основних догматичних істинах і літургичних особливостях. Популярними стали і його духовні гімни (таги) та ритмізовані проповіді (ганузи). Також Нерсес написав віршовані «Історію вірменського народу», «Елегію на взяття Едеси сарацинами», «Ісус Єдинородний, Син Бога Отця» та кілька богословських трактатів.

У Кілікії творили християнські митці XIII століття Саркіс Пітцак і Торос Рослін. З них Торос Рослін уславився як неперевершений майстер-мініатюрист. Шедевром книжкового мистецтва Вірменської Кілікії слід визнати його «Чашоц» – святкову Мінею царя Гетуша II. Нині цей шедевр зберігається у Матенадарані (№ 979).

Період занепаду вірменської духовності, що припадає на XIV–XVI століття, зумовлений наслідками навали монголів та відсутністю стабільності у тих мусульманських країнах, де проживали вірмени. У цей період серед культурних здобутків можна відзначити хіба що мартірології. Показовою у зв'язку з цим є творчість Григора Хлатеці (Царенці), автора 24-х мученичеств і житій. Відомими також є «Житіє Товми Мецопеці», написане богословом XV століття Кіракосом Банасером (Рштунці), і агіографії, написані самим вардапетом Товмою Мецопеці (1378–1446), що був настоятелем Мецопського монастиря. Крім того, перу Товми Мецопеці належить чи не єдиний солідний історичний твір тієї епохи «Історія Ленк-Тимура і його спадкоємців».

Центром освіти в цей період залишався Татевський монастир, який живився імпульсами духовності, заданими ще в попередній етап. Інший центр освіченості – Гладзор – функціонував лише близько шістдесяти років – з 1280-х по 1340-і роки. Але інтелектуальний потенціал Гладзорського монастиря назавжди увійшов до скрабниці вірменської духовності. За свідченнями сучасників, «Гладзор був «місцеперебуванням і школою наших святих докторів, славними нашими Афінами, столицею усіх видів знання і до того ж він «прославлений святий монастир і університет» (Ljeng 2005, p. 324) [3, с. 324]. Славу Гладзорському університету принесли богослов Нерсес Мшеці (помер 1284 року) і його учень, богослов Есайі Нітчеці (близько 1255–1338). За часів розквіту Гладзора там навчалися 363 ченці. Утім після смерті Есайі Нітчеці монастир та університет занепадають, а потім зазнають руйнації.

Пожвавлення культурно-освітньої діяльності вірменської церкви спостерігається упродовж XVII–XVIII століть. Подібне поживлення було зумовлене переважно діяльністю вірменських колоній та відносною свободою функціонування «ермені міллета» в Османській імперії. Для прикладу, католикос Симеон I Єреванці (1763–1780) упорядкував монастирське господарство Ечміадзіна, заснував архів, побудував друкарню та паперову фабрику не без сприяння турецької влади. До речі, перу Симеона Єреванці належить відомий «Молитвослов», видрукований в Ечміадзіні у 1772 році. Додамо, що в Ечміадзіні станом на середину XVIII століття знаходилося близько десяти тисяч манускриптів.

Своєрідною візитною картою цього періоду стає розгортання перекладацької діяльності кліриків церкви. Серед визнаних у той час перекладачів згадаємо вардапетів Ованнеса Анкюраці, Степаноса Лехаці, Воскана Єреванці та Ованнеса Олова. З них Степанос Лехаці (помер 1689 р.) заново перекладає «Ареопагітики» і з польського оригіналу збірку «Велике зеркало». Воскан Єреванці (1614–1674), відомий тоді богослов та друкар, у 1666 році підготував та видав в Амстердамі перший друкований вірменський текст Біблії. До його основи ліг рукопис, переписаний для царя кілікійського Гетуша в 1295 році. Серед центрів перекладацької діяльності XVII – першої половини XVIII століття слід згадати про Константинополь та Ісфаган. В області мартірології відомим стає богослов та історик Закарія Саркаваг Канакерці (1627–1699).

Найвидатнішим істориком XVIII століття справедливо слід визнати вардапета Аракела Даврижеці (кінець XVI ст. – 1670). Він був настоятелем монастиря Ованнаванк, однак більшу частину свого життя провів в Ечміадзіні. Аракел Даврижеці уславився як автор «Книги історій», в якій описав події від XIV до XVIII століття включно. При цьому особлива увага приділяється фактам церковної історії.

Додамо також, що на початок XVII століття припадає відродження аскетичної традиції монастирського співжиття. А саме, єпископ Саркіс і ченець Кіракос запровадили новий скітський статут за зразком грецьких монастирів Палестини. Цей статут передбачав детальну регламентацію усіх аспектів подвижницького життя. Це стосувалося навіть визначення одягання тому чи іншому чину. Щоправда, ієрархам вдалося добитися оптимізації монастирського життя лише на нетривалий час.

Останній період (друга половина XVIII – початок XX ст.) стає періодом підйому культурно-освітньої діяльності церкви. Найбільш відомим представником Вірменської церкви того часу був єпископ, а пізніше і католикос Мкртич Хрім'ян (1820–1907) на прізвище Хайрік, що означає «батько рідний». Як стверджує Д. Ленг: «Він встановив у Вані друкувальний станок і з 1856 року видавав там патріотичний журнал «Орел Васпуракана». Він заснував у районі декілька шкіл» (Ljeng 2005, p. 329) [3, с. 329]. Між іншим, Мкртич Хрім'ян написав також дві поеми «Привіт Вірменії» і «Привіт Обітованій землі».

На особливу увагу заслуговує також культурно-просвітницька діяльність теолога, філософа і педагога, вардапета Хорена Ашіг'яна (1842–1899). За його ініціативою 1889 року в монастирі Чарханік Сурб Аствацацин, розташованому в селищі Армаш (Нікомідія), було засновано знамениту Армашську школу – духовний вищий заклад з 7-річним навчанням, який мав свою друкарню. Крім того, Хорен Ашіг'ян написав твори «Побут церковнослужителів», «Стисла логіка» і «Стисла філософія».

Видатним представником культурно-просвітницького руху в Османській імперії був єпископ Гарегін Срвандзтянц (1840–1892), який уславився як етнограф, фольклорист і педагог. Його стараннями у 70-х роках XIX століття у чотирьох монастирях Тарона та двадцяти поселеннях Муша, Буланиха і Маназкерта були відкриті школи. Додамо, що 1870 року за ініціативою Гарегіна Срвандзтянца у Вані починає діяти перша школа для дівчат, що отримала назву Сандхтян. Також він брав активну участь в організації і діяльності різних культурно-просвітніх товариств. Крім того, окрім численних праць з вірменської фольклористики та етнографії, Гарегін уперше записав епос «Сасунці Давид».

Згадаємо також і про відомого теолога, філософа і філолога, єпископа Хорена Мхітар'яна (1822–1903). Він уславився своїми творами «Стисла історія Єрусалима і опис священних місць», «Історія культів і релігійних обрядів давніх і нових народів», «Вселенський сад», «Пізнавальна філософія у скороченні», «Наукові проблеми», «Принципи матеріалістичної філософії і християнське богослов'я».

Серед інших представників культурно-просвітницького руху XIX століття відзначимо архієпископа Хорена Гаф'яна, Ованнеса Карнеці, Макара Бархудар'яна, Месропа Смба'яна, Магакію Орманіана. З-поміж навчальних закладів церкви в Османській імперії відзначимо школу при монастирі Армаші. Її випускники користувалися значним авторитетом у церковних колах.

Трагічні події 1914–1915 рр, що призвели до геноциду вірменського народу на території Туреччини, започатковують занепад культурно-просвітницької діяльності церкви. За узагальненими свідченнями, тільки у чотирьох монастирях Васпуракана, Вана, Ахтамара, Ліма і Ктуца було більше 2000 книг, частину яких вдалось спасти. За дорученням католікоса Геворка V в 1915 році із Васпуракана до Ечміадзіна було перенесено 284 рукописи. До наших днів дійшли доволі показові повідомлення. Для прикладу, архимандрит Смбаг Тер-Аветисян за дорученням католікоса перевіз в Ечміадзін із церков Ванської області 1082 рукописи: 172 з Вана і Айгестана, 84 із Ахтамара, 281 із Ліма, 281 із Ктуца і 357 рукописів з монастиря Вараг. Загальна кількість врятованих рукописів, які дійшли до Ечміадзіна, склала 1326 одиниць. Додамо також, що в ті часи 113 рукописів із Севастії дійшли до Єрусалима, де зберігаються до цих пір.

У тих регіонах Російської імперії, в яких компактно проживали вірмени, упродовж 40-х років XIX століття спостерігається пожвавлення культурно-освітньої діяльності церкви. Йдеться, насамперед, про таку форму культурно-освітньої діяльності як організація церковно-приходських шкіл при храмах і монастирях. Для прикладу, 1846 року коштом купця Д. Улуканова при храмі Сурб Аствацацин в Армавірі було збудоване приміщення для першої церковно-приходської школи. Пізніше в школі навчалося близько 120 учнів. Зауважимо, що навчання було платним.

Принагідно торкнемося питання про особливості функціонування церковно-приходських шкіл і навчального процесу. Тим більш, що згадувана нами армавірська школа належала до типових вірменських церковно-приходських шкіл у Росії. За свідченням Л. Погосяна: «Приходські школи були масовими початковими навчальними закладами, які, на противагу халіфським (приватним, які утримувались вчителями, котрих називали халіфа), знаходилися у завідуванні церкви. Основною метою цих шкіл було навчати підростаюче покоління елементарної грамотності і, одночасно, як це підтверджувалося статутом, готувати кадри для єпархіальних шкіл. Навчання проводилось упродовж 2–3-х років, проте, при наявності відповідних сил і матеріальних засобів продовжувалося ще на 1–2 роки. Викладались предмети: закон Божий, вірменська і російська мови, чистописання, арифметика і спів» (Pogosjan 1981, p. 152) [7, с. 152]. Додамо, що в 1869 році за ініціативою вірмен – мешканців Армавіра і за їх кошти починає функціонувати жіноча школа.

Організація церковно-приходських шкіл та їх запровадження у багатьох регіонах Росії викликали занепокоєння архієреїв РПЦ й імператорської влади. Ці занепокоєння зумовлені були занадто автономістською політикою Ечміадзіна на землях Російської імперії. Як наслідок, – 22 листопада 1873 року набуває чинності постанова Державної Ради «Про устрій навчальної частини на Кавказі і Закавказзі». Згідно з цією постановою віднині управління усіма казенними, повітовими початковими училищами та церковними учбовими закладами зосереджувалося у руках губернських і обласних інспекторів народних училищ. Подібний регламент спричинив невдоволення тодішнього католікоса Геворка IV, який вважав, що його дія призведе до порушення прав автономії Вірменської церкви. Сенат змушений був прислухатися до голосу католікоса. Внаслідок цього, стосовно вірменських шкіл,

вироблені були дещо компромісні особливі правила, затверджені імператором Олександром II у липні 1874 року. Компроміс полягав у тому, що вірменські семінарії і приходські училища управлялися та контролювалися Вірменською церквою. Між іншим, ці особливі правила поширювалися тільки на вірменське віросповідання, тоді як інші конфесійні інституції, в тому числі і офіційно визнана православна, діяли згідно з постановою, прийнятою у листопаді 1873 року.

Вірогідно, що подібні компромісні правила не влаштовували церковно-урядовий альянс Росії. Тому 16 лютого 1884 року були прийняті нові, більш жорсткі правила для церковно-приходських шкіл, наближені за змістом до Постанови листопада 1873 року. Зокрема, у статті 1 було чітко визначено статус церковно-приходських шкіл. До останніх належали тільки ті учбові заклади, які перебували при храмах чи монастирях та існували винятково на їх кошти, чи при сприянні пастви. При цьому у випадку поновлення чи змін у навчальному процесі директори шкіл зобов'язані були повідомити опікунам округів. Реакція вірменського духовенства була доволі передбачуваною. Церква сприйняла правила як зазіхання на свою автономію. Як наслідок, – на Кавказі впродовж 1885 року близько 500 вірменських церковно-приходських шкіл припиняють своє існування. Католікос Макарій I, у свою чергу, порушив клопотання про зміни правил і подав його до Сенату. Симптоматично, що уряд знову пішов на поступки і через рік правила знову були відкориговані у межах компромісного варіанта. У 1886 році церковно-приходські школи вірменської церкви знову відновлюють свою роботу.

Втім, після Жовтневої революції просвітницька діяльність церкви поступово занепадає. Принаймні церква змушена була виживати в нових реаліях. Радянська влада починає ініціювати заходи, орієнтовані на підризу культурно-освітнього потенціалу. Зокрема, «щоб ослабити вплив Церкви у Вірменії була закрита друкарня Св. Ечміадзіна, припинений випуск журналу «Арагат» (Духовна академія була закрита в 1917 році), захоплені церковні угіддя, храми, церкви і священники були обкладені непомірними податками» (Georgjan (Pargev) 1994, p. 46) [2, с. 46]. Втім, навіть у таких несприятливих умовах Вірменська церква намагалася зберегти свій культурно-освітній потенціал. Цікаві свідчення подає єпископ Георгян (Паргев). Він повідомляє: «Коли А. Луначарський приїхав у Вірменію, відвідав Св. Ечміадзін, Матенадаран, познайомився з європейськими освіченими ченцями, він здивувався, що у маленькому храмі на віддаленій окраїні Радянського Союзу зустрів людей, які могли б прикрасити будь-який учбовий чи науковий заклад» (Georgjan (Pargev) 1994, p. 47) [2, с. 47]. Додамо до цього, що значний інтелектуальний потенціал Вірменської церкви використовувався винятково в межах самого католікосату.

Ситуація на краще змінюється після Великої Вітчизняної війни. Принаймні, з 1948 року можна стверджувати про пожвавлення культурно-освітньої діяльності Вірменської церкви, якому посприяла, певною мірою, допомога Руської Православної церкви. Для прикладу, з вересня 1948 року в Московській духовній академії починають навчатися вірменські студенти. До цього, у самому Ечміадзіні навчання в духовній академії відновилися лише в кінці 60-х років XX століття. Доволі показовим фактом, що засвідчив насправді християнське ставлення РПЦ до Вірменської церкви, став дарунок останній значних коштів. Йдеться про те,

що Геворку VI знадобилося близько одного мільйона рублів для покриття витрат Духовної семінарії і патріаршого журналу «Ечміадзін». Як повідомляє диякон В. Оганнісян, «католікос звернувся за допомогою до Алексія I з проханням обміняти валютні резерви на рублі. Натомість у листопаді 1950 року Синод Руської церкви безоплатно передає Ечміадзину суму у 500 тисяч рублів» (Ogannisjan) [6].

У 50-х роках у культурному житті Вірменії сталася надзвичайна подія. У 1959 р. починає діяти Інститут давніх рукописів імені Месропа Маштоца «Матенадаран», книжковий фонд якого склав близько 14 тисяч одиниць. Нині Матенадаран є найзначнішим у світі зібранням вірменських манускриптів. У 1966 р. в Ечміадзіні був виданий особливий номер однойменного патріаршого журналу, присвячений 300-річчю видання Біблії вірменською мовою.

Створення у вересні 1991 року незалежної держави Вірменія призвело до значної активізації культурно-освітньої діяльності церкви. Принаймні, при сприянні уряду Ечміадзінський католікосат отримав можливість безпосереднього впливу на навчальні процеси в школах і вищих навчальних закладах. Зокрема, за пропозицією католікоса Вазгена I з 1991 року в школах для учнів 4–10 класів запроваджується як обов'язковий предмет «Історія Вірменської Церкви». А в деяких школах навіть було введено викладання «Закону Божого». У 1995 році в Єреванському університеті відкривається богословський факультет. У вересні 1997 року після тривалих реорганізаційних заходів офіційно відновлюється діяльність Духовної академії «Геворган» в Ечміадзіні. Нині тут навчається близько 150 студентів. Також починають функціонувати духовні семінарії в містах Севан і Гюмрі.

У вересні 1995 року свою роботу започатковує Християнський Виховний і Проповідницький Центр. До його завдань входять: 1) підготовка вчителів для недільних шкіл різних єпархій Вірменії; 2) підготовка нових підручників; 3) організація телепрограм на телебаченні; 4) підготовка і видрук книг настановчого характеру і з історії церкви. Пізніше такі центри відкриваються і в окремих єпархіях (Ogannisjan) [6]. Тоді ж було відновлено матеріальну базу Ечміадзінської друкарні, що дозволило покращити якість і кількість друкованих книг, журналів і календарів.

У 2003 році за рішенням уряду і за пропозицією католікоса Гарегіна II у всіх класах середніх освітніх шкіл Вірменії і Нагорного Карабаху вводиться обов'язковий предмет «Історія Вірменської Церкви». З іншого боку, звернемо увагу і на досягнутий достатній навчальний потенціал самої церкви. Нині у всіх чотирьох головних престолах Вірменської Апостольської церкви діють духовні навчальні заклади. До них належать: Духовна академія «Геворган» в Ечміадзіні, Духовна академія Кілікійського католікосату в місті Бїкфайя (Ліван), духовні семінарії «Вазгенян» у Севані і Гюмрі, семінарія св. Якова в Єрусалимі, вірменський лицей в Ускюдарі (передмістя Стамбула). Кожний заклад щорічно закінчують від 10 до 30 випускників. У США з 1964 року діє Вірменське богословське училище св. Нерсеса (Нью-Рошел, штат Нью-Йорк), яке тісно співпрацює зі Свято-Володимирською православною духовною семінарією у сусідньому Крествуді (Bozojan & Juzbashjan) [1].

Офіційними друкованими органами Вірменської церкви є щомісячні журнали «Ечміадзін»

(Ечміадзінський католікосат), «Колос» (Кілікійський католікосат) «Сіон» (Єрусалимський патріархат) і «Шогакат» (Стамбульський патріархат).

Бібліографічні посилання

1. Бозоян А. А. Армянская Апостольская Церковь [Електронний ресурс] / А. А. Бозоян, К. Н. Юзбашян. – Режим доступу : http://www.pravenc.ru/text/76124.html#part_8
2. Георгян (Паргев), епископ. В борьбе за существование / епископ. Георгян (Паргев) // Журнал Московской Патриархии. – 1994. – № 4. – С. 45–56.
3. Лэнг Д. Армяне. Народ-созидатель / Д. Лэнг ; пер. с англ. Е. Ф. Левиной. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2005. – 350 с. – (Загадки древних цивилизаций).
4. Мамедова Г. Г. Культурное зодчество Кавказской Албании / Г. Г. Мамедова. – Баку : Элм, 1997. – 248 с.
5. Мовсисян А. Х. Очерки по истории армянской школы и педагогики (X–XV вв.) / А. Х. Мовсисян. – Ереван : Армучпедгиз, 1953. – 527 с.
6. Оганнисян В. диякон. Армянская Апостольская Церковь в XX веке и ее отношение с Русской православной церковью [Електронний ресурс] / В. Оганнисян. – Режим доступу : <http://lusamut.net/Russian/biblioteka/aac/aac1.htm>. – Назва з екрану.
7. Погосян Л. А. Армянская колония Армавира / Л. А. Погосян ; отв. ред. В. Б. Бархударян. – Ереван : Изд-во АН Арм.ССР, 1981. – 181 с.

Кондратьева И. В. Духовная и просветительская деятельность Армянской церкви

Отражена история становления армянской национально-культурной самобытности, которая была сохранена с помощью национального языка, и конфессиональных признаков образования. Рассмотрен процесс формирования национальной литературы, историографии, философии на армянском языке, что можно считать уникальным феноменом. Сделан акцент на исключительной роли духовного просвещения, которое столетиями воспроизводилось в монастырях, соборах и духовных школах Армянской церкви.

Ключевые слова: духовное образование, национальная литература, духовное просвещение.

Kondratieva I. V. Spiritual and educational activities of the Armenian Church

Reflects the history of the formation of the Armenian national and cultural identity, which has been retained by a national language and confessional education. The process of the formation of a national literature, historiography, philosophy of the Armenian language, which can be considered as unique phenomenon. Emphasized that the unique role of religious education, which for centuries was reproduced in the monasteries, churches and theological schools of the Armenian Church. The subject of article was the work of educational centers of the Armenian Apostolic Church. Determined by their specific role and place in the creation and preservation of the unique spiritual and educational potential. Particular attention is drawn to a few periods of history of the Tatev monastery, which became a centre of culture and education. The result of activities of his superiors and the Catholicos of the Armenian Church contributed to the emergence of philosophical and theological treatises, literary works and poetry. Later, with the assistance of the monastery arise is a well-known in Europe Tatev university. The author traced the development of spiritual and educational activities of the Armenian Apostolic Church, since IX century to the present day. Succinctly conveying characteristics of each period, focusing on a time of prosperity and uplift (XI–XIII) of decline (XIV–XVI), which was due to effects of the Mongol invasion and the lack of stability in the Islamic countries, inhabited by Armenians. We consider separately the renaissance (XVII–XVIII) cultural and educational activities of the Armenian Church, is characterized by active translational activity of the church clergy. The tragic events of the Armenian

Genocide (1914–1915) led to the decline of cultural and educational activities of the church. But with the 40-s of the XIX planned revival of the spiritual influence of the church, there are many parochial schools, printery at monasteries and cathedrals. This trend continues throughout the XX century. Currently, the Armenian Apostolic Church has great cultural and educational potential and is a symbol of spiritual enlightenment and preserve the traditions of the Armenian people.

Keywords: religious education, national literature, spiritual enlightenment.

References

Bozjojan, AA & Juzbashjan KN 'The Armenian Apostolic Church' viewed: <http://www.pravenc.ru/text/76124.html#part_8>

Georgjan (Pargev), episkop, 1994, 'V bor'bu za sushchestvovanie' ['In the struggle for existence'], Zhurnal Moskovskoj Patriarii, № 4, pp. 45–56.

Ljeng, D 2005, 'Armiane. Narod-sozidatel'' ['Armenians. People-creator'], ZAO «Centropoligraf» publ, Moscow.

Mamedova, GG 1997, 'Kul'tovoe zodchestvo Kavkazskoj Albanii' ['Religious architecture of the Caucasian Albania'], Jelm, Baku.

Movsisjan, AH 1953, 'Ocherki po istorii armjanskoj shkoly i pedagogiki (X–XVst.)' ['Essays on the History of the Armenian school and pedagogy (X–XVst.)'], Armuchpedgiz publ, Erevan.

Ogannisjan, V diakon. 'Armjanskaja Apostol'skaja Cerkov' v HH veke i ee otnoshenie s Russkoj pravoslavnoj cerkov'ju' ['The Armenian Apostolic Church in the twentieth century and its relationship with the Russian Orthodox Church'] – viewed: <<http://lusamut.net/Russian/biblioteka/aac/aac1.htm>>

Pogosjan, LA 1981, 'Armjanskaja kolonija Armavira' ['Armenian Colony Armavir'], Izd-vo AN Arm. SSR publ., Erevan.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

УДК 167.7: 17.025

А. В. Матвійчук

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука (м. Рівне)

ЕТИКА ОБОВ'ЯЗКУ КАНТА У КОНТЕКСТІ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Показано значення етики обов'язку Канта для становлення деонтології як особливої галузі знання. Розкрито певні специфічні риси деонтологічних положень. Обстоєно тезу про актуальність застосування деонтологічного підходу для вирішення актуальних проблем сучасності.

Ключові слова: деонтологія, наука про належне, етика, етика обов'язку.

Постановка проблеми. Свого часу український філософ Анатолій Єрмоленко зазначив, що суперечність людини і природи є онтологічною даністю, яка завжди супроводжувалася екологічними кризами того чи іншого масштабу (Yermolenko 2010, р. 398) [2, с. 398]. Серед іншого, з цього випливає, що людина приречена постійно шукати способи мінімізації негативних наслідків свого втручання до природи. Нині ж ці пошуки додатково стимулюються цілою низкою екологічних проблем, що набули глобального масштабу. До того ж ситуація ускладнюється тим, що вирішення вказаних проблем вимагає від людини дій, що часто орієнтовані на перспективу та результатом яких зможуть скористатися прийдешні покоління, хоча поступитися певними приватними інтересами необхідно вже сьогодні. Таким чином, для сучасної людини класичні деонтологічні проблеми реалізації належного та виконання обов'язку з розряду теоретичних набувають характеру цілком практичних, що зрештою і визначає наш інтерес до деонтології як прикладного розділу етики.

Між тим сьогодні поняття «деонтологія» має різні змістовні наповнення. У вітчизняній науковій літературі переважно означене поняття застосовують саме для позначення напрямку прикладної етики або галузі професійної етики (наприклад, деонтологічна етика та юридична деонтологія). Хоча українська дослідниця Лора Рискельдієва, відштовхуючись від фундаментального методологічного поняття «предмет дослідження», виділяє деонтологічну логіку, прикладну деонтологію і соціально-політичну деонтологію (останнє визначення дослідницею прямо не вживається, а впливає із наведених нею змістовних характеристик) (Ryskel'dieva 2010, pp. 3–4) [8, с. 3–4]. Своєю чергою, американський дослідник Самуель Фріман вказує на те, що у сучасній американській та західноєвропейській моральній філософії поняття «деонтологія» використовується найчастіше для позначення моральних концепцій, які досліджують проблему обов'язку (право), природу цінностей (блага), а також взаємозв'язок між етичними

поняттями права і блага (Freeman 1994) [12]. Водночас Фріман зауважує, що на додаток до позначення моральних концепцій, поняття «деонтологія» також використовується для позначення моральних принципів, або моральних правил, на всіх рівнях узагальнення.

Показово, що незалежно від способу змістовного наповнення поняття «деонтологія», загальними місцем дослідників деонтологічної проблематики є визнання того факту, що саме у філософії Іммануїла Канта міститься найбільш повна експлікація «належного» у вигляді етики обов'язку. Мовляв, усі наступні автори так чи інакше використовують теоретичні напрацювання німецького класика, а основним об'єднавчим елементом більшості сучасних деонтологічних теорій є кантівська повага до людини та віра у її моральний потенціал (Gaus 2001) [13]. Отже, прагнення з'ясувати зміст поняття «деонтологія» та бажання зрозуміти особливості деонтологічної традиції зумовлюють необхідність спеціальної уваги до етики обов'язку Канта.

Теоретичною основою нашого дослідження щодо з'ясування суті та змісту деонтології як науки про належне, а також її місця в етичній методології та етичному знанні, стали роботи таких вітчизняних мислителів як Т. Аболіна, А. Єрмоленко, О. Кисельова, В. Малахова, В. Панченко, Л. Рискельдієва. Водночас прагнення здобути максимально глибоке уявлення про деонтологію, в її історичному та сучасному вимірах, зумовили необхідність звернення до праць зарубіжних авторів, що працюють у межах етичної та деонтологічної теорії, зокрема, маємо згадати таких науковців як Л. Александер, Д. Гаус, П. Гуер, М. Мур, Ф. Страттон-Лейк, С. Фріман. Очевидно, що принциповим для нашого дослідження було звернення до творів Канта, які є головним джерелом розуміння феномена етики обов'язку та науки про належне – деонтології.

Отже, у рамках представленого увазі читача матеріалу ми маємо на меті, по-перше, окреслити сучасні підходи до розуміння феномена деонтології; по-друге, проілюструвати генетичний зв'язок етики обов'язку

Канта з сучасним деонтологічним знанням; по-третє, показати специфічний характер такого зв'язку.

Виклад основного матеріалу. Проведені нами дослідження дозволяють стверджувати, що у філософському доробку мислителів різних епох (від Античних часів і до Нового часу) можна виявити звернення до проблематики співвідношення суцього та належного, осмислення понять «обов'язок», «належне», «відповідальність», «суспільне та індивідуальне благо» (а також інших принципових для деонтології понять) (Kant 1965; Matvijchuk 2012a) [6; 7]. Теоретичне обґрунтування окремих положень деонтології (осмислення проблеми належного поведінки, обов'язку, його природи та соціально-історичної специфіки) здійснювалося представниками багатьох філософських та етичних напрямків. Щоправда, спосіб та напрямок звернення до деонтологічної проблематики зазнає очевидного впливу світогляду того чи іншого автора, визначається його приналежністю або до наукової, або до релігійної філософської традиції.

Так, у межах античної філософії особливе місце займає проблематика співвідношення належного та суцього, а також осмислення змісту та підстав обов'язку – передусім у контексті проблеми соціалізації людини та її долучення до різного роду соціальних практик. При цьому, фактично, оперуючи поняттями деонтологічного дискурсу філософи античності успішно поєднують вимогу індивідуального самовдосконалення та вимогу суспільно-належної активності, надаючи їм морального статусу. Своєю чергою, за часів Середньовіччя відбувається відхід від інтелектуалізму, а усі філософські та етичні побудови здійснювали в контексті християнства. При цьому практично вся біблійська література містить різні форми нормативної інформації – окрім заповідей, широко застосовуються різного роду приписи, заповіді, сентенції праведного життя, що, на нашу думку, також є прикладом активного звернення християнських авторів до деонтологічного підходу. У Європі Нового часу парадигми мислення та інтелектуальної (зокрема, моральної) творчості змінюються: фундаментальною проблемою новосередньовічного духу стає утвердження самоцінності вільного індивіда. Водночас проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що у мислителів Нового часу звернення до деонтологічного підходу та деонтологічної проблематики є доволі поширеним явищем. З одного боку, спостерігаємо застосування нормативного способу донесення інформації, а з іншого – деонтологічна проблематика присутня у контексті вирішення питання належної поведінки людини як члена суспільства. Зрештою, червоною ниткою в історії філософії та етики проходить думка про те, що буття людини суперечливе, адже містить у собі тілесне і духовне, емоційне та розумне, «сущє» і «належне». При цьому «належне» асоціюється з ідеалом, до якого прагне людина і який досягається підпорядкуванням однієї зі сторін її буття іншій: тіла духу, емоцій розуму. У такій інтерпретації розбіжність «суцього» і «належного» тимчасово знімається зведенням «суцього» до «належного», реального життя – до ідеалу.

Засади концептуального оформлення деонтології поклав англієць Джеремі Бентам, який використав термін «деонтологія» для позначення теорії моральності як науки про належну поведінку. При цьому мислитель вважає, що деонтологія здатна допомогти вирішити проблеми, пов'язані з конфліктом та неузгодженістю зобов'язань людини у суспільстві, застосувавши

принцип користі. Зрештою у Бентама деонтологія постає як наука про належне (і корисне), до усвідомлення чого приходять самостійно, а не через примус. Між тим, попри тривалу історію деонтологічної проблематики, її теоретичне осмислення та дисциплінарне оформлення починається лише у XIX столітті. При цьому цей процес тісно пов'язаний з етикою обов'язку Іммануїла Канта.

Одразу зазначимо, що на Заході моральну філософію Канта однозначно трактують як деонтологічну, виходячи зі змісту його категоричного імперативу, що передбачає: (1) потужну деонтологічну тезу, відповідно до якої обов'язок є очевидним безвідносно до мети, а швидше – з посиланням на апіорні та незалежні принципи, які, за логікою Канта, містять практичний розум; (2) фундаментальну тезу, що моральні міркування переважають усі інші і (3) неминучу тезу, що обов'язок поширюється на всіх мислячих суб'єктів і визначає їх мотивацію, незалежно від їх конкретних цілей (Freeman 1994) [12]. Водночас загальне уявлення про деонтологічну етику, зокрема кантівську етику обов'язку, ґрунтується на тому, що у деонтології відбувається оцінка правильності чи неправильності поведінки винятково залежно від характеру самої поведінки, а не від її результатів. Іншими словами, моральна правильність певної дії визначається її властивістю бути відповідною моральній нормі чи принципу. Саме тому типовою характеристикою деонтології є зосередженість на моральних нормах та принципах, як засобах управління поведінкою, а принциповим для деонтологічних досліджень є аналіз та філософське обґрунтування моральних правил (Gert 1988) [14]. При цьому критики деонтологічної етики дорікають їй тим, що вона спрямовує як діяти, але не вчить, що має статися.

Між тим, на наш погляд, уважне прочитання Канта дає підстави стверджувати, що його етика обов'язку не передбачає повного ігнорування наслідків дії та не виключає ціннісний аспект, хоч напевно проблематика цінностей для німця не була пріоритетною. Так, джерелом моральних належностей, за Кантом, є той факт, що людина належить до світу природної причинності, що фактично є зовнішньою підставою її дій, та, водночас, як мисляча істота, людина співвідноситься із світом, що досягається розумом та не залежить від чуттєвих вражень. Цей ноуменальний світ дає людині моральні закони, але у світ феноменальний вони можуть бути перенесені лише у формі належностей, примусу. При цьому «рушійною силою, деміургом моральності є вище начало (розум)», а «стрижнем обґрунтування імперативності моралі Канта є протиставлення розуму і почуттів» (Gusejnov 1974, p. 45) [1, с. 45].

Трактуючи обов'язок як основний принцип морального життя, Кант переконаний, що здійснення обов'язку, а, отже, моральне життя, неможливі без доброї волі людини. У своїй роботі «Основи метафізики моральності» (1785) мислитель надає добрій волі надзвичайного значення. Зокрема проголошується, що «ніде у світі та поза ним неможливо мислити нічого іншого, що могло б вважатися добрим без обмеження, окрім однієї лише *доброї волі* (виділено Кантом. – А.М.)» (Kant 1965b, p. 228) [4, с. 228]. Водночас мислитель фактично стверджує самоцінність доброї волі, яка в нього «добра не завдяки тому, що вона приводить до дії або виконує; вона добра не в силу своєї придатності до досягнення певної поставленої мети, а лише завдяки волінню, тобто сама по собі» (Kant 1965b, p. 229) [4, с. 229].

Окрім цього, звертаючись до поняття «обов'язок», яке, за Кантом, містить у собі поняття доброї волі,

кенігсберзький мислитель дорікає представникам євдемоністичної традиції в тому, що вони ув'язують щастя (благо) та виконання обов'язку (Kant 1965a, p. 310) [3, с. 310]. Натомість за Кантом, моральність не може бути зумовлена ні розрахунком, ні вигодою, ні прагненням до щастя або насолоди. Філософ переконаний, що моральне почуття має бути опосередковане обов'язком і ним обмежене. Сам обов'язок – це щось безумовне і самодостатнє та подібно до інших здібностей людини непізнане у своїх витоках. Моральний обов'язок має розумний характер і є проявом практичного розуму. Аби бути вільною, людина повинна керуватися у своїй поведінці саме моральним обов'язком, тобто, іншими словами, дотримуватися необхідного, належного – навіть всупереч своїм схильностям та інтересам. Індивід у Канта стає людиною саме тоді, коли починає керуватися обов'язком як особливим моральним законом (Kant 1965c) [5]. При цьому належне, що відноситься до світу інтелігібельних ідей, «може стати дійсним завдяки нашій поведінці» (Kant 1965b, p. 279) [4, с. 279].

Для багатьох дослідників кантівської етики такі міркування означали, що добра воля відділяє мету від її практичного здійснення, а обов'язок протистоїть чуттєвій природі людини та здійснюється лише на підставі його усвідомлення людиною як моральної належності. Іншими словами, фундаментальними положеннями етики Канта визначається звернення до обов'язку, що виступає визначальною основою моральних вчинків людей і водночас відмова від будь-яких принципів, що виводяться з принципу щастя, як таких, що можуть виступати основою моральності (зауваження в цьому дусі можемо, наприклад, виявити у В. Асмуса, А. Гулиги, А. Гусейнова та Г. Іррліца). Проте, ми вважаємо, що означені контрверсійні моменти кантівського вчення можна зняти за допомогою самого Канта. У своїй пізнішій праці «Метафізика нравов» (1797) німецький мислитель продовжує опрацювання поняття «обов'язку» у контексті вчення про чесноти. При цьому Кант вказує, що в «етиці поняття обов'язку має вести до цілей, а максими по відношенню до цілей, які нам необхідно собі ставити, повинні бути обґрунтовані відповідно до моральних основоположень» (Kant 1965a, p. 316) [3, с. 316].

У цій же праці Кант звертається до поняття «обов'язок чеснот», яке в нього визначається через самопримус і одночасно має відношення до певної мети (матерії, об'єкта свавілля) та до формального у моральному визначенні волі. «Мета, яка є водночас обов'язок, може бути названа обов'язком чеснот» (Kant 1965a, p. 316) [3, с. 316]. Принагідно Кант розділяє цілі на ті, які людина ставить собі під впливом чуттєвих спонукань (емпіричні), і ті, які людина повинна ставити собі за мету, спираючись на принципи, що дані а priori у чистому практичному розумі (Kant 1965a, p. 319) [3, с. 319]. Далі німецький філософ дає однозначну відповідь, які цілі суть водночас обов'язок: *власне самовдосконалення та чуже щастя*. Свою позицію він обґрунтовує тим, що власне щастя не передбачає самопримусу, що є основною ознакою обов'язку, здійснення якого, своєю чергою, є ознакою моральності. З іншого боку, вдосконалення іншого межує із нав'язуванням йому своїх цілей (і своїх уявлень про досконалість). А між тим поняття морального обов'язку, за Кантом, не може містити жодного іншого примусу, окрім самопримусу (шляхом лише одного уявлення про закон), коли приймають до міркування внутрішні визначення волі (мотиви) (Kant 1965a, pp. 319–320) [3, с. 319–320].

У зв'язку з означеними цілями Кант формулює приписи морально практичного розуму. Зокрема, обов'язок людини власними зусиллями вийти із [стану] первісної своєї природи, із [стану] тваринного (*quoad actum*), і усе вище підніматися до людського [стану], лише завдяки якому вона і здатна ставити собі цілі, поповнювати прогалини свого знання та виправляти свої помилки (Kant 1965a, p. 321) [3, с. 321]. Щастя іншого, як моральний обов'язок, Кант пояснює тим, що людське себелюбство не можна відокремити від потреби бути любимим (а у необхідних випадках отримувати допомогу), отож, якщо ми робимо себе метою для інших, то і інші – їх щастя, повинні ставати нашою метою (Kant 1965a, p. 328) [3, с. 328]. Водночас філософ наголошує, що людина не може мати будь-яку мету, якщо не зробить її своєю. При цьому ставити собі мету, яка одночасно є обов'язком, є виявом самопримусу і водночас ознакою свободи (Kant 1965a, p. 315) [3, с. 315].

Унаслідок таких міркувань Кант приходять до формулювання однієї з найбільш важливих своїх моральних максим, суть якої полягає в тому, що людина може бути лише метою і у жодному разі – засобом. Водночас, таким чином, людина проголошується найвищою цінністю, а саме поняття «цінності» фактично стає одним з важливих елементів кантівської філософії. Попри свій деонтологічний характер та орієнтованість на виконання обов'язку, сама належна поведінка у Канта має мету та ще й ціннісно забарвлену. Зрештою такі поняття аксіологічного ряду як «гуманність», «гідність» та «автономія особистості» забезпечують основу для розуміння деонтологічних принципів Канта та формулювання моральних обов'язків людей один перед одним, а також формування правил належної поведінки особи у суспільному житті.

Цікаво, що у своїй статті до Стенфордської філософської енциклопедії сучасні американські філософи Ларрі Александер та Майкл Мур вказують на те, що у сучасній моральній філософії деонтологія належить до нормативних теорій, що досліджують природу вибору належної поведінки (дотримання обов'язку) (Alexander & Moore 2007) [9]. Іншими словами, принципи етики обов'язку Канта міцно ввійшли до основи теорії належного. Втім, заради істини, американці виділяють тезу про те, що правильність тієї чи іншої дії визначається її відповідністю змісту моральної норми як специфічну рису сучасної деонтології. Водночас інший американський дослідник – Джеральд Гаус, вказує на, так би мовити, співіснування одразу кількох способів розуміння поняття «деонтологія»: 1) як етична теорія, в якій правильна дія не максимізує творення блага; 2) як етична теорія, присвячена міркуванням про справедливість; 3) як моральна теорія, що обстоює моральний абсолютизм команд і заборон; 4) як етична теорія, в якій обов'язки та зобов'язання, виправдані незалежно від поняття блага як кінцевої мети дії; 5) як етична теорія, у якій концепція права не визначається у термінах, що ґрунтуються на поняття блага; 6) як етична теорія, згідно з якою наші цінності та уявлення про благо можуть виступати у ролі моральних принципів; 7) як етична теорія, яка стверджує, що у нас є підстави дотримуватися правил як певної цінності; 8) як етична теорія, що заснована, або надає великого значення поняттю поваги до особи; 9) як етична теорія, в якій особливе місце відведене моральним правилам; 10) як імперативна етична теорія (Gaus 2001) [13].

Розмай визначень поняття «деонтологія», на нашу

думку, свідчить про те, що деонтологія, як науковий феномен, ще не отримала належного філософсько-методологічного осмислення, що, так би мовити, пояснює свободу поведінки з ним філософів та науковців. До слова, Л. Александер та М. Мур акцентують увагу на тому, що звернення до деонтологічного підходу та деонтологічної проблематики характерне для представників різних філософських течій та напрямків. Цей факт американці пояснюють тим, що на сучасному етапі розвитку особливістю деонтології є необов'язковість однозначних позицій з приводу моральної онтології або епістемології (Alexander & Moore 2007) [9]. Своєю чергою, не відкидаючи тези американських дослідників, ми вважаємо, що звернення до теорії належного зумовлене необхідністю пошуку тих ефективних форм, які могли б сприяти переведенню різноманітних філософських ідей та концепцій у практичну площину.

Нарешті, аналізуючи наявні деонтологічні теорії та концепції Л. Александер та М. Мур поділяють їх на такі основні типи:

1. Теорії, орієнтовані на суб'єкта дії (Agent-Centered Deontological Theories), показують, що всяка особа володіє можливостями та обов'язками, які визначають причинний простір її дій. Серцевиною таких теорій є зосередженість на особі, адже мораль – феномен глибоко особистісний у тому сенсі, що кожен розбудовує власну моральну систему. Отож, у теоріях, орієнтованих на суб'єкта дії, наголошується, що виконання зобов'язань є справою особистою, але спрямованість на належне розглядається як засіб збереження себе від аморальності.

2. Теорії, орієнтовані на права особи як об'єкт певної дії (Patient-Centered Deontological Theories). Специфіка цих теорій полягає в тому, що логіка морально-етичних побудов ґрунтується на повазі до будь-якої особи як носія природних прав. При цьому фундаментальним тут проголошується право особи не бути використаною для блага інших. На практиці це виглядає таким чином – забороняється використання тіла особи, її праці та таланту без її особистої згоди. З іншого боку, фундаментальним обов'язком будь-якого суб'єкта дії проголошується повага до прав особи, а фактично – реалізація на практиці кантівської максими про людину як найвищу цінність. Утилітарний підхід до будь-якої особи, очевидно, стає сумнівним з моральної точки зору.

3. Договірні деонтологічні теорії (Contractarian Deontological Theories) проголошують, що дія набуває характеру моральної, якщо відбувається в межах загальноприйнятих принципів, що підтверджені формальним або неформальним договором. Щоправда, такого роду договори, як правило, мають партикулярний характер, що звужує їх можливості для морального обґрунтування предметно-практичної діяльності людини (Alexander & Moore 2007) [9].

Наведена типологія деонтологічних теорій є для нас важливою зважаючи на кілька моментів: *по-перше*, з неї випливає, що первинний сенс деонтології – моральна належна дія визначається передусім суб'єктом дії та його уявленнями про моральність, поступово трансформується, набуваючи нового змісту та обрисів; *по-друге*, джерелом деонтологічних вимог рівною мірою може виступати і суб'єкт дії, і об'єкт дії – інша особа (тут ключовим для нас є поняття «інший», адже цим іншим може бути і Природа, як сукупність різноманітних форм життя); *по-третє*, принциповим для нас є той факт, що деонтологічні концепції загалом орієнтовані на дію або,

інакше, невід'ємною і важливою частиною предметного поля деонтології за великим рахунком є дія, адже реалізація прав чи здійснення обов'язку, дотримання вимог норм і правил чи досягнення моральних цілей – усе це певні дії, а тому наявність такого діяльнісного аспекту надає деонтології потужного практичного характеру. Означені моменти є ще одним аргументом на користь нашої цікавості до деонтології загалом та етики обов'язку Канта зокрема.

Тут дозволимо собі зауважити, що деонтологічні ідеї німецького філософа знайшли своє продовження у різних формах та контекстах. Наприклад, доволі цікавими виглядають філософсько-етичні міркування представників так званого деонтологічного інтуїтивізму – англійських філософів початку ХХ ст. Гарольда Причарда і Девіда Росса. У межах даного напрямку обов'язок оголошується незалежним від блага: обов'язок необхідно виконувати заради самого обов'язку і саме в цьому полягає благо. При цьому, відповідно до деонтологічного інтуїтивізму, моральні обов'язки не мають підстави у соціальних потребах, вони не залежать від будь-яких прагматичних цілей, у тому числі від критерію зростання добра, моральні обов'язки є нібито очевидні самі по собі, вічні і незмінні.

З іншого боку, кантівська етика може вважатися одним з наріжних каменів соціально-філософського доробку ідеологів американського лібералізму у 70-х роках ХХ сторіччя, що представлений такими фундаментальними постатями як Джон Роулз, Роберт Нозік та Томас Скенлон. До слова, ці автори обов'язково згадуються в американській та європейській літературі, що присвячена деонтологічній проблематиці (Consequentialism and Its Critics 1988; Scheffler 1992; Freeman 1994; Gaus 2001; Alexander 2000; Stratton-Lake 2005) [11; 15; 12; 13; 10; 16]. Водночас необхідно наголосити, що згадані мислителі відрізняються у своїх підходах до деонтологічної проблематики, як, зрештою, відмінними є контексти, у межах яких вони звертаються до деонтологічної методології. Втім аналіз робіт згаданих мислителів у контексті дослідження особливостей деонтологічної традиції стане предметом наших подальших досліджень.

Висновки. Деонтологія на сучасному етапі розвитку практичної філософії, очевидно, може вважатися невід'ємною частиною етичного вчення. Фактично деонтологія постає як практичний засіб реалізації певного набору ідей та ціннісних установок, що формулюються в межах того чи іншого філософського вчення. Фундаментом для розвитку деонтології слід вважати етику обов'язку Канта. Проголосивши обов'язок свідченням вільного вибору індивіда сторони добра, німецький мислитель показує, як спираючись на розум людина може забезпечити свободу морального вибору, а отже моральну поведінку. Важливо, що Кант не відкидає ідеї високої мети – такою метою є людина, своєю чергою, важливим стає усе, що сприяє її самовдосконаленню та стану щастя. Зрештою, етика обов'язку Канта довела свою наукову та практичну спроможність саме завдяки апеляції до загальнолюдських принципів міжлюдських відносин. Означені принципи виступають свого роду основою та водночас мірилом морального змісту дій людини. Вони ж виступають основою легітимзації обов'язків, які має виконувати людина, зокрема у суспільному житті.

Актуальність кантівської етики сьогодні є надзвичайно великою, адже, на наше переконання, не виправдали себе сподівання на те, що тенденція гуманізації суспільних відносин зрештою призведе до нівелювання значення

етики обов'язку. Глобальні проблеми, які можна розглядати крізь призму відносин «Людина – Людина» та «Людина – Природа», зумовлюють звернення деонтологічної проблематики та методології, зокрема, до питання пошуку ефективних та універсальних регулятивів людської предметно-практичної та соціальної діяльності. З іншого боку, звернення до деонтологічного підходу загалом відповідає тенденції, що характерна для сучасної етики – набуття нею прикладного характеру та перетворення на регулятивно-правовий механізм. Гадаємо, цьому може бути два пояснення: з одного боку, до цього може призводити надмірний прагматизм та утилітаризм, притаманний нашому сучаснику (в тому числі щодо філософських знань); з іншого боку – перед сучасною людиною постала ціла низка цілком конкретних проблем, вирішення яких, очевидно, передбачає глибоке філософське осмислення (зокрема, в межах етичного знання) і водночас вимагає якнайшвидших дій щодо вирішення цих проблем або мінімізації їх негативних наслідків. Отож деонтологічна теорія та її напрацювання усе більше сприймається як актуальний інструментарій розв'язання цих проблем.

Бібліографічні посилання

1. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности / А. А. Гусейнов. – М. : МГУ, 1974. – 298 с.
2. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
3. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант : соч. в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 107–438.
4. Кант И. Основы метафизики нравственности. / И. Кант : соч. в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 219–310.
5. Кант И. Критика практического разума. / И. Кант : соч. в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 311–501.
6. Матвійчук А. В. Деонтологічна проблематика у філософії Нового часу / А. В. Матвійчук // Нова парадигма. – 2012. – Вип. 108. – С. 55–65.
7. Матвійчук А. В. Деонтологічна традиція та антична філософія. / А. В. Матвійчук // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2012. – № 4 (118). – С. 150–155.
8. Рыскельдиева Л. Т. Идейные основания юридической деонтологии. / Л. Т. Рыскельдиева // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2010. – Том 23 (62). – № 1. – С. 3–10. – Серия «Юридические науки».
9. Alexander L. Deontological Ethics [Electronic resource] / L. Alexander, M. Moore // Stanford Encyclopedia of Philosophy, Nov 21, 2007. – Mode access : <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/#DeoThe>
10. Alexander L. Deontology at the Threshold / L. Alexander // San Diego Law Review, Vol. 37. – December 2000. – P. 893–912.
11. Consequentialism and Its Critics / ed. by Samuel Scheffler. – Oxford : Oxford University Press, 1988. – 304 p.
12. Freeman S. "Utilitarianism, Deontology, and the Priority of Right" / S. Freeman // Philosophy and Public Affairs, 23, 4 (Fall 1994). – P. 313–349.
13. Gaus G. F. What is Deontology? Part Two: Reasons to Act / G. F. Gaus // Journal of Value Inquiry, vol. 35 (2001). – P. 179–193.
14. Gert B. Morality: A New Justification of the Moral Rules / Bernard Gert Oxford : Oxford University Press, 1988. – P. 9–10.
15. Scheffler S. Human Morality / S. Scheffler. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 160 p.
16. Stratton-Lake Ph. Kant, Duty and Moral Worth (Routledge Studies in Ethics and Moral Theory) / Philip Stratton-Lake. – Taylor & Francis e-Library, 2005. – 168 p.

Матвійчук А. В. Етика долга Канта в контексте деонтологической традиции

Показано значение этики долга Канта для становления деонтологии как особой отрасли знания. Раскрыты

некоторые специфические черты деонтологических положений Канта. Обоснован тезис об актуальности применения деонтологического подхода для решения актуальных проблем современности.

Ключевые слова: деонтология, наука о должном, этика, этика долга.

Matviychuk A. V. Ethics of duty of Kant and deontological tradition

Article is devoted to the concept of «deontology» and some features of deontological tradition. Special attention is paid to the ethics of duty of Kant. The author is convinced that for modern man classic deontological problems have not only theoretical but also practical interest.

Within the article attempts to 1) describe current approaches to understanding the phenomenon of ethics, 2) illustrate the genetic relationship of ethic of duty of Kant and modern deontological knowledge, and 3) show the specific nature of this relationship.

The author shares the idea that deontology appears today as a practical means of implementing a particular set of ideas and value systems that are formulated in the framework of a philosophical doctrine. Ethics of duty of Kant became the foundation for the development of deontology. Kant proclaimed the duty as evidence of free choice of the individual side of good. Thus, the German thinker showed that man relying on the intelligence can provide moral agency, and therefore moral behavior. The author believes that the relevance of Kantian ethics is rather large. Global problems are cause appeal to deontological methodology. In particular, it is useful when searching for new effective and universal regulatives human subject-and social activities.

Appeal to the deontological approach complies with trends characteristic of modern ethics - acquiring applied nature and transformation in the regulatory and legal mechanism. The author explains it this way: 1) modern man is inherent in excessive pragmatism and utilitarianism (relatively philosophical knowledge in particular), and 2) modern man has seen a significant number of problems whose solution requires really deep and philosophical reflection, however, requires both the fastest action. So deontological theory and its developments are increasingly perceived as relevant tools for solving these problems.

Keywords: deontology, ethics, ethics of duty.

References

- Alexander, L 2000, 'Deontology at the Threshold'. *San Diego Law Review*, Vol. 37, December, pp. 893–912.
- Alexander, L & Moore, M 2007, 'Deontological Ethics'. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Nov 21, 2007, viewed: <<http://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/#DeoThe>>
- 'Consequentialism and Its Critics', 1988, Ed. by Samuel Scheffler, Oxford University Press, Oxford.
- Freeman, S 1994, 'Utilitarianism, Deontology, and the Priority of Right'. *Philosophy and Public Affairs*, 23, 4, 1994, pp. 313–349.
- Gaus, GF 2001, 'What is Deontology? Part Two: Reasons to Act'. *Journal of Value Inquiry*, vol. 35, pp. 179–193.
- Gert, B 1988, 'Morality: A New Justification of the Moral Rules'. Oxford University Press, Oxford.
- Gusejnov, AA 1974, 'Social'naja priroda нравственности' ['The social nature of morality'], MGU publ., Moscow.
- Kant, I 1965a, 'Metafizika нравов. Soch'. V. 4, ch. 2. ['Metaphysics of Morals. Compositions'], Mysl' publ., Moscow.
- Kant, I 1965b, 'Osnovy metafiziki нравственности. Soch'. V. 4, ch. 1 ['Fundamentals of Metaphysics of Morals. Compositions'], Mysl' publ., Moscow.
- Kant, I 1965c, 'Kritika prakticheskogo razuma. Soch'. v 6 t. T. 4, ch. 1 ['Critique of Practical Reason. Compositions'], Mysl' publ., Moscow.
- Matviychuk, AV 2012, 'Deontologichna problematika u filosofii Novogo chasu' ['Deontological problems in modern philosophy'], *Nova paradigma*, Vyp. 108, pp. 55–65.
- Matviychuk, AV 2012b, 'Deontologichna tradicija ta

antichna filozofija' ['Deontological tradition and ancient philosophy], *Skhid. Analitichno-informacijnyj zhurnal*, № 4 (118), pp. 150–155.

Ryskel'dieva, LT 2010, 'Idejnye osnovanija juridicheskoi deontologii' ['Ideological foundation of legal ethics'], *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Serija «Juridicheskie nauki»*, Tom 23 (62), № 1, pp. 3–10.

Scheffler, S 1992, *Human Morality*, Oxford University Press, Oxford.

УДК 930.1 + 930.2

О. В. Мішалова

Криворізький державний педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

«ВІД ПРЕДМЕТА ДО МЕТОДУ»: ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ У ГЕРМЕНЕВТИЧНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛ. ХХ ст.

Розглянуто передумови становлення сучасної філософії і методології історії в герменевтичних філософських концепціях ХІХ – першої пол. ХХ ст., вирізняє і обґрунтовано основні риси герменевтичного підходу до аналізу історичної дійсності, підкреслено текстуальну природу, перспективізм та діалогічність історико-гуманітарного пізнання.

Ключові слова: філософія і методологія історії, герменевтика, розуміння.

На сьогодні питання філософії і методології історичної науки залишаються дискусійними: з однієї сторони, загальновизнаним є положення, що історія є наукою, яка вирізняється рядом специфічних рис, пов'язаних з особливостями предмета і методу пізнання (текстуальна природа, діалогічність, інтерпретативність); з іншої – зазначені особливості продовжують викликати запитання, які стимулюють подальший розвиток окресленої тематики. Заданим контекстом надзвичайно важливими виявляються питання становлення сучасної філософії і методології історії у філософських концепціях ХІХ – першої пол. ХХ ст., оскільки саме в цей час починають формуватися поняття «об'єкта», «предмета» і «методу» дослідження, усвідомлюється істотна риса всієї системи гуманітарних дисциплін – нетотожність та опосередкованість об'єкта і предмета пізнання. Специфічність гуманітаристики («наук про дух» за В. Дільтеєм) обґрунтовується складністю її об'єкта, тобто людини з її унікальним і неповторним внутрішнім світом, людського суспільства та його історії, творинь людського духу.

Глибинний аналіз методологічних проблем гуманітарних наук здійснює у своїй відомій монографії «Герменевтика і гуманітарне пізнання» В. Г. Кузнецов (Kuznetsov 1992) [10]. Зокрема, автор визначає специфічні риси гуманітарного пізнання, звертає увагу на особливості логіки пізнання та методологічних стандартів гуманітарних наук, розглядає основні етапи еволюції герменевтичних ідей, відображає процес перетворення герменевтики з конкретної методики опрацювання тексту на самостійну філософську дисципліну і метод дослідження гуманітарних наук.

У дослідженні зазначеної теми звертає на себе увагу також праця П. Рікера (Riker 1995) [12], в якій проводиться аналіз герменевтики як методу гуманітарних наук, докладно розглядається питання дихотомії методів «пояснення» – «розуміння». Окремо слід зазначити роботу В. О. Лекторського (Lektorskij 2001) [11], присвячену дослідженню взаємозв'язку та впливу німецької філософської герменевтичної традиції на вітчизняну гуманітарну думку початку ХХ ст. Проблема методу історичної науки, його осмислення і формулювання у працях І. Г. Дройзена розглядається І. М. Савельєвою (Savel'eva 2004) [13], особливо наголошується положення про зумовленість історичного методу специфікою об'єкта історичного дослідження.

Stratton-Lake, Ph 2005, 'Kant, Duty and Moral Worth (Routledge Studies in Ethics and Moral Theory)'. Taylor & Francis e-Library, 168 p.

Yermolenko, AM 2010, 'Social'na etika ta ekologija. Gidnist' ljudini – shanuvannja prirodi' ['Social Ethics and Ecology. Human dignity – nature worship'], Libra publ, Kyiv.

Надійшла до редколегії 05.03.2013 р.

Таким чином, можемо констатувати недостатність висвітлення проблематики взаємозв'язку між сучасною філософією і методологією історії та теорією герменевтики ХІХ – першої пол. ХХ ст., тому метою даної роботи є визначення ролі герменевтичних філософських концепцій зазначеного періоду у формуванні методологічного і концептуально-понятійного апарату історичної науки.

У ХІХ ст. відбувається переосмислення ролі та функцій історичної науки. Відтепер історія сприймається не лише в якості наставниці життя, а в першу чергу як засіб його практичного перетворення. Історія була поставлена на службу державі, тому, наприклад, багато відомих істориків займали вищі державні посади. Так, в Англії провідні історики (А. Алісон, Г. Галлам, Т. Б. Маколей) активно впливали на політичне життя, конструюючи минулу реальність, засновану на концепціях «вігів» і «торів». Ще більш показовим є приклад Франції середини ХІХ ст., в якій два видатні історики А. Тьєрі та Ф. Гізо очолювали конкуруючі політичні партії, а пізніше поступилися у політичній боротьбі іншим історикам – Л. Блану і А. де Токвілю. У Німеччині цього часу концепцію національної історії створювала Малогерманська школа, видатні представники якої одночасно були і відомими політичними діячами (Г. фон Зібель, Г. фон Трейчке, І. Г. Дройзен). Невипадково на цей час припадає пік популярності історичної літератури та історичної професії. За А.-І. Марру, «історик став королем, вся культура підкорялася його декретам: історія вирішувала як слід читати Іліаду; історія вирішувала, що нація визначила в якості своїх історичних кордонів, своїх спадкових ворогів і традиційної місії... Володіючи секретами минулого, історик як генеолог забезпечував людство доказами знатності його походження і прослідковував тріумфальний хід його еволюції» (Savel'eva 2004, pp. 8–9) [13, с. 8–9].

Отже, в окреслений період відбувається становлення історії як науки, предметом якої є дослідження минулої дійсності, створеної людиною, тобто «сфера духу». Відповідно, постала необхідність у розробці і обґрунтуванні логіки та методології історичного пізнання, на роль якої претендувала теорія герменевтики.

Герменевтика (з грецької «hermeneutike» – мистецтво пояснення, витлумачення) походить з античності, вагомим значення набуває в теології християнства і

протестантизму. В якості наукового методу герменевтика починає формуватися з розвитком філології, історії та інших гуманітарних наук у XIX ст., поступово перетворюючись з конкретної методологічної дисципліни на філософську і загальнонаукову. Після виходу у 1960 р. фундаментальної роботи Г.-Г. Гадамера «Істина і метод» (М., 1988), герменевтика являє собою не лише теорію пізнання суспільно-історичної практики, але й претендує на статус логіки і методології гуманітарних наук загалом. За В. Г. Кузнецовим, герменевтика, як «один із методів, за допомогою яких є можливим розуміння, – поєднується з природними властивостями філософського знання. Герменевтика – мистецтво інтерпретації, осягнення сенсу діалогічних відносин – «сплітається» із філософськими методами дослідження, збагачуючи їх, й сама виходить на раціональний рівень, набуваючи філософського статусу» (Kuznecov 1992, р. 4) [10, с. 4].

Герменевтика визначила і запропонувала вирішення ряду проблемних питань гуманітарного пізнання, особливо загострила проблему розуміння тексту та текстуальної природи гуманітарних наук, зокрема – історичної, оскільки в ній зв'язок із соціальною реальністю здійснюється за допомогою джерел: археологічних матеріалів, хронік, оповідей, документів та листів. Тексти, як безпосередній предмет дослідження, викликають певні ускладнення, зумовлені тією обставиною, що текстовий твір, як правило, відділений від нас часовою і культурною дистанцією, тому є джерелом безлічі тлумачень й можливих розумінь. Розуміння історичного тексту не є готовим результатом, а являє собою діалогічний процес, «діалог різних культур». Зрозуміти текст означає знайти відповіді на питання, що виникли у сучасній для дослідника культурі. Відповідно постає необхідність у розробці та вдосконаленні механізму розуміння тексту як матеріалізованого вираження духовної культури, тобто методу пізнання історико-гуманітарних наук.

Першим звернув увагу на текст як предмет дослідження герменевтики Ф. Шлейєрмахер. Розглядаючи його в якості «застиглої мови» (пам'ятки, відділеної від дослідника історичною, культурною і мовною дистанцією), Ф. Шлейєрмахер визначає два аспекти своєрідної «моделі» тексту: граматичний (об'єктивний) і психологічний (суб'єктивний). Відповідно до цього вирізняються два види інтерпретації – граматична, спрямована на дослідження мови (тексту) в її об'єктивному існуванні самої по собі, та психологічна, сфокусована на розгляд мови як певного відображення її ініціатора, автора тексту. Ф. Шлейєрмахер наголошує на повній пізнавальній рівнозначності між ними, оскільки в реальній практиці тлумачення граматична і психологічна інтерпретації використовуються у гнучкому співвідношенні, залежно від предмета дослідження (художній твір, науковий трактат, історичний документ, твір мемуарного або епістолярного жанру). «Розуміння є лише взаємодією обох цих моментів» (Shleiermaher 1993, р. 115) [15, с. 115].

І. Хладеніус розширює предмет герменевтичної теорії історичною проблематикою і, поєднуючи її з логічними методами, розглядає герменевтику в якості основного методу та логіки історичного пізнання. В розробці логіки історичного дослідження він також спирався на положення Х. Вольфа, відповідно до якого логіка залежить від певних онтологічних передумов, тобто певного змісту, зумовленого предметом думки. Історія, за І. Хладеніусом, є пізнанням одиничних речей,

унікальних подій, неповторних процесів, для опису яких недостатньо звичних одиничного та загального суджень, тому постає необхідність у введенні додатково третього специфічного типу – судження з невизначеним суб'єктом, тобто судження про множини. Під поняттям «множина» розуміється невизначена маса великої кількості схожих індивідів разом з відносинами між ними. Важливо підкреслити, що І. М. Хладеніус чітко розрізняє множину як реальну сукупність і поняття множини (Kuznecov 1992, pp. 30–34) [10, с. 30–34].

Відштовхуючись від вищезазначеної думки, І. Хладеніус підкреслює принципову різницю між історією (історичний процес) та історіями (уявлення про історичні події), вводячи поняття точки зору і перспективи до історичної науки. «Історія – одне, уявлення про неї різноманітні; в історії немає нічого суперечливого; в уявленнях про історію може бути дещо суперечливе, як і у відношенні уявлень одне до одного; в історії все має достатнє обґрунтування, в уявленні ж можуть бути речі, котрі здаються такими, що відбулися без достатнього обґрунтування» (Hladenius, р. 318) [14, с. 318]. Історія, що була наявна колись, хоча і залишається сама по собі непорушно однаковою, проте вектори її споглядання істориками зазнають калейдоскопічних заломлень залежно від висхідної позиції. «Дуже помиляються ті, хто вимагає, щоб історіограф поведи́вся як людина без релігії, без батьківщини, без сім'ї; вони не усвідомлюють, що вимагають неможливих речей» (Kozellek 2005, р. 192) [8, с. 192].

У роботі зі словом, текстами вбачав методологічну перевагу історичної науки також Г. Шпет. Він звертає увагу на той факт, що в історії склалася ситуація, коли, з одного боку, отожднюють онтологічні питання з логічними, а з іншого – змішують поняття методів історичного дослідження та методів історичного зображення, увага зосереджується, в основному, на стадії вивчення історичних документів, джерел (тобто на тому, як їх читати) і нічого не говориться про логіку історичної науки (тобто про те, як писати історію). Між тим, на думку Г. Шпета, саме в історії найбільш чітко проявляється значення та роль логіки у пізнанні дійсності. Джерелом і засобом історичного пізнання є слово, яке поперше, являє собою форму, під якою історик знаходить зміст досліджуваної дійсності; по-друге, воно є знаком, завдяки якому історик приходить до свого предмета із його специфічним змістом, що складає значення або смисл цього знаку. Саме «слово» як форма (що виражає і повідомляє) та знак (що має сенс) становить прямий предмет логіки. Історія, як наука, від початку має справу з оформленим у логічні форми слова матеріалом, у чому, за Г. Шпетом, і полягає її методологічна перевага, оскільки та сама роль слова в інших емпіричних науках безпосередньо менш помітна. Так, лише здається, що інші види і типи знання здобуваються (нами) в «прямому» спостереженні або у досвіді як неоформленому в слові переживанні. Часто протиставляють спостерігача (вченого-природознавця) та читача (історика). Однак неоформлений у словесну оболонку і форму досвід не є джерелом пізнання (Shpet 1988, р. 304) [16, с. 304].

Пізніше, досліджуючи проблеми філософії мови і розвиваючи концепцію «внутрішньої форми слова» (поняття), Г. Шпет підходить до ідей сучасної семіотики. Він наголошує, що суб'єктивне, «внутрішнє» може існувати лише у відповідних формах зовнішньої об'єктивації, головним засобом і сферою якого є мова. Остання розглядається ним в якості діяльності, рухомого

процесу. На думку Г. Шпета, мова – засіб розуміння культури загалом, завдяки їй поряд з фізичним та психічним існує також «дещо третє» – історичне, історично осмислена культура в її символічно знакових об'єктиваціях (Lektorskiy 2001, pp. 137–138) [11, с. 137–138].

На текстуальній природі історичної науки також наголошував І. Г. Дройзен, якого в цілому не можна відносити до герменевтичного напрямку, однак у розумінні природи історичної дійсності і, відповідно, методу її дослідження його думки багато в чому є подібними на позиції філософів-герменевтів. І. Г. Дройзен підкреслював, що історія досліджує не минуле саме по собі (тому що його вже немає), а те, що від нього залишилося у сьогоденні – «залишки того, що було і відбувалося... мислима картина минулих часів» (Drojzen 2004c, p. 462) [6, с. 462]. Ще в середині XIX ст. І. Г. Дройзен обґрунтовує ідею опосередкованості історичного знання як сутнісної його характеристики, адже «минулі часи ми можемо реконструювати не «об'єктивно», а лише отримати із «джерел» певне уявлення, думку про них, їхній аналог» і, таким чином, це «все, що ми можемо знати про минуле, відповідно «історія» не є зовнішньою і реальною, а може бути лише опосередковано досліджена та пізнана, це положення повинно бути ... висхідною точкою, якщо не будуть і надалі нав'язувати історії природничий метод» (Drojzen 2004b, p. 567) [5, с. 567].

І. Г. Дройзен висуває цікаву теорію імені – знаку. Завдяки імені (яке одночасно є знаком предмета, явища) людина впорядковує для себе постійно рухому дійсність, створює (спрощуючи, розрізняючи, комбінуючи) своєрідний світ імен та понять, який для «мислячого духу» утворює аналог зовнішнього світу. Таким чином, формулюється ідея конструювання, а не відображення істориком минулого (Drojzen 2004d, pp. 551–552) [7, с. 551–552].

Наступним важливим моментом герменевтичних досліджень XIX – першої пол. XX ст. була проблема взаємодії розуміння і пояснення в методології пізнання та історико-гуманітарних дослідженнях. У процесі розгалуження сфери пізнання на «науки про дух» і «науки про природу» формується конфліктна дихотомія термінів «розуміння – пояснення». З позиції герменевтики, основним методом дослідження наук про природу вважалося пояснення, в той час як до наук про дух пропонувалося використовувати метод розуміння як більш відповідний особливостям їх об'єкта й предмета пізнання. Зазначене протистояння, на думку П. Рікера, схематично можна представити таким чином. Науки про природу мають справу із відкритими для спостереження фактами, які піддаються математизації і верифікації, використовують три моделі пояснення (казуальне, генетичне, структурне). Науки про дух займаються знаками, котрі є носіями інформації (смислів) та потребують розуміння й інтерпретації, застосовують «симпатію» чи «інтропатію», а трьома різновидами пояснення здатні протиставити «зв'язок» (Zusammenhang), за допомогою якого ізольовані знаки поєднуються у знакові сукупності, найкращим прикладом чого є побудова оповіді (Riker 1995, p. 6) [12, с. 6].

У сучасній теорії герменевтики з розповсюдженням структурного аналізу на різноманітні види письмового дискурсу довготривале протистояння понять «пояснення» і «розуміння» є значно пом'якшеним. Завдяки письмовій фіксації сукупність знаків досягає певної семантичної автономії, тобто стає незалежною від оповідача, слухача

та конкретних умов продукування. Письмо являє собою значиму межу, яка зумовлює й забезпечує автономність тексту (наратива). Останній розташовується на перехресті розуміння та пояснення, а не на лінії їх розмежування.

У наш час превалує тенденція взаємодоповнюваності методів розуміння і пояснення у будь-якій сфері знання. Наприклад, за П. Рікером, розуміння випереджає пояснення шляхом зближення із суб'єктивним задумом автора тексту, супроводжує його тією мірою, за якою пара «письмо – читання» продовжує формувати область інтерсуб'єктивної комунікації, і, врешті-решт, розуміння завершує пояснення, оскільки здатне долати географічні, історичні чи культурні відстані, які відділяють текст та його інтерпретатора (Riker 1995, p. 9) [12, с. 9].

Вперше розуміння («розуміння шляхом дослідження») в якості особливого методу історичного дослідження, зумовленого морфологічним характером історичного матеріалу, висуває І. Г. Дройзен. Розуміння, на його думку, одночасно є синтетичним та аналітичним, індукцією і дедукцією. І. Г. Дройзен розрізняє логічний механізм процесу розуміння та акт розуміння. Останній являє собою безпосередню інтуїцію і уможливується завдяки існуванню створеного людиною, а тому зрозумілого для неї, морального (історичного) світу. «Можливість розуміння полягає у конгеніальності для нас вигляді проявів, які ми маємо в наявності в якості історичного матеріалу» (Drojzen 2004, pp. 463–464) [6, с. 463–464].

В. Дільтей, розділивши за предметом дослідження весь комплекс наук на «науки про природу» та «науки про дух», закріпив метод розуміння за останніми в цілому. Для досягнення письмово фіксованих проявів життя і вивчення культури минулого, на його думку, є необхідним розуміння та тлумачення її явищ як моментів цілісного духовного життя тієї чи іншої епохи, що визначає специфіку наук про дух. «Розуміння і тлумачення – ... метод, що використовується в науках про дух... Розуміння й тлумачення містять у собі всі істини наук про дух» (Dil'tej 1987, p. 128) [1, с. 128].

В. Дільтей переосмислює механізм розуміння, яке, за ним, не зводиться лише до мислення, а включає також наслідування, співпереживання, являє собою метод безпосереднього досягнення. «У кожному розумінні є дещо ірраціональне ... розуміння не може бути ніколи репрезентоване формулами логічних операцій. Гранична, хоча і виключно суб'єктивна, певність, яка полягає в співпереживанні, ніколи не може бути замінена перевіркою пізнавальної цінності висновків, у котрих може бути викладений процес розуміння» (Dil'tej 1998, p. 148) [2, с. 148]. Науки про дух, таким чином, ґрунтуються на відношенні переживання, вираження та розуміння (Dil'tej 2004) [3, с. 176]. Цікаво підкреслити той факт, що саме переживання інтелектуалізується В. Дільтеєм, містить у собі, на його думку, елементарні акти мислення. До переживання включаються судження, в котрих переживання стає предметним (Dil'tej 1998, p. 137) [2, с. 137].

Теза В. Дільтея про раціонально-ірраціональний характер історичного пізнання була продовжена у XX ст. в концепціях філософії і методології історичної науки Б. Кроче та Р. Дж. Коллінґвуда.

На думку Б. Кроче, історія засновується на синтезі свідчення та його інтерпретації з позиції критики, а обов'язковою умовою дослідження історичних подій є їх «вібрація в свідомості історика», котрий ніби «відновлює» для себе стан свідомості, якому історичні пам'ятки зобов'язані своїм походженням. Таким чином,

Б. Кроче також обґрунтовує ідею сучасності історії як її онтологічної характеристики (Kollingvud 1980, pp. 192–193) [9, с. 192–193].

Близької позиції дотримується Р. Дж. Коллінгвуд, за яким, «вся історія – історія думки» (Kollingvud 1980, p. 204) [9, с. 204]. З точки зору Р. Дж. Коллінгвуда, історик повинен вміти відтворити минуле у власній свідомості, що передбачає схильність мислення історика до розуміння й осягнення відмінного способу мислення. В якості критерію історичної істини виступає ідея самої історії, ідея уявної картини минулого, яка за картезіанською термінологією має назву вродженої, за кантіанською – апіорної. Вона не є випадковим продуктом психологічних причин, а належить кожній людині як елемент структури її свідомості (Kollingvud 1980, p. 237) [9, с. 237]. Історична наука, таким чином, являє собою одночасно критичне і конструктивне дослідження, предметом якого є людське минуле у всій його цілісності, а методом – реконструкція цього минулого за письмовими і неписьмовими документами, що пройшли через критичний аналіз та інтерпретацію (Kollingvud 1980, p. 199) [9, с. 199].

На нашу думку, варто підкреслити той факт, що концепції безпосереднього осягнення або «вживання» в історичне джерело з метою відновлення чи відтворення історичних подій у свідомості дослідника являють собою певне продовження одного з основних принципів герменевтики – ідеї герменевтичного кола – на історичному матеріалі. За Ф. Шлейєрмахером, котрий вперше застосував цей принцип у методології гуманітарних наук, перед дослідником ставиться завдання зрозуміти автора тексту навіть краще за нього самого, що передбачає доволі ускладнену процедуру пізнання: поступове накопичення попереднього знання до більш повного розуміння предмета дослідження перемежується з діалектичним взаємовідношенням частини та цілого у розумінні тексту. «Досконале знання завжди знаходиться у цьому уявному колі, тобто кожне особливе може бути зрозумілим із цілого, частиною якого воно є, і навпаки» (Shleiermahr 1993, p. 130) [15, с. 130].

Пізніше Р. Дж. Коллінгвуд та Г.-Г. Гадамер, наголошуючи на активній ролі історика в процесі історичного пізнання, запропонують логіку історичного дослідження за схемою «питання – відповідь». На їхню думку, дослідник має свідомо і обґрунтовано ставити питання джерелам, беручи на себе ініціативу стосовно того, що він прагне в них знайти. «Питання і підстави в історії корелятивні. Підставами є все те, що дозволяє вам отримати відповідь на ваше питання, питання, яке ви ставите у дану хвилину. Розумне питання (єдиний тип питання, що задає компетентна в науці людина) – це питання, для отримання відповіді на яке у вас, як ви вважаєте, наявні підстави, або ви зможете їх знайти» (Kollingvud 1980, pp. 237–240) [9, с. 237–240, 267]. Найбільш широким контекстом при цьому виступає об'єктивована письмова культурно-історична традиція, тобто історична наука. Остання, з точки зору Р. Дж. Коллінгвуда, є повністю дискурсивним пізнанням, об'єктивність якої полягає в її опосередкованості (Kollingvud 1980, p. 278) [9, с. 278]. На думку І. Г. Дройзена, історія є засобом поступового розширення «горизонту нашого бачення» завдяки накопиченню різних точок зору залежно від нових ракурсів та більш широких контекстів споглядання й дослідження. Тому «всі минулі часи, вся «історія» міститься ідеально у сучасному (Drojzen 2004a, p. 536) [4, с. 536]. Відповідно до позиції

В. Дільтея, історична наука являє собою простір духовної дійсності, яка охоплює стиль життя, форми спілкування, цільові зв'язки, що формуються суспільством: звичаї, право, державу, релігію, мистецтво, науки і філософію, тобто творить спільність духовного характеру – «медіум спільнот» (Dil'tej 1998, p. 143) [2, с. 143].

Таким чином, можна зробити висновок, що теорія герменевтики, яка постала у XIX – першій половині XX ст. у філософії науки загалом та методології історії зокрема: (1) загострила увагу на текстуальній природі історико-гуманітарного пізнання, проблемі тексту як знаково-символічній системі, котра виступає носієм інформації і становить собою запоруку її об'єктивності; (2) висунула та запропонувала вирішення питання взаємодії методів розуміння і пояснення, розуміння та інтерпретації у філософії й методології гуманітарних наук, обґрунтовуючи розуміння як сутнісно властиве саме останнім; (3) підкреслює діалогічність історико-гуманітарного дослідження у зв'язку з його текстуальною природою; (4) наголошує на невід'ємному перспективізмі, присутності «точки зору» як автора тексту (написання), так і його інтерпретатора (читання); (5) звертає увагу на проблеми мови як основного засобу аналізу тексту та системоутворюючого елемента культури.

Бібліографічні посилання

1. Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт построения основ для изучения общества и истории / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв.: трактаты, статьи, эссе. ; пер. с нем. В. В. Библихина ; сост., общ. ред. Г. К. Косикова. – М. : Изд-во Москов.ун-та, 1987. – С. 108–135.
2. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума / В. Дильтей // Вопросы философии. – 1998. – № 4. – С. 135–152.
3. Дильтей В. Построение исторического мира в науках о духе / В. Дильтей // Собр. соч. : в 6 т. / под науч. ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова – М. : Три квадрата, 2004. – Т. 3. – 419 с.
4. Дройзен И. Г. Введение истории в ранг науки / И. Г. Дройзен // Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории ; пер. с нем. И. Г. Федорова. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – С. 526–548.
5. Дройзен И. Г. Искусство и метод / И. Г. Дройзен // Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории ; пер. с нем. И. Г. Федорова. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – С. 562–572.
6. Дройзен И. Г. Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории / И. Г. Дройзен ; пер. с нем. И. Г. Федорова. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 584 с.
7. Дройзен И. Г. Природа и история / И. Г. Дройзен // Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории ; пер. с нем. И. Г. Федорова. – СПб. : Издательство «Владимир Даль», 2004. – С. 549–561.
8. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек ; пер. з нім. В. Швед. – К. : Дух і літера, 2005. – 380 с.
9. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. Автобіографія / Р. Дж. Коллінгвуд ; пер. с англ. Ю. А. Асеева. – М. : Наука, 1980. – 486 с.
10. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 192 с.
11. Лекторский В. А. Немечкая философия и российская гуманитарная мысль: С. Л. Рубинштейн и Г. Г. Шпет / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 129–138.
12. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук / П. Рикер // Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М. : КАМІ, 1995. – С. 3–18.
13. Савельева И. М. Обретение метода / И. М. Савельева // Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – С. 5–23.
14. Хладениус И. М. Введение к правильному истолкованию

разумных речей и писаний [Электронный ресурс] / И. М. Хладениус. – Режим доступа : <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/chlad1.htm>

15. Шлейермахер Ф. Герменевтика [Электронный ресурс] / Ф. Шлейермахер // Общественная мысль: исследования и публикации. – Вып. IV. – М. : Наука, 1993. – С. 224–235. – Режим доступа : <http://www.ibif.nm.ru/z0000840/index.shtml.htm>

16. Шпет Г. Г. История как проблема логики / Г. Г. Шпет // Историко-философ. ежегодник. – М. : Наука, 1988. – С. 290–320.

Мишалова Е. В. «От предмета к методу»: предпосылки становления современной философии истории в герменевтических философских концепциях XIX – первой пол. XX вв

Рассмотрены предпосылки становления современной философии и методологии истории в герменевтических философских концепциях XIX – первой пол. XX вв., выделены и обоснованы основные черты герменевтического подхода к анализу исторической действительности, подчеркнуты текстуальная природа, перспективизм и диалогичность историко-гуманитарного познания.

Ключевые слова: философия и методология истории, герменевтика, понимание.

Mishalova E. «From subject to method»: some preconditions for formation of the modern philosophy of history in hermeneutic philosophical conceptions of XIX – first half of XX century

The paper considers some preconditions for formation of the modern philosophy and methodology of history in hermeneutic philosophical conceptions of XIX – first half of XX century. Nowadays the issues of philosophy and methodology of history are disputable: on the one side it is universally accepted that history is a science with some number of special features (such as textual property, interlocutory and interpretativity) which are conditioned by specialties of subject matter and method of knowledge. On the other side the above mentioned specialties still provoke questions encouraging further development of these themes. The issues of philosophy and methodology of history formation in philosophical conceptions of XIX – first half of XX century are especially important in this context. The reason of the significance is at that very time the concepts of «object», «subject» and «method» of research just started their formation, nonidentity and immediacy of object and subject knowledge caused awareness as a fundamental feature of the whole system of human sciences. The peculiarities of the humanities are substantiated by complexity of their object, that is a human being with the unique and inimitable inner world, human society and its history.

According to the results of the research the following conclusions are made: (1) the theory of hermeneutics has drawn attention to the textual property of historico-humanitarian knowledge, the problem of text as a signed-symbolic system treated as a carrier of information and grounding its objectivity; (2) the issues of the interaction between the method of explanation and method of understanding, as well as method of understanding and method of interpretation in philosophy and methodology of the human sciences are posed and settled. The method of understanding is defined as a method of research applied specifically by the human sciences; (3) the interlocutory of historico-humanitarian researches in connection with their textual property are underline; (4) inseparable perspectivism, availability of a «point of view» of not only the author of the text (writing), but also its interpreter (reading) are emphasized; (5) attention to the problems of

language as a basic way to analyse a text and a systemically important element of culture.

Keywords: philosophy and methodology of history, hermeneutics, understanding.

References

Dil'tej, V 1987, 'Vvedenie v nauku o duhe. Opyt postroenija osnov dlia izuchenija obshhestva i istorii' ['Introduction to the human sciences. The experience of building the foundations for the study of society and history'], in edition G. K. Kosikova, *Zarubezhnaja estetika i teorija literatury XIX – XX vv.: traktaty, stat'i*, jesse Moscow University Publishing House, pp. 108–135, Moscow.

Dil'tej, V 1998, 'Nabroski k kritike istoricheskogo razuma' ['Outlines of a critique of historical reason'], *Voprosy filosofii*, № 4, pp. 135–152.

Dil'tej, V 2004, 'Postroenie istoricheskogo mira v naukah o duhe. Sbornik sochinenij' ['Construction of the historical world in the human sciences. Collected Works'], Tri kvadrata publ., V. 3, Moscow.

Drojsen, IG 2004a, 'Vvedenie istorii v rang nauki. Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii' ['Introduction to the status of history of science. Historian. Lectures on the history and methodology of the encyclopedia'], Izdatel'stvo «Vladimir Dal'» publ., pp. 526–548, Saint Petersburg.

Drojsen, IG 2004b, 'Iskusstvo i metod' ['Art and technique'], in Drojsen I. G., *Istorika. Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii* Izdatel'stvo «Vladimir Dal'» publ., pp. 562–572, Saint Petersburg.

Drojsen, IG 2004c, 'Istorika. Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii' ['Historian. Lectures on the history and methodology of encyclopedia'], Izdatel'stvo «Vladimir Dal'» publ., Saint Petersburg.

Drojsen, IG 2004d, 'Priroda i istorija' ['Nature and history'], in Drojsen I. G., *Istorika. Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii*. Izdatel'stvo «Vladimir Dal'» publ., pp. 549–561, Saint Petersburg.

Kozellek, R 2005, 'Minule majbutne. Pro semantiku istorichnogo chasu' ['The past is the future. About the semantics of historical time'], Duh i litera publ, Kyiv.

Kollingvud, R 1980, 'Ideja istorii. Avtobiografija' ['Idea of history. Autobiography'], Izd-vo «Nauka» publ, Moscow.

Kuznecov, VG 1992, *Germevntika i gumanitarnoe poznanie* [Hermeneutics and human cognition], Izd-vo MGU publ, Moscow.

Lektorskiij, VA 2001, 'Nemeckaja filosofija i rossijskaja gumanitarnaja mysl': S.L. Rubinshtejn i G.G. Shpet' ['German philosophy and Russian humanitarian thought S.L. Rubinstein and G.G. Shpet'], *Voprosy filosofii*, № 10, pp. 129–138, Moscow.

Riker, P 1995, 'Germevntika i metod social'nyh nauk' ['Hermeneutics and method of social science'], in Riker P., *Germevntika. Jetika. Politika. Moskovskie lekcii i interv'ju*, «KAMI», pp 3–18, M.

Savel'eva, IM 2004, 'Obretenie metoda' ['Finding Method'], in Drojsen I.G. *Istorika. Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii*. Izdatel'stvo «Vladimir Dal'» publ., pp. 5–23, SPb.

Hladenius, IM, 'Vvedenie k pravil'nomu istolkovaniju razumnyh rechej i pisanij' ['Introduction to the correct interpretation of the speeches and writings of reasonable'] – viewer: <<http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/chlad1.htm>>

Shleiermaher, F 1993, 'Germevntika. Obshhestvennaja mysl': issledovanija i publikacii' ['Hermeneutics. The social thought: research and publications'], Vyp. IV, *Nauka*, pp. 224–235, Moscow. – viewed: <<http://www.ibif.nm.ru/z0000840/index.shtml.htm>>

Shpet, GG 1988, 'Istorija kak problema logiki' ['History as a problem of logic'], *Istoriko-filosofskij ezhegodnik*, «Nauka» publ., pp. 290–320, Moscow.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

В. Б. О कोरोков

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НЕОПОСТМОДЕРНЫЙ ТОПОС МЫСЛИ А. БАДЬЮ

Исследовано предметное поле (топос) неософистической конструкции философии А. Бадью.*Ключевые слова:* софистический, дискурс, родовая мысль, дискурсивная практика, истина.

Очень редко в европейской философской традиции рождались мыслители, которые не только создавали новое направление в философской культуре, но и формировали новый дискурс, задавали парадигмальные принципы бытия языка. Современная философия не является исключением. В эпоху всеобщего нигилизма и полного недоверия к слову создать что-то оригинальное и стоящее над традицией оказалось очень непросто. Один из тех, кто сумел задать новую парадигму современной философии, и был французский мыслитель А. Бадью. И хотя его идеи формируют самую последнюю постмодерную (даже уже неопостмодерную) философию, т. е. его можно считать нашим современником, у него уже сложилось немало преемников и последователей. Среди них можно отметить Д. Бенсаида, С. Жижека, Ж. Рансьера, А. Тоскано, П. Холлварда, Н. Хьюлет и др.

При анализе современной культуры можно указать на то, что к концу XX в. в европейском духовном пространстве возникли два пути разрешения сложных проблем современной культуры: 1) посредством реконструкции классических философских концепций европейской мысли и 2) посредством формирования новых методологических подходов. Второй путь, несмотря на большие ожидания, так и не дал ощутимых результатов.

На первом пути разрешились некоторые трудности. Однако не удалось понять, возможно ли в принципе в рамках какой бы то ни было культуры уйти от проблем софизма и релятивизма? Точнее, в более отвлеченном смысле, нужно подумать о том, – возможно ли создать механизмы фиксации мысли, то есть остановить мысль, зафиксировать ее в понятиях, или мысль всегда трансцендирует (просачивается) за любые границы, и любые медитационные механизмы лишь относительно (и в этом смысле фундаментальное свойство мышления состоит в том, что мысль остановить нельзя).

Наиболее ярким представителем первого пути развития европейской философии является французский мыслитель А. Бадью, творчество которого, составляя часть постмодерной культуры, раскрыло новые возможности классического мышления. Появление такого рода мыслителя стало философским свидетельством того, что эпоха постмодерной культуры, возвестившей появление нового софизма и заведшей философию в тупики релятивизма, заканчивается.

После того как Жан-Франсуа Лиотар в своем сочинении «Состояние постмодерна» раскрыл основные черты современной культуры, назвав ее постмодерным состоянием, а другой французский мыслитель Жак Деррида выразил основные идеи этой культуры в своих программных работах «Письмо и различие» и «О грамματοлогии», возникла насущная необходимость осмыслить это новое состояние философской мысли и соответствующую ему постмодерную эпоху становления культуры. Ж. Деррида – представитель второго пути – подверг деконструктивному рассмотрению всю предшествующую философскую традицию (используя предложенный им новый метод работы с традицией – деконструкцию, ориентированную, преимущественно,

на «разборку» и «сборку» текстов предшествующей классической культуры). На таком пути он разобрал культуру на множество метафизических фрагментов (ведь выявление метафизических оснований или метафор, так называемых логоцентризм, и есть главная цель деконструкции). Однако получив огромный массив беспочвенной (безосновной) философской информации, или неприспособленный к рефлексии материал, справиться с ним не сумел. Он научил современников своеобразной игре с текстами, игре в «присутствие» и «отсутствие» (точнее, поиск) в текстах предшествующей культуры онтологических оснований. Деконструкция в таком нигилистическом (и односторонне софистическом) толковании превратилась, скорее, в бесконечную установку по разборке текстов и, соответственно, всей предшествующей культуры как системы текстов (или, как выразился в начале XX в. немецкий писатель Г. Гессе, «игру в бисер» – бесконечную разборку и перетолкование знаний и текстов), нежели в какой-то позитивный механизм созидания новой философии. Связав с именем Ж. Деррида всю постмодерную культуру, некоторые из современных философов поспешили прочитать ее установки как «инфантильные игры разума» и поставить на ней клеймо «беспочвенности».

Образ деконструктивной культуры (или эпохи переосмыслений и «концов любых мыслительных проектов») прекрасно дополняет еще один французский мыслитель, оригинальный представитель постмодерного направления Жан Бодрийяр, который в своих работах «Система вещей», «Общество потребления», «Символический обмен и смерть» и др. раскрывает сущность современного общества (называя его обществом потребления). Он фиксирует состояние постмодерной культуры как некую псевдо-иллюзию реальности (псевдо-реальность), или состояние бытия симуляционного общества, живущего (по законам компьютерных игр-технологий) в мире «виртуальных» измерений (в мире «поддельной» культуры), опирающейся на несобственное существование. Это позволило ему раскрыть сущность постмодерного сдвига культуры, в котором осуществляется трансформация (если не перевертывание) основных ценностей: реальные ценности (например, этические и экологические) отходят на второй план, а симуляционные – отстраняют (заслоняют) реальные ценности и саму реальность. Новое массовое общество как будто погружается в мир сновидений (превращаясь в зомбированную симуляционную систему), растворяется в мире компьютерных технологий и поддельных симулякров.

Глобальная безответственность современного общества, возведшего на вершину ценностей капитал и другие симулякры, собственно, и становится предметом рассмотрения французских мыслителей. Ближе к концу XX в. становится очевидным, что постмодерная культура завела современную философию в тупики релятивизма и привела к кризисному состоянию. Уже сложившиеся к этому времени модели «заката» (метафизики, онтологии, истории, культуры в целом, по типу «заката Европы»

О. Шпенглера), фактически, показали, что ориентация на старые классические формы понимания культуры и общества уже не дает продуктивных результатов для их развития и ведет к кризису, так как они ориентированы на относительно устойчивые модели развития общества (которые показаны в теориях Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, К. Маркса и др.).

Однако за два последних тысячелетия культура и общество столь значительно изменились, что старые схемы их интерпретации уже не срабатывают, а попытки определить «постмодерное состояние» культуры привели только к констатации самого факта ее «быстрого изменения», зафиксированного методологией «difference» (различия или различения), предложенной Ж. Деррида (в уже упомянутой работе «Письмо и различие») и Ж. Делезом (в работе 1969 г. «Различие и повторение»). Однако в таком виде закрытой для аналитики оказалась сама сущность этих изменений. Готовых схем понимания происходящих процессов не оказалось. С другой стороны, стало очевидным, что постмодернистский проект, направленный на всеобщее «различение» и деконструкцию, к началу XXI в. исчерпал себя. Под деконструктивную установку попала и сама деконструкция, а вместе с тем, с одной стороны, появилось понимание бессмысленности процесса бесконечной деконструкции, а с другой – возникли новые попытки преодоления симуляционности и софистичности современной культуры и понимания сущности современной философии.

Одной из наиболее интересных попыток преодоления современной массовой культуры явилась ее критика французским мыслителем А. Бадью. Но в лице этого философа необходимо говорить не просто о новой постмодерной критике деконструктивных процессов, а о постструктуралистской реакции на постмодерную традицию и ее установки.

С учетом того, что важнейшая цель французского философа была связана с преодолением постмодерного состояния современной культуры, его «фигуру» можно назвать «образцом» софистического мыслителя, который, с одной стороны, явился типичным представителем постмодерного типа философствования, а с другой – философом, приложившим значительные усилия для того, чтобы преодолеть негативные последствия постмодерного мышления.

В целом понять принадлежность А. Бадью к тому или иному философскому направлению весьма проблематично. Если проект философии, начинающийся феноменологией Э. Гуссерля, можно назвать философией сознания, то в такой же степени учение А. Бадью можно назвать философией мысли, точнее, теорией, которая разясняет нарушение спокойного хода течения мысли (по меткому выражению Платона и Шекспира, «сон мысли»). По мнению французского мыслителя, такое «состояние мысли» является возможным только в том случае, если она попадает в определенную парадоксальную ситуацию, в которой до предела обостряется восприятие действительности. Только в таком критическом состоянии, названном А. Бадью родовой процедурой, инициируется процесс рождения философии, или точнее, ситуация разрыва мысли и действительности. Более того, детальный анализ происхождения европейской философии в античности приводит А. Бадью к мысли, что там были созданы именно те же самые условия, которые были обнаружены им при исследовании современной культуры.

В таком (философском) состоянии мысль не просто отражает какие-либо процессы действительности (как это было в классической философии или феноменологии), а, наоборот, попадает в некоторое парадоксальное состояние, отрывающее ее от действительности и рождающее «событие мысли», которое А. Бадью называет рождением истины. В таком смысле С. Жижек указывает на радикальное отличие концепции французского мыслителя от современной философии, ориентированной на вечные истины. В этом же смысле другой французский философ XX в. Ж. Делез формирует представления о повторении и различии (мысли). По его мнению, знания, как и любая техника, основаны не на истине, а на повторении. Однако любой постмодернистский проект опирается, прежде всего, на различие, то есть вводит мысль в такую область ее бытия, где «царствует» не повторение, а различие. Но А. Бадью, стремясь преодолеть постмодернистский дискурс, понимает различие принципиально иначе: различие в его учении появляется там, где онтологическое проявление мысли совпадает с математическим (в этом смысле он и считает своим учителем Платона).

Анализируя радикальные периоды преобразования философской мысли и культуры, А. Бадью характеризует их как периоды проявления деконструкции. По его мнению, христианская мысль деконструировала античную и превратила ее в теологическую; рациональная мысль деконструировала схоластическую и превратила ее в позитивную.

Современная деконструкция связана с радикальной сменой традиционного дискурса. Но поскольку деконструкция – это работа мысли над текстом (письмом), то и выводы А. Бадью делает неутешительные: от разрушительного влияния деконструирующей мысли не удалось ускользнуть ни одному проекту философии и культуры.

В конечном счете, предметом рассмотрения стала и сама деконструирующая мысль. Деконструктивный круг замкнулся. Мысль, подвергшая обработке всю предшествующую культуру, остановилась на изучении (точнее, деконструкции или разборке) самой себя и столкнулась с неизбежными трудностями герменевтического порядка. Ведь можно разрушить традиционную мысль, но нельзя остановить сам мыслительный процесс. Именно в этом топосе (месте или котле) постмодерная культура столкнулась с предельной областью (границей кипения) своего существования. В этом месте деконструкция себя исчерпала. В этом пункте перестает работать даже философия мысли. Необходимо был новый источник инициации философской мысли. В противном случае мы возвращаемся к уже провозглашенному постмодерному «концу философии».

Вот почему, по мнению А. Бадью, перед нами встает следующий вопрос: существует ли современный период философии? Сегодня, считает он, острота этого вопроса связана с тем, что заявляет большинство философов: с одной стороны, такой период (существования современной философии) действительно существует, а с другой – мы современники его завершения. Именно таков смысл выражения «постмодерн», но даже у тех, кто воздерживается от его употребления, постоянно присутствует тема «конца» философской современности (Bad'ju 2003, pp. 20–21) [1, с. 20–21].

В силу такой необычной ситуации, в которой оказалась современная философия, А. Бадью разрабатывает проект нового понимания философии. В этом подходе

он придерживается разработанной раньше концепции Ж. Делеза: философия в концептуальной форме может существовать лишь тогда, когда она связывает проблему выбора (в принятии решения) с проблемой дистанции (существованием в промежутке) и с проблемой исключительности (находится в связи с определенным событием). По мнению А. Бадью, имеются только четыре условия существования философии в таком смысле (применительно к человеческой мысли – это любовь, наука, искусство и политика). Но именно при этих четырех условия философия попадает в то место, где разворачивается событие истины. Философия существует лишь там, где раскрываются истины; но сама по себе она их не создает. В таком случае становится понятной и мысль А. Бадью о том, что сформированное в классической культуре разделение философии на этику, эстетику, психологию, эпистемологию и политическую науку является незаконным.

И хотя сам А. Бадью является постмодерным философом, он называет представителей этого направления «новыми софистами» за их релятивистское истолкование истины (в том смысле, что истин нет, а есть лишь высказывание об истине).

Для обозначения строгих конкретных условий существования философии А. Бадью использует четыре основных философских концепта: бытие, событие, истина и субъект.

В процессе постмодерного деконструирования культуры был утрачен сам предмет философии. Поэтому важнейшей задачей философского проекта А. Бадью становится поиск утраченного предмета, который осуществляется в соответствии с требованиями античной культуры, иными словами, поиск возможности бытия для мысли и истины бытия. Бытие, по его мнению, принципиально множественно, поэтому и проект французского мыслителя является философией множественности бытия истины.

А. Бадью понимает, что всякая философия, которая стремится покончить с софизмом и релятивизмом, губит себя, так как лишается почвы, на которой рождается множественность. Поэтому А. Бадью так пытается сформулировать сущность софизма, чтобы не утратить онтологию множественности. Но в этом месте взгляды софистов и А. Бадью расходятся.

В работе «Манифест философии» А. Бадью приходит к выводу, что имеется лишь четыре условия существования философии, причем изъят хотя бы в одном из них ведет к ее рассеиванию (исчезновению), точно так же как их совокупное появление обуславливает ее возникновение. Эти условия есть матема (опора на математику), поэма, политическое изобретение и любовь. Мы называем их родовыми процедурами, – поясняет он в «Манифесте философии» (Bad'ju 2003, pp. 15–16) [1, с. 15–16]. Чуть далее он утверждает, что если препоручить все мышление одной родовой процедуре, то она свершается (формируется) в стихии своего собственного подавления в пользу этой процедуры. Подобный тип ситуации называется швом (Bad'ju 2003, p. 34) [1, с. 34]. Точнее говоря, если философия пребывает только в области проявления лишь одной родовой процедуры, она развивается лишь в области существования этой процедуры. Но поскольку она в этом случае становится пограничной с другими дискурсивными практиками (в частности, математической, поэтической, политической или любовной), то такого рода «пришивание» философии к этим практикам А. Бадью называет «швом».

Исходя из такого толкования сущности философии, А. Бадью считает, что девятнадцатый век (от Гегеля до Ницше) преимущественно находился во власти швов. Главным из них является позитивистский. Марксизм, с его точки зрения, скрестил два шва: политический и научный. И М. Хайдеггер, считает А. Бадью, писал о наличии двух главных швов, спастись от которых мышление может, лишь от них отделившись: с одной стороны, научный шов, который философия реализует в технике, с другой – поэтический (Bad'ju 2003, pp. 37–39) [1, с. 37–39].

По мнению французского мыслителя, философия, прислуживающая в Западной Европе науке, а в Восточной – политике, попыталась услужить еще и поэзии. Оказавшись в положении слуги трех господ, она к тому же может стать слугой еще одного условия – любви (Bad'ju 2003, p. 39) [1, с. 39]. В такой ситуации самый важный жест современной философии, считает А. Бадью, снятие всех швов, и главная проблема – снять шов литературно-поэтический, начало которому положил Ницше. Позитивистский шов и шов догматического марксизма уже сняты (Bad'ju 2003, p. 39) [1, с. 39].

Таким образом, деконструкция обнаружила методологические условия «заката (разрушения) философии», так как обнаружили все швы или сущностные опоры философии.

В определенном смысле философия, привязанная одновременно к четырем швам (математическому, научному, политическому и любовному), согласно представлениям А. Бадью, начинает формироваться, но с другой стороны, если внимательно осмотреть «топос» философии французского мыслителя, то можно понять, что философия, собственно, не является самостоятельной областью мышления, – она всегда пришта к одному или нескольким швам. В таком аспекте совершенно не ясно, можно ли на основании несофистических установок А. Бадью спасти философию от «заката».

Ведь если считать процесс «производства истин» родовыми процедурами, то в таком контексте философия пришивается даже не к областям знания, а к архетипическим исторически сложившимся формам бытия человеческой мысли. В этом случае дело даже не в истинах, которые пытается реанимировать А. Бадью, а в родовых практиках, которые создают эффект воздействия коллективного бессознательного на мысль и тем самым иницируют ее (мысли) особый топос. Тогда у философии появляются перспективы, ведь мысль никогда не сможет избавиться от своего прошлого и всегда находится в сфере бытия «родовых начал».

Если же исходить чисто из дисциплинарных посылок формирования истины, то в этом случае философия может оказаться перед очередной дикурсивной практикой формирования множественности: если предпосылок больше, чем четыре, то этот путь лишь ведет к многочисленным пришиваниям философии уже не к родовым, а дисциплинарным практикам. И в таком случае софизма избежать не удастся. Это путь в неизвестность, который и стремился избежать А. Бадью. Он ничем не отличается от других предпосылок современного софизма. Философия, лишенная «родовой» истории, исчезнет в «океане» знания и вынуждена будет сойти со сцены.

Библиографические ссылки

1. Бадью А. Манифест философии / А. Бадью. – СПб. : Machina, 2003. – 184 с.

Окороков В. Б. Неопостмодерний топос думки А. Бадью
Досліджено предметне поле (топос) неософістичної
конструкції філософії А. Бадью.

Ключові слова: софістичний, дискурс, родова думка, дискурсивна практика, істина.

Okorokov V. B. Topos of neopostmodern thought of A. Badiou's

A. Badiou's occurrence became the philosophical certificate, that the epoch of the postmodern culture, announced occurrence of a new sophism and got philosophy in deadlocks на relativity, comes to an end.

If the project of philosophy, which begins with E. Gusserl's phenomenology, is possible to name philosophy of consciousness, it is possible to name A. Badiou's doctrine as philosophy of thought, more precisely, the theory, which explains breaking of a quiet course of a current of thought.

The modern deconstruction is connected with radical change of a traditional discourse. But as the deconstruction is a work of thought over text (letter) also A. Badiou's conclusion isn't consolatory: deconstructional thought has destructive influence to any project of philosophy and culture.

However the philosophy exists only there where trues reveal; but in itself she doesn't create them. A. Badiou's thought becomes clear: the partitioning of philosophy, generated in classical culture, into ethics, an aesthetics, psychology, epistemology and a political science is illicit.

In work «The Manifest of philosophy» A. Badiou comes to a conclusion that is available only four living conditions of philosophy, and defect in one of them leads to its dispersion (disappearance), in the same way as their cumulative occurrence causes its occurrence.

The deconstruction has found out methodological conditions of «a decline (destruction) of philosophy», as all seams or intrinsic beginnings of philosophy were found out.

In a sense the philosophy, adhered simultaneously to four
 УДК 364.277

seams (mathematical, scientific, political and love), it agree A. Badiou 's representations, starts to be formed, but on the other hand if attentively to examine «topos» of philosophy of the french thinker, it is possible to understand that the philosophy, actually, isn't independent area of thinking. – It is always sewn to one or several seams. In such aspect absolutely not clearly, whether it is possible on the basis of A. Badiou 's neosophistical installations to rescue philosophy from «decline».

If process «manufactures of trues» consider as patrimonial procedures, in such context the philosophy isn't sewn to knowledge areas, it is sewn to archetypical and historically forms of being of human thought. In this case it is important to understand, that the basic of theory isn't in trues which A. Badiou tries to reanimate, basic of theory is patrimonial experts which create effect of influence collective unconscious on thought and initiate its (thoughts) special topos. In that case the philosophy has prospects, as the thought is in sphere of being of «the patrimonial beginnings».

If it is radiate from disciplinary requirements of formation of true, in this case the philosophy can appear before next discourse practice of formation of plurality: if preconditions is more than four, this way leads to numerous sewings of philosophy to disciplinary practices. But in that case it will not be possible to avoid a sophism. It is a way to uncertainty which A. Badiou wanted to avoid. It differs nothing from other preconditions of a modern sophism. The philosophy, deprived of a «patrimonial» history, will be destroyed and will disappear at «ocean» of knowledge.

Keywords: sophistical, a discourse, patrimonial thought, practice of discourse, true.

References

1. Bad'ju, A 2003, 'Manifest filosofii' ['Manifest of philosophy'], Machina publ, Saint Petersburg.

Надійшла до редколегії 06.03.2013 р.

О. О. Осетрова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ГРУПИ СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ

Подано аналіз напрямів соціальної роботи з людьми групи суїцидального ризику. Висвітлено філософські засади цієї роботи.

Ключові слова: філософія, суїцид, суїцидальний, соціальна робота, соціальний працівник, соціальна допомога, суїцидологічна служба.

Актуальність зазначеної проблематики не підлягає сумніву, будучи зумовленою гострою суїцидальною ситуацією, що склалася як в Україні, так і в світі в цілому. Звернення до розгляду певних напрямів соціальної роботи з людьми, що належать до групи суїцидального ризику, виступає своєрідною відповіддю запитам сьогодення, сповненого кризових явищ світового масштабу в усіх сферах людської життєдіяльності. І людство, як мінімум на підсвідомому рівні, прагнучи вижити, але в реальності своїми діями прискорюючи власне самознищення, потребує усвідомлення того, що Життя – це найбільша цінність, це Дар (чи-то Бога, чи-то Природи), яким Людині не слід нехтувати.

Незважаючи на те, що людське існування часто супроводжується болісними процесами, розгортаючись у гнітючій атмосфері задухи, слід не тільки пам'ятати слова М. Г. Чернишевського: «Прекрасне є життя», але, досягнувши їх смисл, керуватися ними у своїй життєдіяльності, перетворивши їх на власне життєве кредо. І соціальні працівники повинні стати провідниками конструктивних позицій існування, націлених на ствердження життя і, зокрема, на порятунок окремої людини, яка припинила бачити власні

перспективи майбутнього. Усвідомлення універсальності філософського підходу до вивчення суїцидальної проблематики та розгляд напрямів роботи соціальних працівників з людьми групи суїцидального ризику і складають основну мету даної статті, яка зумовила постановку наступних завдань:

- 1) окреслити ключові філософські засади суїцидальної проблематики;
- 2) з'ясувати роль соціального працівника у процесі впровадження засобів суїцидальної превенції;
- 3) зробити висновки.

Будучи істотою кінечною, людина завжди прагнула вийти за свої межі, підкоряючи цьому прагненню і пошуки власного сенсу життя, які являють собою ніщо інше, як спроби віднайти себе у душі, бо людина – це не просте сполучення душі й тіла, а їх безпосередній синтез у Дусі. І знищення такого важливого складника людини, котрим є її тіло, в якому тільки й можливе тілесне існування, відразу порушує баланс і гармонію в світі, сповненому краси, яка, хоч і лежить на поверхні, але не завжди досягається людиною. Крім того, слід пам'ятати і про внутрішню, приховану красу, яку слід шукати і в таємницях світу, і в таємницях людської душі,

на розгадування якої Ф. М. Достоєвському не шкода було всього свого життя, на чому він сам наголошував.

Феномен суїциду, багатаспектний за своєю природою, постійно перебуває у центрі уваги медиків, психологів, психіатрів, юристів, філософів, соціальних працівників, соціологів та багатьох інших фахівців різних галузей.

Термін «суїцид» увійшов до широкого наукового оберту на початку XX ст. після виходу у Франції 1912 року славнозвісної праці Е. Дюркгейма «Самогубство: Соціологічне дослідження». Французький соціолог спрямував свої зусилля на з'ясування причин самогубства як *соціального явища*.

У межах соціологічної суїцидологічної школи самогубство визначають як одну з моделей девіантної поведінки, як галузь соціальної патології.

Сам Е. Дюркгейм дав таке визначення даному феномену: «...самогубством називається будь-який смертний випадок, який прямим чи непрямим чином походить від позитивного чи негативного акту, здійсненого самою жертвою, котра наперед знала про можливі наслідки свого вчинку» (Djurkajm 1998, p. 9) [1, с. 9]. Дослідник з'ясовував у своєму соціологічному етюді ті суспільні хвороби, що провокують прийняття суїцидальних рішень, часто вдаючись до філософського аналізу зазначеної проблематики.

Зазначимо, що в сучасній суїцидології виділяють такі теоретичні підходи до вивчення феномену суїциду: 1) репресивний; 2) біологічний; 3) біохімічний; 4) макроприродний; 5) антропологічний; 6) соціологічний; 7) психіатричний; 8) психологічний; 9) соціально-психологічний; 10) клініко-психологічний; 11) екзистенціально-психоаналітичний; 12) психоаналітичний; 13) інтегративний.

Окремої уваги, з нашої точки зору, заслуговує авторська гіпотеза історіогенезу суїцидальної поведінки, розроблена сучасною вітчизняною дослідницею Л. М. Юр'євою, яка, відповідно до трьох рівнів людського розвитку (особень, індивід, особистість), виділила три рівні суїцидальності:

1) суїцид як неусвідомлений поведінковий акт (коїться людьми з нерозвиненою свідомістю та відсутньою самоідентифікацією: ритуальні самогубства і жертвоприношення);

2) суїцид як санкціонований суспільством поведінковий акт; даний рівень представлений дослідницею декількома варіантами:

– соціоцентричне самогубство (санкціоноване суспільством; це – суїцид-покарання);

– теоцентричне самогубство (це – суїцид-порятунок, що має на меті возз'єднання з Богом й перехід у кращий світ);

– антропоцентричне самогубство (метою такого суїциду є звільнення душі від тіла);

3) суїцид як усвідомлений поведінковий акт. Це особистісно орієнтоване самогубство, котре являє собою, за визначенням дослідниці, «осознанное лишение себя жизни в кризисной для личности ситуации, когда возникает угроза не только для «Я», но и для «Мое», то есть когда возникает потенциальная или реальная угроза его фундаментальным потребностям» (Jur'eva 2006, p. 78) [2, с. 78]. Загрозою може виступати реальна подія (наприклад, смерть близької людини) чи подія екзистенціальна (наприклад, утрата сенсу життя, сором тощо). На даному рівні розвитку свідомості й самосвідомості людина шляхом самогубства, знаючи про конечність буття, знищує тіло з метою збереження особистості. Таким чином, дослідниця виходить у

філософську площину дослідження феномена суїциду.

Сьогодні недостатньо окремих вузькоспеціалізованих наукових суїцидологічних досліджень, оскільки очевидна багатомірність проблеми суїциду. З нашої точки зору, саме філософія здатна експлікувати суть даного феномена, не гублячись і не розчиняючись у безлічі актуальних та потенціальних компонентів зазначеної багатомірності. Більш того, оскільки проблему самогубства висвітлює достатньо різноплановий матеріал, а фахівцями різних наукових галузей набуто значного досвіду теоретичного осмислення феномена суїциду, остільки назріла гостра необхідність підбиття загального підсумку проведеної роботи. Таке узагальнення можливе на ґрунті філософії, покликаної інтегрувати різнопланові наукові досягнення в єдину цілісну картину.

У цілому філософський підхід до вивчення суїцидологічної проблематики сьогодні є недостатньо розвиненим, особливо у порівнянні з досягненнями галузі клінічної суїцидології та психології суїциду, хоча саме філософи були у числі перших дослідників цього феномена. Однак саме філософська суїцидологічна платформа є надзвичайно плідною у загальнотеоретичному плані, а її досягнення можуть бути використані окремими науковими дисциплінами, що націлені на вивчення феномена суїциду.

Специфіка філософського підходу до вивчення суїцидологічних проблем полягає у настанові, згідно з якою самогубство людини є подією, що має місце в людському бутті. Це значить, що відповідь на питання про те, хто такий суїцидент, передбачає розгляд таких онтологічних характеристик людини, як існування, свобода, дух, особистість у своїй сукупності. Однак оскільки не кожна людина має у собі потенційну суїцидальну схильність, остільки дослідження повинно бути націлене на виявлення трансформацій зазначених онтологічних характеристик, тобто тих змін, що сприяють виникненню та укоріненню в людині суїцидальних тенденцій. Іншими словами, дослідницький інтерес повинен бути зверненим на ситуацію, в межах якої звичайна людина перетворюється на суїцидента у контексті того, що з нею відбувається. Причому філософський підхід концентрується не на зовнішніх обставинах скоєної суїцидальної дії, а на її метафізичних вимірах, звернення до яких пов'язано з процесом виявлення необхідної суїцидальної умови.

У цілому філософськи чи метафізично поставлене питання про природу суїциду є питанням про суб'єкт суїциду, тобто про людську природу, дослідження якої можливе, зокрема, шляхом аналізу таких категорій, як «божественність», «безсмертя», «абсурд», «фаталізм», «песимізм», «автономія» та інші, що дозволяє проводити суїцидологічне дослідження в контексті загальнофілософської проблематики.

І одним з головних моментів, на якому слід акцентувати увагу, є той, що самогубство – це ілюзія, внаслідок якої не вирішується жодної життєвої проблеми, навпаки: останні тільки додаються (згадаймо, родичів самогубців, котрі, зазнаючи важкої втрати, самі опиняються у своєрідному «соціальному» вакуумі внаслідок осуду й жаху, які викликає самогубство у пересічних громадян). Це означає, що родичі загиблих від самогубства потребують різнобічної, у тому числі соціальної допомоги та соціального захисту, яких також потребують жертви «невдалих» суїцидальних спроб та люди з суїцидальними тенденціями, котрі ще не встигли реалізувати свій задум у реальності.

Для допомоги людям вищезазначених категорій створюються суїцидологічні служби, служби соціально-психологічної допомоги, телефони довіри, кризові гуртожитки; з цією ж метою функціонують добродійні товариства.

Суїцидологічна служба, як правило, містить у собі 4 підрозділи:

- 1) телефон довіри, розташований окремо від психіатричної служби;
- 2) кабінет суїцидолога психоневрологічного диспансеру (ПНД);
- 3) кабінет соціально-психологічної допомоги в поліклініці;
- 4) кризовий стаціонар у лікарні загального профілю.

До мультидисциплінарної команди підрозділів суїцидологічної служби обов'язково повинні входити: лікар-суїцидолог, медичний психолог, медична сестра, санітар, соціальний працівник.

Зазначимо, що соціальний працівник суїцидологічного кабінету зобов'язаний:

- 1) виконувати вказівки лікаря-суїцидолога щодо проведення соціального обстеження та реабілітаційних заходів, здійснюючи контакт диспансеру з виробничими закладами, суспільними організаціями та родичами суїцидентів;
- 2) надавати соціальну допомогу пацієнтам, що перебувають під наглядом суїцидологічного кабінету, здійснюючи зв'язок з органами соціального захисту, комітетами у справах біженців, сім'ї та молоді;
- 3) надавати пацієнтам допомогу в працевлаштуванні та необхідний правовий захист в адміністративних і судових закладах.

Світова практика засвідчує, що соціальні працівники координують діяльність центрів суїцидальної превенції. Зокрема, завданнями соціального працівника виступають:

- 1) пом'якшення занепокоєння;
- 2) пробудження соціальних інтересів у людини, яка, за визначенням, є істотою біосоціальною;
- 3) формування в людини життєствердних установок, згідно з якими, зокрема, нею усвідомлюється, що саме в цьому житті і тільки в ньому завжди можна знайти вихід зі складних ситуацій, оскільки тільки життя у цьому світі й цьому тілі є запорукою існування людської душі й Духу, замкнених у тілі.

При цьому соціальний працівник не повинен підтримувати песимістичні погляди свого клієнта та його «фатальні» точки зору на власні проблеми, намагаючись розширити його свідомість, замкнути й заиклену на єдиному моменті болю й страждання. А для цього сам соціальний працівник повинен бути обізнаним у суїцидологічній проблематиці, знати, як правильно слід вести розмову з суїцидентом. Іншими словами, соціальний працівник сам повинен бути людиною свідомою, з усталеною нервовою системою та чітко сформованою системою світоглядних і моральних координат, що дозволяє обирати життєствердний напрямок практичної діяльності, спрямований на внутрішній розвиток Особистості й розкриття внутрішнього потенціалу.

На жаль, в Україні сьогодні соціальна робота з людьми, що належать до групи суїцидального ризику, проводиться не достатньо широко, у зв'язку з чим слід, між іншим, звертатися й використовувати багатий закордонний досвід.

Зокрема, у світі плідно працюють Міжнародна академія досліджень суїцидів, Міжнародна асоціація превенції самогубств, Американська академія суїцидології,

Американський фонд превенції самогубств, Міжнародна психоаналітична асоціація тощо.

Крім того, активною у світовій практиці є діяльність Шведського національного центру дослідження суїцидів і профілактики психічних захворювань, заснованого в 1993 р. професором Д. Вассерман.

Робота зазначеного центру розвивається у чотирьох основних напрямках:

- 1) створення й розробка нових методів суїцидальної превенції;
- 2) епідеміологічні дослідження;
- 3) спостереження;
- 4) інформаційна та навчальна діяльність.

Як бачимо, всі зазначені напрями, особливо два останні, можуть (і повинні) перебувати в компетенції соціального працівника, який має безпосередній контакт із суїцидально налаштованими людьми та їх родичами.

Висновок. Пам'ятаючи, що проблема самогубства виступає об'єктом дослідження багатьох наукових галузей – медицини, психології, соціології, юриспруденції, методи яких обмежені, слід усвідомити, що саме філософія покликана слугувати підґрунтям наукової суїцидології, оскільки у своїх межах вона відкриває можливість фундаментального пізнання суті феномена суїциду, запобігти якому в реальності можуть, зокрема, соціальні працівники.

Соціальний працівник, що проводить роботу з суїцидентами, їх родичами, близькими та знайомими, повинен бути переповненим щирою участі, націленим на пряме або опосередковане сприяння полегшенню людських страждань та психічного метаболізму, спрямованим на подолання кризових і конфліктних ситуацій, протистоячи зануренню цих людей у стан відчаю й меланхолії. При цьому фахівець із соціальної роботи має пам'ятати, що цінність чи знецінення життя людини, наявність чи зникнення сенсу життя окремого індивіда слугують могутніми рушійними силами на шляху до прийняття трагічного рішення, котре знищує будь-які онтологічні перспективи. Адже соціальний працівник принесе більше користі суїциденту, іншими словами, нещасній людині, ураженій у першу чергу душевним метаболізмом, за умов урахування необхідності його філософської освіти, котра сприяє розширенню гносеологічних рамок Особистості, стрижень якої утворюють такі риси, як Людяність, Краса, Істина і Добро.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послугує підґрунтям для усвідомлення ролі соціального працівника на шляху суїцидальної превенції – Людини, професійно обізнаної та філософськи освіченої, націленої на розуміння Іншого та надання допомоги йому.

Бібліографічні посилання

1. Дюркгейм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгейм. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
2. Юрьева Л. Н. Клиническая суицидология : моногр. / Л. Н. Юрьева. – Днепропетровск : Пороги, 2006. – 472 с.

Осетрова О. А. Философские основы социальной работы с людьми группы суицидального риска

Дан анализ направлений социальной работы с людьми группы суицидального риска. Освещены философские основания этой работы.

Ключевые слова: философия, суицид, суицидальный, социальная работа, социальный работник, социальная помощь, суицидологическая служба.

Osetrova O. O. Philosophical bases of the social work with people of the suicidal risk's group

This article is devoted to the analysis of the social work's directions with people of the suicidal risk's group. The article highlights philosophical bases of this work.

The relevance of this topic in perspective without a doubt is being caused by acute suicidal situation both in Ukraine and in the world at large. Appeal to consider specific areas of social work with people who belong to a group of suicide risk, serves the needs of a response today, full of crises worldwide in all areas of human activity. And humanity, at least on a subconscious level, trying to survive, but in reality their actions accelerating their own self-destruction, requires the realization that life - is the most valuable gift is (be it God, be it nature) that a person should not be neglected.

Awareness of universal philosophical approach to the study of suicide issues and review areas of social workers with people of suicide risk and constitute the main purpose of this article which led to formulation of the following tasks:

- 1) describe the key philosophical principles suicidal problems;
- 2) clarify the role of the social worker in the implementation of suicide prevention;

УДК 165.2

Б. И. Остапенко

Национальная медицинская академия последипломного образования имени П. Л. Шупика НАМН Украины (г. Киев)

ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ АВАНГАРДНОСТИ ТЕХНОГЕННОГО ОБЩЕСТВА

Показано, что техногенное общество обладает универсальными авангардными возможностями в соревновании цивилизаций. Универсальность авангардных возможностей техногенного общества состоит в сочетании систематического научно-технического когнитивного процесса, движимого творческой мировоззренческой направленностью, и ускоряемого применением информационных технологий реального времени.

Ключевые слова: техногенное общество, цивилизация, авангардность, прорыв, лидерование, научно-техническое развитие, социально-экономическая модель.

Введение. В XXI веке продолжает возрастать роль техники и технологии в науке, социальном обеспечении, здравоохранении, образовании и безопасности, что определяет цивилизационное позиционирование народов и стран. Глобальный характер научно-технической, производственно-экономической и финансово-политической кооперации сопровождается обостряющейся конкуренцией за природные, интеллектуальные и финансовые ресурсы; за рынки сбыта; за геополитическое и цивилизационное доминирование. В этих условиях эффективное научно-техническое развитие является необходимым фундаментом для выживания и свободного развития людей, народов и культур. Надежды конца XX века о свободном приобщении отставших народов к научным и техническим сокровищам лидирующих народов развеяны. Благополучие и процветание более не являются достоянием всех народов, но привилегией сообществ, преуспевших в научно-техническом и социальном овеществлении человеческого достоинства.

Цивилизационное позиционирование общества определяет качество жизни и степень свободы в геополитическом противоборстве держав. Национальная безопасность страны зависит от технологического уровня и оснащённости системы обороны, правопорядка и жизненно важных функций общества. Качество жизни людей зависит от технологического уровня и оснащённости инфраструктуры, промышленности, сельского хозяйства и здравоохранения. Технологическая отсталость замедляет динамику развития общества, ставит общество в невыгодное и подчиненное положение в мире. Недостаточная мировоззренческая направленность на систематическое научно-техническое развитие составляет исторический и цивилизационный риск общества.

3) draw conclusions.

The phenomenon of suicide, multidimensional in nature, is constantly in the spotlight of doctors, psychologists, psychiatrists, lawyers, philosophers, social workers, sociologists, and many other specialists in various fields.

This philosophy is intended to serve as a basis for scientific suicidology as within its borders, it opens the possibility of a fundamental knowledge of the essence of the phenomenon of suicide, to prevent which in reality may in particular social workers.

Keywords: philosophy, suicide, suicidal, social work, social worker, social help, suicidological service.

References

1. Djurkgajm, E 1998, 'Samogubstvo: Sociologichne doslidzhennja' ['Suicide: Case Study'], Osnovi publ., Kyiv.
2. Jur'eva, LN 2006, 'Klinicheskaja suicidologija: Monografija' ['Clinical suicidology: Monograph'], Porogi publ., Dnepropetrovsk.

Надійшла до редколегії 03.03.2013 р.

В данной статье показано, что техногенное общество обладает универсальными авангардными возможностями в соревновании цивилизаций. Универсальность авангардных возможностей техногенного общества состоит в сочетании систематического научно-технического когнитивного процесса, движимого творческой мировоззренческой направленностью, и ускоряемого применением информационных технологий реального времени. Цивилизационная универсальность авангардности техногенного общества выражает системные преимущества научно-технического и социально-экономического развития посредством обретения прорывного и лидирующего знания, и достижения лидирующих позиций в цивилизационном соревновании народов.

Авангардность техногенного общества. Научно-технический творческий процесс авангардности состоит в выработке нового научного и технического знания, которое обеспечивает лидирующий и прорывной цивилизационный потенциал общества. Современный научно-технический процесс авангардности включает научные, технические¹, технологические² и организационные усилия. Кроме того, успех и динамика научно-технического процесса зависят не только от эффективности научной и технической составляющих творческого процесса авангардности, но и от их информационного взаимодействия. Решающим является систематическое применение информационных технологий реального времени (Ostapenko 2012) [3]. При этом мировоззренческий контекст определяет социальный характер, и экономические и политические приоритеты научно-технической деятельности (Zeng 2007) [16].

1 Конструирование артефактов.

2 Методы изготовления артефактов.

Техногенное общество демонстрирует универсальное преимущество в цивилизационном позиционировании, систематически обеспечивая прорывы и лидерование в науке, технике и социальном развитии (Breakthrough 2009) [7]. Более того, техническая деятельность мотивируется экзистенциальной потребностью человека в преобразующем, т.е. техническом творчестве (Ostapenko 2011; Sikorsky 1967) [4; 14]. Техническая деятельность позволяет достичь преимущества в выживании. Давление конкуренции народов, стран и цивилизаций усиливает мотивацию для научно-технических усилий развития общества. Создавая значительные экологические, социальные и экзистенциальные вызовы, научно-техническая деятельность тем не менее овеществляет качественные цивилизационные преимущества универсального характера. Техногенное общество является обществом творческого преобразования и созидания и самореализации, овеществляющее экзистенциальное, социальное и интеллектуальное расширение содержания жизни человека (Ostapenko 2013) [2]. Эффективное техногенное общество является авангардным (Secrets 2012) [15]. И степень авангардности определяет прорывные и лидирующие возможности общества в выживании, культурном расцвете и цивилизационном соревновании.

Выявление универсальных характеристик техногенного общества является эффективным методологическим инструментом для выявления определяющих движущих факторов постиндустриального общества. Техногенное общество, которое достигает авангардности, т.е. систематически генерирует поле прорывных и лидирующих технологий, обладает рядом свойств, описание которых позволяет сформулировать универсальные характеристики авангардного техногенного общества. Категоризация характеристик авангардности позволяет выявить качественные отличия наиболее успешных в цивилизационном смысле обществ от отстающих и не справляющихся с экзистенциальными, экологическими, геополитическими и техногенными вызовами. Более того, создаются методологические основы для наиболее эффективной организации общества, и в том числе научно-технической деятельности (Meijers 2009) [13]. Кроме того, формулируется адекватное цивилизационное мировоззрение, что определяет позиционирование общества в геополитическом и историческом соревновании народов, культур и цивилизаций (Ostapenko 2011) [4]. Мы предлагаем выделить следующие характеристики общества, составляющие его авангардность.

Во-первых, авангардное техногенное общество характерно вектором доминирующих общественных усилий, ориентированных на творческую преобразовательную самореализацию человека. Во-вторых, авангардное общество характерно доминированием преобразовательского творчества над собирательством-потреблением. Эта категория особенно важна для понимания различия между собственно генерирующим авангардным обществом, и иным обществом, плоды чужой авангардности потребляющим. В-третьих, авангардность характерна доминированием творчества над традиционностью. Мы знаем общества, которые сделали себя заложниками прошлых эпох и идеологий, «общепризнанных авторитетов» и идолов, подменивших ответственное творчество

диктатом традиционности. В-четвёртых, авангардное общество характеризуется доминированием ценностей творческого саморазвития. Научное, культурное, физическое и нравственное развитие составляют важную мотивационную составляющую индивидуального и общественного сознания в авангардном обществе. В-пятых, важной характеристикой такого общества является ориентация на опережение, на упреждение и на минимизацию вызовов экологического, геополитического и социально-экономического характера (Ostapenko 2011) [4].

Техногенное общество демонстрирует универсальное преимущество в цивилизационном позиционировании, систематически обеспечивая прорывы и лидерование в науке, технике и социальном развитии. Можно утверждать, что техногенное гуманистическое общество имеет универсальный характер для овеществления творческого потенциала человека (экзистенциальное измерение), для улучшения выживания (материальное измерение), для цивилизационного позиционирования общества (историческое и геополитическое измерение).

Мы приходим к выводу, что универсальная характеристика авангардного техногенного общества состоит в том, что созидательная, творческая и ориентированная на благополучие мировоззренческая направленность, структурно и законодательно овеществлённая социально, обеспечивает синергетическую плодотворность авангардно интегрированных в общество индивидов. Таким образом, авангардный потенциал синергетики взаимодействия общества и индивида составляет социальный, экзистенциальный, научный и технический творческий потенциал техногенной цивилизации (Ostapenko 2013) [2]. Более того, общество, стремящееся к авангардности в науке, технике и культуре должно систематически и в каждом поколении обеспечивать свое цивилизационное самовоспроизводство. Импорт благ цивилизации не обеспечивает авангардности общества, потребляющего чужие научно-технические и культурные достижения; необходимо собственное системное научно-техническое и духовное развитие общества.

Определение механизмов авангардности техногенного общества открывает возможности по оптимизации методологии естественнонаучного познания и повышению эффективности научно-технической деятельности. Динамика, успешность и стабильность техногенного общества зависят от способности систематически обеспечивать научные и технологические прорывы (Sampls 1991) [5]. И в этом состоит методологическая задача организации научной и технической деятельности. Планирование научно-технической деятельности должно выходить за рамки постановки текущих задач и, с одной стороны, формулировать стратегические направления развития, а с другой – обнаруживать научные, технологические, организационные и мировоззренческие барьеры, которые нарушают функционирование и задерживают развитие общества. Наличие эффективных научных и технических организационных структур не достаточно для обеспечения авангардности в обществе. Промышленность и рынок ориентированы на финансовую прибыльность. Наука сосредоточена на специфических задачах. Притом, что и наука и промышленность демонстрируют эффективность в разрешении специфических задач, постановка и решение задач интегральных для общества по силам

только целенаправленной государственной политике с привлечением общественного диалога (Commission 2002; Khanna 2012) [8; 12].

Роль политической составляющей в формулировании авангардных научно-технических целей значительна и возрастает по мере усложнения задач, требующих разрешения (Commission 2002) [8]. Политическая составляющая обусловлена необходимостью интеграции многих агентов научно-технической деятельности, противоречивые интересы которых нуждаются в политическом управлении. Механизмы такого управления включают законы, налоговую политику, финансовую политику, торговую политику и общественный диалог (Hall 2000) [10]. По мере усложнения задач возрастает роль международной кооперации, что тоже требует вовлечения государственных и политических структур.

Научно-технические проекты, ориентированные на авангардные результаты, являются наукоёмкими и технологически очень сложными, что определяет их финансовую ёмкость. Финансовое обеспечение авангардных проектов опирается на государственные и межгосударственные, промышленные и венчурные ресурсы. В последние десятилетия росла роль венчурных финансовых ресурсов, что обусловлено информационным продвижением потенциально авангардных проектов и их поддержкой динамичными финансовыми средствами. И с учётом глобализации научно-технического информационного пространства, финансового рынка, промышленности и торговли механизмы венчурного финансирования обрели повышенную динамику. Глобализация и динамика реального времени определили не только дополнительные финансовые и организационные возможности, но и создали трудности неустойчивости финансирования. Информационное, в том числе недобросовестное, вмешательство может разрушить успешный научно-технический и общественный проект. А информационная и технологическая динамичность глобального финансового рынка обеспечивает уход капитала из проекта в течение часов после публикации негативной информации. Таким образом, эффективность управления финансовыми ресурсами обретает дополнительную важность в создании механизмов авангардности техногенного общества.

Сложность современной науки, техники и общества определяет необходимость выбора приоритетных проектов (International 2012) [11]. Стремление решать сразу все научно-технические и общественные задачи ограничивается финансовыми, научно-техническими и методологическими ресурсами всякого общества. Поэтому наиболее эффективным является осуществление ограниченного числа приоритетных научно-технических и общественных проектов. Опираясь на анализ имеющихся ресурсов, и учитывая достигнутые относительные преимущества в специфических дисциплинах науки и техники, государство и общество могут концентрировать свои усилия на специфических авангардных проектах (Assessment 2009) [6]. При этом международная научно-техническая кооперация может оказаться наиболее успешной именно в областях знания, где данное общество демонстрирует конкурентоспособность и лидерование.

Важной составляющей механизма авангардности является создание социальной, экономической и нравственной атмосферы, мотивирующей эффективное социально востребованное научное и техническое

творчество. Определяющими научно-техническую авангардность общества являются пропагандируемые обществом мировоззренческие приоритеты, степень вертикальной мобильности и критерии финансовой политики при обеспечении регулируемой рыночной социальной экономики (Ostapenko 2011) [4]. Роль образования является фундаментальной в обеспечении профессиональности, системности и преемственности развития общества. Вертикальная мобильность¹ необходима для социальной интеграции и информационной абсорбции генерирующих авангардное знание индивидов. В этой связи мы хотим подчеркнуть, что общество должно снимать барьеры и создавать каналы овеществления потенциала авангардности человека и общества. Финансовая политика критически влияет на эффективность механизмов авангардности, способствуя или разрушая научно-технические и общественные проекты. Кроме того, ключевую роль в действенности механизмов авангардности имеет обеспечение авторских прав творцов знаний внутри страны и в глобальной экономике (Sampls 1991) [5]. И наконец, способность страны обеспечивать физическую, нравственную, социальную и финансовую безопасность членов общества определяет сохранение профессиональных ресурсов, их приток или отток. А человеческий капитал является первоисточником общественного и научно-технического развития.

Таким образом, техногенное общество достигает авангардности в результате проведения специфической социальной, экономической, нравственно-этической, образовательной и юридической политики. Анализ успешных на протяжении поколений техногенных обществ требует признания и того, что универсальной характеристикой авангардного техногенного общества является систематическое обеспечение принципов и политики социальной сплоченности² и обучающейся экономики³.

Цивилизационное позиционирование общества, вытекающее из его научной и технологической эффективности и определяемое доминирующей мировоззренческой направленностью, составляет фундамент исторической судьбы и геополитической роли народа (Khanna 2012) [12]. Предлагаем анализ ряда социально-экономических моделей авангардно-техногенного общества. В современном мире сложилось несколько успешных моделей техногенного общества, которые при всем своеобразии тем не менее сохраняют все универсальные характеристики. В научной литературе выделяют скандинавскую социально-экономическую модель, европейскую континентальную модель, англо-американскую модель, японскую модель, и реализующую новую китайскую модель смешанной экономики.

Наиболее интересной в цивилизационном позиционировании нам представляется скандинавская модель социально-экономического устройства общества. Основными для этой модели являются принципы социальной сплоченности, мировоззренческой направленности на социально ориентированное творческое воплощение человека, социально ориентированная рыночная экономика. Социальная сплоченность⁴ состоит в экономической политике

1 Англ.— vertical mobility.

2 Англ. – social cohesion.

3 Англ. – learning economy.

4 Англ. – social cohesion.

гармонизации изначальных стартовых условий и неравенства доходов всех членов общества. Различия в начальных условиях жизни ребенка в скандинавской модели компенсируется системой здравоохранения, образования и вертикальной мобильностью, которые гарантированы законом и обеспечены финансово. Разрыв в доходах семей гармонизируется динамически и прогрессивно устанавливаемыми налогами, которые перераспределяют сверхдоходы в социальное благо, что позволяет обеспечивать универсальность здравоохранения, образования и социальной интеграции граждан. Но одних этих принципов было бы не достаточно, чтобы обеспечить авангардную продуктивность скандинавской модели общества. Ключевым дополнением к системе социальной сплоченности является воплощение системы «обучающейся экономики» (англ. – learning economy), что воспитывает мировоззренческую направленность на социально ориентированное творческое воплощение человека. Система обучающейся экономики¹ финансово и социально мотивирует людей и структуры бизнеса продолжать образование всю жизнь. Политика мотивации включает налоговые льготы для индивидов и для бизнеса инвестировать финансы и время в получение и обновление образования. Результатом стала обучающаяся экономика из поколения в поколение, преемственность и непрерывность развития общества, что обеспечивает успешное цивилизационное позиционирование. Третьим принципом скандинавской модели является социально ориентированная рыночная экономика. В скандинавской модели осуществлена интеграция частного предпринимательства, рыночной конкуренции, социальной ответственности агентов экономической активности, и вовлеченных в профессиональную деятельность сотрудников. Профсоюзы в скандинавской модели по закону являются соавторами экономической политики предприятий. При этом социальной ответственностью нагружены не только структуры бизнеса, но и каждый индивидум, включенный в профессиональную деятельность. Вот уже более пятидесяти лет скандинавская модель зарекомендовала себя экономически и социально эффективной и конкурентоспособной даже в новых условиях глобальной экономики.

Англо-американская модель характерна акцентом на экономической эффективности агентов социально-экономической деятельности большинства населения. Социальные механизмы гармонизации различных стартовых условий и доходов в этой модели слабее, чем в скандинавской, имеют иные приоритеты. В англо-американской модели социальная сплоченность ставит своей целью не универсальное творческое воплощение всех индивидов, независимо от их стартового и текущего социально-финансового положения, а минимизацию социального напряжения и сохранение социально безопасного процветания наиболее успешных членов общества. Логика необходимости привлечения профессионалов наилучшего качества диктует и в англо-американской модели внедрение принципов обучающейся экономики, и гармонизацию вертикальной мобильности (Sampls 1991) [5]. Степень эффективности англо-американской модели в глобальной экономике близка к скандинавской модели, но при этом социальное и экзистенциальное качество скандинавской модели выше.

¹ Англ. – learning economy.

Континентальная европейская и японская модели характерны соблюдением вышеизложенных принципов построения социально-экономической модели: социальная сплоченность, мировоззренческая направленность на творческое воплощение человека, и социально ориентированная рыночная экономика. Различия имеют количественный характер в сфере микроэкономики, фискальной и социальной политики. Имеют также различия и специфические приоритеты в секторах экономики и знания. Так, Франция систематически субсидирует свое сельское хозяйство, в том числе и через механизмы Европейского Союза. Швейцария специализируется на точном машиностроении и приборостроении. Япония продолжает инвестировать в поддержание достигнутого десятилетия назад лидирования в электронике и активно работает в сфере нанотехнологий. Европейский Союз также последовательно воплощает все вышеизложенные три принципа в своей социально-экономической политике. Для этого Европейский Союз использует механизмы целенаправленного регионального развития.

Общим для всех лидирующих стран и сообществ является авангардное цивилизационное позиционирование. Ориентация на научно-техническое развитие и опережение, на лидирование в глобальном соревновании составляет вектор мировоззренческой направленности лидирующих техногенных сообществ. И для обеспечения непрерывности развития и лидирования техногенные сообщества систематически вырабатывают механизмы авангардности научно-технической и общественной деятельности. Для иллюстрации масштаба, универсальности и стратегической системности усилий наиболее передовых техногенных сообществ обеспечивать собственную научно-техническую авангардность приводим некоторые документы, ориентированные на научно-техническое развитие: Европейского Союза: (Commission 2002) [8]; Российской Федерации: (Nano 2010) [1]; США: (An Assessment 2009) [6]; международные: (International 2012) [11]; и другие: (Forecasting 2012) [9].

Выводы. Авангардные возможности техногенного общества являются универсальными в цивилизационном соревновании народов. Авангардный характер, т.е. прорывной и лидирующий, результаты научно-технического процесса обретают в научном, техническом и технологическом, и социальном овеществлении. Плодом научных исследований становятся новые знания, в том числе и авангардного характера, например научные открытия. Результатом опытно-конструкторских разработок являются технические изобретения, инновации и модернизация. Причем авангардный характер изобретения и инновации могут обрести как в форме технических систем и артефактов, так и в форме технологических решений в науке. Социальное измерение авангардных результатов научно-технического процесса овеществляется в решении экономических, экологических и социальных задач.

Авангардный потенциал достижений науки и техники обретает прорывную и лидирующую силу, будучи освоенным обществом. Без внедрения авангардный потенциал науки и техники не преодолевает тех барьеров, которые ограничивают благополучие общества, оставаясь возможностью, не преобразуют действительность. При этом эффективные информационные связи научной, конструкторской, промышленной и социальной сфер научно-технического творческого процесса составляют

важную и неотъемлемую его часть. По сути, создание эффективных информационных обратных связей между производителями и пользователями авангардных технологий является необходимым условием научно-технического процесса авангардности.

В ходе исследования мы пришли к подтверждению тезиса о том, что техногенное общество обладает универсальными авангардными возможностями в соревновании цивилизаций, предоставляя мировоззренческие, научные, технические и социальные инструменты систематического обновления знаний, позволяющих осуществлять эпистемологические и технологические прорывы; то есть достигать авангардности, по крайней мере, в некоторых областях науки, техники и культуры.

Библіографічні посилання

1. Нано или не нано [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ras.ru/digest/shownews.aspx?_language=ru&id=eebf8fb9-3d9f-4a66-aae2-e7b319ccc92b&print=1
2. Остапенко Б. Авангардный потенциал взаимодействия индивида и общества / Б. Остапенко // Философско-теоретические и практико-ориентированные аспекты опережающего образования для устойчивого развития : матер. Всеукр. научно-прак. конф. (22 ноября 2012 г., Днепропетровск) – Ч. II. / науч. ред. О. Е. Высоцкая. – Днепропетровск : «Royal Print». – С. 244–246.
3. Остапенко Б. Методологическое значение информационных технологий реального времени / Б. Остапенко // Наука XXI столетия, индустрия «хай-тек» и современное образование : матер. Всеукр. науч. конф. – Сумы, 2012. – С. 130–133.
4. Остапенко Б. Мировоззренческая направленность преобразовательной деятельности человека / Б. Остапенко // Мультиверсум. Философский альманах. – 2011. – Вып. 9 (107). – С. 213–226.
5. Самплс П. Рай для изобретателей / П. Самплс // Америка. – 1991. – С. 22–28.
6. An Assessment of the National Institute of Standards and Technology Center for Nanoscale Science and Technology: Fiscal Year 2009. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режиму доступу : http://books.nap.edu/catalog.php?record_id=12766
7. Breakthrough-Technologies and Applied Quantum Fractal Field Theory 2009. Conference Calgary. –2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://breakthru-technologies.com/calgary-breakthru-conference-2009>
8. Commission Staff Working Paper. Results of the Public Consultation «Towards a Strategic Vision of Life Sciences and Biotechnology.» Commission of the European Communities. Brussels, 29.5.2002. – [Електронний ресурс]. – Режиму доступу : http://ec.europa.eu/biotechnology/vision_en.htm.
9. Forecasting the Size of the Japanese Nanotechnology Product Market in 2010/2015 2010. Nomura Research Institute, Ltd. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nri.co.jp/english/news/2006/060720.html>.
10. Hall M. A. Laws restricting Health Insurers Use of Genetic Information: Impact of Genetic Discrimination / M. A. Hall, S. S. Rich // Amer. Journ of Human. Genet. – 2000. – Vol. 66. – P. 293–307. International Study of the Long-term Impacts and Future Opportunities for Nanoscale Science and Engineering 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wtec.org/nano2/>.
11. Khanna Ro. Entrepreneurial Nation: Why Manufacturing is Still Key to America's Future? / Ro. Khanna. – McGraw-Hill, 2012. – 272 p.
12. Meijers, A. Philosophy of technology and engineering sciences / Anthonie Meijers ed. // Handbook of the Philosophy of Science. 9. – Elsevier, 2009. – 1453 p.
13. Sikorsky I. The Story of the Winged-S: Late Developments and Recent Photographs of the Helicopter, an Autobiography / I. I. Sikorsky. – New York : Dodd, Mead, (originally published

1938; updated editions, various years up to 1948) Revised edition, 1967. – 314 p.

14. The Secrets of Germany's Success 2011. What Europe's Manufacturing Powerhouse Can Teach America. Foreign Affairs. July/August 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.foreignaffairs.com/print/67878>.

15. Zeng D.Z. China and the Knowledge Economy: Challenges and Opportunities / Douglas Zhihua Zeng, Shuilin Wang. – World Bank, 2007. – 38 p.

Остапенко Б. І. Цивілізаційна авангардність техногенного суспільства

Показано, що техногенне суспільство має універсальні авангардні можливості у змаганні цивілізацій. Універсальність авангардних можливостей техногенного суспільства полягає в поєднанні систематичного науково-технічного когнітивного процесу, рухомого творчою світоглядною спрямованістю, і прискореного застосування інформаційних технологій реального часу.

Ключові слова: техногенне суспільство, цивілізація, авангардність, прорив, лідирування, науково-технічний розвиток, соціально-економічна модель.

Ostapenko B. I. Civilizational universality of the avant-garde power of technogenic society

Civilizational positioning of a society determines the quality of life and the degree of freedom in the geopolitical competition. National security depends on technological advancement of defense system that demands effective provision of science and technology. The quality of life relies on infrastructure, industry, agriculture, and health care. The article displays universal avant-garde power of the technogenic society in the competition of civilizations. The universal avant-garde power comprises systematic scientific and technological cognitive advancement that is moved by a creative motivation and accelerated by a real-time information technology. Civilizational universality of the avant-garde power of the technogenic society reveals comparative advantage of the acquisition method of breakthrough and leading knowledge that secure comparative advantage in the global competition of nations. Scientific and technological creative significance of the avant-garde power comprises innovative science and technology knowledge that provides breakthrough and leading civilizing potential for the society. Modern research and development consists systematic efforts in science, technology, and society to acquire breakthrough knowledge. Besides, success and dynamics of the research and development depends on the constant availability of the real-time information technology. Moreover, a dominating in the society vector of motivation, the worldview (ideological) orientation defines priorities in science, technology, and society. From the dominating worldview (ideological) orientation derives the moral quality of the society and comprised of them civilization. The article argues that technogenic society has universal avant-garde power for the competition of civilizations, providing ideological, scientific, technological, and social instruments for the systematic advancement of knowledge that allows achieving breakthrough in science and technology; therefore achieving leadership at least in some domains of science, technology, and culture.

Keywords: technogenic society, civilization, the avant-garde power, breakthrough, leadership, research and development, social-economic model.

References

- 'Nano ili ne nano 2010' ['Nano or no Nano'], Rossiiskaia academia nauk, viewed 15 February 2012, <http://www.ras.ru/digest/shownews.aspx?_language=ru&id=eebf8fb9-3d9f-4a66-aae2-e7b319ccc92b&print=1>.
- Ostapenko, BI 2013, 'Avangardnii potentsyal vzaimodeistviia individa i obshchestva' ['Vanguard potential of interaction between the individual and society'], *Filosofsko-teoreticheskie i praktiko-orientirovannye aspekty operezhajushchego obrazovaniia dlia ustoiichivogo razvitiia*, Dnepropetrovsk: "Royal Print" pp. 244–246.

Ostapenko, BI 2012. 'Metodologicheskoe znachenie informatsionnykh tekhnologii realnogo vremeni' ['The methodological significance of information technology in real time'], *Nauka XXI stoletia, industria high-tech i sovremennoe obrazovanie. Vseukrainskaya nauchnaya konferentsiya*, Sumy, pp. 130–133.

Ostapenko, BI 2011. 'Mirovozzrencheskaia napravlennost preobrazovatelnoi deiatelnosti cheloveka' ['Worldview orientation of converting activity of human'], *Multiversum. Filosofskii almanakh*, Vol. 9 (107), pp. 213–226, Kyiv.

Sampls, P 1991, 'Rai dlia izovretatelei' ['A paradise for inventors'], *America*, pp. 22–28.

'An Assessment of the National Institute of Standards and Technology Center for Nanoscale Science and Technology: Fiscal Year 2009', 2009.

'Breakthrough-Technologies and Applied Quantum Fractal Field Theory 2009', Conference Calgary, 2009.

'Commission Staff Working Paper'. Results of the Public Consultation "Towards a Strategic Vision of Life Sciences and Biotechnology." Commission of the European Communities. Brussels, 29.5.2002. viewed 18 February 2012, <http://ec.europa.eu/biotechnology/vision_en.htm>.

'Forecasting the Size of the Japanese Nanotechnology Product Market in 2010/2015 2010'. Nomura Research Institute, Ltd, viewed 18 February 2012, <<http://www.nri.co.jp/english/news/2006/060720.html>>.

УДК 808.53/.54 «652»

Hall, MA & Rich SS 2000, 'Laws restricting Health Insurers Use of Genetic Information: Impact of Genetic Discrimination', *Amer. Journ of Human. Genet*, Vol.66., pp. 293–307.

'International Study of the Long-term Impacts and Future Opportunities for Nanoscale Science and Engineering 2012', viewed 19 February 2012, <http://www.wtec.org/nano2/>.

Khanna, R 2012, 'Entrepreneurial Nation: Why Manufacturing is Still Key to America's Future?', McGraw-Hill, 272 p.

Meijers, A 2009, 'Philosophy of technology and engineering sciences', *Handbook of the Philosophy of Science*, 9, Elsevier, 1453 p.

Sikorsky, II 1967, 'The Story of the Winged-S: Late Developments and Recent Photographs of the Helicopter; an Autobiography', New York: Dodd, Mead, (originally published 1938; updated editions, various years up to 1948) Revised edition, 1967, 314 p.

'The Secrets of Germany's Success 2011. What Europe's Manufacturing Powerhouse Can Teach America'. *Foreign Affairs*. July/August 2011, viewed 30 October 2012. <<http://www.foreignaffairs.com/print/67878>>.

Zeng, DZ & Wang, S 2007, 'China and the Knowledge Economy: Challenges and Opportunities', World Bank.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

И. А. Пантелеева

Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского

К СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ «ДЕКЛАМАЦИОННЫЙ ДИСКУРС» (АНТИЧНОСТЬ)

Даны обобщающие характеристики античному декламационному дискурсу, наглядно показана социальная обусловленность его эволюции, продемонстрирована зависимость античного декламационного дискурса от трансформационных процессов, имеющих место в античной социальной реальности.

Ключевые слова: дискурс, декламация, риторика, социум, социальная реальность, перформанс.

Постоянно возрастающий интерес к теме «дискурса» привел к настоящему всплеску научных исследований. Получив научное признание и должную оценку, дискурсивная проблематика представляет собой новый виток «коммуникативного поворота» и становится в конце XX – начале XXI века действительно глобальным явлением. Дискурс является объектом исследований различных наук, определяет и решает для каждой отдельной науки свои цели и задачи, получает свою детерминацию с последующей категоризацией сферы своего применения (М. Попович, В. Табачковский, В. Шинкарук, А. Ермоленко, В. Малахов, С. Крымский, Ю. Хабермас, К.-О. Апель, В. Библихин, Б. Кассен, М. Йоргенсен, Н. Арутюнова, Д. Бюлер, В. Библер, Л. Дж. Филлипс, М. Фуко, Ю. Степанов).

Главной особенностью античного (да и современного) дискурса является его интеграционное целое с социокультурными факторами, в рамках которых он функционирует. Он обладает коммуникативной установкой и относится к тем проявлениям вербальной практики, которые целерационально регулируют конкретную социальную деятельность, прежде всего, в системе античного декламационного пространства, где имеет место необычайное превосходство слова над другими орудиями власти, где Слово (λόγος), тесно связанное с эмпирической жизнью или, точнее сказать, органически входящее в состав эмпирической жизни, было органом общественной жизни, могущественным орудием государственности. Античный дискурс проявляется в «живом» (устном) художественном слове, которое достаточно эффективно в своем воздействии на мир: оно придавало ему форму, информировало, трансформировало, перформировало его.

Актуальность обращения к античности как ко времени становления европейских дискурсивных практик объясняется еще и тем, что культура речевого поведения в Европе в значительной степени сохранила античные представления о личности и о стиле речевого взаимодействия. В этом видят отправную точку для современного дискурс-анализа, который, используя все имеющиеся методы и подходы к исследованию античного устного дискурса, позволяет определить не только коммуникационную парадигму античного мира, но и антитетично детерминировать современный декламационный дискурс, где роль устного слова возросла в той деятельности людей, где необходимо эффективное воздействие, которое преследует целью информировать, убеждать или просто нравиться и, тем самым, не может опираться на одни лишь письменные тексты.

Актуальность предложенного исследования аргументируется также недостаточным состоянием научной разработки обозначенной темы. Несмотря на многочисленные интерпретации античного наследия, прослеживается отсутствие систематизированных и фундаментальных исследований античного дискурса как явления прежде всего социального. В Украине не проводилось ни одного специального философского исследования, посвященного анализу декламационного дискурса античного мира, который помогает определить статус коммуникационной парадигмы в процессе управления процессами нормирования, смысловой дифференциации и отточенности социокультурного развития социумов в разных социально-исторических условиях.

Цель данной работы – дать обобщающие

характеристики античному декламационному дискурсу, показати соціальну обумовленість його еволюції в залежності від трансформаційних процесів, існуючих в античній соціальній реальності.

Аналізу античного декламационного дискурсу посвящена монографія «Соціальне простірство декламационного дискурсу античного світу» (Panteleeva 2008a) [1], результати якої можна свести до наступним тезисам:

1. Декламационний дискурс античного світу – явище унікальне, притаманне тільки даній епоху, розкривається в своїх комунікаційних можливостях мовними (ораторськими) засобами давніх мов і знаходяще своє застосування в античній перформансній реальності. Декламационний дискурс в усьому його перформансному втілюванні і представленні – це не тільки явище в історії філософії, історії, політики, мистецтва. Налицо непривичне для нас стан дискурсу, якому предстояло пережити цілий ряд дуже різних між собою епох і остаточно виснажити себе тільки через два тисячоліття з лишнім на зарі нової епохи – Середньовіччя. Декламационний дискурс характеризується своєю еволюцією, заданою соціально-історичними умовами функціонування античного суспільства, і може бути представлений в формі неперервної послідовності.

Еволюція античної декламації передбачена як природними засобами давніх мов, так і соціальними умовами, які задали основу мовної парадигми античного суспільства, в результаті чого краснореччя досягає рівня самоопределення, усвідомлення своєї специфіки, відмінності від інших видів ідеології. Об'єктивні причини обумовили зникнення античної декламації, остання в нових соціальних умовах отримує право на життя в двох іпостасях: в формі теорії краснореччя (риторики) і в релігійній сфері.

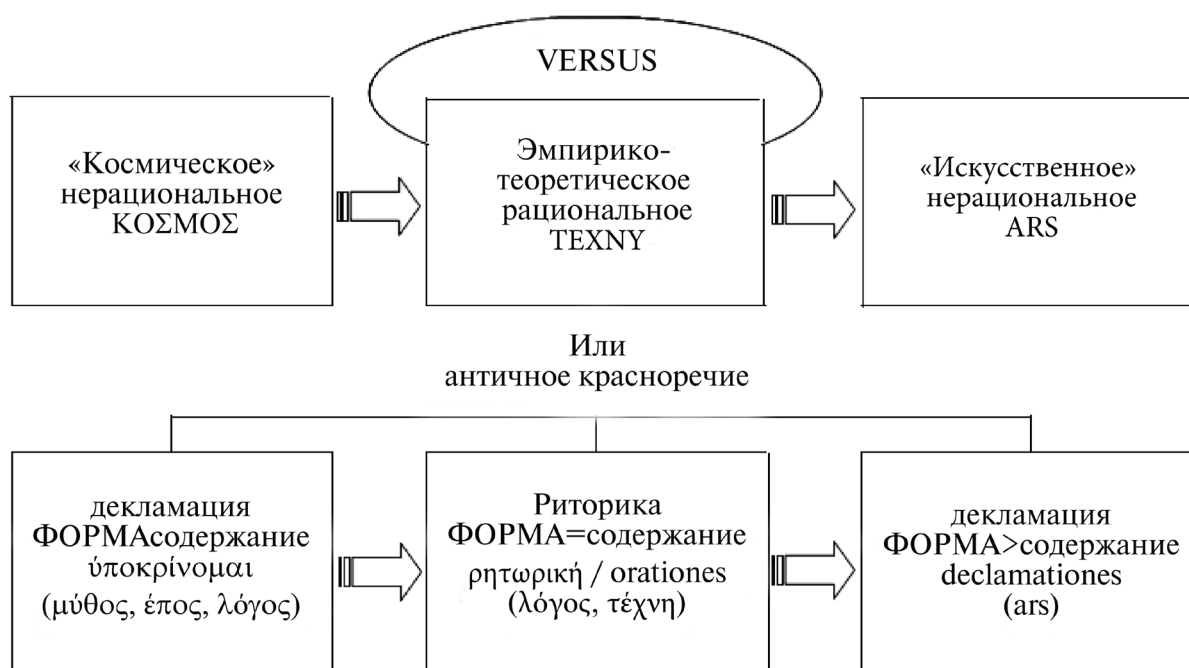
2. Соціально-історичні умови античного світу створили сприятливу ґрунт для формування декламационного дискурсу, а суспільно-політичне життя обумовлювала свою специфіку соціальний контекст його функціонування. Визволені від

тягот грубого фізичного праці, користуючись всіма політичними і громадянськими правами, маючи необхідний дозвілля, античні люди досягли невідомого творчого рівня, що знашло своє відображення в різноманітних політичних формах, в розробці фундаментальної соціальної політики, в розквіті мистецтва.

Декламационний дискурс, організує і систематизує соціально-культурну публічну діяльність, задає основу повсякденної реальності вільного громадянина в усьому різноманітності прояву його соціального буття. Він безпосередньо залежить від всіх трансформаційних процесів, притаманних кожному етапу розвитку античного суспільства, і завжди відображає стан античних людей, відповідає їх прагненню досягти досконалості. Таким чином, античний перформанс розвивається під впливом ідеалу суспільного використання мови в відповідності з вимогами епохи. В цьому соціокультурному контексті декламационний перформанс, відрізняючись соціальною спрямованістю, стає основою соціальної діяльності античного громадянина, а декламационні практики конституюють оточуючий світ, овеначають реальність в формі її вербальної комунікаційності.

3. Еволюція декламационного дискурсу має певні визначені закономірності. В грецькому контексті декламационний дискурс історично раціоналізується, деідеологізується, набуває риси популістичності. Раціоналізація досягає невідомого масштабу, а оформлений за встановленими правилами перформанс стає головним критерієм будь-якої публічної виступу. Цим обумовлюється необхідність теоретичного обґрунтування правил побудови публічної мови, а внаслідок цього і в викладанні.

Однією з відмінних закономірностей декламационного дискурсу можна вважати його первинну егалітарність, його орієнтацію на мовну дійсність, притаманну кожному окремому громадянину. Ораторське мистецтво враховує «мову» різноманітної аудиторії, вербальна діяльність ораторів будується на «соціальному» мові більшості населення, тим самим ораторський

перформанс осуществляется на языке «компромисса», что способствует социальному единству разных слоев античного общества.

Римская действительность устанавливает новые правила: декламационный перформанс снова идеологизируется и переходит на иной уровень – на уровень возрастающей ориентированности на наличие последователей и идею исключительного государственного интереса.

Греческому и римскому декламационным дискурсам присущи общие закономерности, которые определяют роль публики в становлении декламационных практик. Одинаковые тенденции прослеживаются в социальных трансформациях, которые имеют место при «художественной» стратификации общества. Изменение социального контекста функционирования декламационного перформанса влияет на качественный состав публики в сторону ее элитарности, подвергаются пересмотру принципы ораторского мастерства как индикатора языковой нормы. Таким образом, в ораторском творчестве наглядно находит свое воплощение речевой стиль состоятельной элиты, стиль сверхмощной социальной действительности. Новая реальность вносит коррективы в устроив общества: подвергнуты пересмотру постулаты античной демократии – принцип равенства в обладании права влиять на судьбу общества. Имеет место разрозненность ораторского искусства с жизнью, отсутствие обусловленности жизненными проблемами общества, односторонняя установка только на эстетическую ценность. Живое слово в руках элиты перестает быть универсальным средством выражения общественного мнения, а эстетическое наслаждение обособляется окончательно от потребности в познавательном просвещении и идейном воспитании. Таким образом, первоначальная «художественная» ориентация публичного дискурса переходит из эстетической сферы в политическую, а затем в социальную.

4. Древняя декламация, на основе которой строился весь публичный дискурс, являла собой способ проявления социальной бытийности античного человека. Любой декламационный перформанс был завязан на традициях, соответствовал требованиям публичной деятельности, был общественно обусловлен и подразумевал примат общественного мнения, которое всегда консервативно и ситуативно в том смысле, что сограждане оценивают происходящее применительно к своему мнению, которое меняется в связи с текущими событиями. «Зрители слов» и «слушатели дел» (Фукидид) судят о будущих событиях, о возможности их осуществления по речам искусных ораторов. Поэтому языковая политика выступающих заключается в создании особого языка публичной речи – языка риторического как орудия пленения аудитории и, следовательно, ораторской победы. Логические средства «убеждения» сочетаются с приемами эмоционального воздействия (мимико-жестикальные и голосовые средства), а техника публичных выступлений становится частью ораторского воспитания.

Перформансность отражается в стремлении каждого выступающего выделиться из ряда ораторов, что ведет к индивидуализации творчества. Личность становится в центре ораторской перформансности, а *филономическая мораль* (Ф. Ф. Зелинский) социума окончательно сменяется *онтономической моралью* отдельной особи, нацеленной на победу в вербальных ристалищах. С изменением представлений о функциях

художественного творчества и с распадом общинно-полисных связей условно канонизированные образы «лучших» мастеров перестают быть социально значимыми, демифологизация творчества становится осознанным фактом. Образ художника уступает образу способного к творчеству человека, главный критерий творчества – это восторг публики.

Перформансная индивидуальность является продуктом общественных условий. Выполняя социальный заказ, «декламаторы» ограничиваются запросами коллектива, и лишь в его пределах они могут обнаружить свое творчество. «Эстетический анархизм толпы» (А. Ф. Лосев) до конца античности становится главным мерилом успешности любого публичного перформанса. Таким образом, потребительская культура подводит окончательную черту под некогда богодухотворенным творчеством и находит свое воплощение, наглядно представленное крылатой сентенцией *panem et circenses* – «хлеба и зрелищ». Новое осмысление социальной действительности, новые представления о публичном творчестве, о создателях и потребителях культуры свидетельствуют об интенсификации процесса размежевания социокультурной реальности.

5. Вся античная словесная культура (от больших до малых жанров) развивается под влиянием декламационных практик. При отсутствии массового воздействия печатного слова именно ораторство осуществляет монополю задачу агитационного воздействия, «обработки» общественного мнения во всех публичных учреждениях. В этих условиях принципы ораторства предстают как завуалированные политические принципы, а сама публичная речь – как идеологическое построение многократно сложного отражения, как суррогат политической теории в античном обществе, как *мистифицированная политика* (В. А. Гофман).

Развитие в ораторской практике двух стилей (азиатского в противовес аттическому) отражает факт вовлечения в общественно-политическую жизнь новых слоев античного общества. Этот социальный язык развивается как политический язык античной «демократии». Дискуссии вокруг ораторского метода аттицизма и азианизма, вокруг средств эмоциональной «экспрессивности» ораторского внушения (*suggestio*) – все это находится на поверхности борьбы, которая является, по сути, социальной борьбой за аудиторию. Победа «аттицизма» в греческой и римской исторической действительности стала победой правящих элит, победа над демократией.

6. Античная риторика становится новым витком развития декламационного красноречия, предопределена и детерминирована новыми социальными условиями. Риторика предстает одновременно как учение об «обществе» и «общественном управлении» (Аристотель) и вызвана глубокими социальными мотивами, прежде всего, культурным ростом масс. Риторика занимает промежуточное положение между теоретическими построениями и практической деятельностью и играет роль звена, связывающего два аспекта человеческой деятельности: соотношение уровня абстрактного мышления с породившей его конкретной исторической ситуацией, а также социальной и политической стратификацией общества с характерной для этого общества системой ценностей. В общественной жизни античного мира риторика заняла чрезвычайно важное место и, по сути своей, стала новым социально-экономическим «проектом» декламационного красноречия.

7. В римском контексте эллинская культура художественного слова демонстрирует свою этнолингвистическую жизнеспособность, созданы благоприятные условия для синтеза греческой и римской культур, что находит свое окончательное выражение в виде «новой» социальной парадигмы античного мира. В римской традиции ораторство предстает как словесная наука о человеке в его отношении к обществу, она приобретает статус государственной идеологии, а римское декламационное красноречие наглядно демонстрирует право на жизнь как социальное явление римской действительности. Политическая жизнь в Риме определяет «моду» на красноречие в различных социополитических контекстах, и меняющаяся идеология древнеримского общества постоянно вносит коррективы в ораторскую практику, где все определяется политической и юридической целесообразностью в интерпретации социальных феноменов. Со стороны господствующих элит вполне естественно поставить ораторство на службу своих интересов, что выражается в открытых правительственных вмешательствах в ораторскую практику, в борьбу ораторских стилей: азиатского, как ораторского направления демократии, и аттического – стиля правящей власти. Общедоступному школьному ораторству противопоставляется аттическое, основанное на изучении греческого (а не латинского!) языка и на филологических штудиях, доступных исключительно «избранным». Таким способом предпринимаются попытки привязать ораторскую практику к политической целесообразности, закрепить декламационные практики как могучую общественную силу за господствующей элитой, тем самым лишит «демократию» ораторского воспитания.

8. С христианизацией античному миру был явлен новый тип социальных отношений, который нашел свое отображение в ораторской практике. Риторическая культура задает основу всей программы гуманитарного образования, за древнегреческим и латынью закрепляется статус языков «новой» религии, а античные декламационные практики находят свое применение в религиозном дискурсе. Новый идеологический контекст определяет содержание ораторского перформанса: религиозный дискурс перемещает вектор развития декламационного дискурса с социального в теологическое. Античная политика как идеология заменяется теологией, судебное и парадное красноречие подчинены новым правилам религиозного дискурса закодированного, с глубоким сакральным содержанием, которое доступно только узкому кругу «профессионалов». Основная публичная деятельность представлена в форме назидательной проповеди, ораторской только по форме, и в «обществе веры» (В. А. Гофман) выступает в роли заклинательной магической речи, как обряд на языке, который не требует понимания аудиторией «безмолвствующего большинства» (А. Я. Гуревич).

Подводя итоги, можно сказать, что античный декламационный дискурс формирует базис социальной деятельности античного человека, развивается как важнейший элемент общественной жизни античного социума. Публичный дискурс представляет собой способ проявления бытийности античного человека, поскольку умение говорить и аргументировать в античной социальной реальности предоставляет возможность утверждения человека в обществе. Декламационный перформанс становится неотъемлемой составляющей

античной калокагатии, иначе говоря, определяет социально-политический, педагогический, этический и эстетический идеал античного мира. Специфический античный дискурс задает основу общественных отношений античного человека, а история античного декламационного красноречия предстает как история стилей жизни античного социума.

Декламационный дискурс античного мира, как комплексное социальное явление, базировался на различных публичных дискурсивных практиках, каждая из которых привносила в его структуру свои специфические характеристики и определяла теперь уже свою специфику в противостоянии, в борьбе за право считаться приоритетной, а часто и истинной: практическое красноречие – школьная риторика, риторика – поэтика, риторика – философия, риторика – историография, риторика – гомилетика.

Дальнейшее изучение указанных противопоставлений в контексте античного декламационного красноречия позволит определиться по многим вопросам устного дискурса сегодняшнего дня: времени митингового красноречия, времени, когда публичность становится модным трендом, а публичная коммуникация базируется на нормах «нового» феномена устного дискурса – «hate speech».

Библиографические ссылки

1. Пантелеева И. Социальное пространство декламационного дискурса античного мира : моногр. / И. Пантелеева ; [отв. ред. А. Н. Ермоленко]. – Донецк : Юго-Восток, 2011. – 404с.
2. Пантелеева И. А. Формирование певучей декламации как основы языковой культуры древнего мира / И. А. Пантелеева // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: «Философия. Социология». – 2008. – Том 21 (60). – № 4. – С. 104–110.
3. Пантелеева И. А. Основы античної декламації як елемент перформансного дискурсу еллінізму / І. А. Пантелеєва // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – 2009. – Вип. 23. – С. 154–161.
4. Пантелеєва І. А. Базисні детермінанти античного публічного дискурсу / І. А. Пантелеєва // Науковий вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 561–562. Філософія. – С. 65–71.
5. Пантелеева И. А. Античная риторика как элемент исторического перформанса / И. А. Пантелеева // зб. наукових робіт міжнар. наук. конф. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». — Х. : ХНЕУ, 2008. – Ч. IV. – С. 270–277.
6. Пантелеєва І. А. Вплив античної декламації на формування музикальних засад релігійного дискурсу / І. А. Пантелеєва // Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Dny vědy – 2009». – Díl 10. Právni vědy. – Praha : Publishing House «Education and Science» 2009. – P. 68–70.

Пантелеєва І. А. До сутності поняття «декламаційний дискурс» (Античність)

Дано узагальнюючі характеристики античному декламаційному дискурсу, наочно показано соціальну зумовленість його еволюції, продемонстровано залежність античного декламаційного дискурсу від трансформаційних процесів, що мають місце в античній соціальній реальності.

Ключові слова: дискурс, декламація, риторика, соціум, соціальна реальність, перформанс.

Pantelyeyva I. A. To essence of the concept «declamation discourse» (Antiquity)

In the Ukrainian philosophy the analysis of the unique phenomenon of a classical antiquity – a declamation discourse is first carried out. Importance of the offered research is

reasoned by insufficient condition of scientific development of the mentioned object.

Declamation discourse organizing and systematizing social and public activity makes the basis of daily reality of the free person in all variety of manifestation of his social life. It directly depends on all transformational processes according to each stage of development of antique society, and always reflects expectations of antique people, corresponds to their aspiration to reach perfection (golden rule). All ancient verbal art (from big to small genres) is developed under the influence of declamation practices. In the absence of mass influence of the printing word performance speaking carries out exclusively the problem of propaganda influence, “creating” public opinion in all public establishments. The antique rhetoric becomes a new trend of development of declamation eloquence and it is predetermined and determined by new social antique conditions.

Attaining goals and objectives the generalized characteristics are given to the antique declamation discourse by the author; social conditionality of its evolution is visually shown; the dependence of the antique declamation discourse on the transformational processes which are taking place in antique social reality is shown too.

The given work can be resulted into such thesis:

1) the antique declamation discourse forms basis of social activity of the antique person, it is developed as the most important element of public life of antique society;

2) the specific antique discourse sets a basis of the public relations of the antique person, and the history of antique declamation eloquence appears as history of lifestyles of antique society.

Keywords: discourse, recitation, rhetoric, society, social reality, performance.

УДК 141.32

Ю. В. Писная

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

И. ИЛЬИН: САМОУБИЙСТВО ЧЕЛОВЕКА КАК ВЕЛИЧАЙШАЯ ПОТЕРЯ ДЛЯ МИРОВОЙ ГАРМОНИИ

Проанализированы взгляды на проблему самоубийства в философии И. Ильина.

Ключевые слова: самоубийство, воля, жизнь, смерть, гармония.

Русская мысль XIX – первой половины XX вв. представляет собой духовный ренессанс, способствует приобщению к богатствам духовной жизни человечества.

Для философской мысли XIX – начала XX вв. характерным является обращение к религиозным основаниям, поскольку у истоков духовного развития и истории русского народа лежит христианское православие. Проблема человека, его свободы, смысла жизни, смерти и бессмертия, веры, разума, духовного и материального, а также другие философско-мировоззренческие проблемы являются ключевыми как для философии, так и для религии, будучи особенно актуальными для русской философии рубежа вышеуказанных веков.

Русская философия этого периода представлена такими именами, как В. Соловьев, Н. Бердяев, В. Розанов, С. Л. Франк, И. Ильин, С. Булгаков, П. Флоренский, Л. Толстой, Е. Трубецкой, С. Трубецкой, К. Леонтьев, Н. Федоров и др.

Смена витков в истории, к сожалению, не аннулирует тех деструктивных явлений, что имеют место быть в жизни человека, которые, в конечном итоге, разрушают и саму жизнь. Изучение суицидальной проблематики в контексте работ И. Ильина является актуальным для нас сегодня, поскольку если провести параллели с современностью, раскрывается фундаментальное понимание явления, что возможно лишь с позиции философии. Размышляя о причинах и мотивации суицидальных действий человека,

References

Panteleeva, IA 2008a, ‘Antichnaja ritorika kak jelement istoricheskogo performansa’ [‘Antique rhetoric as part of the historical performance art’], *Suchasna ukrainistika: naukovy paradigmi movi, istorii, filosofii*, HNEU, Ch.IV, pp.270–277, Kharkiv.

Panteleeva, IA, 2008b, ‘Formirovanie pevuchej deklamacii kak osnovy jazykovoj kul’tury drevnego mira’ [‘Formation melodious recitation as the basis of linguistic culture of the ancient world’], *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional’nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Serija: «Filosofija. Sociologija»*, Tom 21 (60), № 4, pp. 104–110.

Panteleeva, IA 2009a, ‘Osnovi antichnoj deklamacii jak element performansnogo diskursu ellinizmu’ [‘Fundamentals of classical declamation as an element of performans discourse of Hellenism’], *Aktual’ni filosofs’ki ta kul’turologichni problemi suchasnosti*, Vyp. 23, pp. 154–161.

Panteleeva, IA 2009b, ‘Vpliv antichnoj deklamacii na formuvannja muzikal’nih zasad religijnogo diskursu’ [‘Influence on the formation of ancient musical recitation foundations of religious discourse’], *«Dny vědy – 2009»*, Dil 10. *Právni vědy*, Publishing House «Education and Science», pp. 68–70, Praha.

Panteleeva, IA 2011a, ‘Bazisni determinanti antichnogo publicnogo diskursu’ [‘Basic determinants of the ancient public discourse’], *Naukovij visnik Chernivec’kogo universitetu: Zbirnik nauk. prac’*, Vyp.561–562, *Filosofija*, pp. 65–71.

Panteleeva, I 2011b, ‘Social’noe prostranstvo deklamacionnogo diskursu antichnogo mira: monografija’ [‘Social space declamatory discourse of the ancient world: monograph’], Jugo-Vostok publ, Donetsk.

Надійшла до редколегії 03.03.2013 р.

можно отметить, что одними из основных выступают: бедность, эгоизм, утрата веры, потеря смысла в жизни, отказ от Бога и провозглашение «вседозволенности», несчастная любовь, одиночество, пресыщение жизнью, желание установить верх над естественным процессом умирания, стремление посредством самоубийства доказать собственную состоятельность и власть, сложная общественно-историческая, политическая ситуация в стране, где проживает суицидент, шантаж и многое другое. Все эти причины приведены здесь не случайно, поскольку И. Ильин, полагая деструкцию в человеческой личности, предлагает человеку вместо смерти от самого себя – спасение.

Целью данного исследования является анализ феномена самоубийства в философии И. Ильина. Цель достигается путем разрешения следующих задач:

1) рассмотреть феномен самоубийства, деструктивное действие человека в отношении самого себя, как следствие лишений;

2) раскрыть сущность преодоления страха лишений человеком;

3) проанализировать явление смерти как необходимость для жизни, для более полного понимания сути и смысла человеческого бытия.

Базой для данного исследования послужили в первую очередь работы самого же И. Ильина «О сопротивлении злу силою», «Путь духовного обновления».

И. Ильин отмечал: «Жизнь есть борьба, в которой

мы должны побеждать; а победителем становится тот, кто осуществляет благое и справедливое. Конечно, тут являются искушение и опасности; и каждая опасность есть в сущности угроза. Если рассмотреть все эти угрозы, то все они приблизительно одинаковы: они грозят лишениями» (П'ін 1993а, р. 121) [1, с. 121].

Все деструктивные действия человека в отношении самого себя часто являются следствиями тех или иных лишений. Человек, лишившись родной почвы (суицид в русской эмиграции), близкого человека, любви желаемого объекта, семьи, материальных благ, положения в обществе, прежнего устройства собственной жизнедеятельности и т. д., глубоко страдает. И часто эти страдания есть столь невыносимыми, что человек, оказавшись в сложной, как это ему представляется, ситуации, усматривает лишь один, единственно верный и возможный для себя путь и выход – самоубийство. Однако мыслитель по этому поводу заметил, «если я буду бояться таких и им подобных лишений, то мне придется отказаться от главного, предметного успеха в жизни и от победы в жизненной борьбе» (П'ін 1993а, р. 121) [1, с. 121]. И далее: «Вечная мысль об убытках может свести человека с ума или уложить в гроб» (П'ін 1993а, р. 98) [1, с. 98].

При этом «правилом счастья» или «законом оловянного солдата» И. Ильин называет преодоление страха лишений: «...человек, поставивший себе серьезную жизненную задачу, имеющий великую цель и желающий предметного успеха и победы, должен не бояться лишений; мужество перед лишениями и угрозами есть уже половина победы, или как бы выдержанный «экзамен на победу». Тот, кто трепещет за свои удобства и наслаждения, за свое имущество и «спокойствие», тот показывает врагу свое слабое место, он подставляет ему «ахиллесову пяту» и будет скоро ранен в нее: он будет ущемлен, обессилен, связан и поработан. Ему предстоит жизненный провал...» (П'ін 1993а, р. 128) [1, с. 128].

С точки зрения И. Ильина, искусство преодолевать лишения требует от человека двух условий:

1. Должна быть в жизни человека высшая, все определяющая ценность, которую бы он сам любил.
2. Человеку нужна способность сосредотачивать свое внимание, свою любовь, свою волю и свое воображение не на том, чего не хватает, чего он «лишен», но на том, что ему дано (П'ін 1993а, р. 127) [1, с. 127].

Таким образом, смысл лишений состоит в «закалке» человеческой воли, и именно так следует понимать жизненные невзгоды, встретившиеся человеку, особенно суициденту.

Осмысливая суть человеческой личности, И. Ильин проводит весьма любопытную аналогию с пылинкой, подобно Б. Паскалю – человек, как песчинка. Так, мыслитель замечает: «Одинокая и безропотная пылинка, бесцельно вращаясь в жизни, носится туда и сюда, как отвергнутый изгой, как праздный вертопрах, как беспризорное дитя мира. Жизнь ее лишена смысла и цели, ибо нет у нее питающей почвы и нет органической собственности; ей остается только слоняться в безделки, томиться и бунтовать... Существо, отколовшееся от мира, не участвует в великом хоре вселенной и его личный голос не ведет свою самостоятельную и верную мелодию. Оно не несет совместно с другими бремя мирового бытия; и именно поэтому для него становится невыносимым и личное бремя жизни» (П'ін 1993б, р. 181) [2, с. 181]. В сущности, мыслитель не оперирует терминами «суицид», «самоубийство», но весьма

недвусмысленно дает понять, что под «невыносимостью личного бремени жизни» можно усматривать склонность к суициду.

Мыслитель подчеркивает, что «атом мира», который находит свое место в мире и уже не является нелепой случайностью, таким образом, находит личную свободу в мировой необходимости. Лишь в вере и Боге человек способен отыскать гармонию. Но при этом, как отмечает И. Ильин, «свобода веры обозначает и свободу неверия. Нельзя принуждать человека ни к безверию, ни к вере. Обратиться к Богу и уверовать можно только...» (П'ін 1993а, р. 114) [1, с. 114].

Смысл человеческой жизни в его духовной укорененности, которую может дать только вера, Бог. «Не бывать человеческому духу без Бога. Человек, отвергнутый и покинутый Богом, утрачивает свою творческую силу: он становится бессердечной, бездуховной, жестокой тварью, бессильной в созерцании и созидании новых, совершенных форм, но тем более способной ко взаимному мучительству и всеобщему разрушению», – писал И. Ильин.

В сущности, в действительности неверие снимает все запреты, в том числе и на убийство, и на самоубийство, что неоднократно пытался подчеркнуть в своих произведениях Ф. Достоевский. Отмеченное И. Ильиным «всеобщее разрушение» нашло свое отражение в русском обществе, в котором человек, возложив на себя неограниченные возможности, должно взял и обязанности, но, оказавшись в вакууме одиночества, не смог справиться. И эпидемия суицидов, нахлынувшая второй волной в 1906–1915 гг., – тому доказательство.

Чтобы удержаться в многообразии жизненных процессов, человеку необходима стойкость, наличие смысла в его жизни. Как справедливо отметил И. Ильин: «Человек должен обладать духовно укорененным характером. Он должен быть подобен городу с единым крепким кремлем, в котором покоятся почитаемые им святыни» (П'ін 1993б, р. 174) [2, с. 174].

И. Ильин пытался оправдать человека, акцентируя внимание на присущей ему свободе выбора – отказаться от Бога или принять его.

Со стоической уверенностью И. Ильин акцентировал внимание на том, что страданий человеку не избежать, и в этом его судьба, с которой необходимо примириться. В данном контексте философ замечал: «Но надо учиться страдать достойно и одухотворенно. В этом великая тайна жизни» (П'ін 1993а, р. 114) [1, с. 114].

Страдание пробуждает дух человека, облагораживает его, образует, оформляет, очищает. Самосовершенствование человека было бы невозможно на земле без страдания. Именно в страдании закаляется стойкость, мужество, самообладание и сила характера, без него нет ни истинной любви, ни истинного счастья. Так, каждому, кто хочет научиться свободе, необходимо преодолеть страдание. И мыслитель приводит в данном контексте весьма емкое замечание: «Страдание есть как бы соль жизни; нельзя, чтобы соль утрачивала свою силу. И более того: страдание есть стремящая сила жизни; главный источник человеческого творчества; тонкий и зоркий учитель меры; верный страж и мудрый советник; строгий призыв к облагорожению и совершенствованию; ангел-хранитель, ограждающий человека от пошлости и от снижения» (П'ін 1993а, р. 77) [1, с. 77].

В данном контексте важно заметить, что философ подчеркнул суть страдания, а именно его составляющую – страх. В сущности каждый суицидент, так или иначе,

своей целью имеет уйти любым способом от страдания, прекратить его, остановить любой ценой, но в этом смысле важно уяснить, что дело даже не в страдании, а в сущности неоднозначности экзистенциальной категории страха. «Бремя страдания состоит, по крайней мере, на одну треть, а иногда и на добрую половину из страха перед страданием», – справедливо заметил мыслитель.

Мыслитель понимал и принимал сущность человека. Он отмечал, что «у каждого из нас бывает иногда чувство, что его силы приходят к концу, что он «больше не может»: «жизнь так тягостна, так унижительна и ужасна, что переносить ее дальше нельзя» (П'ін 1993а, р. 118) [1, с. 118]. Именно из этой точки развиваются намерения суицидента покончить с собой. И нам важно уяснить, какую панацею предлагает философ в борьбе с ощущением невозможности дальнейшей жизни. Прежде всего, остановимся на роли временности всех невзгод и сути явления: каждое событие имеет начало и, соответственно, конец. Отсюда следует, что все проходит, и иллюзия невозможности исчезает каждый раз, когда человек приходит к пику страдания, за которым оно преодолевается им, и в нем откуда-то появляются новые силы. Мыслитель акцентировал внимание на немаловажном аспекте, говоря о том, что мы и сами не подозреваем тех сил, которые нам даны, мы недооцениваем их.

Мыслитель желал человеку духовного терпения. Так, говоря о России, он задавался вопросом о том, «как мог русский народ справиться с этими несчастьями, с этими лишениями, опасностями, болезнями, с этими испытаниями, войнами и уничтожениями? Сколь велика была его выносливость, его упорство, его верность и преданность – его великое искусство не падать духом, стоять до конца, строить на развалинах и возрождаться из пепла... И если мы, поздние потомки великих русских «стоятелей» и «терпеливцев», утратили это искусство, то мы должны найти его вновь и восстановить его в себе, иначе ни России, ни русской культуре больше не бывать...» (П'ін 1993а, р. 114) [1, с. 114]. И в этом призыве чувствуется общественная, «всеобщая» подоплека. Ведь подумав о народе, нации, о державе, в конце концов, человеку-суициденту важно сделать выбор в пользу мировой гармонии и оставить себе жизнь, полученную в дар. Но в этом смысле возникает вновь весомое противоречие и проблема – обособленность каждого и всякого друг от друга, от народа, от нации. Интересы отдельной личности важны и нужны только ей, каждый замкнулся в себе и не желает впустить другого, а главное – Бога. Поставленная на рассмотрение Н. Бердяевым проблема об эгоистической сущности человека, самоубийцы, вновь всплывает на поверхность.

Научившись любить, прощать, отличать доброе от злого и поступать нравственно, человеку необходимо еще научиться справляться со страхом, страданием, поскольку «мы не должны помышлять о бегстве или проклинать свою судьбу; напротив, надо думать о том, как одолеть беду», – писал И. Ильин, веруя в торжество жизни. Для него: «Жить – значит различать, ценить и выбирать; кто этому не научится, тот будет засыпан пылью жизни. Жить – значит укорениться в главном и организовывать из него свой характер и свое мировоззрение; кто не способен к этому, тот сам распадется в прах и потеряет сам себя...» (П'ін 1993а, р. 117) [1, с. 117].

Томление в безрадостной жизни для человека естественно, при том что жизнь без радости не возможна, и нормой есть поиск утешения, но важно, чтобы жизнь

не зависела всегда лишь от внешних обстоятельств, «чтобы мы умели видеть свет и там, где, по-видимому, непроглядная тьма» (П'ін 1993а, р. 117) [1, с. 117].

Человеческая жизнь, по И. Ильину, основывается:

- 1) на управлении самим собою;
- 2) на самовоспитании.

Ведь, с его точки зрения, искусство жить есть искусство воспитывать себя самого к Божественному. В свою очередь, оформленность и меру жизни дает смерть. И. Ильин отмечал: «Как хорошо, что она придет и поставит свою грань» (П'ін 1993а, р. 118) [1, с. 118]. И в этом смысле подчеркивается идея о том, что лишь с осознанием и примирением со своей конечностью человек способен совершенствоваться в жизни, созидать, любить, вершить, ставить цели и достигать их. Сутью жизни есть смерть в том смысле, что, сознавая итог, необходимо многое успеть и прийти к «черте» подготовленным. Суть заключается в завершенности жизни, гармоничной и целесообразной.

Мыслитель отмечал: «И проходя этот жизненный иску, я все более и более убеждаюсь, что в жизни есть многое множество содержаний, занятий и интересов, которыми не стоит жить или которые не стоят жизни; и, напротив, есть такие, которые раскрывают и осуществляют истинный смысл жизни. А смерть дает мне для всех этих различений и познаний – верный масштаб, истинный критерий» (П'ін 1993а, р. 83) [1, с. 83]. Таким образом, смерть становится для человека оформляющим и осмысливающим стимулом жизни.

С точки зрения мыслителя, смерть необходима, прежде всего, для жизни, точнее для более полного понимания сути и смысла в жизни, и видеть в ней следует последнюю дверь, в которую необходимо в свое время входит каждый. Замечу, что И. Ильин, говоря о смерти и завершенности жизни в данном контексте, таким образом, отрицает самоубийство, поскольку самоубийца, как правило, не выдерживая зол земных, не желая работать над совершенностью и завершенностью собственной жизни, собственноручно вершит свою судьбу, точнее, свой конец. Это не есть смыслом жизни, это есть величайшая потеря для мировой гармонии. Завершу данную мысль оптимистической нотой И. Ильина: «И нет такого безрадостного тупика в жизни, которого нельзя было бы проломить молитвою, терпением или юмором» (П'ін 1993а, р. 115) [1, с. 115].

Выводы. Суть жизни заключается в ее осмысленности, а это становится возможным в большинстве своем лишь при осознании своей граничности и смертности природы. В свою очередь, важно заметить, что как раз порой осознание собственной смертности и толкает человека на самоубийство, поскольку он не видит смысла в собственных страданиях, незачем, считает он, их терпеть, если волен самовольно положить край отягощающему мигу. Но это есть позиция неверия, ибо веря, человек сознает бессмертие души, греховность и верит во спасение, что делает его жизнь, хотя и конечной в этом мире, но оформленной, размеренной и осмысленной.

Перспективы. Данная статья выступает основой для дальнейшего исследования феномена суицида.

Библиографические ссылки

1. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 5–132.
2. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 133–288.

Пісна Ю. В. І. Ільїн: самогубство людини як найбільша втрата для світової гармонії

Проаналізовано погляди на проблему самогубства у філософії І. Ільїна.

Ключові слова: самогубство, воля, життя, смерть, гармонія.

Pisna Y. V. I. Ilyin: the suicide of a man, as a great loss for the world of harmony

The analysis looks at the problem of suicide in philosophy I. Ilyina.

The study of suicidal problems in the context of works by I. Ilyin is relevant to us today, as if to draw parallels with the present, reveals a fundamental understanding of the phenomenon, which is possible only from the standpoint of philosophy. Reflecting on the causes and motivations of suicidal actions of man, it can be noted that one of the main are: poverty, selfishness, loss of faith, loss of meaning in life, the rejection of God and the proclamation of the “permissiveness”, unrequited love, loneliness, cloying life, a desire to establish top over the natural process of dying by suicide desire to prove their own worth and power; a complex socio-historical and political situation in a country where suicides, blackmail, and more. All of these reasons are not here by chance as I. Ilyin, believing in the destruction of the human person, offers a person instead of dying from himself - salvation.

The aim of this study is to analyze the phenomenon of suicide in the philosophy of I. Ilyin. This object is achieved by solving the following problems:

1) consider the phenomenon of suicide, destructive action of man against himself, as a consequence of deprivation;

2) reveal the essence of a person overcome the fear of hardship;

3) to analyze the phenomenon of death as a necessity for life, for a more complete understanding of the nature and meaning of human existence.

The essence of life lies in its conciseness, and it becomes possible for the most part only in the knowledge of its boundary and the death of nature. In turn, it is important to note that just sometimes awareness of their own mortality drives people to commit suicide because they did not see the point of their own suffering, there is no need, they think, they endure, if the edge is free to end it. But this is a position of disbelief, for believing man there is aware of the immortality of the soul, sin and believes in the salvation that makes his life, although the ultimate in this world, but executed, measured and sensible.

Keywords: suicide, will, life, death, harmony.

References

1. Il'in, IA 1993a, 'O soprotivlenii zlu siloju. Put' k ochevidnosti' ['On the resistance to evil by force. Path to the evidence'], Respublika publ., pp. 5–132, Moscow.
2. Il'in, IA 1993b, 'Put' duhovnogo obnovenija. Put' k ochevidnosti' ['Path of spiritual renewal. Path to the evidence'], Respublika, pp. 133–288, Moscow.

Надійшла до редколегії 04.03.2013 р.

УДК 008

О. В. Родный

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ СМЕХОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Рассмотрены мифопоэтические источники смеховой культуры. Дионисийские игры, древнегреческая комедия, средневековый карнавал исследованы в их генетических связях с античной мифологией и определены как те формы духовно-практической деятельности, которые стали для культуры традиционализма эффективными инструментами преодоления мировоззренческих противоречий.

Ключевые слова: миф, смех, смеховая культура, мифопоэтическое сознание, символизм смеха, дионисизм, метонимия, древнегреческая комедия.

Смех является одной из антропологических констант существования человека; он сопровождает человечество на протяжении всей истории его существования. Смех можно рассматривать как важнейший элемент онто- и филогенеза мифологической культуры; функции смеха в обществе и отношение к нему служат показателями культурного и общественного развития, социальных, политических и идеологических ориентаций общества.

Смеховая культура – неотъемлемая часть любого общества – своими корнями уходит в миф, для которого, в свою очередь, характерны противоречия, смещения смыслов, смены, подмены, путаницы и т. д. Все это разворачивается в оппозиции: «порядок – хаос». Для мифологии смеха характерно то, что порядок того или иного предмета или явления дается в форме беспорядка, хаоса (в той или иной степени). Если нарушена структура предмета, – мы имеем ту или иную меру деструктивности. Если нарушены смыслы, – мы имеем путаницу, определенную меру бессмысленности. Все эти аспекты и лики хаоса даны человеку для преодоления. Смеховая культура и является способом разрешения указанных противоречий. При этом противоречие тем острее, чем ближе человек находится к границе своего постижения мира. Именно в пограничной зоне, наиболее вероятно противоречия смещения меры вещей, характерные для мифа.

Таким образом, смех является своеобразным маркером, характеризующим состояние общества.

Это и другие свойства смеха еще с античности привлекали внимание исследователей. Определяющее влияние на теорию смеха имели взгляды Платона, Аристотеля, Цицерона, Квинтилиана, выделивших аксиологические, эстетические, этические параметры смеха. Второй традицией, оказавшей воздействие на понимание смеха, стала немецкая классическая философия, представленная трудами И. Канта, Г. Гегеля, Ж.-П. Рихтера и локализовавшая феномен смеха в сфере взаимодействия субъекта и объекта смешного. Третья традиция реализована в работах представителей иррационалистического направления: А. Шопенгауэра, Ф. Ницше, А. Бергсона, З. Фрейда. Двое последних посвятили исследованию смеха специальные труды, оказавшие определяющее влияние на исследования в XX в. Теория смеха М. М. Бахтина, выстроенная им в монографии «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса», послужила стимулом для дальнейшего изучения смеха. В науке постсоветского пространства проблемами смеха плодотворно занимаются Д. Затонский, А. Сычев, Л. Карасев, М. Рюмина и др. Целью данной статьи является рассмотрение мифопоэтических истоков смеха, его роли в инверсии мифологического сознания.

Греческая, а позже и римская, народно-смеховая культура опирается на древнюю мифологическую традицию, признающую за смехом сакральный статус. В скульптуре архаичные греческие божества изображались

с канонической улыбкой на лице, (т. н. «архаическая улыбка»). Олимпийские небожители также не избегали человеческого смеха (как и всего человеческого).

Смех, как и миф, лишает мир разумных объяснений, причинно-следственных связей и т. п. Но, разрушая, смех, подобно мифу, одновременно созидает – творит свой фантастический мир, который несет в себе определенное мировоззрение, отношение к окружающей действительности. Более того, смех провоцирует хаос, сметающий отжившие устои общества, и он же после этого приводит мир к гармонии: «Смех – подобие жизни (гармония, возникающая вопреки хаосу). Смех всегда есть смех над хаосом во имя гармонии, он – гармонизация хаоса» (Hubner 1996, p. 68) [1, с. 68].

В древних культурах смех выполнял важнейшие функции: гносеологического, культуротворческого, коммуникативного, социализирующего, социального порядка. Народная смеховая культура позволяла закреплять, транслировать, трансформировать символические формы идентификации человека и среды, оптимизировать нормы и ценности, определяющие социальное поведение.

По мере культурного роста общества, усложнения социальной интеракции проявления смеха стали более оформленными в различные стилевые и жанровые составляющие. Пространство смеха позволяло существенно расширить эстетические, этические, социальные границы творчества, существенно оптимизировало задачи искусства, усиливало его роль в культурном и социальном развитии, не порывая своей связи с древними мифами.

Смеховая культура мифа закрепляется в специфических символах и фигурах, которые так или иначе указывают на определенную меру соотношения хаотического и упорядоченного, присущую различным модификациям комического.

Божественное происхождение человеческого смеха придает ему особый, сакральный статус и особые права. Смех, как «форма близкого видения» (М. М. Бахтин), сворачивает дистанцию между идеальным и реальным, делает далекий ранее предмет более близким, вводит его в сферу коммуникации и вписывает его в интимную мировоззренческую картину. В этом смысле, смех также мифологичен (миф тоже в какой-то мере есть способ свернуть дистанцию) и пара «смех – божественность» кажется еще более неразделимой, стремящейся к онтологической оплотненности.

Символика божественного смеха опирается, прежде всего, на символику свободы: олимпийские боги свободны от страха и ограничений. Смеясь, человек уподобляется божеству, входя в то же духовное пространство свободы от общественных запретов, пространство неограниченной коммуникации равных. Ярким выражением этой свободы являются оргиастические обряды античной древности, корректирующие растущую общественную дифференциацию: культ объединяет людей во временную крупномасштабную общность, намного превосходящую все существующие в обыденной жизни общности и группы. Наиболее развитым из подобных объединяющих культов является культ Диониса. Механизм этого культа подобен механизму опьянения, когда наружу вырываются инстинктивные, бессознательные порывы, происходит разрыв с обыденностью и человеческая душа чувствует единение со всем сущим и понимание всего сущего – органическую и оргиастическую связь с природой. В

этом состоянии даже боль приносит радость, и хаос не внушает ужаса – сама душа есть часть этого хаоса.

Дионисизм – своеобразное «хоровое» состояние, где индивидуальная душа перерастает себя, прорываясь из единичного в Единое. То, что смех в дионисическом культе играл немаловажную роль, проявляется, в частности, в том, что смех был постоянным, практически доминантным атрибутом самого Диониса. Не случайно и то, что обычная свита Диониса состояла из хохочущих вакханок и бражников. Смеющийся человек – апофеоз дионисизма, считалось, что лишь он способен разорвать связь с обыденностью.

В основе создания комического эффекта дионисизма лежит такое художественное средство, как метонимия.

Происхождение метонимии и ее природа обусловлены ее тесной связью с мифом. Известный современный немецкий философ Курт Хьюбер полагает, что «гомерический смех» является ... основной составной частью греческого мифа... Шутовская (буффонская) пародия оказывается даже важнейшей стороной всей жизни богов. К этому следует добавить, что уродством и бранной речью, так называемыми эсхологиями, сопровождалась культовые действия, например, во время тесмофорий (праздников плодородия), Великих процессий Дионисий и в других случаях. Неискоренимым предрассудком остается мнение, согласно которому миф есть очень серьезное дело и боги должны всегда существовать с достоинством. Грек же представлял себе это совершенно иначе. Для него юмор есть выражение божественного в людях» (Sichov 2004, p. 401) [2, с. 401].

Произведение художественной литературы содержит в себе определенные представления о мире. Так, древнегреческая комедия представляет собой онтологическую систему, в которой выражена и обоснована концепция взаимоотношений человека и внешней действительности.

В комедии отражены традиционные онтологические взгляды древних греков. Более того, людей, наблюдающих за комедийным зрелищем в Древней Греции, объединяло совместное нахождение перед лицом бога. Таким образом, людей и бога объединял смех – своеобразная форма жертвоприношения. Комедийный смех сакрализуется в античном сознании, которое связывает благотворную энергию божества с особым восторженным состоянием участников представлений.

Идея временного игрового нарушения бытийных основ в античной комедии связывалась со своеобразной художественной концепцией человека. Комедия трактовала и судила человека с точки зрения его отказа от принятых в обществе нравственных норм и поведенческих ориентиров. Художественным эквивалентом данного типа человеческого качества являлся комедийный персонаж, наделенный деформированным внешним видом. Деформированный образ персонажа можно рассматривать как одну из наиболее важных примет нарушенного божественного мироустройства. Человек занимает видное место в структуре античной картины мира, феномен человека, его облик рассматривались как результат божественного установления. Распад же целостного образа человека выступал одним из главных источников смеха в древнегреческой комедии.

Разрушая целостный образ комедийного персонажа, комедия стремилась осуществить инверсию, основанную на переосмыслении оппозиций: целое – часть. Часть, выступая в качестве заместителя целого, тем самым

как бы временно, в гипотетичном порядке, узурпирует чужие свойства и качества, и в результате наступает санкция в виде смеха. Смех в большинстве случаев – форма осуждения, неприятия временного нарушения легитимного движения жизни.

Инверсия – одна из наиболее характерных примет античного комедийного мышления. Сюжет античной комедии основан на выдвигании в центр ее художественного мира второй части следующих оппозиций: идеальное – материальное, божественное – человеческое, целое – часть. Пародийная, шуточная эмансипация второй части перечисленных оппозиций выражает идею временного распада целостного миропорядка, возникшего и существующего благодаря воле богов.

В древнегреческой комедии происходит перемещение онтологических фрагментов. Нижние фрагменты бытия временно занимают место верхних. Онтологические фрагменты олицетворяются комедийными персонажами. Они выступают наглядными знаками распада мироустройства. Наиболее органичной формой отражения этого процесса является метонимия. Характерно, что маски комедийных актеров по сути своей метонимичны, так как на них изображено какое-то одно определенное эмоциональное состояние действующего лица комедии. Маски позволяют манифестировать распадающийся облик персонажей, сигнализируя, что и сам человек в комедии выступает в качестве метонимии, части искаженного мира, так как играет роль агента этого мира, который вскоре рухнет под взрывами смеха зрителей.

Перемещение фрагментов бытия осуществляется в комедии в форме инверсии основных функций мифологических персонажей: в этом случае обыгрываются ситуации перехода власти от сильных к слабым, от богов к птицам или людям. Кроме того, инверсия половых ролей: мужчина вместо женщины (часто), и гораздо реже – женщина вместо мужчины, также обеспечивает создание комического эффекта.

Однако человек не может навсегда замкнуться в мире коллективного бессознательного, окончательно растворившись в «мы». «После взлета наступают опустошение, растерянность и сознание начинает требовать чего-то более осязаемого и веского, того, на что можно было бы опереться в этом переходном, лишенном красок состоянии» (Vulis 1976, p. 96) [3, с. 96].

Мифопоэтическое сознание в Древней Греции разрушалось под влиянием многих факторов: экономического подъема и последующей имущественной и социальной дифференциации; роста городов и городской культуры; расширения торговли и мореплавания, обусловившего знакомство греков с иными традициями и нравами. В условиях развития полисов механизмы понимания мира, предложенные мифологической традицией, были явно неадекватны изменившимся социальным условиям. Свообразная информационная энтропия, кризис понимания мира как упорядоченной системы указывал, прежде всего, на превалирование социального хаоса над порядком. Древняя Греция ищет новый общественный идеал и находит его, отчасти, в сфере комического.

Разрушение мифопоэтического мировоззрения в Древней Греции требовало коренных перемен в общественном сознании. Нормы, традиции, привычки, регулирующие общественные связи в родовом обществе, уже не были способны упорядочить новые

отношения с их все более сложной структурой и многообразием возможностей. Традиция уступает творчеству, предопределенность – свободе, коллективизм – индивидуализму. Индивидуализация и возросшая степень свободы не могли не отразиться на стихии комического. Растущая роль разума в смеховой культуре проявляется в ряде особенностей: смех уже не представляется непознаваемо-божественным, тем, к чему можно быть лишь сопричастным. Теперь он – просто инструмент для достижения различных (социальных, философских, этических, политических) целей. В зависимости от этих целей, единая смеховая культура редуцируется и распадается на ряд форм. Для литературы послеклассической эпохи характерно жанровое многообразие («сократический» диалог, мениппея, сатира, памфлеты, эпиграммы и т. д.). Ядро смеховой культуры составляют «рационализированные» жанры, привносящие в область комического серьезный оттенок.

Коллективный смех, опирающийся на мифопоэтическое сознание, был важнейшей составляющей античного континуума. Он находил выражение в соответствующих культах, обрядах, литературных жанрах. «Между тем, коллективный смех, – отмечает А. А. Сычев, – только инструмент совмещения разных пластов миропонимания, «правильный котел» экстремумов культуры. Он не вещает истину, а показывает ее принципиальную нелинейность, множественность; путь к ней лежит через коммуникацию, синтез и медиацию противоположностей – то есть через серьезно-смеховое отношение к миру» (Vulis 1976, p. 96) [3, с. 96]. Если официальная серьезность отрицает часть истины – ее комическую сторону, то и чистый смех отрицает часть истины – сторону серьезную.

Мифопоэтический смех не выступал в целом против официальной серьезности; более того – косвенно поддерживал ее, сохраняя социальную стабильность. Первобытный праздник был формой катарсиса – очищения от деструктивных желаний; дионисическая оргия завершалась аполлоническим видением; античные ритуальные насмешки над триумфатором были, в конечном счете, формой осанна, а не издевательства. Соответственно, серьезность не препятствовала смеху, а легитимировала его – в определенных социально установленных рамках. Мифология и связанные с ней античные праздники, средневековый карнавал пытались воссоздать объемное видение мира, соединяя крайности в единое целое.

Мифопоэтическое сознание, являясь основой культуры античного и средневекового общества, тем не менее видоизменялось, трансформировались и социальные функции смеха, подготавливая условия для вызревания новых общественных отношений. Ренессансные особенности смеха, его связь мифопоэтической традицией представляют научный интерес и могут быть предметом дальнейшего исследования.

Библиографические ссылки

1. Вулис А. З. Метаморфозы комического / А. З. Вулис. – М.: Искусство, 1976. – 125 с.
2. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 448 с.
3. Сычев А. А. Смех как социокультурный феномен: дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01 / Андрей Анатольевич Сычев. – Саранск, 2004. – 362 с.

Родний О.В. Міфопоетичні витoki сміхової культури.

Розглянуто міфопоетичні джерела сміхової культури. Діонісійські ігри, давньогрецька комедія, середньовічний карнавал досліджено в їх генетичних зв'язках з античною міфологією і визначено як ті форми духовно-практичної діяльності, що стали для культури традиціоналізму ефективними інструментами подолання світоглядних протиріч.

Ключові слова: міф, сміх, сміхова культура, міфопоетична свідомість, символізм сміху, діонісизм, метонімія, давньогрецька комедія.

Rodnyy O. The myth-poetical sources of the laugh culture

The article deals with the laugh culture myth-poetical sources. Collective laughter, based on the myth-poetical consciousness, was the most important component of the ancient continuum. It found expression in the relevant cults, rituals, literary genres. Greek and Roman laugh cultures are based on the ancient mythological sacred laughter tradition. The mythology laughter characterized by the fact that the order of an object or phenomenon is given in the form of confusion, chaos, which a person must overcome. Laughter and myth both deify man, reduce the distance between the ideal and the real life, inserting it into the communication sphere. The symbolism of the divine laughter is based on the symbolism of freedom: the Olympic gods are free from fear and limitation. Laughing man is like a God, going into the same spiritual space of freedom, raising over social taboos, the space of unlimited communication of the equals in the rights.

The essence connection between myth-poetical and laugh sources of the culture reveals in Dionysianism as a particular kind of «choral» state, in which the individual soul outgrows itself, breaking out of a unit in the Entity. Dionysian comic

УДК 141.33

E. K. Skiba

Dnepropetrovsk national university named after Oles Gonchar

ORIGINS OF THE POLITICAL AND DISCOURSE GENESIS OF THE GENDER

The process of gender identity's construction is analyzed.

Keywords: gender identity, masculinity, femininity, internalization, sexuality.

Actuality. In the process of the person's socialization each stage of development is characterized by a particular semantic meaning, relevant to the needs of this development. The process of gender identity's construction, as one aspect of socialization, is characterized by the difficulty in determining the coherence of personal and social aspects. Researchers of recent years extensively studying the genesis of the problem, affect a wide range of issues. For example, an anthropologist Easter Newton suggests that the structure of impersonation, as the process of the role's performance reveals one of the key mechanisms for fraud, by which the gender is the socially constructed (Newton 1972) [3]. Monique Wittig argues that the very category of «sex», as itself, is made in the interests of heterosexual policy (Wittig Monique 1983) [5]. The political task that emerges in the case requires that we should understand not only the benefit that a given cultural identity has, but the benefit and the power that established as the result of these cultural norms.

The purpose of the article is to explore the complex process of identity and identification formations, and to trace their role in the constitution of gender. Within psychoanalytic theory, identifications exist in a mutually exclusive binary matrix conditioned by the cultural necessity of occupying one position to the exclusion of the other. In this case we struck to the following question: is identification always restricted within the binary disjunction?

Main Body. In fantasy a variety of positions can be

source is based upon metonymy which is a form of the trope, genetically ascending to myth and mostly defining – in the arsenal of the literary devices – the refraction of the principle «everything in the all» basic for mythology in the models of the world created by the antiquity literature. Thus the ancient Greek comedy is the ontological system in which the conception of the relationship between man and the external reality manifests itself. In the antiquity consciousness the comedy laugh possesses the sacred essence due to the attitude of the special «enrapture» state of the mystery participants to God's beneficial energy. In the whole mythological laughter did not act against the official seriousness; moreover – it indirectly – through the weakening of norms and restrictions of the society – supported the official culture, maintaining social stability. In the traditional culture mythology, ancient holidays, related with it, and early medieval carnival become important tools of the spiritual-practical activity directed to the recreation of three-dimensional view of the world, overcoming outlook and connecting the centre and the marginalia of the individual self-identification.

Keywords: myth, laughter, laugh culture, myth-poetical consciousness, symbolism of laughter, Dionysianism, metonymy, ancient Greek comedy.

References

- Hubner, K 1996, '*Istina mifa*' ['The truth of the myth'], Respublika, Moscow.
 Sichov, A 2004, '*Metamorfozi komicheskovo*' ['Laughter as a social and cultural phenomenon'], Saransk.
 Vulis, A 1976, '*Metamorfozi komicheskovo*' ['Metamorphoses comic'], Iskusstvo, Moscow.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

conditioned by the cultural necessity of occupying one position to the exclusion of the other. Unconscious psychological process related to the mechanism of psychological defense is connected with inclusion other people's opinions, their motivations, attitudes, and so-called introjects into the internal world of the person. When perceived they organize the process creating the imaginary person in the imaginary space, and as result, the process creates the person with the dabbled imagination. So, they produce the impact in terms of empirical results, presented in the all internal categories of culture. As the metaphor formations these identifications constitute the following: desires which design, mark, explain and determine the bodies, the active principles of incorporation, the model of structuring and signifying the introduction of a real body in the social space.

As J. Butler notifies, the gender fantasies of the identities constituted are not just the elements of a set of properties obligated for the subject, but they constitute a genealogy of the psychic identity's embodiment and represent the mechanism of its construction. If someone does not have a particular fantasy, or someone does not live in a fantasy world it is not important to the overall situation. Just the fantasy and the construct of gender specified subject with a set of the most important qualifications are themselves disciplinary mode of production due to cultural sanctions and taboos (Butler 1994) [1].

If gender identity is constituted by a variety of identifications and the identifications are fantasies within the range of fantasy, so called, double imagination, then, as the result, the gender is, of course, the fantasy, enacted by and through the material and embodied activity's mode that constitutes bodily significations. Foucault challenges the understanding of the impact of internalization as it works for the repression. In his work «Discipline and Punishment» Foucault reviews the doctrine of internalization, described by Nietzsche in his «Genealogy of Morals» through language of inscription. In the part about the prisoners, Foucault writes that the strategy is not to provide the repression of their desires, but to make their bodies compel and signify the law forbidding as their own essence, their own way of life, their own inner necessities. In this case Foucault writes that it's wrong to say that the soul is an illusion. It's the surface signification that contests and displaces the inner and outer distinction. The soul is not imprisoned by the body but the body becomes the prisoner of the soul (Foucault 1977) [2].

The law of identity generation is not internalized, but incorporated, with its consequences, so that the body regenerated, but with consequences, symbolizing the law as a necessary core of their renewed identity, as the new value of their souls, their awareness, as the law of their desires (Foucault 1977) [2]. The rewriting of intrapsychic process in terms of the surface of the body politics involves consequential rewriting gender as a disciplinary production of gender fantasy images through interplay of presence and absence of this fantasy on the surface of the body. The process of the construction of gender determined body through the series of inclusions and negatives, while highlighting, underlining and indicating their absence.

But what determines the articulated text of body politic?

What is the prohibitive law that generates corporeal stylization of gender, the fantasy and the fantasy designed body? Freud speaks of the incest taboo and the previously existing taboo on homosexuality as about generative moment of gender identity formation. He points that they are moments when gender is fixed, culturally valued and accepted by the society. The recognition of gender identity is, therefore, from

the point of view of psychoanalysis, simultaneously with the process of completing the formation of a logical and coherent cultural heterosexuality. The taboo against incest, which suggests the existence of previously taboo on homosexuality, works as a sanction and as the tools of the identity production simultaneously. This circumstance, on one hand, suppresses the process of the identity production and, on the other hand, must, simultaneously, produce.

Such disciplinary gender production provides the false stabilization of gender in the interest of the heterosexual construction and regulation of sexuality. This kind of model tries to produce and maintain both the cultural valid and regulated identity and the identity that requires the construction of heterosexual sexuality. This way the identity is to be put into practice of the real life as regular action. Of course, says J. Butler, one can argue that, in principle, no one is able to implement this regulatory ideal into a real life. But the desire to realize this utopia and calculate the body in accordance with the cultural norms valid in the society is hidden and spread everywhere.

This false stabilization, according to J. Butler, acts within discourse and, moreover, it is discursive and institutionally supported in the community because of possessing the great power. J. Butler further argues that the localization of the identity in the inner space of the mental characteristics of the theory suggests an expressive model of gender whereby the identity, as the first step, is fixed internally and only later manifested externally. Although psychoanalysis and feminist theory try to distinguish sex and gender, the gender restriction within the binary relations implies the residual effects of mimeticism between sex, which is considered as binary (male/female), and gender. The gender and desire are understood as attributes that refer back to the substance of sex and make only as its reflection (Butler 1994) [1].

J. Butler declares that she wants to point out that those lines that establish a logical coherence between sex, gender, and desire, if they exist, work to reinforce this concept, and to constitute its legacy (Butler 1994) [1]. The design of the logical coherence masks gender discrete (discontinuity), which is evident in heterosexuality, bisexuality, homosexuality and lesbianism, when gender is not obliged to follow the sex, and when the desire or sexuality do not follow gender.

When the disorganization and disaggregation of bodies disrupts the regulatory fiction of heterosexual context, it seems that the expressive model loses its descriptive power, and that the regulator is ideal as a cultural norm, and as a legal fiction, disguises himself as an evolutionary law regulating the sexual field that this law claims to describe.

While understanding of identification as a fantasy, we can clearly see that the coherence between sex, gender desired, their consistency are desired, sought. This coherence is presented as an ideal, and this idealization is the result of body significations. In other words, actions, any acts, gestures and desires produce the effect of the basics; they are understood as the inner core or essence. The inner core is manifested and produced on the surface of the body, through the play symbolizes absence, which only suggests, but never clearly reveals the organizing principle of identity as a cause. Thus, actions, gestures, actions are performative in the sense that the essence of identity, which they claim to express, is, in a fact, fraud, which is manufactured and supported by physical signs and other expressive means of discourse.

The fact that the gendered body is performative suggests that it has no ontological status separated from the variety of activities which constitute its reality. If this reality is falsified as the inner essence, this essence is the function of the public

and social discourse, the public control of fantasy through the surface of body policy. Thus, actions and acts articulate the desire to create the illusion of internally organized gender core, supported by the discourse in order to regulate sexuality within a binding framework of reproductive heterosexuality. So, we can say that term sex was culturally designed as the artificial unity that works to maintain and amplify the regulation of sexuality within reproductive domain. The gender identification\identity operates not as the ground but as the effect of the body policy.

If the cause of desire, action and action can be localized within the personality of the actor – the person who acts – then political controls and disciplinary practices that produce this supposedly harmonious and coherent gender, go into «the shadows». The shift of political discourse and the source of origin of gender identity in the direction of psychological reasons block any analysis of the political constitution of the gendered subject and its fraudulent notions about the inner essence of sex or its true identity (Butler 1994) [1].

An anthropologist Esther Newton says that any change of clothes (drug) is a double inversion that says that appearance seen is an illusion. While explaining his ideas he continues that «drag» means that the «outside» appearance is feminine, but the inner essence, the body is masculine. At the same time it symbolizes the opposite inversion: the outside appearance, the body, the gender are masculine, but the essence inside is feminine (Newton 1972) [3]. J. Butler enlarges his idea explaining that all kinds of drag completely destroys and distorts the difference between inner and outer psychic space and impressive negates, parodies both the expressive model of gender and the very meaning of a true gender identity.

The concept of the primary, original gender identity is often parodied by the cultural practices through the use of transgender women's clothes, all kinds of cross-dressing, sexual stylization of masculine/feminine identity. The concept of primary gender identity gives us the understanding of what the relationship between the primary sources of identification is the primary, based tools of gender formation with subsequent possible reformulation of gender experience. The performance with transvestite women's clothes appears as the fulfillment of the performance about the differences between the anatomy of the performer and the gender that is being performed. We, in fact, are in the same reality, where there are three separate components of body signification, namely: anatomical sex, gender identity and gender performance. As drag creates a unified picture of «woman», it also reveals the distinctness of those aspects of gendered experience which are falsely naturalized as the unity through the regulatory policy (fiction, in reality) of heterosexual coherence (Butler 1994) [1].

In place of the true identification, which works as the determinate cause, the gender identity can be re-presented as the personal/cultural history of the subject in order to set simulation practices. We can use to study the other simulation practices, to study how they construct the illusion of the primary and internal signification of gender identity or how they parody the mechanism of this construction. Since construct women suggests specificity and coherence, as agreed dock, which differentiates it from the construct of

man, the gender category is a very convenient starting point for feminist politics.

Conclusion. The fixity of gender identification, its supposed cultural invariance, and its status as an internally hidden cause may be the destination of the feminist project to establish the trans-historical community. The psychological language which describes the internal fixity of our identities as men or women works in order to enhance the coherence and to prevent convergences of gender identity and all the nuances of gender dissonance or even reduce them to the early stage of development and, thus, to the early stage of normative regulatory history. This can lead to the fact that the standards of narrative relations must be radically revised for subsequent recognition of their enormous complexity and ambiguity, or it can lead to the fact that the performance may use the narrative as a stage of gender production. In any case, it may be crucial to the internal opposition to the myth of internal (inner) origin, often understood as a naturalized or fixed cultural identity. So, gender coherence can be understood as a fiction of the regulatory policy, not as a point of freedom. As figurative productions, the identifications constitute impossible desire that figure the body, active principles of incorporation, models of signifying the enactment of the body lived in a society.

References

1. Butler J. *Gender Trouble* / J. Butler. – New York : Routledge, 1994. – 254 p.
2. Foucault M. *Discipline and Punish* / M. Foucault. – New York : Pantheon, 1977. – 333 p.
3. Newton E. *Mother Camp: Female Impersonators in America* / Esther Newton. – Chicago : University of Chicago, 1972. – 158 p.
4. Schafer R. *A New Language for Psychoanalysis* / Roy Schafer. – New Haven : Yale University Press, 1976. – 394 p.
5. Wittig M. *The Category of Sex* / Monique Wittig // *Feminist Issues*. – 1983. – Vol. 2. – P. 2. – P. 63–68

Скиба Е. К. Витоки політичного дискурсу та генезис гендеру

Досліджено процес конститування гендерної ідентичності.

Ключові слова: гендерна ідентичність, фемінінність, маскуліність, інтерналізація, сексуальність.

Скиба Е. К. Истоки политического дискурса и генезис гендера

Исследован процесс конституирования гендерной идентичности.

Ключевые слова: гендерная идентичность, фемининность, маскулинность, интернализация, сексуальность.

References

- Butler, J 1994, '*Gender Trouble*', Routledge, New York.
 Foucault, M 1977, '*Discipline and Punish*', Pantheon, NY.
 Newton, E 1972, '*Mother Camp: Female Impersonators in America*', University of Chicago, Chicago.
 Schafer, R 1976, '*A New Language for Psychoanalysis*', CT: Yale University Press, New Haven.
 Wittig, M 1983, '*The Category of Sex. Feminist Issues*', Routledge, Vol. 2, P. 2, New York

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

В. М. Скиртач

Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ)

ФУКОЛЬДІАНСЬКІ СТРАТЕГІЇ СУБ'ЕКТИВАЦІЇ ТА ЕТИЧНІ ВИМІРИ СУБ'ЄКТА

На основі дослідження філософської спадщини М. Фуко показано, що становлення суб'єкта зумовлено, насамперед, соціальною практикою, до якої він включений. Доведено, що фукольдіанська стратегія відмінна як від концепції трансцендентального суб'єкта, так і від парадигми суб'єктивності як психологічного стану. Стратегія суб'єктивації означає певний простір, який утворюється під впливом сил знання і влади, що діють як ззовні, так і зсередини. Все це створює суб'єкт у різноманітних його формах. Досліджено, що, незважаючи на загальну залученість до механізмів зовнішньої суб'єктивації, людина може сподіватися на внутрішню суб'єктивацію, на процес звільнення завдяки революції або філософії. Основою внутрішньої суб'єктивації є етичний принцип «піклування про себе».

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктивація, влада, знання, дисципліна.

Незважаючи на критику з боку багатьох представників сучасної філософії, цінності цивілізації, засновані на ідеї суб'єкта, не втратили актуальності для сучасного світу і, як і раніше, фундують основні демократичні цінності та порядок здійснення влади в сучасному суспільстві. Як відомо, перегляд поняття суб'єкта переважно пов'язаний з розчаруванням в ідеалах модерну. Зміна статусу і відновлення суб'єкта не відділені від загальної тенденції переорієнтації на онтологічні основи присутності людини у світі в контексті нового рішення проблем децентралізації, індивідуалізації, практик ідентифікації та влади. Виходячи з цього тема суб'єкта знову стала популярною у філософських концепціях останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ ст.

Серед останніх досліджень за рівнем теоретичної розробленості і ступенем впливу на перше місце слід поставити концепції А. Бадью, Ж. Дельоза, Ж.-Л. Нансі, А. Турена та інших. Звернення до концепції суб'єкта Мішеля Фуко також є методологічно плідним, оскільки саме в ній, на наш погляд, присутні численні невиявлені інтенції, актуальні як для сьогоденних філософських дискусій, так і для сучасних соціально-політичних реалій. Зазначимо, що творчість Мішеля Фуко розглядалася переважно в контексті загальної характеристики постструктуралізму. Його філософський спадок досліджували такі автори, як Н. С Автономова, В. П. Візгін, І. П. Ільїн, В. В. Лях, Д. В. Міхель та ін. Разом з тим можна говорити про недостатність цілісної розробки проблеми суб'єкта у філософії французького мислителя, враховуючи те, що основний акцент більшості досліджень робиться на феномені суб'єктивності та процесі суб'єктивації. Так, Ж. Дельоз свого часу зазначав: «Нерозумно стверджувати, що Фуко заново відкрив або знову ввів утаємниченого суб'єкта, після того, як він його відкинув. Суб'єкта немає, є лише породження суб'єктивності: суб'єктивність ще необхідно створити, коли для цього прийде час, саме тому, що суб'єкта не існує» (Deleuz 1998, р. 71) [3, с. 71]. З цим, безумовно, можна було б погодитися, але у М. Фуко присутні чітко позначені форми суб'єкта – «суб'єкт божевільний», «суб'єкт мислячий», «суб'єкт бажання» тощо. Якщо це так, то як бути з проголошеною смертю суб'єкта і з тим, як взагалі можливий божевільний суб'єкт, якщо характеристики суб'єкта, як мінімум, не збігаються з безумством. Виходячи з цього, метою даної статті є цілісне дослідження стратегій суб'єктивації, форм та етичних вимірів суб'єкта у філософії Мішеля Фуко. Звернемо увагу, що ми беремо не окремі твори М. Фуко, а його творчість у цілому, тому що тільки таким чином можна простежити еволюцію його поглядів від заперечення суб'єкта до його воскресіння. Більш того, в останніх роботах Фуко заявить, що основною темою його

роздумів була не проблема влади, а проблема суб'єкта, в якій він, власне, і звертається до етичних вимірів суб'єкта.

Основними стилями, які генерували розвиток сучасної сфери гуманітарних наук, були, безсумнівно, твори К. Маркса, як, втім, й марксизм у цілому, психоаналіз, синтезований зі структуралізмом Ж. Лакана, з марксизмом Ж. Дельоза, з філософською інтерпретацією Гайдеггера Ж. Дерріда. Роботи зазначених філософів надають нам можливість окреслити межі втілення фукольдіанської ідеї суб'єкта в контексті сучасності, охопити методологічне розмаїття прочитання текстів Фуко. Так чи інакше, творчість Фуко перегукується із зазначеними дискурсами, то виключаючи їх зі своїх роздумів, то вписуючи їх у власні тексти, створюючи власну неповторну констеляцію тем і концептів, мотивів і риторичних фігур. Але, насамперед, слід докладніше визначити соціокультурні та власне філософські підстави звернення до проблеми суб'єкта М. Фуко і його автентичну розробку даної проблеми.

На нашу думку, дискусії з приводу звернення до проблеми суб'єкта виникають виходячи з абсолютно конкретних завдань введення чергового образу суб'єкта. Так, сучасність демонструє значну кількість різних установок, концепцій, ідеологій, які вимагають його визнання. Зокрема, парадигма суб'єктності виявляється необхідним горизонтом для ідеологічного дискурсу як інстанція активності. Саме тому починаються археологічні пошуки альтернативного суб'єкта в історії філософії. На наш погляд, затребувана тут саме філософська археологія, оскільки для неї суттєвими є перш за все внутрішньо розірвані опозиційні дискурси як простір, в якому мають місце різноманітні позиції суб'єктивності. У межах теорії дискурсивної формації і визначаються стратегії суб'єктивації. Фукольдіанські стратегії відмінні як від концепції трансцендентального суб'єкта, так і від парадигми суб'єктивності як психологічного стану. Але навіть на початку своєї творчості Фуко не виключає суб'єкта повністю, він розглядає його як точку прикладання технік, нормативних дисциплін або як творчий елемент, що знаходиться на межі патології. Цей розгляд дозволяє відповісти на питання про те, яким чином суб'єкт у різні моменти і різних інституційних контекстах встановлюється в якості об'єкта пізнання. Індивід є не вільним, автономним, що володіє універсальними характеристиками, раціональним суб'єктом, він є простором, на якому різні дискурсивні практики здійснюють працю по створенню смислів. Стратегія суб'єктивації означає певний простір, який утворюється під впливом сил знання і влади, що діють як ззовні, так і зсередини. Все це створює суб'єкта у всіляких його формах. Аналіз трансформації розуміння проблеми суб'єкта у філософії М. Фуко показує, що

прагнення до його вилучення з контексту своїх розумових побудов призвело до дещо іншого бачення суб'єкта крізь призму інститутів і технік, вивчення яких дає можливість говорити про «втільнення суб'єкта». Для Фуко «дискурсивна формація – це аж ніяк не ідеальний текст, протяжний і гладкий, що протікає у світлі різноманітних протиріч і дозволяє розглядати їх у спокої єдності упорядкованої думки, це і не поверхня, в якій відбиваються тисячі різних видів протиріччя, що відступає завжди на другий план і в той же час домінує. Це, скоріше, простір безлічі розбіжностей, це єдність різних протилежностей, для яких можна виділити і рівні, і ролі» (Фуко 1996а, р. 58) [7, с. 58]. Горизонт, який розглядає археологія знання, – «це не сама по собі наука, мислення, менталітет або культура, це схрещення інтерпозитивностей, чий кордон і точки перетину можуть бути миттєво позначені» (Фуко 1996а, р. 61) [7, с. 61]. Археологія знання потрібна не для того, щоб редукувати різноманіття дискурсів і відображати єдність, підсумовувати їх, а для того, щоб розділити їх різноманітність на окремі фігури. Наслідком археологічного порівняння є не об'єднання, але поділ. Згідно з Фуко, існуюча філософія суб'єкта була не в змозі адекватно відповісти на виклики сучасності. Майже одночасно Лакан показав, що мовою хворого і через симптоми його невроту говорить структура мови, а не суб'єкт. Фуко, підтримуючи основні ідеї Лакана, прагнув знаходження таких форм дослідження, в яких би була відсутня ідея суб'єкта. У цих конструкціях народжувався його критичний метод – метод археології, який розумівся як філософська робота, сконцентрована на аналізі умов можливості виникнення та існування поля того чи іншого феномена культури (Фуко 1994, р. 151) [6, с. 151]. Появу суб'єкта М. Фуко археологічно виявляє в філософії І. Канта, де визначення суб'єкта розглядається не як зовнішній процес, а в якості самопокладання. Суб'єкт змінює світ відповідно до своїх уявлень, що впливають з його природи. Для Канта внутрішній досвід пізнання можливий за допомогою зовнішнього, в активність дослідного пізнання включена і суб'єктність. Таким чином, до мислення, як вихідної якості суб'єкта, додається активність. Суб'єкт не тільки пізнає об'єкт, але і створює його. Кант відмовляється від недосконалого емпіричного суб'єкта на користь суб'єкта трансцендентального. Трансцендентальний суб'єкт є суб'єктом, який пізнає переважно загальне і діє правильним нормативним чином. Тобто суб'єкт є певна загальна і однакова інстанція у нас, яка може пізнавати і діяти правильним чином. Відповідно, чим менше розумності у людини, тим менше суб'єктності. Певних людей, у цьому контексті, навряд чи можна назвати суб'єктами. І. Кант не руйнує суб'єкт, але ставить проблематику таким чином, що при зміні постановки проблематики кантівський суб'єкт руйнується. До цього руйнування приєднується і М. Фуко. Він не може у принципі погодитися з єдиним трансцендентальним суб'єктом. Фуко стверджує суб'єкт як точку перетину різних дискурсів, які позбавляють його автономії і єдності. Суб'єктивне мислення Фуко заміняв побудовою «антропології конкретної людини», яка трансформувалася в особливого роду історичний аналіз і критику усталених соціокультурних та розумових умов. М. Фуко розглядав соціально-історичне конструювання суб'єктивності як поле соціально-політичної боротьби. Суб'єкт у Мішеля Фуко є подвоєним: з одного боку, суб'єкт, підлеглий завдяки контролю та залежності, тобто той, кого проблематично називати суб'єктом, і, власне, суб'єкт, який прив'язаний до своєї ідентичності

завдяки свідомості або самопізнанню (Pi' in 1996, р. 143) [4, с. 143]. І в тому, і в іншому випадках йдеться не стільки про суб'єкт, скільки про форму влади. Під вплив структур влади суб'єкти потрапляють, будучи промовцями, оскільки структура мови спонукає спочатку позначити себе як суб'єкта, а потім приписати цьому суб'єкту певну дію, дотримуючись як встановлених, так і несвідомих правил артикуляції. Несвідомі правила організації мовних потоків є принципами побудови дискурсивних одиниць. Їх розробкою займався М. Фуко в період «археології знання». Суб'єкт мовлення є одночасно і рабом, і володарем. «Я» привласнює собі всю мову, будучи певною порожньою формою. В «Історії безумства» відбувається пошук єдиної концептуальної основи для дослідження історії культури. При цьому надзвичайно велике значення надається «структурі». Структура «накладається» на різні форми пізнання, в результаті чого створюється своєрідний дискурс як прообраз дослідження наукового, але індивідуально забарвленого, аналізу історичного процесу, розглянутого у Фуко як культурно-історичний процес.

Велику увагу Фуко приділив дослідженню суб'єкта в сучасній когнітивній ситуації. Він вказує, що аналіз проблеми суб'єкта здійснювався з позицій різних типів мислення, які склалися історично. До них належать традиційні проблеми суб'єкт-об'єктних відносин, питання людського пізнання. Згідно з М. Фуко, ці форми мислення були затребуваними тільки до XVIII ст. В їх межах у формі саморефлексії людина не існувала. Культурно-антропологічна концепція М. Фуко сильна тим, що вона протиставляє універсальному підходу до проблеми суб'єкта, який при найближчому розгляді має свої слабкі сторони, підхід конкретно-історичний. Історико-локальний погляд Фуко намагається досягнути суб'єкт у рамках даної, конкретної культурно-історичної структури, представити специфіку постановки цієї проблеми в різні періоди історії. Заперечення акцентування уваги на універсальності проблеми суб'єкта, згідно з Фуко, зовсім не означає заперечення актуальності цієї проблеми. М. Фуко прагне розуміти суб'єкта як агента мови, як результат різноманітних дискурсів, які розгортаються в життєвому світі в кожний історичний період. У свідомості існують дві незалежні апріорні структури: форм мови і форм «здорового глузду», які забезпечують незалежність форм категоризації зовнішнього світу від мови. Світ розглядається не як сукупність зовнішніх стосовно людини фактів, а, скоріше, як послідовність «нормальних» чи «аномальних» ситуацій, в яких перебуває і діє суб'єкт. Саморефлексія людини з'явилася з виникнення наук «вищого» рівня – політичної економії, біології, філософії в її систематичних і верифікованих формах. Людське буття стало осмислюватися через структури мови та мовних утворень. Тут людина знаходить світ, який вже склався, і вона змушена функціонувати за його законами. Численні структури соціального і повсякденного світу людини не є легко рефлексованими, «прозорими» для нього. У цьому і полягає складність буття сучасної людини. Її буття роздвоєне. З одного боку, людина накопичує величезну кількість емпіричних відчуттів і проб. З іншого – вона не завжди має можливість з ними впоратися, вона «птопає» у них. Не все проходить через її свідомість. Це одна з форм «смерті» людини, як це характеризує М. Фуко. У владні структури ми потрапляємо будучи слухачами або промовцями: структура мови спонукає нас спочатку позначити себе як суб'єкта, а потім приписати

цьому суб'єкту певні дії та стани, дотримуючись як встановлених, так і несвідомих правил артикуляції. Для М. Фуко «кінець людини» означав зникнення деяких окремих типів дискурсів, які субстанціонували суб'єкт у деконтекстуалізованому вигляді. Фуко відмовляється від пошуків загальних метафізичних ідей, а починає застосовувати концептуальні засоби, що дозволяють виявити взаємодії не тільки між різними типами дискурсивних практик, але і між дискурсивними і недискурсивними (економічними, політичними) практиками. Фуко переносить акцент з «психології» на «дискурс» як мовну практику, витлумачуючи її в граничному десуб'єктивованій тональності, і тим самим заперечує «суверенність колективної свідомості» як пояснювального принципу. Негативне він мотивує тим, що ця ідея апіорно уніфікує саме по собі дискурсивне поле суб'єкта. На думку Фуко, не тільки ця ідея, але і всі універсально-загальні уявлення («дух», «індивід», «свідомість», «розвиток» і т. п.) тоталізують, континуалізують, синтезують в єдності різноманіття і дискретність суб'єкта. Повинно бути винесено за дужки те, що вносить у дискурс презумпцію антропологічного суб'єкта та історичної свідомості, на які некритично нанизують історичні факти. Філософське значення цієї тези таке. У сучасному постіндустріальному суспільстві мова перетворилася на самостійну силу, яка взаємодіє з працею і життям, робить сумнівним буття людини як автономної сутності: «Людина вмирає, залишаються структури». Людина, як суб'єкт, або зовсім виводиться за межі філософського розгляду, або її розуміють як щось залежне, похідне від спів-буттєвості (тобто спільного буття) різних автономних соціально-культурних практик (наприклад, як «функція дискурсивних практик»). Оскільки ця методологічна стратегія подолання метафізики призводить до відмови від метафізичного гуманізму, Альтюсер назвав її «теоретичним антигуманізмом». Згідно з Фуко, спосіб існування різних утворень культури визначає реальне буття історії, а не заздалегідь існуючу єдність свідомості суб'єкта, яку Кант бачив у трансцендентальній апперцепції. Фуко прагнув подолати обмеженість дослідницької ситуації, коли людина Заходу могла конституювати себе у своїх власних очах як об'єкт науки, вона представляла себе через свою мову і позначала себе в ній через певні дискурсивні існування тільки у відповідності зі своєю власною деструкцією: з досвіду нерозумності народилися всі психології і сама можливість психології. Знання в кожну конкретну історичну епоху визначаються не через «суб'єкта», а завдяки тій або іншій «соціальній механіці», «соціальній технології». Фуко намагається показати процес породження знання не як процес чистої інновації, яка виходить за межі конкретного соціального хронотопу, а як такий, який розташовується на його кордоні. Інноваційне зусилля інтерпретується філософом як вид асоціальної дії і поведінки, як прорив до іншого типу політики, яка формується на мікрорівні соціального цілого, але своїм лезом спрямована проти його самого (Фуко 1994, р. 209) [6, с. 209]. В «Археології знання» основне навантаження проблематики лягає на поняття влади, яка надає критичний вимір Модерну – як по археологічних пошуках, так і по генеалогічних зняттях покривів. Повернення до теорії влади – це спроба подолати проблеми, які ставить перед собою Фуко після того, як у «Порядку речей» він зробив спробу викрити гуманітарні науки виключно дискурсивно-аналітичними засобами. Ідея форми влади знаходить

своє втілення в стратегії суб'єктивації, яка поєднує як форми суспільної влади, так і практики влади над самим собою. Згідно з М. Фуко, існує як зовнішня, так і внутрішня суб'єктивація. Зовнішня суб'єктивація є тотальною. Довгий час автентичність індивіда встановлювалася через посвідчення іншими і через маніфестацію його зв'язку з іншими; потім автентичність стала встановлюватися через дискурс, який індивід був здатний або зобов'язаний виголошувати про самого себе, визнання істини вписувалося в саме серце процедур індивідуалізації, здійснюваних владою» (Фуко 1994, р. 157) [6, с. 157]. Важливість визнання як процедури індивідуалізації полягає не тільки в тому, що воно ідентифікує індивіда, але і в тому, що визнання є вчинком відповідального суб'єкта – промовця, яке має перевагу перед іншою процедурою ідентифікації, тому що робиться особисто і публічно (Фуко 1999, pp. 58–59) [10, с. 58–59]. Ефективними техніками зовнішньої суб'єктивації виступають дисциплінарні техніки. Дисципліна – «метод, який уможливило подальший контроль над діями тіла, забезпечує постійне підпорядкування його сил і нав'язує їм відносини послуху-корисності» (Фуко 1999, р. 23) [10, с. 23]. Дисципліна, з одного боку, організовує масу тіл, впорядковуючи її, але, з іншого, індивідуалізує тіло в напрямку порядку, передданого владою. І у цьому сенсі, «доходячи до кожного», суб'єктивує його у відповідності зі своєю метою й індивідуальними здібностями тіла. Західна цивілізація – це «дисциплінарне суспільство», в якому всіх діагностують і над усіма наглядають, при цьому дії влади невидимі, але неймовірно ефективні. Примус і покарання – це основні методи дії вищезазваної «дисциплінарної системи» (Фуко 1996b, р. 216) [9, с. 216].

Вихід міститься у переорієнтації на рекомендації Фуко, який вважав, що найкращу основу для дій являє соціально-історично зумовлений контекст, а не фіктивні універсали, якими б нормальними вони не здавалися. Тобто наша соціальність й історія – єдина основа, яку ми маємо, єдиний твердий ґрунт під ногами. Сучасні дисциплінарні інститути не можуть забезпечити рівність, свободу, навіть якщо створені з цією метою. І навряд чи свобода може перемогти, нав'язуючи людям абстрактні теоретичні норми чи «правильне» мислення. Навпаки, історія показала жахливі приклади того, як саме ті норми, які повернули свободу в теоретичні формули і розглядали практику як соціальну інженерію, тобто як епістематично виведене уміння, виявилися найбільш репресивними. Фуко прагне зосередити більше уваги на конкретній боротьбі навколо законів певного суспільства: як ці закони інтерпретуються, як вони реалізуються в конкретних інститутах і як можна змінити ці інтерпретації і їх практичну реалізацію. Фуко критикує різні державні інститути, у тому числі, наприклад, і інститут освіти, який здається нейтральним і незалежним, щоб шляхом боротьби відбувалося формування суб'єктів освіти через внутрішню суб'єктивацію.

Поряд з процесами, які формують індивіда в якості об'єкта докладання різноманітних технік влади, Фуко досліджує і внутрішні фактори, що дозволяють індивіду визначитися стосовно до зовнішнього світу, тобто стати суб'єктом своїх власних дій, бажань, цілей і т. ін. У цих процесах суб'єкт виступає активним початком, тоді як у процесах зовнішньої суб'єктивації він являє собою лише точку перетину різноманітних практик влади. Термін «суб'єктивація» дозволяє Фуко уявити процес становлення суб'єкта, як вільного і відповідального індивіда, у вигляді складного механізму, що реалізується в

просторі взаємодії з Іншим. Фуко показує, що становлення суб'єктивності не є процесом рефлексивно-пізнавальним, але в основі своїй практичним, детермінованим не стільки силою власного розуму індивіда, скільки тією соціальною практикою, до якої він включений. Більш того, становлення індивіда як суб'єкта є багатостороннім і багатоплановим процесом, у результаті якого з'являється не єдиний самототожний суб'єкт, але суб'єкт множинний, внутрішньо розчленований, завдяки тим практикам і технікам, які визначали його, або завдяки яким він визначався сам.

У своїй пізній творчості Фуко засобом опису «техніки себе» намагався пом'якшити безсуб'єктність своєї філософії, пропонує альтернативу традиційного гуманізму. Він вважає засадничими етичні виміри суб'єкта. У цьому контексті важливо розуміння, як пов'язані принципи «турботи про себе» і діяльності. Фуко звертається до мислячого суб'єкта, інтелектуала, підкреслюючи, що «там, де з'являється суб'єктивація, з'являється і зазор, що дозволяє її уникнути; там, де з'являється влада, виникають і стратегії опору; там, де ще залишається людина, присутня і надія, мотивуюча дію. Усвідомлюючи себе затягнутою у складний механізм суб'єктивації, людина може сподіватися лише на процес звільнення, але ця надія зумовлює спрямованість всіх її подальших дій: або на деконструкцію зовнішніх політико-когнітивних структур (революцію, критику), або на відшукування адекватної форми ставлення до самого себе (філософію)» (Фуко 1996b, р. 26) [9, с. 26].

Бібліографічні посилання

1. Автономова Н. С. Концепция человека у позднего Фуко / Н. С. Автономова // Современный человек: цели, ценности, идеалы. – М., 1988. – С. 35–72.
2. Визгин В. П. Археология знания Мишеля Фуко / В. П. Визгин // Природа философского знания. Аналитическая философия и структурализм (критический анализ). – М., 1978. Ч. III. – С. 180–213.
3. Делез Ж. Фуко М. / Ж. Делез. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1998. – 172 с.
4. Ильин И. П. Мишель Фуко — историк безумия, сексуальности и власти / И. П. Ильин Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М., 1996. – С. 51–94.
5. Михель Д. В. Мишель Фуко в стратегиях субъективации: от «Истории безумия» до «Заботы о себе»: Материалы лекционных курсов 1996–1998 годов / Д. В. Михель. — Саратов: Изд-во Поволжского филиала Рос. учеб. центра, 1999.
6. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – М.: Прогресс, 1977. – 488 с; СПб.: А-сад, 1994. – 406 с.
7. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
8. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 с.
9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
10. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – С. 200.

Скиртач В. М. Фукольдянские стратегии субъективации и этическое измерение субъекта

На основе исследования философского наследия М. Фуко показано, что становление субъекта образования обусловлено, прежде всего, социальной практикой, в которую он включен. Доказано, что фукольдянская стратегия отлична как от концепции трансцендентального субъекта, так и от парадигмы субъективности как психологического состояния. Стратегия субъективации

обозначает определенное пространство, образованное под влиянием сил знания и власти, которые действуют как извне, так и изнутри. Все это создает субъект в разнообразных его формах. Определено, что несмотря на общую вовлеченность в механизм внешней субъективации, человек может надеяться на процесс освобождения благодаря революции или философии. Основанием внутренней субъективации является этический принцип «заботы о себе».

Ключевые слова: субъект, субъективации, власть, знания, дисциплина.

Skirtach V. Foucaultian strategies of subjectivation and ethical dimensions of the subject

On the basis of the investigation of the M. Foucault's philosophical inheritance it is shown that formation of the subject is caused, first of all, by the social practice, to which it is included. It is proved, that foucaultian strategy differs both from the conception of the transcendental subject and paradigm of the subjectivity as the psychological state. It is examined, that even at the beginning of his creative work Foucault does not fully exclude the subject but observes it as a point of the application of techniques, normative disciplines or as creative element, which is located on the border of the pathology. This investigation allows to answer the question about how the subject is established as the object of the cognition in different moments and institutional contexts. Individual is not independent, autonomic – that possesses wide characteristics – rational subject, but is the space where different discursive practices accomplish the work of creation of the senses. The strategy of the subjectivation denotes certain space which is created under the influence of the strength of the knowledge and power that act both from outside and inside. All this creates the subject in all its forms. The idea of the form of the power finds its embodiment in the strategy of the subjectivation which combines both forms of the public power and practice of the power over oneself. According to M. Foucault, there is outer and inner subjectivation. Outer subjectivation is total. A great while authenticity of the individual had been determined through the testimony of others and manifestation of one's connection to others; then authenticity begun to establish through the discourse, which individual was able or obliged to deliver about himself/herself. Effective techniques of the outer subjectivation are disciplinary ones. On one hand, discipline organises the mass of bodies by putting them in the good order, but, on the other hand, it individualises the body in the direction of the order, which is pre-established by the power. The described techniques of the power are revealed through the disciplinary time and space management. It is investigated, that in spite of the common involvement in mechanisms of the inner subjectivation a man may hope for inner subjectivation or/and the process of release thanks to revolution or philosophy.

Keywords: subject, subjection, power, knowledge, discipline.

References

1. Avtonomova, N. S. 1988, 'Konceptija cheloveka u pozdnego Foucault' ['The concept of man in the later Foucault'], in Avtonomova N. S., *Sovremennyy chelovek: celi, cennosti, idealy*, pp. 35–72, Moscow.
2. Vizgin, V. P. 1978, 'Arheologija znaniya Mishelja Fouka' ['Foucault's Archaeology of Knowledge'], in Vizgin V. P. *Priroda filosofskogo znaniya. Analiticheskaja filosofija i strukturalizm (kriticheskij analiz)*, Ch. III, pp. 180–213, Moscow.
3. Delez, G. 1998, 'Fuko M.' ['Foucault M.'], Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury.
4. Il'in, I. P. 1996, 'Mishel' Fouko – istorik bezumija, seksual'nosti i vlasti' ['Michel Foucault – historian of madness, sexuality, and power'], in Il'in I. P. *Poststrukturalizm. Dekonstruktivizm. Postmodernizm*, pp. 51–94, Moscow.
5. Mishel', D. V. 1999, 'Mishel' Fouko v strategijah subjektivacii: ot "Istorii bezumija" do "Zaboty o sebe": Materialy lekcionnykh kursov 1996 – 1998 godov' ['Michel Foucault in the strategies of subjectification, from "History of Madness" to "take care of yourself": Materials lectures 1996–1998'], Izd-vo Povolzhskogo

filiala Ros. ucheb. Centra publ, Saratov.

Fuko, M 1994, *'Slova i veshhi. Arheologija gumanitarnykh nauk'* [Order of Things. Archaeology Humanities], A-cad publ., Saint Petersburg.

Fuko, M 1996a, *'Arheologija znanija'* [Archaeology of knowledge], Nika-Centr publ., Kiev.

Fuko, M 1996b, *'Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznykh let'* [The will to truth beyond knowledge, power and sexuality. Work over the years], Kastal' publ., Moscow.

УДК 165.19+ 323

Fuko, M 1997, *'Istorija bezumija v klassicheskuju jepohu'* [History of Madness in the Classical era], Universitetskaja kniga, Saint Petersburg.

Fuko, M 1999, *'Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my'* [Discipline and Punish. The birth of the prison], Ad Marginem publ., Moscow.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

О. С. Токовенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ТА ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИМІРИ

Розглянуто трансцендентальний та еволюційний виміри політичної епістемології як сучасного напрямку політичної науки.

Ключові слова: політична епістемологія, трансцендентальна епістемологія, еволюційна епістемологія.

Одним із актуальних завдань подальшого розвитку того напрямку сучасної вітчизняної політичної науки, який фокусує увагу на теоретико-методологічному аналізі політичної реальності, є вдосконалення наукового інструментарію політичної епістемології. Зазначимо, що українськими дослідниками: Ю. Левенець, М. Кармазіна, В. Горбатенко, О. Салтовський, В. Денисенко, О. Бабкіна, С. Наумкіна, О. Чемшит, О. Третяк, В. Пашенко та іншими, останнім часом зроблено значний крок у політико-епістемологічних дослідженнях. Втім, аналіз політико-епістемологічної проблематики в її трансцендентальному та еволюційному вимірах, на нашу думку, потребує подальшого розвитку.

Тому метою цієї статті буде відповідь на питання: яким чином пов'язані трансцендентальний та еволюційний виміри політичної епістемології? Чи корелюються концептуальні апарати трансцендентальної та еволюційної епістемології з політико-епістемологічним дискурсом?

Витоки епістемологічної проблематики в її класичному вигляді слід шукати в кантівській інтерпретації когнітивних структур пізнавальної діяльності людини. Для Канта знання про реальність виникає із конструктивної взаємодії емпіричної (а posteriori) та неемпіричної (а priori) складових. Априорна складова знання про реальність складається із форм інтуїції (простір та час) і понять чистого інтелекту. При цьому Кант розглядає два етапи процесу – формування знання про реальність. На першому різноманітність чуттєвості синтезується априорними формами інтуїції. Синтез багатоманітності, проте, ще не продукує знання. Цей етап настає тільки тоді, коли інтуїція об'єднується за посередництвом понять у процедурі розуміння. Форми інтуїції та категорії розуму формують знання про реальність, тобто вони роблять можливим досвід. Дослідження експериментальних даних, пошуки закономірностей, відкриття законів – все це забезпечується когнітивною системою науковця. Жодний досвід не може існувати без когнітивних структур, ні навіть суперечити їм. Кант наполягає на тому, що форми інтуїції та категорії розуму є необхідними у подвійному розумінні: вони є необхідними для знання (тому що знання взагалі не існувало би без них) та є необхідно обґрунтованими (тому що будь-яке емпіричне знання доводить їх існування). Втім, когнітивні структури, незважаючи на необхідність знання, не можуть бути достатніми. Вони лише забезпечують структуру знання,

зміст якого наповнюється чуттєвими даними (Vollmer 1983, p. 186) [3, p.186].

Відкриття того, що існують когнітивні структури (форми інтуїції та категорії розумової діяльності) необхідні та суттєві для людського знання, є нетлінним внеском Канта в епістемологію. Проте після Канта проблема специфіки когнітивної структури пізнавальної діяльності не була знята. Питання було поставлено в такій площині: звідки виникає у людини априорна когнітивна структура пізнавальної діяльності? У межах кантіанської системи мислення це питання не було предметом дискусії. Але за її межами і особливо з позицій виникаючої еволюційної парадигми це питання поступово набирало актуальності.

Суттєвий внесок у переосмислення кантівських априорних форм пізнавальної діяльності вніс Поппер. Він вважав, що будь-яка гіпотеза, що започатковується дослідником, має пройти етап спостережень. У свою чергу, спостереження повинні пояснюватися за допомогою адаптованої структури пріоритетів, вірогідності, теорій. Якщо ці структури суттєві, тобто створили можливість для процедур пояснення, то в такому випадку вони є підставою для виходу за межі старих, усталених горизонтів інтелектуальних очікувань. Процес наукового пошуку призводить до того, що дослідник у підсумку приходить до підсвідомих, уроджених очікувань. У разі констатації зв'язку між очікуваннями та знанням ми маємо підстави робити висновок про існування «уродженого знання», яке, на думку Поппера, може бути не достовірним у кантівському розумінні, а, скоріше, психологічним або генетичним а priori. Прикладом подібного генетичного а priori, з яким людина народжується, є очікування знаходження безперервності, яке в значній мірі відповідає закону причинності, котрий, на думку Канта, є частиною людського менталітету та достовірним а priori.

Поппер вважає, що Кант усвідомлював існування межі між достовірними та психологічними аргіями, але не погоджується з його намаганням створити теорію, згідно з якою априорні закони нашого інтелекту є істинними і що ми з необхідністю досягаємо успіху, застосовуючи априорні закони до пізнання природи. Навпаки, стверджує Поппер, природа, як правило, успішно спростовує їх та примушує нас шукати нові шляхи пізнання. Зрозуміло, що відому попперівську теорію припущень та спростувань слід тлумачити як спробу дати альтернативне рішення кантівській теорії отримання знання. «Ми не пізнаємо,

– стверджує Поппер, – ми тільки припускаємо. Наші припущення керуються ненауковою та метафізичною вірою в існування законів. Використовуючи всі знаряддя логічного, математичного та інструментального арсеналу, ми намагаємося довести, що наші передчуття були помилковими для того, щоб замість них висунути нові, ще не спростовані передчуття, нові необачливі забобони» (Popper 1963, p. 278) [2, p. 278].

Вищесказане дає підстави для розуміння сутності політичної епістемології. Політична епістемологія є новітнім напрямом політичної науки, формування вихідних принципів, концептуального апарату якого відбувається у режимі теперішнього часу. Проте, зрозуміло, що розвиток цієї субдисципліни сучасних політологічних досліджень неможливо уявити без урахування тих теоретико-методологічних здобутків, які накопичено перш за все у класичній трансцендентальній епістемології, а також в еволюційній епістемології, яку в аспекті дослідження когнітивних структур пізнавальної діяльності слід розглядати як правонаступницю трансцендентальної епістемології, про що свідчить наведена вище аргументація щодо розвитку класиком еволюційної епістемології Поппером кантівського апріорізму.

Виходячи із пріоритетів трансцендентальної та еволюційної епістемології, завданням політичної епістемології є аналіз процедур отримання знання про політичну реальність політичним актором. Знання про політичну реальність є єдністю об'єктивних та суб'єктивних складових, що свідчить про наявність певної відповідності між політичною реальністю та її когнітивною реконструкцією політичним актором. Це не означає, що така відповідність завжди має місце. Проте в деяких випадках дійсно існують певні загальні риси, або ізоморфія між реальністю та її суб'єктивним відображенням. Когнітивна структура пізнавальної діяльності політичного актора не має за мету досягнення повної ізоморфії з політичною реальністю. Звідси стає зрозумілим, що когнітивний апарат адаптований лише до певної частини реальності. Один із провідних сучасних епістемологів Г. Воллмер визначає цей фрагмент реальності як «мезокосм» або «когнітивну нішу». «Наш мезокосм це частина реального світу, яку ми відображаємо у сприйнятті та дії» (Vollmer 1984, p. 87) [4, p. 87].

Якщо сприйняття політичної реальності обмежено «політичним мезокосмом», то виникає питання про механізм формування у політичного актора картини тієї частини політичної реальності, яку він опановує, тобто політичного мезокосму. Розуміння специфіки дії цього когнітивного механізму аналогічно процесу візуальної проекції на екран, яка зумовлена трьома чинниками: особливостями політичної реальності, конструктивними відмінностями екрана, на який здійснюється проекція та специфікою процесу проекції. Якщо присутні усі три компоненти, то з'являється можливість конструювання образу політичної реальності. Однак образ сконструйованої політичної реальності не може відповідати оригіналу, тобто самій реальності, у повному обсязі внаслідок впливу на цей процес чинників, зумовлених суб'єктивністю процесів здійснення проекції та дії конструктивних особливостей екрана. Саме цей образ сконструйованої політичної реальності або «проекційний екран», на якому формується картина політичної реальності, є предметом аналізу політичної епістемології.

У цьому контексті стають зрозумілими відмінності між політичною епістемологією та політичною когнітологією. Досить часто у науковій літературі не проводяться чіткі змістові межі між цими термінами, їх ототожнюють і використовують як синоніми. «Проекційна» модель конструювання політичної картини реальності дозволяє зрозуміти, що політична епістемологія зорієнтована на вивчення структури, конструктивних особливостей проекційного екрана, на якому відбувається формування політичної картини реальності з урахуванням як чинників безпосередньо політичної реальності (політичних фактів), так і особливостей впливу на цей процес когнітивного суб'єкта. Саме специфіка впливу на формування політичної картини реальності, пов'язана з суб'єктивними чинниками її формування, є предметом політичної когнітології. Іншими словами, політична епістемологія відповідає на питання: як формується політична картина реальності? Політична когнітологія зорієнтована на питання: які суб'єктивні чинники впливають на формування політичної картини реальності?

Вплив, який здійснила еволюційна епістемологія на становлення вихідних принципів та концептуального апарату політичної епістемології, стає зрозумілим завдяки ідеям одного із фундаторів еволюційної епістемології К. Лоренца. Він вважав, що когнітивну структуру пізнавальної діяльності слід розглядати як певну сукупність робочих гіпотез, які для індивідуальної свідомості або онтогенетично виглядають як аріоті, але з еволюційної точки зору вони є філогенетичними а posteriori.

На підставі його ідей можна стверджувати, що апріорні форми інтуїції та категорії розуміння слід розглядати, насамперед, як робочі гіпотези, які використовуються політичним актором у процесі оволодіння політичною реальністю. Під робочими гіпотезами слід розуміти все те, що складає сферу пізнавальної діяльності політичного актора. Можна погодитися з тим, що здатність розуміння політичної дійсності не містить у собі пояснення феноменів, але той факт, що ця здатність проєцирує для нас феномени у практичній формі на проекційний екран нашого політичного досвіду багато в чому зумовлений тим, що аріоті, або в термінології К. Лоренца, робочі апріорні гіпотези, сформульовані, опрацьовані та досліджені у процесі політико-культурної еволюції.

Прикладом апріорної робочої гіпотези, вважає К. Лоренц, є математичне знання. Він звертає увагу на те, що застосування до реальності найпростішої математичної рівності $2 + 2 = 4$ призводить до парадоксального висновку. Дійсно, два плюс два дорівнює чотири, але два яблука або атоми плюс два інших ніколи не дорівнює чотирьом іншим, тому що не існують однакові яблука, атоми тощо. У цьому розумінні рівність $2 + 2 = 4$, застосована до предметної реальності зовнішнього світу, має набагато меншу ступінь схожості з реальністю, ніж рівність два мільйони плюс два мільйони дорівнює чотирьом мільйонам, внаслідок нівелювання індивідуальних нетотожностей складених одиниць у випадку великих чисел.

К. Лоренц стверджує, що математичне знання як апріорну робочу гіпотезу, скоріше, слід розглядати як своєрідний орган, вкрай важливий для людського організму, що виникає внаслідок еволюції, функція якого полягає в кількісному визначенні предметів і процесів зовнішнього світу. Але в людській свідомості з математичним знанням, як, до речі, і з іншими

апріорними робочими гіпотезами, відбуваються дивні речі. «Механізм, чий видозберігаючий зміст первинно полягав у кількісному визначенні реально існуючих зовнішніх речей ... несподівано став претендувати на абсолютність та шепоче нам про чудову відсутність зовнішньої єдності, однак це відбувається тільки тоді, коли механізм працює на холостому ходу» (Lorenz 1982, р. 131) [1, р. 131].

Звернемо увагу на останню частину висловлювання К. Лоренца, яка багато в чому проливає світло на зміст його концепції. Він вважає, що кантівська трансцендентальна епістемологія орієнтована, насамперед, на дослідження того, як побудована система пізнавальної діяльності людини, особливостей її функціонування в ідеальних умовах. Висновки, зроблені Кантом, дійсно розкривають сутність цих питань і не погодитися з ними К. Лоренц не має підстав. Проте К. Лоренц вважає, що в епістемологічних дослідженнях необхідно розвивати напрям дослідження, започаткований Кантом. Насамперед дослідити систему пізнавальної діяльності людини, апіорні когнітивні структури не в ідеальних умовах або «працюючих на холостому ходу», а в умовах, коли система знаходиться в роботі, тобто зорієнтована на досягнення відповідних завдань стосовно зовнішнього середовища. Коли землерийна машина заглиблюється у землю, пила у деревину, теоретичні припущення у матеріал емпіричних фактів, тоді з'являються небажані побічні «шуми», що виникають внаслідок неминучої недосконалості будь-якої природної системи, яка знаходиться в розвитку. Ці «шуми» означають, що система опановує реальний світ. У цьому розумінні вони є тими дверима, через які річ-у-собі входить до світу феноменів, і тільки вони є справжнім об'єктом епістемічної діяльності людини.

Відповідно, об'єктом епістемічної діяльності політичного актора, його когнітивною «нішою», а в термінології К. Лоренца робочими «шумами», які виникають під час опанування політичним актором політичної реальності, стають матеріальний базис політичної культури, політичні комунікації, технології, системи політичної організації, політичне знання, політичні відносини тощо. У цьому розумінні «когнітивну нішу» політичної реальності, на яку спрямовані пізнавальні інтенції політичного актора, складають, по-перше, політичні артефакти, тобто матеріальні об'єкти, що є результатом політичної діяльності; по-друге, політичні соціофакти, тобто соціальні інститути та організації, що забезпечують структуру соціальної та політичної єдності, зберігають систему політичних відносин; по-третє, політичні ментифакти, тобто ментальні конструкції, що забезпечують політико-психологічну структуру політичної реальності та виконують інтелектуальні, естетичні, духовні функції у політичному житті суспільства.

Крім того, треба враховувати, що розуміння механізмів пізнання політичної реальності неможливе без усвідомлення того, що політична реальність включає у себе не тільки сукупність певних політичних інститутів, дій, фактів, відносин, але й емоційних, вольових, спонтанних вчинків, міфів, ритуалів тощо. Іншими словами, політична реальність має подвійну, тобто раціонально-ірраціональну природу. Тому політичний актор у процесі опанування політичної реальності повинен мати у своєму інструментарії як засоби раціональної рефлексії щодо політичних процесів, інститутів тощо, так і можливості тлумачення

ірраціональних складових політичної дійсності, таких як політичний міф, ритуал, символ тощо.

Зазначимо також, що К. Лоренц вперше пропонує при аналізі когнітивних процесів використовувати поняття пристосування або адаптації. При цьому він стверджує, що «реальна взаємодія між річчю-в-собі та специфічною апіорною формою її проявлення детермінована тим фактом, що феноменальна форма розвивається як адаптація до законів речі-в-собі... Подібна адаптація забезпечує нашому мисленню уроджену структурованість, яка значною мірою відповідає ступеню реальності зовнішнього світу» (Lorenz 1982, р. 124) [1, р. 124]. Тобто стверджується, що когнітивний апарат пізнавальної діяльності людини, по суті, є специфічним органом, або функцією органа; а рігори можна тлумачити як орган в тому розумінні, що когнітивний апарат, подібно будь-якому іншому органу, в процесі еволюції адаптується до зовнішнього середовища, в даному випадку – до речі-в-собі.

У цьому зв'язку політичну епістемологію в її еволюційному вимірі, або політико-еволюційну епістемологію слід тлумачити як синонім поняття «еволюційна політико-інформаційна теорія», предметом аналізу якої є розуміння закономірностей виникнення та розвитку когнітивних здібностей політичного актора. При цьому пізнання політичної реальності розглядається по аналогії з процедурами адаптування, що дозволяє політичному актору не тільки отримувати необхідну інформацію про політичну реальність, але й формувати засіб поведінки, адекватний умовам політичної дійсності.

Таким чином, вищенаведена аргументація дає підстави зробити такі висновки. По-перше, класична епістемологія у своєму розвитку пройшла шлях від трансцендентального до еволюційного стилів розуміння сутності когнітивного апарату пізнавальної діяльності людини. По-друге, політична епістемологія, як новітня субдисципліна політичної науки, чий концептуальний апарат все ще знаходиться у стані формування, повинна враховувати теоретико-методологічний евристичний потенціал, напрацьований у трансцендентальній та еволюційній епістемологіях, перш за все-ідеї про когнітивну нішу, апіорні робочі гіпотези, проєкційну модель конструювання реальності, політичну реальність як сукупність політичних артефактів, ментифактів, соціофактів, раціонально-ірраціональну природу політичної реальності, адаптаційну природу пізнавальної діяльності тощо.

Бібліографічні посилання

1. Lorenz K. Kant's doctrine of the a priori in the light of contemporary biology / K. Lorenz // Learning, development and culture. Essays in evolutionary epistemology / ed. by H. C. Plotkin. – N.Y. : J. Willey and sons Ltd, 1982. – P. 121–143.
2. Popper K. R. Conjectures and refutations / K. R. Popper. – L. : Rautledge and Kegan, 1963. – 212 p.
3. Vollmer, G. Kant and evolutionary epistemology / G. Vollmer // Epistemology and philosophy of scienc / ed. P. Weingarther and J. Czermack. – Vienna : Holder-Pichler-Tempsky, 1983 – P. 185–196.
4. Vollmer, G. Mesocosm and objective knowledge. On problems solved by evolutionary epistemology / G. Vollmer // Concepts and approaches in evolutionary epistemology / ed. by F. M. Wuketits. – Dordrecht : Reidel Publishing company, 1984. – P. 69–121.

Токовенко О. С. Политическая эпистемология: трансцендентальное и эволюционное измерения
Рассмотрены трансцендентальный и эволюционный

параметры политической эпистемологии как современного направления политической науки.

Ключевые слова: политическая эпистемология, трансцендентальная эпистемология, эволюционная эпистемология.

Tokovenko A. S. Political epistemology: a transcendent and evolutionary measurement

Transcendental and evolutionary dimensions of Political Epistemology as contemporary directions of Political Science are considered.

One of the current challenges in the further development of modern national political science that focuses on the theoretical and methodological analysis of the political reality is to improve the scientific tools of political epistemology.

The purpose of this article is to answer the questions: how transcendental and evolutionary dimensions of political epistemology are connected? Does transcendental and conceptual apparatus of evolutionary epistemology in political and epistemological discourse correlate?

Political epistemology is the newest trend of political science, the formation of the original principles, the conceptual apparatus which goes on in the present. However, it is clear that the development of this subdiscipline of modern political science research can not be imagined without those theoretical and methodological achievements that have accumulated, especially in classical transcendental epistemology and in evolutionary epistemology, which in terms of the study of cognitive structures cognitive activity should be considered as successor of transcendental epistemology.

Classical epistemology in its development has gone from a

transcendental to the evolutionary understanding of cognitive styles apparatus of cognitive activity. The political epistemology as the newest subdiscipline of political science which conceptual apparatus is still in a state of formation, should take into account the theoretical and methodological heuristic potential accumulated in the transcendental and evolutionary epistemology, especially the idea of cognitive niche, working priori hypotheses, projection model of reality construction, the political reality as a set of political artifacts, rational and irrational nature of political reality, adaptive nature of cognitive activity and more.

Keywords: political epistemology, transcendental epistemology, evolutionary epistemology.

References

Lorenz, K 1982, 'Kant's doctrine of the a priori in the light of contemporary biology'. *Learning, development and culture. Essays in evolutionary epistemology*. Ed. by H.C. Plotkin, New York, J. Wiley and sons Ltd., pp. 121–143.

Popper, KR 1963, 'Conjectures and refutations', London, Routledge and Kegan, 212 p.

Vollmer, G 1983, 'Kant and evolutionary epistemology', *Epistemology and philosophy of scienc*. Ed. P. Weingartner and J. Czermack, Vienna, Holder-Pichler-Tempsky, pp. 185–196.

Vollmer, G 1984, 'Mesocosm and objective knowledge. On problems solved by evolutionary epistemology', *Concepts and approaches in evolutionary epistemology*. Ed. By F.M. Wuketits, Dordrecht, D. Reidel Publishing company, pp. 69–121.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

УДК 161.2

Г. В. Ушаповська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Метою дослідження проблеми ідентифікації концепції критичного мислення є визначення положення концепції у сфері сучасного знання. Внаслідок проведеного аналізу визначено, що концепція критичного мислення продовжує розвиватися у декількох напрямках: логічному та освітньому. Виявлено, що в межах логічного напрямку проводиться дослідження формальних методів, які використовуються критичним мисленням для аналізу та інтерпретації природних міркувань. У межах освітнього напрямку проводяться дослідження щодо обґрунтування критичного мислення як самостійної дисципліни. Це свідчить про те, що проблема ідентифікації концепції критичного мислення полягає в її міждисциплінарному характері, що ускладнює вирішення, але залишає статус актуальної проблеми, розробки щодо її вирішення досі проводять. Використано системний підхід до аналізу головних положень концепції критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, логіка, критерії мислення, процедура прийняття рішень, освіта.

Становлення критичного мислення, як концепції, пройшло довгий шлях у розрізі історії логіко-філософської думки. Від Античності і до нашого часу, виникало питання щодо ідентифікації положення концепції критичного мислення у сфері науки та знання.

Термін «критичне мислення» був запроваджений засновником критичного раціоналізму К. Поппером і став ключовим у його філософії. Згідно із цим вченням, будь-який живий організм діє як той, що вирішує проблеми, враховуючи вплив навколишнього середовища, що впливає на підтвердження чи заперечення гіпотез, котрі розглядаються цим живим організмом. Як наслідок, не лише живий організм, але й знання, яким він володіє та яке зберігає, також має схильність до природної адаптації у навколишньому середовищі. Якщо перед організмом постає проблема – вона природно породжує спроби її вирішення за допомогою генерації та висунення пробних теорій. Пробні теорії піддаються критичній перевірці з метою усунення помилок. Як підкреслював К. Поппер, усі живі організми, надзвичайно активні в отриманні знання. У придбанні знання організми, можливо, навіть більш активні, ніж у придбанні їжі.

Але проблема постає у тому, що ідеального джерела

знання, яке можна було б знайти і на цьому зупинитися, не існує. Усі існуючі джерела здатні призвести до помилок. Через існування такої ймовірності, К. Поппер пропонує взагалі відмовитися від питання про джерело знання і замінити його питанням пошуку та усунення помилок. Будь-яке знання, згідно з К. Поппером, є людським знанням. Це знання не постає у чистому вигляді, воно наповнено нашими помилками, упередженнями, вірою та надією. І єдине, що залишається для людини – це здатність та можливість досягнення істинного знання саме через шлях пошуку та усунення помилок, який можливий завдяки критичній перевірці теорій та припущень. Людина може критикувати свої власні ідеї або ідеї інших людей. За будь-яким випадком, вихідною умовою пошуку істини є формулювання гіпотез і теорій у формі, доступній для критики. Ця необхідність вербалізації, переведення розумових конструктів у форму, яка дозволяла б говорити про їх аналіз, стала вихідною умовою сучасної концепції критичного мислення. У межах дії критичного мислення, ми здатні оцінити результати власних розумових процесів, тобто наскільки правильно ухвалене нами рішення чи наскільки вдало виконане поставлене завдання.

У культивуванні критичного мислення ні в якому разі не можна допустити помилку, яка може бути привнесена у сприйняття людиною самої себе і розділити вхідне знання на «чорне» і «біле», що також вносить певний деструктив до мислення. Сучасна людина у більшості своїх випадків керується не істинними роздумами, а соціальними рефлексами і емоціями. Для більшості побутових ситуацій ця обставина є відносно нешкідливою або неминучою. Але, якщо мова йде про панування деструктивних культів (що в умовах сучасної глобалізації має місце) – такі дії є неприйнятними для міркування людини. Із усвідомленням цієї загрози, протягом останніх десятиліть суспільство почало шукати методи та шляхи вирішення проблеми. Стало зрозумілим, що оскільки кожна людина приймає величезну кількість важливих рішень і є особою суспільною – природно, щоб саме суспільство потурбувалося про те, яким саме чином приймаються рішення. Здорове і добре інструментально задіяне системне мислення як масове культурне досягнення можливе і, безумовно, необхідне. Отже, саме критичне мислення виявилось тим типом мислення, яке дозволяє боротися із деструктивними кльотами, якими наповнене наше сучасне суспільство.

Але, як виявилось, концепція критичного мислення характеризується «гнучкістю» і може бути легко впроваджена до більшості не лише суспільних наук, але й економічних. Завдяки цій властивості, концепція почала активно поширюватися і набувати популярності серед усіх сфер науки і знання. Отримавши прихильників серед представників різних дисциплін, постало питання щодо ідентифікації концепції критичного мислення. Тобто, яке саме місце вона займе і чи може претендувати на самостійність, а не розглядатися лише як метод досягнення істинного знання в інших сферах науки. Наразі, дослідження щодо вирішення цієї проблеми можна знайти у доробках більшості представників логічних дисциплін та філософії освіти: зарубіжних дослідників Дж. Вотсон (J. Watson), Р. Арп (R. Arp), М. Селмон (M. Salmon), Б. Н. Мур (B. N. Moore), Р. Паркер (R. Parker), М. Ліпмен (M. Lipman) Дж. Дьюї (J. Dewey), Р. Пол (R. Paul), та вітчизняних: О. Тягло, Г. Соріна, В. Брюшинкін, О. Бутенко та інші.

Від початку, концепція критичного мислення набула поширення у Північній Америці, як метод реорганізації освітньої системи. Наприкінці ХХ ст. виникла потреба у випускниках вищих освітніх закладів, які б мали здатність критично мислити. Усвідомлення цієї проблеми постало на загальносуспільному рівні, коли визнали, що суспільство розвивається занадто швидкими темпами і потреба у людях, які здатні критично мислити, набула великих масштабів. Освіта, яка орієнтована на перспективу, має будуватися на основі двох взаємозалежних принципів: уміння швидко орієнтуватися у стрімко зростаючому потоці інформації і уміння аналізувати і застосовувати отриману інформацію. Незважаючи на очевидну для багатьох потребу у вищій освіті, лише в останні роки викладачі зайнялися розробкою навчальних програм з орієнтацією на вдосконалення розумових здібностей студентів. Важко уявити собі сферу життя, де здатність ясно мислити була б не потрібна. Однак лише деяким з нас коли-небудь пояснювали, як саме можна навчитися мислити більш продуктивно. Більшість вищих навчальних закладів й досі вимагають, щоб студенти вивчали, запам'ятовували, аналізували факти, вирішували завдання, але пояснити як саме це робити не можуть. Це сприяло тому, що

в більшості навчальних закладів Північної Америки та Європи з'явився новий освітній курс під назвою «Критичне мислення». Але, якщо для деяких західних навчальних закладів курс є обов'язковим, тоді для інших – він є частиною іншої дисципліни. І виникла проблема: чи розглядати критичне мислення як вже окрему дисципліну, чи лише у взаємозв'язку із іншими типами мислення? (Plotnikova 2009, p. 397) [4, с. 397].

Можливі відповіді на це важливе питання дає розуміння природи критичного мислення. У реальному навчально-педагогічному процесі до фундаменту критичного мислення закладено сучасну інтерпретацію класичної формальної логіки. Тим не менш критичне мислення у своїй цілісності є міждисциплінарним предметом, який враховує результати логіки і методології науки, риторики, теорії аргументації, еристики, теорії масових комунікацій та теорії прийняття рішення. Критичному мисленню, в цілому, властива практична орієнтація, що може бути інтерпретоване як форма практичної логіки, яка аналізує та інтерпретує логічні закони та положення крізь призму природних суджень (Moore & Parker 2011, p. 17) [3, с. 17]. У рамках критичного мислення проводиться аналіз міркувань не лише з боку логіки як науки, але і в окремих гуманітарних, соціально-політичних і природничих сферах з урахуванням суб'єктивного, особистісного фактора суб'єкта, який розмірковує, приділяючи увагу аналізу різних видів помилок у процесі міркування. Разом з тим одна з найважливіших особливостей критичного мислення полягає в тому, що воно вчить аналізу і конструюванню міркувань, отриманню знання незалежно від професійної сфери діяльності. У межах вивчення критичного мислення розглядаються такі питання: «як?», «коли?», «чому?».

У західній системі освіти почався своєрідний рух за критичне мислення. Його мета полягала у тому, що усі академічні дисципліни, які викладаються у вищих навчальних закладах, повинні бути перебудовані з орієнтацією на саморефлексивність. Критичне мислення виявилось цілком технологічною методологією, яка може бути впроваджена до різних сфер інтелектуальної діяльності людини (Plotnikova 2009, p. 399) [4, с. 399]. Разом з тим, як і будь-які інші сучасні міждисциплінарні науки, наприклад, екологія, біохімія та інші, критичне мислення стало цілком самостійною сферою знання і настільки ж самостійною навчальною дисципліною. Через це в західній системі освіти критичне мислення вивчається не лише студентами, які тільки поступили до вищого навчального закладу, але й професіоналами, що підвищують свою кваліфікацію у різних напрямках, у тому числі в галузі права та економіки, менеджменту і ділового адміністрування, державного і муніципального управління, соціології та політології, зв'язків з громадськістю та в інших сферах. Розмірковуючи щодо сучасних витоків критичного мислення в якості спеціальної навчальної дисципліни, слід зазначити, що історія її зародження невіддільна від історії становлення неформальної логіки. Більш того, межа між цими двома предметами має досить умовний характер. У межах освітньої програми вищих навчальних закладів впродовж багатьох років читався класичний курс з традиційною назвою «Логіка» або «Формальна логіка». Кардинальна зміна назв навчальних курсів усіх навчальних закладів завжди являє собою дуже складну проблему, тому простіше було змінити традиційну назву курсу «Формальна логіка» на інше «Неформальна логіка», ніж ввести принципово нове – «Критичне мислення» (Walton 2008, p. 34) [1, p. 34].

Логіка, за більш ніж дві з половиною тисячі років свого існування, неодноразово змінювала назви, зберігаючи основні елементи свого змісту. Враховуючи цю особливість, включення до навчального плану нових курсів з неформальною логікою мало на увазі майбутню модифікацію курсів з логіки. На практиці виявилось, що для критичного мислення та неформальної логіки характерні спільні риси: увага до міркувань, виражених у природній мові і використовуваних у публічному дискурсі. Якщо проаналізувати численні сучасні західні підручники, навчальні посібники з критичного мислення та неформальної логіки, то в них можна виявити як загальну для всіх частину викладення матеріалу, так і різного роду розділи, які варіюють від підручника до підручника. У деяких з них можна зустріти й звичайні теми з курсу формальної логіки, виклад логіки висловлювань і предикатів – це залежить від ставлення автора до формальної логіки, оцінки її ефективності при аналізі «природних» міркувань. Прикладом побідного розуміння характеристики критичного мислення є робота дослідника логіки М. Селмон «Вступ до логіки та критичного мислення». Робота особлива своєю характеристикою критичного мислення через аналіз та інтерпретацію основних законів та положень логіки як науки. Основна ідея роботи підтверджує вже висловлену у статті думку, що критичне мислення не просто включає, а обов'язково включає методи формальної логіки для аналізу природних міркувань, які позичені з різних сфер знання та повсякденного життя. Отже, особливість критичного мислення в якості навчальної дисципліни визначається орієнтацією логічних засобів аналізу на практичні додатки в конкретних гуманітарних, соціально-політичних і природничих сферах; із урахуванням суб'єктивного, особистісного фактора при проведенні різних рівнів аналізу. На жаль, у вітчизняній освітній практиці поки не склалася стійка традиція вивчення критичного мислення. Разом з тим спецкурс «Критичне мислення» вперше був прочитаний студентам філософського факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова ще в 1998 р.

Найбільш практично проявляється критичне мислення тоді, коли воно впроваджене у навчальний процес. Як вже неодноразово зазначалося, основна увага приділяється особливостям освітньої програми вищих навчальних закладів. Але наразі більшість розробок ведуться щодо навчальних програм у школах. Адже як раз шкільна освіта закладає той фундамент, який формує нашу здатність мислити критично. Про ідентифікацію критичного мислення як частини навчального процесу для школярів писав відомий професор та дослідник філософії для дітей М. Ліпмен. Він характеризував критичне мислення як майстерне, відповідальне мислення, що сприяє надійному судженню внаслідок того, що воно ґрунтується на критеріях та чутливе до контексту (Lipman 1991, р. 15) [2, р. 15]. Ним був запропонований певний перелік аспектів, на які спиралися його розробки методів освітніх програм для школярів:

1. Майстерність критичного мислення полягає в аналізі контексту, який дає доступ до інформації та методології. Воно спрямоване на пристосування практики до стандартів, які вже довели свою корисність у попередніх дослідженнях і до найбільш надійної інформації, з якої ці дослідження виводять свою релевантність і силу.

2. Критичне мислення передбачає чітку послідовність – надання доказів щодо прийнятих положень. У разі наявності неповної інформації, людина, яка мислить

критично, повинна проаналізувати надані положення, сформулювати необхідні аргументи і, у разі потреби, звернутися до фахівців за необхідним додатковим знанням, враховуючи їх судження під час висновку.

3. Критичне мислення приділяє значну увагу судженням, але не лише їх формі, але і сенсу, і контексту. Отже, воно спрямоване на творчу розумову діяльність, на саме мислення. Це важливо під час виникнення ситуації із необхідності порівняння різних типів міркування і визначення сили альтернатив.

4. Критичне мислення займається аналізом критеріїв мислення. Вони складають підставу оцінки факторів, істотних процесів аналізу і виражаються у нормах, канонах, регламентах, інструкціях до керівництва тощо. Критично мисляча людина повинна ясно уявляти структуру своєї аргументації. Міркування, які суттєві для конкретного дослідження, повинні бути доступними для аудиторії. Як правило, прикладні критерії проявляють центральні поняття і методи в одній сфері або в ряді сфер, відповідних проведеному дослідженню. Однак критерії не повинні абсолютизуватися – в ході використання критичного мислення вони можуть піддаватися сумніву, змінюватися або навіть замінюватися іншими.

5. Критичне мислення може бути використане як метод, звернений на власні міркування суб'єкта з метою їх виправлення та покращення. У межах цього правила людина піддає існуючій розумові процеси рефлексивному випробуванню, використовуючи істотні критерії та процедурні норми, завдяки яким міркування стає відкритим до критики і переоцінки.

6. Звернення до загальних критеріїв доповнюється чутливістю до контексту. Останнє вимагає, щоб використання критеріїв було перевірене на доречність і на можливість зміни в кожному конкретному випадку. Таким чином, людина із критичним мисленням застосовує критерії у зв'язку із контекстом їх використання.

Шість аспектів критичного мислення, за М. Ліпменом, які були наведені вище, слід розуміти у співвіднесенні з двома додатковими моментами: критичне мислення діалогічне, тобто має на увазі дискусії, в яких критерії висувуються, контексти аналізуються й обговорюються, а розумовий процес в цілому підлягає оцінці. Критичні дискусії, з точки зору М. Ліпмена, найкраще проявляються в дослідницькому співтоваристві, тобто в групі індивідумів, для яких керівним принципом є переконливість дослідження. Критично мисляча людина через діалог прагне до істини. Результат дослідження підлягає оцінці. Крім того, дослідницьке співтовариство і підтримує його раціональний діалог вимагаючи концентрації на меті проблеми, яка піддається дискусії, а не на особистостях. Формулювання такого роду аспектів критичного мислення вкрай важливі через те, що нам постійно нав'язують різного роду судження через медіа.

Але не лише такими критеріями виражається природа розуміння критичного мислення. Критичне мислення, як одна з важливих форм вираження інтелектуальної діяльності, є необхідною умовою процедури прийняття рішення. Особливо важливість критичного мислення процесу прийняття рішень проявляється тоді, коли мова йде про прийняття професійно вірних рішень. Значення критичного мислення в процесі прийняття рішень може бути простежено на основі аналізу текстів і ситуацій з різних галузей соціальної практики людини. Критичне мислення є умовою і в той же час результатом фундаментальної освіти. Як зазначає Г. Соріна, критичне мислення передбачає наявність навичок рефлексії

стосовно власної розумової діяльності, вміння працювати із поняттями, судженнями, висновками, питаннями, розвиток здатності до аналітичної діяльності, а також оцінку аналогічних можливостей в інших людей (Sorina 2003, p. 101) [5, с. 101].

Критичне мислення орієнтується на аналіз «природних» міркувань, не прагнучи підігнати їх під стандартні структури формальної логіки. Міркування, як вже зазначалося, аналізуються з урахуванням особливостей суб'єкта, який розмірковує та характеризується певною волею, цільовими настановами, освітнім і професійним рівнем і т. д. У свою чергу, прийняття рішення за своєю суттю є деяким результатом проведених міркувань, а тому завжди виявляється завершеним. На процедуру прийняття рішень мають серйозний вплив такі особисті фактори як володіння різними професійними якостями, переслідування різних цілей, різні інтереси і т. д. Критичне мислення пропонує враховувати всі ці якості під час процесу прийняття рішень, щоб мінімізувати їхній вплив.

Процес прийняття рішення – це певний вибір поміж декількох альтернатив. Будь-яке рішення є наслідком керуючої діяльності і процес прийняття рішення, у свою чергу, є процес появи цього наслідку. Управлінські рішення є останнім етапом завершення складного процесу, в межах якого описують ситуацію, формулюються та оцінюються прийнятність способів вирішення проблеми. Процес прийняття рішення, як і будь-яка дія, має свою структуру. Першим етапом прийняття рішення є етап усвідомлення і розуміння того, що рішення взагалі повинно бути прийняте. Потім слідує етап вироблення альтернативних варіантів, які можуть привести до досягнення поставлених цілей чи іншого бажаного результату прийнятого рішення. Як правило, кожна альтернатива має свої власні «за» і «проти». Завдання людини, що приймає рішення, наполягати на тому, щоб обрати найкраще можливе рішення із наявних варіантів. Визначення того, що є «кращим», вимагає спеціальної фази оцінки, під час якої «краще» частіше виявляється поняттям відносним – найкраще для кого? І за якими критеріями? Краще в найближчому майбутньому або у віддаленому майбутньому?

Щодо поняття критеріїв процедури прийняття рішення – допоміжним інструментом стає застосування критичних технік та методів, які детально описують процес оцінювання аргументів під час прийняття рішення. Відомий британський професор А. Фішер розробив детальні методи оцінювання процесів нашого міркування, які прямо пов'язані із прийняттям рішення. Одним із його інноваційних методів є метод «карти мислення». Поняття «карта мислення» – це перелік ключових питань, які необхідно задавати самому собі під час аналізу будь-яких тверджень. Коротка характеристика зводиться до того, що питання складаються з двох частин. Перша частина – це аналіз, який дає розуміння, про що йде мова і що стверджується. Друга частина – це оцінювання, яке дає можливість обрати між прийняттям істинності та прийнятності наведених аргументів чи ні. Наразі розробки процедури прийняття рішення нараховують численну кількість статей та підручників, які окремо присвячені цій проблемі. Але основною матою статті є визначення ідентифікації сучасної концепції критичного мислення, отже, можна впевнено стверджувати, що процедура прийняття рішень визначається як певний метод критичного мислення і виступає ще одним шляхом розвитку і використання знання з концепції критичного мислення.

Отже, після проведеного аналізу сучасного стану розробок досліджень з критичного мислення не можна прийти до однозначного висновку. На цей момент можна виокремити три шляхи ідентифікації та розвитку досліджень з критичного мислення. Перший шлях ідентифікації ґрунтується на дослідженнях зв'язку логіки як науки із критичним мисленням і аналізом та інтерпретацією основних законів та положень логіки крізь призму критичного мислення. Як виявилось, критичне мислення не можна відокремлювати від формальної логіки через те, що воно продовжує використовувати основні закони та положення для аналізу природних суджень. Отже, це питання залишається актуальним. Другий шлях – ідентифікація критичного мислення через процедуру прийняття рішення. Наразі це яскравий приклад практичного застосування критичного мислення. Процедура прийняття рішення перейшла у цілу теорію, в межах якої досі активно ведуться розробки. Цей спосіб використання знання з критичного мислення актуальний і перспективний у подальших дослідженнях. І третій шлях розвитку дослідження концепції критичного мислення ґрунтується на її впровадженні в освітній процес. Зараз ведуться дослідження залучення критичного мислення у сферу філософії освіти. Головна проблема, яка постає у розрізі філософії освіти та педагогіки – це затвердження критичного мислення як самостійної дисципліни. Згідно із проведеним аналізом проблеми ідентифікації концепції критичного мислення, можна зробити висновок, що критичне мислення ще й досі продовжує своє становлення як самостійна дисципліна і поки що зарано стверджувати щодо її остаточного місця у сфері науки і знання. Отже, ця проблема досі розробляється і є важливою для подальших досліджень з ідентифікації концепції критичного мислення.

Бібліографічні посилання

1. Walton D. N. Informal logic: a pragmatic approach (2nd ed.) / D. N. Walton. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2008. – 347 p.
2. Lipman M. The reflective model of educational practice / M. Lipman // Thinking in Education. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 1991. – P. 7–25.
3. Moore B. Critical Thinking / B. Moore, R. Parker. – New York : McGraw-Hill, 2011. – 576 p.
4. Плотникова Н. Ф. Критическое мышление и его формирование в высшем учебном заведении / Н. Ф. Плотникова // Образовательные технологии и общество (Educational technology and society). – К. : Казанский гос. технол. ун-т. – № 1, 2009. – С. 396–400.
5. Сорина Г. В. Критическое мышление: история и современный статус / Г. В. Сорина // Вестник Москов. ун-та. Сер. 7. Философия. – № 6. – 2003. – С. 97–110.

Ушаповская А. В. Проблемы идентификации концепции критического мышления

Целью исследования проблемы идентификации концепции критического мышления является определение положения концепции в сфере современного знания. В результате проведенного анализа определено, что концепция критического мышления продолжает развиваться в нескольких направлениях: логическом и образовательном. Обнаружено, что в рамках логического направления проводится исследование формальных методов, используемых критическим мышлением для анализа и интерпретации природных рассуждений. В рамках образовательного направления проводятся исследования по обоснованию критического мышления как самостоятельной дисциплины. Это приводит к выводу, что проблема идентификации концепции критического

мышления заключается в ее междисциплинарном характере, что затрудняет ее решение, но оставляет статус актуальной проблемы, разработки по решению которой до сих пор проводят. Использован системный подход к анализу основных положений концепции критического мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, логика, критерии мышления, процедура принятия решений, образование.

Ushchapovska A. V. The problem of identifying the concept of critical thinking

The purpose of the study the problem of identifying the concept of critical thinking is the definition of the concept in the field of contemporary knowledge. The analysis determined that the concept of critical thinking continues to develop in several directions: the logical and educational. Found that in the logical direction we study the formal methods which used by critical thinking to analyze and interpret the natural reasoning. Within the educational direction, there are researches to justify critical thinking as an independent discipline. Critical thinking skills requires a reflection in its own mental activity, and the ability to work with concepts, judgments, conclusions, questions, developing the capacity for analytical work, as well as evaluating others similar opportunities. As follows, critical thinking must involves methods of formal logic to have possibility to analyze natural reasoning which borrowed from different areas of knowledge and everyday life. Focusing on natural reasoning, critical thinking as an important form of expression of intellectual activity is essential in the process of decision making. Decision-making procedure is a practical demonstration of the usage of knowledge of critical thinking. The practical relevance of critical thinking proved important for the reorganization of the educational process. Due to this quality, the concept of critical thinking started to spread and gain popularity among all

УДК 101.9

Я. Р. Чайковський

Інститут комунікативних практик

О. М. Швець

Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ОДНОГО ВИДАННЯ: ВКЛАД СТАНІСЛАВА ЄДИНАКА В РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Впродовж XX ст. політична й ідеологічна ситуація не сприяла розвитку слов'янської філософії. Польський філософ С. Єдинак є одним з небагатьох сучасних філософів, наукове зацікавлення якого лежить у сфері філософії слов'янського світу. Його монографія «Філософія країн Центрально-Східної Європи» присвячена філософії слов'янського космізму, малознаним сторінкам східноєвропейської філософії, зокрема, української, російської, чеської, австрійської тощо.

Ключові слова: Станіслав Єдинак, слов'янська філософія, космізм, українська філософія, російська філософія, австрійська філософія.

Політичні маневреність, мода та економізація суспільства, що домінували в XX столітті і продовжують панувати і сьогодні, створили, на перший погляд, непереборне домінування традиційно західних підходів до філософії. Феноменологія, екзистенціалізм, аналітична філософія, постмодернізм і ніби «забутий» марксизм, заповнили традиційне академічне філософське середовище, практично витіснивши філософію слов'ян. Традиційно слов'янський анархізм і космізм, волонтаризм і крайній індивідуалізм у раціональній постаті став невід'ємною частиною сучасної західної філософії. Показовим прикладом цінності слов'янської філософії виступає сучасна дискусія про сутність свободи волі людини, що активно відбувається у філософському середовищі, зокрема в Сполучених Штатах Америки. Провідні американські і європейські філософи Д. Деннетт, Т. Харіс, Т. Кларк, Р. Дворкінс, А. Розенберг та ін. прагнуть переосмислити свободу волі людини, яка, на їхню думку, повинна базуватися на вже традиційному апіоричному її визнанні, а не принципах зовнішнього детермінізму. Філософське переосмислення

fields of science and knowledge. Having supporters among the various disciplines, the question arose as to identify the concept of critical thinking. That is exactly what it take place and can apply to independence, and stop being just as a method of achieving true knowledge in all fields of science and knowledge. This leads to the conclusion that the problem of identifying the concept of critical thinking lies in its multidisciplinary character, which leaves it unresolved, but makes topical. The article uses a systematic approach to the analysis of the basic principles of the concept of critical thinking.

Keywords: critical thinking, logic, criteria of thinking, decision-making procedure, education.

References

Lipman, M 1991, 'The reflective model of educational practice', *Thinking in Education*, Cambridge University Press, 7–25 p., Cambridge, New York.

Moore, B & Parker, R 2011, 'Critical Thinking', McGraw-Hill, New York.

Plotnikova, NF 2009, 'Kriticheskoe myshlenie i ego formirovanie v vysshem chebnom zavedenii' ['Critical thinking and its formation in higher chebnom institution']. *Obrazovatel'nye tehnologi i obshchestvo*, Kazanskij gosudarstvennyj tehnologicheskij universitet publ., №1, c. 396–400, Kyiv.

Sorina, GV 2003, 'Kriticheskoe myshlenie: istoriya i sovremennyy status' ['Critical Thinking: history and present status'] *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 7, Filosofija*, № 6, pp. 97–110.

Walton, DN 2008, 'Informal logic: a pragmatic approach (2nd ed.)', Cambridge University Press, Cambridge, New York.

Надійшла до редколегії 05.03.2013 р.

феномена свободи волі широко обговорювалось серед слов'янських філософів-космістів ще в першій половині XX ст. Космісти висували практично ті самі аргументи – природний еволюціонізм і зовнішній детермінізм.

Проте існують поодинокі сучасні філософи, які протягом років своєї творчої діяльності захоплювалися багатством слов'янської душі, що вміщує в собі анархічну свободу і глибинну повагу до людини, віру в Людину і Бога, відкритість і потаємність, що не властиві жодній іншій філософії у світі. На жаль, існує досить мало досліджень як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі феномена слов'янської філософії. Безперечно, можна віднайти багатотомні дослідження в кожній із слов'янських держав – Україні, Польщі, Росії, Чехії, Словаччині, Болгарії тощо. Але вони радше є добрим прикладом «містечкового» підходу до філософських досліджень, закладеного ще за радянських часів і великою мірою домінуючого до сьогоднішнього дня. У той час наукова спадщина великих слов'янських філософів Д. Чижевського, М. Шлимкевича, М. Шаповала, Т. Масарика, Д. Міхалчевського та ін. часто залишалася незнаною навіть для академічних середовищ.

Проте політична і ідеологічна ситуація середини ХХ століття не сприяла плідному симбіозу філософських світобачень. З одного боку, розвиток слов'янської філософії був якщо не зупинений, то, напевно, значно обмежений політичним домінуванням марксизму, а ті незначні паростки свіжих філософських ідей, що появлялися в тотальності наукового матеріалізму і емпіріокритицизму, часто залишалися непоміченими філософськими середовищами Заходу. З іншого – творчий доробок слов'янських філософів використовувався в політичних цілях. Слов'янська філософія ставала предметом маніпуляцій: до неї вкладалися не притаманні їй прагнення до створення єдиної держави, не властиві для неї ідеї марксизму чи політичного екстремізму. Хоча не можна заперечити існування крайніх екстреміських поглядів серед слов'ян, їх філософія радше не мала широкої підтримки, а використовувалася для політичних маніпуляцій чи реалізації імперських очікувань представниками різних держав.

Проте існують визначні постаті, які всупереч обставинам і моді залишалися вірними своєму походженню і протягом свого життя займалися вивченням, чи краще сказати, проникненням у глибини власної сутності, а через неї – у філософію слов'янства. Серед них, без сумніву, можна назвати визначного польського філософа Станіслава Єдинака.

С. Єдинак народився недалеко від Кракова. У 1958–1963 роках навчався на філософському факультеті Варшавського університету, де здобув ступінь магістра філософії. Під час навчання С. Єдинак мав щастя відвідувати авторський курс всесвітньо відомого польського вченого, представника львівсько-варшавської школи філософії Казимира Айдукевича, що, безперечно, вплинуло на філософські погляди і зацікавлення майбутнього філософа. Подальші наукові зацікавлення філософа були тісно пов'язані з вивченням історії етики. У 1968 році С. Єдинак захистив кандидатську (докторську) дисертацію на тему «Дискусія про натуралізм у метаетиці», а в 1978 році докторську (хабілітаційну) дисертацію на тему «Етика в Польщі у 1963–1918 роках». Як вважає сам автор, найціннішими його роботами є дебютна монографія «Етика стародавнього Сходу», в якій він представив свої зацікавлення східною філософією, а також «Етика в Польщі у 1963–1918 роках». С. Єдинак є одним із засновників Люблінської філософської школи. Багаторічна наукова і творча діяльність професора Єдинака пов'язана з Університетом Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. З молодих років особливою темою зацікавлення філософа була тематика філософії слов'янських країн. Інтелектуальна відвага і володіння всіма слов'янськими мовами дозволяли С. Єдинаку і в комуністичній Польщі реалізовувати свої наукові зацікавлення. Багаторічне вивчення, осмислення, пережиття цієї теми вилилося в концептуальне авторське опрацювання «Філософія країн Центрально-Східної Європи» (Jedynak, 2012) [5], що вийшло друком у 2012 році.

Метою статті є критичний аналіз поглядів польського філософа С. Єдинака на філософію слов'ян, представлених в монографії «Філософія країн Центрально-Східної Європи». У статті окреслено авторський підхід до філософії слов'ян, виділено його основні риси і специфіку.

В основі методології дослідження лежить історико-філософський та критичний аналізи слов'янської філософії.

Філософія країн Центрально-Східної Європи
С. Єдинака – поодиноким приклад величчя, неповторності, глибини і людяності, непомітної і часто просто забутої, слов'янської філософії. Негласний протест проти непам'яті самобутньої філософії червоною ниткою пронизав кожну сторінку оригінального за своїм підходом видання. С. Єдинак відкриває читачеві світ багатого і сміливого, нетрадиційного бачення світу слов'янських філософів, повертаючи із забуття великий пласт світової культури.

Структура роботи, вибрана автором, є своєрідним інтелектуальним лабіринтом, проходячи який, читач відвідує найпотемніші закутки слов'янської філософії, досягає розуміння її цілісності і глибини.

Дослідження С. Єдинака відкривається розділом, який має назву «Філософія космізму». Автор, в оригінальний спосіб, розмірковує над основоположною рисою східноєвропейської філософії – філософією космізму. Космізм – самобутній напрямок філософії, який виник у кінці ХІХ – початку ХХ ст., і вибудовував власне бачення світу, особливу інтерпретацію основних філософських проблем, починаючи від онтології, антропології, через власну теорію пізнання, філософію релігії, сформувавши оригінальну теорію суспільства, методологію освіти і виховання людини.

С. Єдинак критично осмислює одну з найменш досліджених гілок світової філософії, відділяючи її від ідеологічних нашарувань, яке отримала філософія космізму в СРСР і на Заході, показує особливості слов'янської самоідентифікації людини у світі.

Слід зазначити, що автор показує неоднорідність філософії космізму, тим самим заперечуючи усталену ще в 70-х рр. ХХ ст. ідею її цілісності. Космізм не слід вважати випадковим ексцентричним сплеском, формою політичного і соціального протесту російської філософії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Космізм, як показує С. Єдинак, – це радше рамкова ідея, чи навіть світогляд, який закладає основоположну єдину основу для різноманітних інтерпретацій і суджень. Автор стверджує, що «при докладнішому знайомстві можна виділити в ньому багато підходів, часто відмінних не лише в деталях. Це стосується не тільки Цюлковського, з одного боку, і М. Федорова – з іншого. Не надто віддалені від космізму езотерично-космологічна філософія Е. Блавацької чи М. Періха» (Jedynak 2012, р. 20) [5, с. 20].

С. Єдинак, аналізуючи основні напрямки філософії космізму, розглядає особливості філософських поглядів найвідоміших представників російського космізму, зокрема М. Федорова, В. Вернадського, В. Муравйова, О. Чижевського, М. Періха, М. Холодного. Різномпланова репрезентація представників російського космізму дозволяє авторові всесторонньо розглянути феномен російської філософії, показати глибину філософування космістів.

М. Федоров, один з засновників космізму, закладає філософсько-релігійне підґрунтя нового напрямку філософії. Як вдало показує проф. Єдинак, М. Федоров опрацьовує найважливіші аспекти космологічної філософії – переосмислення розуміння початку людства і людини, як інструменту виконання Божої волі. Філософ, будучи переконаним у тісному зв'язку між процесами, які проходять на землі і процесами у Всесвіті, Космосі, бачив необхідність активного пізнання не лише власної планети, але і необхідність активізувати пізнання Космосу, упорядкувати хаос, заселяти Всесвіт. Епістемологічний потенціал, закладений в людині, як вважав Федоров,

нерозкритий через її егоїзм. Людина, зосереджуючись на власній особі, втрачає здатність бачити Всесвіт. Ідея безмежного епістемологічного потенціалу людини, який може відкритися людству (*не конкретній людині зокрема!*), значно розширила поняття людської спільноти, і далеко вийшла поза традиційне поняття соціальної чи релігійної спільноти, яка побудована на традиційному європейському раціоналізмі й індивідуалізмі.

Логічним розвитком ідей М. Федорова стала революційна ідея еволюційного розвитку людства, запропонована і опрацьовувана В. Вернадським. С. Єдинак ознайомлює читача з космологічною концепцією еволюції життя на землі В. Вернадського, його теорією розвитку біосфери, її розвитком з інтенцією досягнення ноосфери. Біологічний натуралізм і еволюціонізм, який використаний Вернадським для опису розвитку людства на землі, не отримав достатньої підтримки і розуміння як поміж радянських філософів, так і на Заході. Лише в кінці ХХ ст. еволюційна теорія захопила філософію та інші соціальні науки, доказавши свою актуальність і непересічність підходу вченого.

Теорія еволюційного розвитку, закладеного в космізмі, змінює перспективу бачення, сприйняття і розуміння світу. Традиційні для західної філософії початку ХХ ст. індивідуальна, соціальна (політична) і «релігійна» перспективи були доповнені екологічним виміром. У світогляді С. Єдинака, як представника слов'янської філософії, важливе місце займають погляди прекурсора екологічної філософії знаменитого російського філософа О. Чижевського, який є засновником таких специфічних дисциплін як космобіологія, космоепідемологія, космічна екологія. Важливість цих дисциплін важко переоцінити в еру активного дослідження космосу. Життя, вважав Чижевський, – це значною мірою космічне явище, яке повстало дякуючи динамічній дії космосу на інерційні матеріали землі. Видатною заслугою Чижевського, як вказує С. Єдинак, «було передусім звернення уваги на дії космічних сил, насамперед Сонця, на динаміку життя і всієї соціосфери» (Jedynak 2012, р. 59) [5, с. 59]. Лінійний еволюціонізм В. Вернадського був доповнений принципом загального круговороту, циклічності еволюції, який у своєму зародженні має вже закладену причинність і закладені правильні цикли повторювальності. Принцип еволюції Чижевського фактично є основою сучасного глобального еволюціонізму.

Основоположні відмінності у розумінні глобальних світових процесів не могли не спричинити необхідність створення філософами-космістами не менш неординарної концепції людини і суспільства. Людський егоїзм, який вважався явною або прихованою, абсолютноною етичною і епістемологічною цінністю для західної філософської думки, у космістів інтерпретувався лише як недолік людської природи, який стоїть на перешкоді пізнанню і розумінню світу. Як вдало підкреслює Єдинак, на думку філософів-космістів, «людина ніби випала з належного їй місця в космосі, що обтяжило розуміння людської екзистенції. З цим пов'язані різні людські клопоти, страждання і взагалі вагомі небезпеки» (Jedynak 2012, р. 20) [5, с. 20].

Автор показує генезу розвитку і становлення концепції «наної» людини в російській філософії космізму. Її джерела – у християнській філософії Федорова. Основоположна характеристика людини – це її прагнення до людської спільноти і реалізації спільної справи людства. В основі філософії «спільної справи» закладено ідею родичівства. Розвиток людства

неможливий без зв'язку між поколіннями, кожне з яких пам'ятає і поважає своїх предків, вивчає і цінує їх досягнення. Дуже важливою складовою частиною філософської концепції Федорова є культ предків, який, на його думку, закладений у засадах християнства, але «християнства, звільненого від нальоту індивідуалізму і егоїзму» (Jedynak 2012, р. 30) [5, с. 30]. «Спільна справа» повинна бути скерована на переформування світу і зміни, чи точніше, осягнення природи людини і людства.

Як підкреслює С. Єдинак, християнський (релігійний) антропологізм отримав свій розвиток у концепціях людини і спільноти В. Вернадського. Відкидаючи релігійну оболонку, містицизм, фантастичність і певну наївність ідей «спільної справи», він залишає концепцію еволюції поколінь, безсмертя людського роду, бережне ставлення до людини і природи, віру в безмежні властивості людського розуму, моральної відповідальності при використанні науково-технічного прогресу.

Вернадський вважав, що розвиток людини є результатом довготривалого натурального процесу. Проте людський розум надає людині можливість вийти за традиційну біологічну еволюцію і змінити спосіб впливу на світ. Одночасно він вказує на неможливість існування людини поза природним середовищем, незважаючи на його сучасну відмінність від решти природного світу. Концепція аутотрофізму людини Вернадського, як еволюції розуму людини в природі, закладає основи позарационального і позарелігійного мислення людини (Jedynak 2007) [3].

Польський філософ своєрідним розвитком концепції людини Федорова і Вернадського вважає релігійну філософію М. Реріха, яка є оригінальним синтезом російської релігійної філософії і філософії релігії Сходу. Єдинак відзначає специфіку окреслення і розуміння Реріхом поняття «культура» та її тотальний планетарний зміст (Jedynak 2006) [2]. У рамках його філософії культура наділена функцією об'єднання людства, так як є зосередженням всіх вищих багатств людини, і одночасно є її серцем, що активізує до життя. Категорія культури у Реріха тісно пов'язана з поняттям Красоти. Красота виникає внаслідок боротьби і перемоги порядку над хаосом, є земною і позаземною гармонією.

С. Єдинак відкриває соціально-філософський вимір російського космізму. Зокрема, знайомить читача з творчим доробком філософа, письменника, публіциста і політика Валер'яна Муравйова, який мало відомий навіть у Росії і на пострадянському просторі. Особливу увагу автор приділяє поглядам Муравйова на більшовизм і деякі аспекти філософії політики. Розквіт творчої діяльності Валер'яна Муравйова припав на тяжкі для Росії 20-ті роки ХХ ст. Прагнучи інтегруватися в молоду радянську державу, симпатії Муравйова все одно залишалися на боці релігійної філософії, в середовищі якої він вчився і ріс.

Особливість російського космізму, що яскраво показано монографією, в тому, що він є своєрідним симбіозом наукового і «ненаукового» мислення. Якщо бути точнішим, він відображає природність людського мислення, яке містить у собі як наукові, так і ненаукові елементи і які не можуть бути штучно розділені. Космісти виходять з ідеї цілісності мислення людини, людства, людини і природи, Землі, Космосу, Всесвіту, що, без сумніву, впливає на ставлення людини до суспільства, природи в глобальних і космічних масштабах. На думку космістів, основою повного об'єднання людства не

можуть стати політичні, економічні чи ідеологічні виміри, так як вони створені людиною. Об'єднання повинно наступити на основі екологічних і етичних мотивів, які є частиною внутрішньої природи людини.

Значним вкладом С. Єдинака є відкриття маловідомого, а значить недооціненого багатого світу української філософії. Дмитро Чижевський, Микола Шлемкевич, Микита Шаповал – видатні постаті української соціальної філософії. Їх єднає велич і забуття. Наперекір обставинам, які змушували їх відректися від власної ідентичності, філософи вибрали шлях вірності власним переконанням. Ціною цього стало політично вмотивоване ігнорування їх наукового і творчого доробку як в Україні, так і за кордоном. До сьогодня філософські та політичні погляди Д. Чижевського, М. Шлемкевича, М. Шаповала часто залишаються невідомими. Проф. Єдинак повертає їх із забуття, віддаючи належну шану філософам і ознайомлюючи читача з їх непересічним доробком.

Філософські погляди українських філософів, зрештою як й інших слов'янських мислителів Центральної Європи, мають яскраво виражене націоналістичне спрямування. Без сумніву, соціальне середовище кінця XIX – початку XX століття визначало необхідність підсумувати доробок нації, підкреслити його особливості і відмінності. Проблема нації виступає основоположною і у філософіях Д. Чижевського, М. Шлемкевича, М. Шаповала. Як показує Єдинак, ці українські філософи не вибирають традиційний шлях крайнього інтегрального націоналізму, сформованого на основі ідеологічних гасел (Jedynak 2009) [4], і не слідує за прикладом М. Міхновського і Д. Донцова. Завдання, які вони ставили перед собою, були значно складнішими. Засобами наукового пізнання вивчити і описати націю, як філософську категорію, і лише тоді окреслити особливості українців як нації. Ознайомлення з філософськими поглядами Д. Чижевського, М. Шлемкевича, М. Шаповала, які представлені у «Філософії країн ...», дає можливість заглибитися до світу альтернативного бачення соціально-філософських проблем, що до сьогодняшнього дня залишаються актуальними.

Автор монографії не обмежується проблемами російського космізму і українського націоналізму. С. Єдинак показує значимість і взаємовпливи австрійської школи філософії і філософії слов'ян Центрально-Східної Європи.

Оригінальним і, безперечно, вдалим підходом автора є висвітлення австрійської філософії посеред слов'янських авторів. Традиційно вважається, що австрійська філософія спричинила домінуючий вплив на філософію Центральної та Східної Європи. У Віденському університеті навчалися або мали близькі контакти більшість найвідоміших філософів з Чехії, Словаччини, Болгарії тощо. С. Єдинак не зупиняється на традиційному ствердженні. Його авторська розвідка показує симетричний вплив філософії слов'ян на австрійську філософію (Jedynak 2004) [1]. Автор вперше розкриває вплив слов'янської філософії на германську традицію. Багаторічне співіснування в рамках однієї імперії не могло не вплинути на особливості формування і функціонування австрійської філософії. Безперечно, корисними і цікавими для дослідника будуть авторські розвідки малознаних проблеми чеської, словацької і болгарської філософії.

Монографія «Філософія країн Центрально-Східної Європи» відкриває багато нових імен, які були забуті

і загублені в часі. Автор використовує оригінальну методологію аспектного підходу, розставляючи важливі акценти. Це дозволяє вдумливому читачеві відкрити безмежний і оригінальний світ слов'янської філософії, про існування якої так мало відомо. Такий підхід дає можливість у досить невеликій за обсягом книзі висвітлити неймовірно широке коло проблем філософії країн Центрально-Східної Європи.

Особливістю і безперечним достоїнством книги є представлення автором особистих історій – біографій філософів, які виступають своєрідним зв'язком між філософом і його часом. Це створює цілісність, єдність філософської думки і історичної епохи, в якій вона зародилася. Автор монографії не лише аналізує і інтерпретує філософію слов'ян, а представляє читачеві чудову можливість ознайомитися безпосередньо з оригінальними текстами філософів. Вдало підібрані тексти створюють єдину концепцію слов'янської філософії. Ідея хрестоматійності є дуже значимою в умовах малодоступності першоджерел. Такий підхід до слов'янської філософії, де кожне речення містить широке коло нових ідей, вимагає від читача інтелектуальної відваги до їх осмислення.

Філософія слов'ян представлена в авторській монографії С. Єдинака заставляє інакше поглянути на слов'янську філософію як на філософію своєрідного індивідуалізму, який шукає персональної розмови зі світом, Богом та людиною. Вона не потребує посередника, а залишає людину сам-на-сам, тим самим даючи можливість найглибшого проникнення в найпотаємніші структури людської сутності.

Бібліографічні посилання

1. Jedynak S. Mykoła Szlemkewycz – uczeń Mortiza Schlicka / S. Jedynak. – Sofia, 2004. – S. 87–94.
2. Jedynak S. Filozofia kultury w ujęciu Mikołaja Rericha / S. Jedynak / Kowalewska M., Poczuć R. & Kuźnierz B. (eds.) Wyjaśnić i rozumieć: księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kuderowiczowi. – Białystok, 2006. – S. 297–306.
3. Jedynak S. Kosmizm W. I. Wiernadskiego. Człowiek w kulturze. / S. Jedynak. – Warszawa : Wyd. Katedry Filozofii WSFiZ, 2007. – S. 164–175.
4. Jedynak S. Dmytro Czyżewski o rozwoju filozofii i ukraińskim charakterze narodowym. / S. Jedynak / Toruński Przegląd Filozoficzny. – № 9. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe UMK, 2009. – S. 37–43.
5. Jedynak S. Filozofia krajów Europy Środkowo-Wschodniej / S. Jedynak. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2012. – 150 s.

Чайковский Я. Р., Шве́ц О. Н. История философии одного издания: вклад Станислава Едынака в развитие исследования славянской философии.

На протяжении XX ст. политическая и идеологическая ситуация не способствовала развитию славянской философии. Польский философ С. Едынак является одним из немногих современных философов, научный интерес которого лежит в сфере философии славянского мира. Его монография «Философия стран Центрально-Восточной Европы» посвящена философии славянского космизма, малоизвестным страницам восточноевропейской философии, в т. ч. украинской, русской, чешской, австрийской и др.

Ключевые слова: Станислав Едынак, славянская философия, космизм, украинская философия, русская философия, австрийская философия.

Chaykovskyy Y., Shvets O. History of philosophy of an issue: Stanislav Jedynak's contribution to development of slavonic philosophy studies.

Political flexibility, fashion and economization of society, which were dominating in the 20th century and keep on prevailing today, have generated seemingly invincible dominating of traditional Western approach to philosophy.

Polish philosopher S. Jedynak is one of the few modern philosophers, and his scientific interests lie in the sphere of the Slavonic world.

The purpose of the research is to provide critical analysis of the Polish philosopher S. Jedynak's views of the Slavonic philosophy, represented in the monograph «Philosophy of the Central Eastern Europe countries». The article outlines the author's recession to the Slavonic philosophy, points out its main features, describes the peculiarities of the author's approach to the Slavonic philosophy.

The methodology of the study is based on the historical-philosophic and critical analysis of the Slavonic philosophy.

His monograph «Philosophy of the Central Eastern Europe countries» is dedicated to the philosophy of Slavonic cosmism (K. Tsiolkovsky, N. Fedorov, V. Vernadsky, V. Muravyev et al.), the little known pages of the Eastern European philosophy, including those of Ukraine (D. Chyzhevskyy, M. Shlemkevych, M. Shapoval), Russia (G. Shpet), Czech, Austria, etc.

The Slavonic anarchism and cosmism, voluntarism and extreme individualism of the rational being have traditionally become an integral part of the modern Western philosophy. Modern discussion about the essence of the human free will, which is vividly flowing in the philosophic environment, is an illustrative example of the importance of the Slavonic philosophy.

The book «Philosophy of the Central Eastern Europe countries»
УДК 1:316.3:141.131

countries» reveals many new names, which were forgotten and lost in time. The author uses original methodology of aspect approach, arranging the important accents. It allows thoughtful reader to discover unlimited and original world of the Slavonic philosophy, which is so much unknown. Such approach gives an opportunity to highlight an incredibly wide circle of philosophic problems in the countries of the Central and Eastern Europe in a relatively small volume.

Keywords: Stanisław Jedynak, slavic philosophy, cosmism, Ukrainian philosophy, Russian philosophy, Austrian philosophy.

References

Jedynak, S 2004, 'Mykōla Szlemkewycz – uczeń Mortiza Schlicka', Sofia, pp. 87–94.

Jedynak, S 2006, 'Filozofia kultury w ujęciu Mikołaja Rebera' In: Kowalewska, M., Poczobut, R. & Kuźnierz, B. (eds.) *Wyjaśnić i rozumieć: księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kuderowiczowi*, Białystok.

Jedynak, S 2007, 'Kosmizm W. I. Wiernadskiego', *Człowiek w kulturze*, Warszawa

Jedynak, S 2009, 'Dmytro Czyżewski o rozwoju filozofii i ukraińskim charakterze narodowym'. *Toruński Przegląd Filozoficzny*, pp. 37–43.

Jedynak, S 2012, 'Filozofia krajów Europy Środkowo-Wschodniej', Lublin, Wydawnictwo UMCS.

Надійшла до редколегії 05.03.2013 р.

М. Шильман

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

ФИГУРЫ ИСКЛЮЧЕНИЯ В ПЛАТОНОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Политический проект Платона дифференцирует социальные измерения и подчиняет устройство идеального полиса обеспечению безопасности выдающихся натур, служащих залогом реализации благой жизни. Для решения этой задачи фигура философа осмысливается как «включаемое исключение»: она вынужденно исключается из общего пространства соревнований, центрируя социальную структуру для последующего принудительного включения в нее на правах эксцентрированного элемента контроля и управления.

Ключевые слова: включаемое исключение, состязание, управление, политика, социальная структура, Платон, государство, эксцентрика.

Массированное философское диагностирование отношений власти и жизни маркирует переход к постсовременному мышлению, в значительной степени отмеченному, спровоцированному и активированному биополитической концепцией М. Фуко. Реакцией на возникновение нового понятийного поля стали анализ Ж. Делезом форм и аспектов биополитики в контексте «обществ контроля», критика А. Негри «капиталистической власти» и серия (активно переводящихся в последнее время на русский язык) работ Дж. Агамбена, посвященных проблеме захватывающей жизнь власти, которая анализируется в терминах «включающего исключения» и «чрезвычайного положения». Предлагаемая им генеалогия амбивалентных, по своей природе властных фигур, делающая самые дальние отсылки к формулам римского права, оставляет без должного внимания первые социально-политические проекты, в частности – специфическую конфигурацию «идеального государства» Платона. Однако именно в платоновской модели политического устройства разрабатывается, на наш взгляд, одна из первых технологий «исключения исключительного» и «включения исключенного».

Активно дискутируемая сегодня тема возможности и параметров «грядущего сообщества» является, безусловно, настоящим моментом долгой социально-философской предыстории, что может свидетельствовать

об актуальности данного исследования социальной конституции фигур исключения, участвующих в строении «идеального государства» Платона. С оглядкой на указанный исследовательский контекст, в качестве цели данной статьи выступает анализ той «исключительности», которая, внося известные коррективы в традиционную для древнегреческого общества социальную состязательность, становится одной из отправных точек платоновского политического проекта. Следование означенной выше цели обуславливает и постановку конкретных задач, в число которых входит выявление в отношении различных социальных номинаций системных процедур исключения и включения, использующихся Платоном для задания параметров благой жизни и пределов социального порядка. Несмотря на то, что указание на степень разработанности данной проблемы косвенно сопряжено с необходимостью делать неявную отсылку к практически бесконечному множеству исследований социальных аспектов платоновской философии, в качестве ближайших значимых следует отметить работы Дж. Агамбена, М. Фуко, Ж.-Л. Нанси, Ж. Деррида, И. Протопоповой, В. Прокопенко и другие. Что же касается предлагаемого исследования, то его научная новизна состоит в понимании и определении моделируемого Платоном идеального полиса как устройства искомого социального посредством симметричных процедур исключения/включения эксцентричного.

Поскольку греческий полис являл должное социальное устройство, воспроизводство, утверждение и демонстрация степени его совершенства представляли собой «состязание за добродетель» (Ф. Ницше), подразумевающее необходимость всем и каждому орудовать в поле самоуправления, самовластия и самообеспечения – во имя совокупного человеческого/политического блага. Усилия априори уравненных перед судом высших сил индивидов, направленные на достижение благой жизни, генерировались, суммировались и возбуждались в состязаниях, которые включали своих участников в единый процесс акцентирования природного порядка и стяжания порядка социального. С оглядкой на Гераклита подобного рода божественные состязания мыслились как воплощающееся в мире тотальное противоборство сил, производящее правильные разделения между людьми, в том числе производя свободных, рабов и полубогов. Анализируя эту модель, Ж. Деррида отмечает следующий момент: многообразие мира порождается двумя основополагающими действиями, выражающими «экономия бытия» – сложением и вычитанием или, что то же, собиранием и рассеиванием (Derrida 1991, p. 88) [4, с. 88]. В данном случае и «логос» (собирающе-складывание), и «полемос» (война-противоборство) могут быть прочитаны как, соответственно, центристская сила притяжения и центробежная сила растяжения. При этом в качестве все-состязания выступает сама «тяжба», игра сил (на)тяжения, которая и задает протяженность сущего¹, и служит естественным основанием социальной протяженности полиса.

В таком ракурсе становится ясно, что бытие-тяжба выступает основанием социального бытия-состязания, представляющего собой жизненную необходимость всему, что обладает силой, непрерывно мериться (силами), тягаться друг с другом «порядку ради» на протяжении/в продолжение всей жизни, тем самым и упорядочивая-измеряя тянущуюся жизнь, и соразмеряя-сопрягая ее с жизнью других индивидов, обладающих той же силовой природой. Подобное соревнование не может быть в тягость его участникам (ибо неучастие в стяжании порядка равносильно привнесению хаоса), но ограничивает их число некой стоящей на страже принципа равенства «мерой силы».

Очевидно, что неустранимые неравенства, делающие принципиально невозможным равноправное соревнование, вызывают необходимость строить в системе всеобщей состязательности сопредельную систему исключений. Если верить Аэцию, природное равенство-соучастие мужского и женского начал позволяло Пармениду утверждать, что даже «...между женщинами и (их) мужьями происходит состязание...» (Aetius 1999, p. 449) [1, с. 449] – но в него, разумеется, включались лишь представители среднего (детородного) возраста. Неравенство возрастов, равно как зависимость семейного или финансового плана, также делает свободное состязание невозможным: по свидетельству Ямвлиха, «...пифагорейцы исключали борьбу (agon) и соперничество из дружбы... хотя бы из дружбы с отцом и вообще со всеми старшими, равно как и с благодетелями...» (Iamblichus 2002, p. 230) [10, с. 230]. Аристотель отказывает в состязании «нечеловеческому»,

как заведомо неравному человеческому, – из него исключен «...тот, кто в силу своей природы... живет вне государства, – либо недоразвитое в нравственном смысле существо, либо сверхчеловек» (Aristotle 1983, p. 378) [2, с. 378]. Кроме того, в государстве из состязания фактически исключаются «свободные от повинностей» и «перешедшие предельный возраст» – речь идет о «...детях, не достигших совершеннолетия... и старцах, освобожденных от исполнения гражданских обязанностей» (Ibid., p. 378) [2, с. 378]. Таким образом, традиционное социальное устройство полиса, отсылая-возвращая к «равенству» и «мере», задавало тот «режим соперничества свободных людей» (Ж. Делез), в котором, любого рода несоразмерности, исключались из равномерности-порядка как неравносильные. В этом качестве выступали предельные интенсивности, представленные «насилием» (варвары и рабы), «бессилием» (дети и старики) и «всесилием» (боги и герои). Они котировались как неумеренности-неизмеримости, т. е. как силы, которые по своему роду и/или аргументу таковы, что состязаться с ними невозможно. Эти не имеющие соперников силы не могли содействовать (действовать сообща), т. е. мериться, участвовать в образовании искомой равнодействующей, общественного уравнивания.

В формате подобной политики противовесов и сдерживания балансирование в «средней точке» (социальная умеренность-примиренность) и препятствовало гегемонии (в верхнем пределе – тирании), и удерживало демократию (в нижнем пределе – анархию). Прагматическая верность мере-средине требовала устранения всякой вносящей дисбаланс исключительности как «немерного», неусредняемого элемента, т. е., по сути, всякого, кто, чрезмерно отличаясь от всех остальных, являл собой (недопустимый) предел состязательности. Насильственное – во благо полиса – исключение из сферы «публичной политики» выливалось, по словам Ф. Ницше, в принципиальное неприятие лучшего и питало практику остракизма, согласно которой «...выдающихся единиц отстраняют, чтобы снова пробудилось соревнование сил...» (Nietzsche 2000) [12]. В первую очередь, как замечает Г. Гегель, под удар попадали «...любимцы Сократа, люди, одаренные гениальными природными способностями...», поскольку именно в виду наличия последних «...их считали в их отечестве изменниками и врагами своих сограждан (Алкивиад) или притеснителями и тиранами государства» (Hegel 1994, p. 62) [9, с. 62]. Именно неспособность среднего сравни(ва)ться (тем более – сравняться) с исключительным, т. е. фактическое бессилие перед превосходящей силой, диктовала условия и механизмы выведения «превосходного» (т. е. нивелирования превосходства) из самого понятия (социального) порядка.

Не будет преувеличением утверждать, что приговор Сократу, по существу, вынесла в свое время пифия – афинский суд лишь привел его в исполнение с некоторой задержкой. Причем, осужден и казнен был не «изобретатель морали» (Гегель), но «софист Сократ» (Эсхин) – ничем с точки зрения обладания превосходными качествами не отличающийся от «философа Протагора», которого в свое время постигла та же участь. Стоящий на страже блага-равенства негласный запрет на явление превосходства, понимаемое как причина неупорядка, не сортировал особое меньшинство, но отводил потенциальную угрозу от среднего большинства. По свидетельству Диогена Лаэртского, недовольство

1 О связи между греческим городом (в том числе и городом Платона) и однородной геометрической протяженностью упоминает Ж. Делез с отсылкой к Ж.-П. Вернану (Deleuze 2010, p. 656) [3, с. 656].

со стороны рядовых сограждан Сократ вызывал неукоснительно – «так как в спорах он был сильнее, то нередко его колотили...» (Diogenes Laertius 1986, p. 99) [6, с. 99] – однако осилить его не было по плечу никому. В конце концов, в качестве «симметричного ответа», наимудрейшему Сократу определили в соперники наисильнейшего (смерть) – как бы для того, чтобы он на своей шкуре испытал всю гамму оскорбленных человеческих чувств.

Ответом на цинизм «сильного предложения», сделанного Сократу от лица фактически бессильного большинства сограждан, становится социальный проект-демарш Платона, который подчеркивает старый принцип безразличного равенства новым принципом различающей справедливости. Последний ложится в основание такого государственного порядка, где (пред) заданная дифференциация социальных измерений исключает необходимость мериться-состязаться всем со всеми. Тем самым, по замыслу Платона, возникает формат предохранения благородства и умственного превосходства от «человеческого убожества», т. е. от какого бы то ни было уравнивания, усреднения или умеренности со стороны тех, кто, не будучи выдающейся натурой, «...никогда не станет добродетельным» (Plato 1994, p. 345) [15, с. 345].

Прагматик Платон не мог не видеть, что и софистическое «перераспределение власти» (тяжба-сутяжничество), и сократическое «перераспределение мудрости» (тяжба-рассуждение) имеют сходный по своей обиде результат – «средний человек» чувствует себя переспоренным/оспоренным. Столкновение с выдающимся спорщиком не оставляет ему никаких шансов на победу даже в будущем, ибо неоспоримость собеседника обезоруживает. Собственно «неоспоримость» и выступает в роли той всепревосходящей силы, которая по причине своей принципиальной «неумеренности» оказывается несоразмерной ничему, кроме «беспорного». Такая сила требует для себя некой исключительной «особой меры»; она может быть либо 1) приговорена к высшей мере порицания-непризнания, либо 2) оговорена в качестве того, что в высшей мере восхваляется-признается. Именно первого варианта – с оглядкой на печальный опыт «странного человека» Сократа, который, по словам Т. Гомперца, «...честному гражданину должен был казаться праздным вором и вместе богохульствующим умником...» (Gomperz 1999, p. 85) [8, с. 85] – Платон решительно избегает. Моделируя идеальное государство как социальный порядок, в котором исключительные усилия философа ни под каким углом зрения не могут котируются ни как насилие-аморальность, ни как бессилие-безумие, Платон трактует «философскую блажь» как подобие всеисилия, богоугодный героизм. Как замечает М. Фуко, Платон хочет установить политический режим города, отличающийся заведомой согласованностью процедур отправления власти и практики говорения правды, т.е. получить (в свое распоряжение) поле деятельности, где «...все опасности, все двусмысленности, все присущие игре *paigēsia* угрозы оказались разрешены» (Foucault 2011, p. 206) [7, с. 206].

Упраздняя архаическую «все-состязательность», замысел Платона останавливает привычный круговорот социальных ролей – пресекая свободную игру неконцентрированных сил стремления и избегания, и сконцентрировав их по должностованию (природе-виду) вокруг однозначно установленного неоспариваемого

центра. «Внешняя среда» насилие-аморальности в этой диаграмме оказывается за (понятийными и физическими) пределами государства, вне упорядоченности и протяженности и представляет собой некую «алогичную» сферу. Первый круг порядка задается и обусловливается простейшими состязаниями демоса, которые в зрелищном и эмоциональном плане аналогичны софистическому словопроению – в них принимают участие все, кому страстное искусство спорить свойственно от рождения. Эти люди спариваются друг с другом по природе, отспаривая (вытягивая) друг у друга те или иные чувственно различимые блага и, по определению Платона, «...думают, что они не состояются в споре, а рассуждают. Происходит это из-за того, что они не умеют рассматривать предмет, о котором идет речь, различая его по видам. Придравшись к словам, они выискивают противоречие в том, что сказал собеседник, и начинают не беседовать, а состязаться в споре» (Plato 1994, p. 454) [15, с. 454]. Второй круг порядка образуют «стражи», «участники величайшего состязания» (Ibid., pp. 404–405) [15, с. 404–405], в прямые обязанности которых входит не спор, но беседа-рассуждение, т. е. совместное стяжание общего блага. Соответственно, стражи спариваются не в природном чувственном «споре полов», но рассудительно. Что же касается места философов, то в этой структуре они оккупируют выключенный из общего расклада центр и дистанцируются от какого-либо порядка-рода состязаний, поскольку созерцание истины исключает как двойственность созерцаемого, так и расхождение во мнениях по его поводу. Другими словами, они воплощают максимум «логичности», представляя собой не подобию, но сам логос.

Детально параметризованное Платоном социальное устройство являет собой эшелонированную систему безопасности или коллективного предохранения, в которой уровень «гарантий личной неприкосновенности» для каждого вида граждан обуславливается степенью их «превосходности». Иерархическая фиксация социальных этажей призвана если не свести на нет, то хотя бы нивелировать обиды любого толка, а потому несет двойную функцию. Она работает а) «снизу вверх» – как защита, предохраняя от неприятия превосходящих по силе со стороны тех, кто им неровня (заведомо слабее) и б) «сверху вниз» – как опека-воспитание, гарантируя приятие процедур управления. Разумеется, и максимально защищенным, и совершенно безобидным элементом системы оказывается причастный бесспорному благу (спаренный с Истиной) *Неоспоримый* (философ) – он выступает в качестве той исключительной/исключенной фигуры, которая не может ни нанести обиду кому-либо, ни быть кем-либо обижена. Поскольку состязание, по мысли Платона, есть используемая во благо разновидность «приобретающего искусства» (Plato 1993, p. 219) [14, с. 219], которым «надлежит пользоваться по справедливости» (Plato 1990, p. 502) [13, с. 502], философ исключен из него как тот, кому (уже больше) нечего приобрести, т.е. как не испытывающий в чем-либо / какого-либо недостатка-нужды в силу полноты-добродетельности своего естества. Вся эта конструкция в целом, включая горизонтальное равенство и вертикальное неравенство номинаций, утверждает тот тип порядка, где краеугольное исключение «благородной натуры» предшествует правилу «натурализации блага» или, точнее, общие правила включения в режим благой жизни подчинены адресному исключению ее носителей из числа ее приобретателей.

Устанавливая конкретные границы идеального полиса, Платон прописывает «внутренние» принципы должного порядка по контрасту с «внешними» примерами существующего беспорядка и вынужден включать запредельную сферу благой жизни и «окружающую среду» жизни несправедливой в единую структуру (социального) бытия. В этой структуре противоположные крайности – область света, отведенная философам, и область теней, отведенная варварам – окаймляют находящиеся в среднем положении смежные области рассудка и веры, т. е., собственно, все пространство искусства состязания/приобретения. Другими словами, обе крайности оказываются, по сути, выключенными из размеренной социальной игры и не подлежат ее правилам: уподобляющиеся – по причине своей безнравственности, совершенствующиеся – как причиняющие добрые нравы.

Сходная диспозиция вырисовывается и в исследовании И. Протопоповой: поэтическое безрассудство, изгоняемое Платоном за пределы государства, в паре со сверхразумной поэзией, помещаемой в его центр, образует полюса, между которыми «растягивается» собственно социальное устройство. Поэзия, по словам Платона, «...обладает способностью портить даже настоящих людей, разве что очень немногие составят исключение...» (Plato 1994, p. 402) [15, с. 402], представляет собой чистое подражание запредельным теням (квинтэссенция неподлинного) – она не имеет оправдания, а потому «беззащитна». Напротив, поэзия как «идеальный мимесис» – «...то, что находится в собственной душе, которая так или иначе «подражает» запредельному «образцу» (Protopopova 2010, p. 100) [17, с. 100] (средоточие подлинности) – «защищена» и оправдывается фигурой философа. В данном случае философ как поэт без обмана (говорящий по Истине) выступает в качестве *Неподражаемого* (самого Логоса). Он не только принадлежит к вышеупомянутому «составу исключения»¹, но отмечает центр системы, функционирование которой подразумевает вытеснение за свои пределы неумеренных, т.е. неправильных или, точнее, неуправляемых подражателей.

Амбивалентность подобного центрального (рас) положения в задаваемой (социальной) конструкции очевидна и предельно четко сформулирована Ж. Деррида для классического осмысления структуры: «...центр, который по определению единственен, составляет в структуре как раз то, что, структурой управляя, от структурности ускользает...», т. е. не включенный в структуру центр находится «...и в структуре, и вне ее» (Derrida 2000, p. 353) [5, с. 353]. Философ, помещаемый посредством процедуры исключения в центр государственного устройства на правах статично пребывающей фигуры, знающей лишь свое (законное) место, может управлять полисом лишь номинально, без знания дела. Подобно исключенному из самой возможности благой жизни варвару, философ-наместник в случае своей «социальной неподвижности» оказывается фактически исключенным из действий по конкретной актуализации истинного блага – будучи чисто «логическими» сущностями, они оба оказываются в некоем нефункциональном «заструктурье».

1 В «Государстве» можно обнаружить формируемый Платоном «состав исключения» – конфигурацию «идеальной натуры». Такого рода (неробкий) человек «...редко рождается среди людей – только как исключение» [491b], он должен получить в виде исключения «божественное воспитание» [492e], он исключительно устойчив к порче, которую вызывает поэзия [605c].

Предвосхищая подобный эффект выпадения «обездвиженного» философа из жизни, Платон, говоря словами Фуко, «...понимает, что быть лишь философом, ... то есть тем, кто говорит, каким должно быть идеальное государство, – значит быть не более чем *logos'om*» и для осуществления реальной политики блага «...философ не может быть только *logos'om*» (Foucault 2011, p. 230) [7, с. 230]. Он вполне отдает себе отчет в том, что устремленные ввысь души естественным образом «... не хотят заниматься человеческими делами...» (Plato 1994, p. 298) [15, с. 298], а потому следует не ждаться от философа сознательности революционера², но принудить его к управлению пещерой даже вопреки его «...нежелания спуститься снова к тем узникам...» (Ibid., p. 301) [15, с. 301]. Поскольку в идеальном государстве та прямота, с которой действует и говорит философ, (больше) не связана с риском для жизни, выдающиеся люди должны предоставить себя «в пользование» закону-логосу, который «...включает (курсив наш. – М. Ш.) в государство не для того, чтобы предоставить им возможность уклоняться куда кто хочет...» (Ibid.) [15]. Очевидно, что в любом случае «заправилой» есть и остается Логос, чья правящая сила (закон) осуществляет (ис)правление, используя *Неуклонного* (философа) – и оглашающего правила (говорящего), и применяющего(ся) как правило (действующего), и – «как правило» – фактически управляющего социальным порядком.

Местоположение философа в искомом общественном устройстве задается Платоном одновременно в двух измерениях. Расположенный неизменно (неподвижно) в безопасном для жизни центре *de jure* – исключенный из все-состязания, неровня прочим, он должен находиться (двигаться) во всех остальных точках полиса *de facto* – включаясь в управление, выравнивая «неровности». Познавшие свет принудительно отправляются к теням для того, чтобы принять участие в их жизни; как предписывает Платон, каждый из них в свой черед должен «...спускаться в обитель прочих людей и привыкать созерцать темные стороны жизни» (Ibid.) [15]. Но независимо от того, как их там примут, философ везде уместен, гарантированно остается жив и услышан, а дело его и беспронимно, и устраивается наяву. Философ принадлежит социальной структуре, курсируя в ней, т.е. повсюду представляя-являя (собой) ее центр; в то же время не принадлежит ей, сохраняя свое центральное положение, где бы он ни находился. Можно сказать, что философ «носит» центр в себе и, обнаруживая его по месту (действиями и речами), заставляет тех, к кому он обращается, усомниться в центральности каких бы то ни было (привычных/традиционных) подобий истинного центра. Таким образом, философ в каждой точке приложения своих усилий определяет *эксцентриситет* конкретного социального устройства – диагностирует и констатирует степень его фактического отклонения от образца-идеала.

Слишком велик соблазн предположить, что исподволь своим социально-политическим проектом Платон перспективно «воскрешает» и/или ретроспективно

2 В «мифе о пещере» допускается, что, памятуя свое прошлое, бывший узник, конечно, «...пожалует своих друзей», но то, что он, как уже освободившийся, «...сильнейшим образом желал бы...», заключается в том, чтобы «...не разделять представлений узников и не жить так, как они...» [516cd]. И Платон, верно, не согласился бы с С. Жижекком в том, что «...освобожденный узник, несомненно, захотел бы (курсив наш – М. Ш.) вернуться в пещеру и освободить остальных своих товарищей по несчастью...» (Žižek 2008, p. 134) [18, с. 134].

«спасает» Сократа – прописывая параметры «нового Элизия»¹, он создает ему все условия для «райской жизни». Как замечает В. Прокопенко, «...уклончивое воздержание от политики не спасло Сократа от вторжения политики в его жизнь...» (Prokopenko 2012, p. 169) [16, с. 169]; получив этот урок, Платон «перекраивает» с прицелом на будущее социальный формат так, чтобы повторение «дела Сократа» было невозможно. Идеальное государство – в отличие от «Островов блаженных» – не рассчитано на то, чтобы душа пребывала в счастливом бездействии и беспамятстве, но гарантирует «спасение души» как от порчи под влиянием несправедливости, так и от досрочного лишения тела. Только в нем предоставлена возможность философу, выглядящему в глазах невежд-спорщиков чересчур эксцентричным, неуклонно и даже «невоздержанно» вести свою политику: без опаски перемещаться по городу, вступать в разговоры с кем угодно и обладать неоспоримой властью, дающей право на неучастие в состязаниях и судилищах демоса.

В каком-то смысле Платон, действительно, видит свой полис как рукотворный остров – ограниченный от всех прочих исключительный (блаженный) социальный порядок, о технологии устройства которого можно сделать определенные выводы. Конструкция идеального государства опирается на спаренные друг с другом в едином циркулярном порядке эксцентричные фигуры исключения – неподражаемого неоспоримого законника и уклоняющегося спорщика-подражателя. Первый вынужденно (согласно обстоятельствам и перипетиям реальной жизни) исключается из государства тотального равенства, но принудительно (по закону-логосу) включается в государство дифференцирующей справедливости. Второй вынужденно (как по природе существующий) включен в государство, но подлежит принудительному (насилованному) исключению из политического пространства. При этом исковая благая жизнь про(из)водитися деятельностью² «вынужденно исключенных» / «принудительно включаемых», обеспечивающих центростремительное «собираение» целого во избежание его центробежного «рассеивания» со стороны «вынужденно включенных» / «принудительно исключаемых». И централизованное социальное как процедурное бытие возникает заключенным в пределах, символизированных этими полярными исключениями.

Бібліографічні посилання

1. Маковельский А. Досократики / А. Маковельский. – Мн. : Харвест, 1999. – 784 с.

1 Думается, Платон неслучайно упоминает «Острова блаженных» в 7-й главе «Государства» (519с) в преамбуле к речи о необходимости принуждения философов к управлению полисом. Рассказ об «Островах блаженных» и их законах во времена Крона он вкладывает также в уста Сократа в «Горгии» (523ab). Примечательно также, что территорией «Законов» служит Крит, связанный по легенде с именем Зевса, спасшегося от Крона и впоследствии победившего его, а отсылающая к «Государству» Сицилия упоминается у Климента Александрийского как место упокоения Крона.

2 Деятельность по достижению-установлению благой жизни есть философское сотрудничество, дружеская «деятельность общения», формой которой, как отмечает Г. Мелихов, служит беседа – «...если беседующим удастся эксцентризовать себя» (Melikhov 2012) [11]. От нее отлична «деятельность разобщения»: ее обычной формой служит спор, где каждый «(вы/ис)ходит из себя», крайняя относится к «действию истребительной войны» (Ф. Ницше). Однако и дружба-беседа, и война-спор с точки зрения меры-середины суть формы эксцентричного (поведения), т.е. другого по отношению к среднему.

2. Аристотель Политика / Аристотель // Сочинения: в 4-х т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644

3. Делез Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гваттари. – М. : У-Фактория, Астрель, 2010. – 895 с.

4. Деррида Ж. Московские лекции – 1990 / Ж. Деррида. – Свердловск : УрО АН СССР, 1991. – 89 с.

5. Деррида Ж. Структура, Знак и Игра в Дискурсе гуманитарных наук / Жак Деррида / Письмо и различие. – М. : Академический проект, 2000. – С. 352–367.

6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / пер. с древнегр. М. Л. Гаспарова. – М. : Изд-во «Мысль», 1986. – 576 с.

7. Фуко М. Управление собой и другими. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1982–1983 уч. году / пер. с фр. А. В. Дьяков. – СПб. : Наука, 2011. – 432 с.

8. Гомперц Т. Греческие мыслители / Теодор Гомперц. – СПб. : Алетейя, 1999. – 872 с.

9. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии / Г. В. Ф. Гегель. – Кн.2. – СПб. : Наука, 1994. – 423 с.

10. Ямвлих. О Пифагоровой жизни / пер. с древнегр. И. Ю. Мельниковой. – М. : Алетейя, 2002. – 192 с.

11. Мелихов Г. В. Субъект философствования: знаки со-бытия с другим [Электронный ресурс] / Г. В. Мелихов. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/MelikhovGV.doc> (1 марта 2013 г.)

12. Ницше Ф. Гомеровское соревнование [Электронный ресурс] / Фридрих Ницше. – Режим доступа : <http://www.nietzsche.ru/works/other/gomer-competition/> (1 марта 2013 г.)

13. Платон Горгий / Платон : сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 477–574.

14. Платон Тезет. / Платон : сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 192–274.

15. Платон Республика / Платон : сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 79–420.

16. Прокопенко В. В. Философская пайдейя и Платоновский вопрос / В. Прокопенко. – Х. : Монограф, 2012. – 322 с.

17. Протопопова И. «Государство» Платона – идеальный мимесис? / И. Протопопова // Logos. – 2010. – № 4(77). – С. 89–100.

18. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С. Жижек. – М. : Из-во «Европа», 2008. – 516 с.

Шильман М. Фігури виключення у Платонівській державі

Політичний проект Платона диференціює соціальні виміри і підпорядковує устрій ідеального поліса забезпеченню безпеки видатних натур, які є запорукою реалізації благого життя. Для вирішення цього завдання фігура філософа осмислюється як «включений виняток»: вона вимушено вилучається із загального простору змагання, центруючи соціальну структуру для подальшого примусового включення до неї на правах ексцентрованого елемента контролю та управління.

Ключові слова: включений виняток, змагання, управління, політика, соціальна структура, Платон, держава, ексцентрика.

Shilman M. Figures of exception in Plato's state

The political project of Plato withdraws the principle of social equivalence of citizens and establish a new social order on the principle of differential justice. This innovation subordinates the order of ideal city for aims of secure and protect the lives of outstanding persons, who are the guarantors of the realization of state of the blessed life. To resolve this problem the philosopher must be compelled excepted from the general social contests – as exceeding the ordinary man an intellectual who has excellent qualities and abilities. By this procedure of exception philosopher assigns self the central point of social structure and this displacement transforms him into a figure, which is indisputable, inimitable and harmless for fellow citizens. But this state of exception seduces of philosopher to evade their

duties of the ruler in the state. In addition, the fixed position of the ruler does not allow him to really moralize the common people. So arises need for compulsory «reversive» inclusion a philosopher into the sphere of political activity.

This inclusion is thought of Plato as forcing of enlightened philosophers to recognition all aspects and dark sides of real human life. The duality of the procedure of exception-inclusion shows the ambivalent nature the place and status of philosophy in a fair social order. The philosopher de jure is located in the center of a safe and static life, but de facto he must be everytime in the everyones focal points of public city life for generate the ecstatic rule actions.

Thus, question of belonging of the philosopher to the social structure in complex can not be answered unequivocally. Philosophers are included in the affairs of the city-state on-site in response to social changes and variations; at the same time they are invariably stay in central exclusive position, that is offside. This (dis- / com-)position may be interpreted and understood as condition «being-expected» / «becoming-included». This ecstatic condition neutralizes the insults from the eccentric behavior of the philosopher, because his activity identifies the eccentricity of nonstatic social system and should cause to the true social equilibrium. In other words, the philosopher is a measure of deviation, because he diagnoses and states the degree of deviation of actual society from the ideal state.

Keywords: social order, contest, rule, inclusion, deviation, state of exception, eccentricity, social structure, Plato.

References

- Aetius, 1999, 'in Pre-Socratics', translated by Makovelskij A., Harvest, Minsk.
- Aristotle, 1983, 'Politics', in *Aristotles Collected Works*, Vol.4, translated by Dovatur, A., Mysl, Moscow, pp. 375–644.
- Deleuze, J & Guattari, F 2010, 'A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia', translated by Svirskii J., Astrel, Moscow.

Derrida, J 1991, 'Moscow lectures', Academy of Sciences of the USSR, Sverdlovsk.

Derrida, J 2000, 'Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences', in *Pismo i Razlichie*, translated by Lapickij V., Akademicheskij proekt, Saint Petersburg, pp. 352–367.

Diogenes Laertius, 1986, 'Lives and Opinions of Eminent Philosophers', translated by Gasparov M., Mysl, Moscow.

Foucault, M 2011, 'The Government of Self and Others', translated by Djakov A.V., Nauka, Saint Petersburg.

Gomperz, T 1999, 'Greek Thinkers', translated by Zhukovskij, D., Gertzkyk, E., Aletheia, Saint Petersburg.

Hegel, G 1994, 'Lectures on the History of Philosophy II', translated by Stolpner, B. Nauka, Saint Petersburg.

Iamblichus, 2002, 'On the Pythagorean Way of Life', translated by Melnikova I. J., Aletheia, Saint Petersburg.

Melikhov, GV 2012, 'The subject of philosophy: the signs of co-existence with other', available at: <<http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/MelikhovGV.doc>> (accessed 1 March 2013)

Nietzsche, F 2000, 'Homer's Contest', available at: <<http://www.nietzsche.ru/works/other/gomer-competition/>> (accessed 1 March 2013)

Plato, 1990, 'Gorgias', in *Plato's Collected Works*, Vol.1, translated by Markish S.P., Mysl, Moscow, pp. 477–574.

Plato, 1993, 'Teetet', in *Plato's Collected Works*, Vol.3, translated by Vasilieva T.V., Moscow, pp. 192–274.

Plato, 1994, 'Republic', in *Plato's Collected Works*, Vol.3, translated by Egunov A.N., Moscow, pp. 79–420.

Prokopenko, VV 2012, 'Philosophical Paideia and Platonic Question', Monograph, Kharkiv.

Protopopova, I 2010, 'Plato's "Republic" – perfect mimesis?', *Logos*, No. 4(77), pp. 89–100.

Žižek, S 2008, 'In the Parallax View', translated by Smirnov A. and others, Evropa, Moscow.

Надійшла до редколегії 04.03.2013 р.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 352.07

В. П. Березинський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФУНКЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ХОДІ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Розкрито функції територіальних громад, які сприяють політичній самоорганізації населення. Виокремлено функції територіальних громад: внутрішні та зовнішні об'єктні (політична, економічна, соціальна, культурна, екологічна), такі, що притаманні виключно або переважно суб'єктам місцевого самоврядування (територіальним громадам, їхнім представницьким органам).

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, функції територіальної громади, взаємовідносини територіальної громади з органами місцевого самоврядування, взаємовідносини територіальної громади з органами самоорганізації населення.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Місцеве самоврядування є важливим засобом включення населення в сучасні демократичні процеси. Воно виховує почуття відповідальності і громадянськості та покликане відігравати для демократії таку саму роль, що й початкові школи для науки; громадські інститути відкривають народові шлях до свободи й навчають його послуговуватися тією свободою, втішатися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, однак справжнього духу свободи вона так і не набуде. Скороминущі пристрасті, хвилинні інтереси, випадкові обставини можуть тільки створити видимість незалежності, але деспотизм, загнаний усередину громадського організму, рано чи пізно знову з'явиться на поверхні.

Поглиблений розвиток демократичних процесів передбачає чітке закріплення політико-правового статусу територіальних громад як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Це прямо пов'язане зі становленням і розвитком функцій територіальної громади та її повноважень, які закріплюються в законодавстві й у соціальній практиці. Це надзвичайно важливо під час дослідження процесів політичної самоорганізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціональний аспект територіальних громад активно досліджувався такими вітчизняними авторами, як М. О. Баймуратов, В. І. Борденюк, І. П. Бутко, М. П. Воронов, Р. К. Давидов, Н. К. Ісаєва, В. М. Кампо, О. О. Карлов, А. А. Коваленко, М. І. Корнієнко, П. М. Любченко, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, М. О. Пухтинський, Н. І. Руда, О. Ф. Фрицький та ін.

Останнім часом функції територіальних громад потрапили в поле зору західних політологів. Зокрема, можна виділити праці А. Веттер (Vetter 2007) [10], яка досліджувала демократичний потенціал місцевої політики в західноєвропейських країнах; Д. Карамані (Caramani 2008) [5], який здійснив порівняльне дослідження функцій територіальних співтовариств; С. Сассена (Sassen 2008) [8], який прослідкував еволюцію функцій територіальних громад від Середньовіччя до сьогодення; П. Сомервілла (Somerville 2011) [9], який розкрив теоретичний і практичний аспект політичних функцій територіального самоврядування; Б. Д'юїнана (Duignan 2012) [6], який розглядав функції локальних структур політичних систем.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є розкриття функцій територіальних громад, які сприяють політичній самоорганізації населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Функції територіальних громад являють собою основні напрямки діяльності цих соціальних спільнот щодо реалізації права громадян на участь у місцевому самоврядуванні,

які виражають волю й інтереси місцевих жителів і забезпечують здійснення ними взаємовідносин з державою, її органами, органами місцевого самоврядування (Batanov 1998, p. 19), [4, с. 19]. Функції територіальних громад зумовлені природою локальної демократії, її принципами, цілями і завданнями, реалізувати які прагне місцеве самоврядування.

Центральним питанням у дослідженні функцій територіальних громад є питання про їх класифікацію (поділ, групування, систематизацію). Однак успішне рішення цього питання можливе лише за умови виявлення будь-яких об'єктивних критеріїв, що слугуватимуть відправним пунктом класифікації. Такими критеріями є визнання об'єктивного характеру комплексу завдань, що постають перед місцевим самоврядуванням. Класифікація функцій територіальних громад пов'язана з предметною характеристикою їхньої діяльності, тобто з тим, на які групи суспільних відносин вона впливає.

Досліджуючи функції територіальних колективів, І. В. Видрін відносить до них такі:

- 1) інтегративну, яка полягає у зміцненні міжособистісних зв'язків, об'єднанні зусиль людей в інтересах усіх і кожного;
- 2) соціального контролю за діяльністю і поведінкою членів колективу, яка не повинна цілком регламентувати поведінку конкретної особи;
- 3) виробничу, яка слугує цілям задоволення повсякденних потреб і потреб членів територіального колективу;
- 4) виховну, пов'язану з формуванням політичної свідомості й активності членів колективу;
- 5) політичну, покликану, з одного боку, представляти різні інтереси населення за місцем проживання, а з іншого – забезпечувати реалізацію громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними і громадськими справами (Vydrin 1992, p. 89–90) [5, с. 89–90].

У цілому діапазон функцій, які здійснюються територіальними громадами, дуже широкий. Систему функцій територіальних громад, як і інших суб'єктів місцевого самоврядування, складають функції, аналогічні функціям держави, зокрема її об'єктивним функціям (політичним, економічним, соціальним, культурним, екологічним – з числа внутрішніх і зовнішніх функцій), і такі, що притаманні виключно або переважно суб'єктам місцевого самоврядування (територіальним громадам, їхнім представницьким органам) (Pogorilko 1996, p. 85) [7, с. 85].

Політична функція виступає одним з основних напрямків діяльності громад як інституції не лише громадянського суспільства, але й правової держави, зміст якого становить здійснення на місцевому рівні

особливої форми публічної влади. Вона покликана забезпечувати реалізацію громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними та громадськими справами. Ця функція полягає у формуванні (обранні) громадянами органів місцевого самоврядування. Останні не є агентами держави і не пов'язані політичними завданнями. Тому до відання самоврядування територіальних громад віднесені лише ті функції, які держава може виділити без втрати для власної політичної єдності. Самоврядування не є формою здійснення політики, воно вважається прерогативою не громадян, а місцевих жителів. З іншого боку, політичні функції територіальних громад прагнуть представляти різноманітні інтереси населення за місцем проживання. Наділення місцевого самоврядування конституційними повноваженнями забезпечує механізм широкої участі територіальних громад у прийнятті рішень. Так, окрім голосування, система місцевого самоврядування забезпечує й інші реальні можливості для участі громадян-членів територіальних громад у вирішенні не тільки регіональних, а й загальнодержавних справ, зокрема вплив на уряд через «групи тиску» чи шляхом безпосереднього контакту з обраним депутатом. Конституційні норми повинні відображувати зростаючу роль територіальних громад у прийнятті управлінських, юридично значущих рішень через систему місцевого самоврядування і шляхом посилення їх певної причетності до нормотворчого процесу.

Економічна функція характеризує діяльність територіальних громад щодо формування достатньої для задоволення потреб громад та їх членів матеріально-фінансової бази і здійснення заходів з ефективного її використання. Ця функція спрямована на утворення локального сектора економіки. Вона полягає у розгляді і вирішенні економічних питань місцевого значення, у тому числі діяльності щодо утворення, реорганізації та ліквідації комунальних підприємств, а також здійсненні контролю за їх діяльністю; у виконанні програм економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць тощо.

Соціальна функція – це напрям діяльності територіальних громад, пов'язаний із задоволенням потреб життєзабезпечення її членів, створенням умов вільної реалізації членами громади їх вікових, фахових, культурних, національно-етнічних, релігійних та інших інтересів, розвитком системи соціальної взаємодії та розбудовою громадянської інфраструктури громади.

Культурна функція спрямована на вирішення соціально-культурних питань місцевого значення. До відання місцевого самоврядування віднесено управління установами освіти, охорони здоров'я, культури, які належать територіальному колективу.

Екологічна функція охоплює напрямок діяльності, пов'язаний з підтриманням безпечного для життя і здоров'я громадян навколишнього середовища, доцільним, ефективним і дбайливим використанням належних громаді природних ресурсів. Її суть полягає у створенні місцевих програм і в участі у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля. Широко повноваження в галузі охорони довкілля надані громадянам-членам територіальних громад. Останні, згідно зі ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього середовища», мають право брати участь в обговоренні матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції екологічно небезпечних об'єктів і вносити пропозиції у державні та господарські

органи з цих питань, а також у проведенні громадської екологічної експертизи, вносити пропозиції щодо організації територій і об'єктів природно-заповідного фонду, виконувати функції громадських інспекторів охорони навколишнього природного середовища тощо (Закон України 1991).

Вищезазнані функції територіальних громад певною мірою аналогічні внутрішнім функціям держави, мають об'єктний характер, зумовлені цілями й завданнями муніципальної демократії та спрямовані на вирішення питань місцевого значення. Вони мають переважно внутрішній характер, їх реалізація, насамперед, відповідає інтересам певної територіальної громади. Але локалізація функцій та інтересів має досить умовний характер, тому що територіальні громади не можуть існувати ізольовано одна від одної. Вони постійно контактують між собою, пов'язані певними господарськими, соціально-культурними зв'язками, мають спільні інтереси в інших галузях місцевого життя. Це зумовлює виокремлення в системі об'єктних функцій зовнішніх функцій територіальних громад, що мають регіональне значення і виступають у вигляді «територіальна громада – територіальна громада»; мають національний («територіальна громада – держава») і міжнародний («територіальна громада – аналогічні інституції іноземних держав») характер.

Відповідно до цього зовнішні функції територіальних громад можна класифікувати за певними критеріями, зокрема: 1) за об'єктами зовнішньої діяльності територіальних громад, тобто за певними галузями і сферами життя (наприклад, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, зовнішньосоціальна, зовнішньокультурна, зовнішньоекологічна); 2) за рівнями управління (наприклад, стосунки між територіальними громадами; зв'язки між громадами й державою та її органами; міжнародні зв'язки територіальних громад) (Batanov 1998, p. 22) [4, с. 22].

Зовнішній характер цих функцій зумовлений діяльністю місцевих жителів поза адміністративно-територіальними межами існування окремої територіальної громади, вирішенням певних питань та реалізацією місцевих інтересів, що мають спільне значення для декількох територіальних громад.

Так, зовнішньополітична функція територіальних громад має свій вияв у формуванні асоційованого рівня самоврядування – районних і обласних рад, що представляють спільні інтереси територіальних громад, у формуванні органів державної влади, в участі у всеукраїнських референдумах тощо.

Зовнішньоекономічна функція територіальних громад виявляється в укладенні в установленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг, в організації спільних підприємств, утворенні вільних економічних зон. Подібна діяльність є одним із перспективних напрямів регіонального розвитку в сучасний період. До числа факторів, що враховуються при формуванні вільних економічних зон, слід віднести волю місцевих жителів (наприклад, проведення місцевого референдуму).

Зовнішні соціально-культурні функції територіальних громад мають свій вияв в організації та проведенні різноманітних фестивалів, конференцій, семінарів за участю представників різних територій, відкритті спільних центрів і установ, що спеціалізуються на вирішенні культурних питань. Серед багатьох форм

міжнародного культурного співробітництва, що використовуються місцевими радами, найбільший інтерес становлять обміни творчими колективами, виставами, виставками, інформаційними рубриками газет і статтями часописів і т. ін., що дозволяє зарубіжній спільноті та мешканцям міст і селищ-партнерів більш глибоко пізнати розмаїття культурного життя України. Найбільш ефективними виступають форми безпосереднього співробітництва (професійні та молодіжні обміни, масовий і спеціалізований туризм, співробітництво навчальних і професійних закладів тощо), які дозволяють реалізовувати міжнародні гуманітарні зв'язки, що входять до системи глобальних крос-культурних комунікацій. Завдяки цьому Україна безпосередньо має позадержавну систему міжнародного культурного співробітництва, що спрямована на вирішення важливих завдань зовнішньої політики Української держави і суттєво доповнює систему міждержавних культурних відносин.

Соціально-культурні та господарські зв'язки територіальних громад на міжнародній арені активізуються завдяки практиці співробітництва міжнародних неурядових організацій місцевих влад, міжнародних міжурядових організацій, а також безпосереднім контактам органів місцевого самоврядування різних країн світу (Bajmuratov 1995) [1].

Виділення зовнішньоекологічної функції серед зовнішніх функцій територіальних громад зумовлено тим, що екологічні проблеми сучасності вже вийшли за межі конкретної територіальної одиниці, набувши не тільки регіонального і державного, а й транснаціонального характеру (наприклад, катастрофа на ЧАЕС). Але ці проблеми мають вирішуватися як на міжурядовому рівні, так і в межах місцевого самоврядування (наприклад, створення спільних природоохоронних проектів за участю суб'єктів державного управління та місцевого самоврядування).

Отже, комплекс зовнішніх функцій територіальних громад має свій вияв поза «кордонами» певної територіальної громади. Такі функції характеризують включність локальних колективів в оточуюче співтовариство, вказують на їх особливе місце у системі місцевого самоврядування і розкривають роль цих спільнот у здійсненні регіональної та загальнодержавної політики.

Проте поділ функцій територіальних громад на внутрішні й зовнішні не позбавляє їх взаємного зв'язку. Усі вони являють собою ту чи іншу систему функцій, у межах якої кожний із них, відповідно до її змісту і значення, відведене своє місце. Внутрішні й зовнішні функції територіальних громад перебувають у постійній взаємодії в межах єдиної функціональної діяльності, взаємодії, зумовленої природою муніципальної демократії. Зовнішні функції територіальних громад похідні від внутрішніх потреб і завдань, вирішити які прагне місцеве самоврядування. Зовнішні функції виступають як певне продовження внутрішніх функцій територіальних громад. Щільний взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх функцій зумовлений їх спільною спрямованістю на вирішення питань місцевого значення та подальший розвиток локальної демократії в Україні (Batanov 1998, p. 23) [4, с. 23].

Важливе значення в контексті процесів політичної самоорганізації набуває класифікація функцій територіальних громад відповідно до статусу адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких здійснюють місцеве самоврядування певні

локальні колективи. У зв'язку з цим виділяють функції територіальних громад сіл, селищ, міст (районного підпорядкування) і районів у містах (де вони створюються), а також функції територіальних громад міст обласного підпорядкування, міст Києва та Севастополя (Bajmuratov 2009) [1].

Тут варто зазначити, що комплекс функцій, які виконують «різнорівневі» територіальні громади, за своєю природою не розрізняється між собою, оскільки спрямовані на вирішення однакових питань – питань місцевого значення. Тобто за своєю сутністю, за об'єктами управлінського впливу вони тотожні. Проте чітке розмежування функцій територіальних громад, згідно з поділом території України на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого будується система державних органів і система місцевого самоврядування, стане на перешкоді втручання місцевих органів державної виконавчої влади та органів територіальних громад, що функціонують на вищих «поверхах» адміністративно-територіального устрою, у справи територіальної громади, яка функціонує на нижчому рівні адміністративно-територіального поділу, сприятиме цивілізованому співробітництву територіальних громад з іншими суб'єктами місцевої влади відповідно до принципів місцевого самоврядування.

Важливого значення для класифікації функцій територіальних громад набуває характер їх взаємовідносин з іншими інститутами місцевого самоврядування. Найбільш значущими тут є відносини з органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади. Зміст зв'язків «територіальна громада – місцева рада» і «територіальна громада – місцева державна адміністрація» становлять відносини, пов'язані:

а) з формуванням громадами місцевих представницьких установ;

б) із здійсненням населенням за місцем проживання управління державними та громадськими справами в повсякденній діяльності місцевих рад і місцевих державних адміністрацій. Особливість даних відносин полягає в тому, що територіальні колективи виступають управляючими суб'єктами не безпосередньо, а опосередковано – через інститути державної влади і управління, а також місцевого самоврядування;

в) із здійсненням територіальними громадами функцій контролю за місцевими органами управління і місцевого самоврядування. У цій групі переважають форми безпосередніх зв'язків жителів з органами місцевого самоврядування. У межах цієї групи реалізуються відносини, пов'язані з проведенням звітів депутатів місцевих рад, дострокового припинення повноважень місцевих рад тощо. Здійснення контролю територіальною громадою за місцевими органами управління, що є агентами центральної влади, здійснюється опосередковано через місцеві ради (Bajmuratov 2009, p. 268) [3, с. 268].

У системі цих зв'язків формуються і реалізуються контрольна та фінансово-бюджетна функції територіальних громад.

Контрольна функція виявляється, наприклад, у здійсненні загального контролю за діяльністю представницьких органів місцевого самоврядування, сформованих самою територіальною громадою. Ефективне функціонування системи місцевого самоврядування багато в чому залежить від наявності у

володінні та вільному розпорядженні територіальними громадами фінансових та інших ресурсів, необхідних для виконання покладених на неї завдань.

Складовою частиною матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування є прибутки місцевих бюджетів та інші кошти, якими можуть розпоряджатися органи, обрані територіальними громадами. Самостійність місцевих бюджетів забезпечується наявністю власних прибуткових джерел і правом визначення напрямів їх використання. Іншим органам і організаціям заборонено втручатися у складання, затвердження та виконання місцевого бюджету. Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах кошти бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, утворювати для цього відповідні органи і служби. Також територіальні громади встановлюють місцеві податки і збори відповідно до законодавства.

Матеріально-технічна функція територіальних громад полягає в управлінні об'єктами комунальної власності, у піклуванні про підтримку систем, що забезпечують життєдіяльність населених пунктів (водопостачання, пожежна безпека, каналізація, транспортне сполучення). Територіальні громади мають право володіти, користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і у своїх інтересах майном, що належить їм. Вони можуть передавати об'єкти комунальної власності в тимчасове або постійне користування, здавати в оренду, продавати згідно із законами про приватизацію, а також перерозподіляти на конкурсній основі між власними підприємствами, організаціями та установами.

У цілому ці функції слугуватимуть формуванню матеріальної і фінансової основ місцевого самоврядування.

Велике значення має функція соціального контролю та захисту інтересів і прав місцевого самоврядування. Вона полягає в реалізації різних інтересів, захисті прав жителів-членів територіальних громад і вживанні заходів щодо зміцнення громадського порядку.

Взаємовідносини територіальної громади з органами самоорганізації населення також різноманітні. Останні розглядаються як самостійний інститут системи місцевого самоврядування і повинні забезпечувати: перехід від організації роботи за місцем проживання до розвитку колективної діяльності самих жителів; постійну участь жителів у соціальному контролі за діяльністю державного апарату; вплив на формування думки територіальних громад та ін. (Vydrin 1992, pp. 89–90) [5, с. 89–90].

Отже, формується інформаційна функція територіальних громад, що має двосторонній напрям: вона виявляється не тільки у відносинах «територіальна громада – органи самоорганізації населення», а й у відносинах «територіальна громада – конкретний мешканець відповідної території». Тут вона реалізується в інформуванні членів громади про роботу органів місцевого самоврядування, про стан муніципального господарства, реалізацію принципу гласності в муніципальній діяльності, що є важливою умовою забезпечення активної участі населення у вирішенні питань місцевого значення, а також контролю за роботою органів місцевого самоврядування. Дана функція може реалізовуватися через розвиток інститутів муніципальної статистики, інформаційної служби й муніципального маркетингу (Bajmuratov 2009, p. 34) [3, с. 34].

Висновки. Територіальна громада виконує важливі суспільні функції, забезпечує реалізацію основних соціально-економічних прав громадян, є інструментом залучення їх до управління суспільством та його економікою.

Територіальна громада виступає як специфічний первинний колективний суб'єкт місцевого самоврядування, що складається з громадян держави, іноземних громадян й осіб без громадянства, об'єднаних фактом постійного проживання на території населеного пункту (села, селища або міста) та спільністю місцевих інтересів, який наділений гарантованим державою правом самостійно на підставі власної матеріально-фінансової основи вирішувати питання місцевого значення в різноманітних формах реалізації компетенції.

Характеристика основних напрямів і видів муніципальної діяльності жителів відповідних територій дозволяє дійти висновку, що комплекс функцій їхніх локальних колективів і спільнот утворює певну систему, елементи якої (окремі функції) спрямовані на вирішення окремих завдань місцевого значення, а в цілому вона (система функцій) має на меті здійснення територіальними громадами права на місцеве самоврядування.

Критеріями виділення окремих функцій територіальних громад, їх класифікації і систематизації є об'єктивний характер комплексу завдань, вирішити які прагне місцеве самоврядування і предметна характеристика діяльності територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування. Наскільки багатогранні й різнопланові завдання, що постають перед місцевим самоврядуванням, настільки різноманітні за змістом і напрямом діяльності територіальних громад, тобто їх функції. Діапазон функцій, здійснюваних територіальними громадами, дуже широкий. Систему цих функцій складають функції як аналогічні функціям держави, так і ті, що властиві виключно або переважно суб'єктам місцевого самоврядування.

Охарактеризовані функції взаємопов'язані та взаємодоповнюються. Визначення та чіткий розподіл функцій територіальних громад як основних суб'єктів місцевого самоврядування сприятиме зміцненню правового статусу цих інститутів, вдосконаленню механізмів їх функціонування і реалізації, а також створенню системи гарантій прав і свобод громадян-членів територіальних громад, їхніх самодіяльних об'єднань і формувань у процесі їх самоврядування, взаємної відповідальності держави та самоврядування громадян.

Бібліографічні посилання

1. Баймуратов М. А. Международные программы сотрудничества органов местного самоуправления / М. А. Баймуратов // Юридический вестник. – 1995. – № 4. – С. 79–84.
2. Баймуратов М. А. Деякі теоретичні аспекти становлення функцій територіальних громад в Україні / М. А. Баймуратов // Вісник Одеського ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 1. – С. 31–36.
3. Баймуратов М. А. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / М. А. Баймуратов // Муніципальне право України: підручник. – Вид. 2-ге, доп. – К. : Правова Єдність, 2009. – С. 274–318.
4. Батанов О. В. Основні напрями і види діяльності територіальних громад: проблеми класифікації / О. В. Батанов // Вісник Одеського ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 1. – С. 19–25.
5. Выдрин И. В. Территориальный коллектив как субъект местного самоуправления (государственно-правовой аспект) / И. В. Выдрин // Известия высших учебных заведений. Серия. Правоведение. – 1992. – № 4. – С. 84–91.

6. Про охорону навколишнього середовища: Закон України / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – С. 546.
7. Погорілко В. Ф. Нова Конституція України. Текст основного закону / В. Ф. Погорілко – К. : Наукова думка, 1996. – 133 с.
8. Caramani D. Comparative Politics' / D. Caramani. – N.Y. : Oxford University Press, 2008. – 786 p.
9. Duignan B. Political Systems, Structures, and Functions / B. Duignan. – N.Y. : Rosen Publishing Group, 2012. – 160 p.
10. Sassen S. Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages / S. Sassen. – New Jersey : Princeton University Press, 2008. – 512 p.
11. Somerville P. Understanding Community: Theory, Policy and Practice / P. Somerville. – Bristol : Policy Press, 2011. – 289 p.
12. Vetter A. Local Politics a Resource for Democracy in Western Europe: Local Autonomy, Local Integrative Capacity, and Citizens / A. Vetter // Attitudes Toward Politics'. – N.Y. : Lexington Books, 2007. – 223 p.

Березинский В. П. Функции территориальной общины в ходе политической самоорганизации

Раскрыты функции территориальных общин, способствующие политической самоорганизации населения. Выделены функции территориальных общин: внутренние и внешние объектные (политическая, экономическая, социальная, культурная, экологическая), свойственные исключительно или преимущественно субъектам местного самоуправления (территориальным общинам, их представительским органам).

Ключевые слова: местное самоуправление, территориальная община, функции территориальной общины, взаимоотношения территориальной общины с органами местного самоуправления, взаимоотношения территориальной общины с органами самоорганизации населения.

Berezinsky V. P. The functions of the territorial community in the course of political self-organization

Defines the functions of territorial communities that contribute to political self-organization. Characterized the function of territorial communities: internal and external object (political, economic, social, cultural, environmental), peculiar to or primarily of actors of local government (territorial communities, their representative bodies). Local government is an important tool for incorporating population in modern democratic processes. It fosters a sense of responsibility and citizenship and democracy meant to play for the same role as the primary schools for science, public institutions offer people a way to freedom and teach them to use this freedom, to enjoy its peaceful character. Without public institutions nation can create free space, however, the true spirit of freedom is never destroyed. Transient passions, minute interests, random circumstances can only give the appearance of independence, but despotism, driven inside the social organism, sooner or later reappear on the surface.

In-depth development of the democratic process provides a clear consolidation of the political and legal status of communities as the primary entity of local government. This is directly related to the formation and development functions of the local community and its powers are enshrined in law and in

social practice. This is especially important in the study of the political processes of self-organization.

The purpose of this study is to outline the functions of local communities that contribute to political self-organization.

Territorial community has important social functions, to realize the basic social and economic rights, is a tool to attract them to the management of society and its economy. Territorial community acts as a specific primary collective entity of local government, consisting of the country's citizens, foreign citizens and stateless persons united by the fact of residence in the locality (village, town or city) and local community interests, which has the guaranteed right to self-government on the basis of own material and financial basis to address issues of local importance in various forms of competence.

Keywords: local government, territorial communities, the functions of the territorial community, the relationship of the territorial community with local authorities, the relationship with the organs of the territorial community self-organization.

References

- Bajmurov, MA 1995, 'Mezhdunarodnye programmy sotrudnichestva organov mestnogo samoupravlenija' ['International cooperation programs of local governments'], *Juridicheskij vestnik*, № 4, pp. 79–84.
- Bajmurov, MO 1999, 'Dejaki teoretychni aspekty stanovlennja funkcij terytorialnyh gromad v Ukraini' ['Some theoretical aspects of becoming a function of local communities in Ukraine'], *Visn. Odeskogo in-tu vnutrishnih sprav*, № 1, pp. 31–36.
- Bajmurov, MO 2009, 'Terytorialna gromada – osnova misceвого samovrjaduvannja v Ukraini' ['Territorial community – the basis of local self-government in Ukraine'], *Municipalne pravo Ukrainy: Pidruchnyk, M. O. Bajmurov (red.); vyd. 2-ge, dop., Pravova jednist publ*, pp. 247–318, Kyiv.
- Batanov, OV, 1998, 'Osnovni naprjamy i vydy dijalnosti terytorialnyh gromad: problemy klasyfikacii' ['Main trends and activities of local communities: problems of classification'], *Visn. Odeskogo in-tu vnutrishnih sprav*, № 1, pp. 19–25.
- Caramani, D 2008, 'Comparative Politics', Oxford University Press, New York.
- Duignan, B 2012, 'Political Systems, Structures, and Functions', Rosen Publishing Group, New York.
- Pogorilko, VF 1996, 'Nova Konstytucija Ukrainy. Tekst Osnovnogo zakonu. Ogljad i komentari' ['New Ukrainian Constitution. The text of the Basic Law'], Nauk. dumka, Kyiv.
- Sassen, S 2008, 'Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages', Princeton University Press, New Jersey.
- Somerville, P 2011, 'Understanding Community: Theory, Policy and Practice', Policy Press, Bristol.
- Vetter, A 2007, 'Local Politics a Resource for Democracy in Western Europe: Local Autonomy, Local Integrative Capacity, and Citizens' Attitudes Toward Politics', Lexington Books, New York.
- Vydrin, I 1992, 'Terytorialnyj kolektiv kak subekt mestnogo samoupravlenija (gosudarstvenno-pravovye aspekty)' ['Regional team as the subject of local government (state-legal aspect)'], *Izvestija vysshih uczebnyh zavedenij. Ser. Pravovedenie*, № 4, pp. 84–91.
- Zakon Ukrainy, 1991, 'Pro ohoronu navkolyshnogo seredovyshha' ['The Law of Ukraine «On Environmental Protection»'], *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy*, № 41, p. 546.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

М. А. Бучин

Національний університет «Львівська політехніка»

МЕХАНІЗМИ АКТИВІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН

Розглянуто таке явище сучасної виборчої практики як абсентеїзм. Проаналізовано основні механізми активізації участі громадян у виборах: альтернативні методи голосування, використання порога явки та імперативного вотуму.

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, демократія, альтернативні методи голосування, поріг явки, імперативний вотум.

Етимологічно термін «демократія» з грецької означає «влада народу», «народовладдя». В сучасних умовах основною формою реалізації влади народу є представницька демократія, в якій атрибутивною ознакою виступає інститут виборів. Саме через вибори громадяни формують представницьку владу, а, отже, залучаються до управління державою. Відповідно, повноцінність та дієвість демократії прямо залежить від активної позиції громадян, рівня їхньої участі у виборах.

Однак світова та вітчизняна виборча практика характеризується тенденціями до зниження рівня електоральної участі громадян. Вищесказане зумовлює актуальність обраної проблематики і робить очевидною потребу в розробленні ефективних механізмів, спрямованих на боротьбу з абсентеїзмом та активізацію рівня участі громадян у виборах.

Мета публікації – проаналізувати основні механізми активізації участі громадян у виборах.

Дослідженням питань абсентеїзму та проблемами його нейтралізації займаються такі українські та зарубіжні науковці: Н. Заяць, М. Ставнійчук, Ю. Бушенєва, З. Джандубасєва, А. Зенов'єв, С. Князєв, С. Юсов та ін. Однак дотепер відсутній єдиний погляд на вплив абсентеїзму на розвиток демократії. Крім того, існує різне бачення дієвості механізмів активізації електоральної участі громадян. Це зумовлює необхідність вироблення єдиної позиції щодо механізмів боротьби з абсентеїзмом, що сприятиме зростанню рівня участі громадян у виборах та пришвидшуватиме темпи демократичних перетворень в Україні.

Під абсентеїзмом розуміють байдуже ставлення громадян до реалізації своїх політичних прав та обов'язків, яке проявляється в першу чергу у формі ухиляння від участі у голосуванні на виборах (Buchin, et al 2006, p. 5) [9, с. 5].

Існують різні погляди на якісну характеристику абсентеїзму. Зокрема, інколи високий рівень абсентеїзму трактують як позитивне явище, оскільки це означає, що громадяни, не бажаючи витрачати зусилля і час для участі у виборах, засвідчують тим самим задоволеність станом справ. Високий рівень абсентеїзму також може бути свідченням ліберальної політики держави, відсутності примусу з боку державних структур щодо участі громадян у виборах. Зрештою, позитив абсентеїзму можна вбачати і в тому, що він передбачає вилученість з політики, як правило, саме тих суспільних груп, які вороже ставляться до принципів функціонування демократії, не розуміють їхньої суті. Оскільки абсентеїзм є невід'ємним елементом будь-якої сучасної демократії, не позбавлена певної доцільності і точка зору про те, що його некоректно розглядати з позиції лише негативних чи позитивних властивостей, а потрібно сприймати як даність.

На нашу думку, трактування абсентеїзму як негативного для розвитку держави і демократії явища все ж є більш правильним. Це пов'язано з тим, що демократія базується на максимально широкій залученості громадян

до управління державою, яке здійснюється через механізм виборів. Теза про недоцільність участі певних категорій громадян у виборах заперечує рівність і всезагальність виборів, і, зрештою, ставить під сумнів саму цінність виборів як демократичного способу формування влади.

Саме через вибори громадяни мають можливість здійснювати демократичний контроль за владою. Через акт волевиявлення кожен громадянин має можливість відчувати свою приналежність до суспільства, здатність впливати на формування політики держави. Зрештою, одним з найважливіших аргументів щодо негативного впливу абсентеїзму є зниження рівня легітимності влади як результат низької електоральної участі. Тут Ю. Бушенєва справедливо зазначає: «Значна кількість громадян, що беруть участь у виборах, свідчить про зрілість громадянського суспільства, ефективне функціонування політичних партій і партійної системи в цілому. Але абсолютизувати даний показник не варто, оскільки вкрай низький рівень абсентеїзму на виборах свідчить, швидше, про політичні проблеми, а не про активну позицію виборців» (Busheneva 2007, p. 42) [1, с. 42].

Враховуючи те, що абсентеїзм є негативним явищем у демократичній державі, а також той факт, що сучасні виборчі процеси у світі показують тенденції до зростання рівня абсентеїзму, виникає об'єктивна необхідність у розробці і втіленні певних заходів, які б сприяли зростанню електоральної активності громадян. Необхідною умовою зменшення рівня абсентеїзму є виховання громадян, формування у них високого рівня політичної свідомості та культури. Український дослідник Н. Заяць підкреслює: «Головною умовою усвідомленого включення громадян у виборчий процес має бути безперервна підтримка позитивної мотивації громадян до участі у формуванні представницьких і виконавчих органів політичної влади та культивуванні у них відповідальності за своє право обирати і мати можливість бути обраним» (Zajac' 2008, p. 6) [3, с. 6].

Для збільшення рівня участі громадян у виборах, крім традиційного голосування на виборчій дільниці, у багатьох країнах застосовують альтернативні методи волевиявлення. Альтернативні методи голосування разом з тим передбачають більшу ймовірність фальсифікацій та порушень свободи виборів. Тому при їхньому застосуванні потрібен жорсткий контроль та запобігання зловживанням.

Для забезпечення можливості проголосувати виборцям, які внесені до виборчих списків на певній дільниці, але не можуть з поважних причин (стан здоров'я, інвалідність і т.д.) самостійно прийти для здійснення волевиявлення, застосовують голосування поза виборчою дільницею. Умовою для цього має бути заява виборця. Для забезпечення демократичності процесу такого голосування бажаною є наявність не усної, а письмової заяви із зазначенням причин, які не дозволяють виборцям проголосувати на виборчій дільниці. Також важливо, щоб така заява була подана завчасно. У випадку, якщо

законодавство дозволяє усну заяву, то при прибутті членів виборчої комісії до виборця вона має бути підтверджена письмово. Для додаткових гарантій проти фальсифікацій законодавець інколи вимагає довідку з медичного закладу, яка б підтверджувала хворобу виборця. У цьому випадку повинен бути досягнутий розумний компроміс, який не перетворював би процес голосування у надто складний для виборців, оскільки це може спричинити їхню відмову від участі у виборах.

Голосування поза виборчою дільницею проводиться, як правило, у день виборів. При здійсненні волевиявлення дуже важливою є присутність як членів виборчих комісій від різних політичних сил, так і спостерігачів. Це дозволяє зробити процес голосування поза межами виборчих дільниць більш прозорим і унеможливити фальсифікації. Ще одним заходом, спрямованим на забезпечення демократичного характеру такого голосування, є встановлення на законодавчому рівні гранично допустимої кількості виборців, які можуть проголосувати поза межами приміщення для голосування.

Альтернативою волевиявленню поза межами виборчої дільниці може бути голосування поштою, яке надається виборцю тільки у випадку розумного пояснення причини відсутності. Таке голосування слід допускати лише в тому разі, коли поштова служба є безпечною – тобто захищеною від навмисного втручання, і надійною – в тому розумінні, що функціонує належним чином (Kodeks налеzhnoї praktiki u viborchih spravah Venecians'koї komisii 2002) [6].

Для виборців, які в день голосування перебувають поза межами виборчої дільниці чи виборчого округу, теж застосовуються різні види альтернативного голосування. Одним з них є дострокове голосування, що надається на основі відповідної заяви виборця. При такому виді голосування виборці здійснюють волевиявлення на виборчій дільниці до дня голосування. Важливо, щоб встановлювався чіткий період, в який може відбуватися дострокове голосування. Більше того, цей період не може бути необґрунтовано великим.

Бюлетені виборців, що голосують достроково, знаходяться у запечатаному конверті та підраховуються лише в день голосування. Держава обов'язково повинна забезпечувати надійне зберігання таких бюлетенів. Додатковим заходом проти фальсифікації під час дострокового голосування може бути вимога щодо членів виборчих комісій ставити свої підписи на конвертах, що унеможливить їх відкриття швидше встановленого часу чи його підміну. Недоліком дострокового голосування є певна залежність результату волевиявлення від дій кандидатів. Це пояснюється тим, що кінцевий перелік суб'єктів виборчого процесу, за який відбувається голосування, остаточно формується в день виборів. Тому голосування громадян, що здійснили волевиявлення раніше, може бути втрачене, якщо кандидат, підтриманий виборцями, зніме свою кандидатуру.

Ще одним альтернативним способом волевиявлення є голосування по довіреності. Для цього бажано, щоб довіреність була нотаріально завірною. Крім того, законодавство повинно обмежувати як перелік соціальних категорій, які можуть голосувати по довіреності (найчастіше це військовослужбовці), так і перелік осіб, яким виборець може надавати довіреність (члени сім'ї, близькі родичі, співжителі і т. д.).

Альтернативним видом голосування також є волевиявлення за допомогою відкріпних посвідчень, видача яких дає можливість виборцям проголосувати

на іншій виборчій дільниці. Однак у цьому випадку важливим є контроль, який би унеможлилював голосування виборців кілька разів (отримання кількох відкріпних посвідчень на одні руки чи голосування як на своїй виборчій дільниці, так і по відкріпному посвідченню). Для цього повинен вестися реєстр виданих відкріпних посвідчень, а виборець повинен бути видалений із виборчих списків на дільниці за місцем проживання у випадку отримання такого посвідчення. Крім того, бажаною є ситуація, коли відкріпні посвідчення видаються за участі кількох членів виборчої комісії – представників різних політичних сил. Одним з недоліків голосування за допомогою відкріпних посвідчень є додаткові фінансові витрати, а також додаткова затрата часу з боку виборців, яким необхідно з'явитися на виборчу дільницю двічі.

Інколи у світовій виборчій практиці застосовується ще й такий альтернативний вид голосування, як волевиявлення на пересувних виборчих дільницях. Воно використовується, як правило, у виняткових ситуаціях (надзвичайний чи військовий стан, загроза використання насильства та збройних сутичок між виборцями і т. д.).

Для реалізації принципу вільних виборів важливо, щоб держава забезпечувала можливість для голосування таких специфічних категорій населення, як інваліди, військовослужбовці та громадяни, що проживають за кордоном. Щодо інвалідів держава повинна вживати всіх належних заходів для того, щоб вони змогли проголосувати, зберігаючи при цьому почуття гідності. У такому випадку повинна дотримуватися таємниця голосування й не допускатися незаконний вплив на результат волевиявлення.

Стосовно військовослужбовців доцільно, коли вони голосують поза межами військових частин, що дозволить зробити процес такого голосування більш вільним та прозорим. У цьому випадку вони включаються у виборчі списки на найближчій виборчій дільниці за поданням військового командування. Виняток може становити ситуація, коли військова частина розташована надто далеко від найближчої виборчої дільниці. У військових частинах, крім того, на період виборчої кампанії доцільно створити спеціальний орган, який би слідкував за відсутністю тиску з боку військового командування на солдат і офіцерів.

Для збільшення рівня електоральної участі громадян держава одночасно повинна забезпечувати можливість голосування для осіб, які на момент виборів знаходяться за кордоном, створюючи з цією метою закордонні виборчі округи та дільниці при посольствах та консульських установах.

Принцип вільних виборів передбачає, як правило, відсутність встановленого законом порога явки – мінімального відсотка голосів виборців, необхідного для того, щоб вважати вибори дійсними. Це означає, що при встановленні результатів волевиявлення не враховується частка громадян, що взяли участь у голосуванні. Вибори в такому випадку вважаються дійсними навіть тоді, якщо у них взяв участь хоча б один виборець.

Щоб уникнути цього і збільшити рівень участі громадян у виборах, законодавство багатьох країн встановлює фіксований законом поріг явки виборців. Розглядаючи дане питання, необхідно врахувати той факт, що вибори є не лише способом формування органів влади, але і механізмом надання владним структурам легітимного характеру, який у випадку пасивності виборців буде поставлений під сумнів. Крім того,

відсутність порога явки може посилити апатію серед виборців, оскільки влада не буде зацікавлена у тому, щоб переконувати виборців реалізувати своє активне виборче право. У поєднанні з низьким рівнем політичної культури це може суттєво сприяти зростанню абсентеїзму.

Російський фахівець у сфері виборчих відносин С. Юсов, підтримуючи запровадження порога явки, обґрунтовує це тим, що обрана на виборах посадова особа повинна відчувати підтримку значної кількості виборців, оскільки вона приймає свої рішення від імені та в інтересах всіх виборців округу. Звідси перед суб'єктом виборчого процесу стоїть завдання не примушувати, а переконувати виборців прийти на виборчу дільницю. Наявність порога явки, на думку науковця, не варто вважати порушенням принципу вільних виборів: «Скоріше за все, даний механізм є м'якою еволюційною спробою законодавця підштовхнути громадян ... до участі в політичному житті країни і до формування на демократичній основі органів державної влади і місцевого самоврядування» (Jusov 1999, p. 94) [11, с. 94].

Запровадження порога явки, з іншого боку, є порушенням принципу вільних виборів, своєрідним фактором тиску на виборців. Така практика, на думку російських дослідників: «... ставить реалізацію виборчих можливостей громадян, що проголосували, в певну залежність від тих, хто байдуже ставиться до виборів, а також значно збільшує затратний механізм реалізації виборчого законодавства» (Zenov'ev & Poljashova 2003, pp. 97–98) [4, с. 97–98].

Малоймовірно є й той факт, що запровадження порога явки суттєво змінить результати волевиявлення громадян і розстановку політичних сил у парламенті. Однак негативним наслідком запровадження порога явки може стати затягування процесу формування органів влади на невизначений термін. Виборча теорія та практика засвідчують, що існує багато аргументів як «за», так і «проти» запровадження порога явки. Тому законодавець зобов'язаний враховувати специфіку конкретної країни, особливо – рівень її демократичного розвитку. В будь-якому випадку при запровадженні порога явки він не повинен бути необґрунтовано великим.

Ще однією умовою, яка дозволяє до певної міри збільшити рівень електоральної участі, є запровадження у бюлетені граfi «проти всіх». Це пояснюється тим, що в такому випадку у виборах можуть брати участь всі ті, хто бажає висловити протест проти діючої влади чи політичної системи. Необхідно зазначити, що графа «проти всіх» є рудиментом радянської виборчої системи, яка дозволяла в той час лише імітувати реальність електорального вибору. Наявність можливості голосувати проти всіх робить вибір громадян менш усвідомленим, інколи просто провокує громадян на висловлення протесту. Збільшення явки за рахунок протестного електорату в цілому не міняє ситуації у порівнянні з тим, коли б ці виборці не прийшли на виборчі дільниці.

Найрадикальнішим методом боротьби з абсентеїзмом є запровадження обов'язкового вотуму. За цих умов вибори трактується владою як «суспільна функція», що включає в себе не лише право, але і обов'язок громадян голосувати. У випадку запровадження обов'язкового вотуму законодавством передбачаються певні санкції за свідоме ухиляння від участі у виборах (грошовий штраф, моральний осуд, певні обмеження, пов'язані із здійсненням підприємницької діяльності, ув'язнення та ін.).

Одним із найскладніших питань при використанні

обов'язкового вотуму є застосування оптимального варіанта санкцій за ухиляння від участі у виборах. Адже надто жорсткі методи є недемократичними, крім того, вони спричинятимуть різкі протести з боку громадян. З іншого боку, занадто м'які санкції не дадуть ніякого позитивного результату: «Загалом, – як стверджує член ЦВК М. Ставнійчук, – суворі заходи нетерпимі, а м'які неефективні. «Золота середина» – захід, який можна охарактеризувати як «заохочення» до здійснення права голосу, – швидше за все, полягає у сплаті штрафу» (Stavniychuk 2005, p. 181) [10, с. 181]. Інколи замість застосування санкцій громадяни можуть заохочуватися до участі у виборах.

При обов'язковому вотумі повинні враховуватися пом'якшувальні обставини, вагомі причини, що не дозволили виборцям здійснити волевиявлення. Якщо законодавством країни передбачене факультативне голосування для деяких категорій населення, то до таких виборців санкції не застосовуються. В цілому ж ефективність обов'язкового вотуму певною мірою залежить від рівня правової культури та законслухняності громадян.

Варто зазначити, що дискусії навколо доцільності запровадження обов'язкового вотуму є актуальними і в наш час. Прихильники його застосування наголошують на тому, що виборчі права громадян ставлять за мету не досягнення особистих цілей, а діють в інтересах держави, належать особі виключно як громадянину держави. Тому участь громадян у формуванні влади і визначенні її політики є не менш необхідною, ніж виконання встановлених конституцією обов'язків, і з точки зору моралі є одним з них (Constitutional law of Ukraine 1999, p. 152) [7, с. 152].

Запровадження обов'язкового вотуму є чи не найдієвішим засобом боротьби з абсентеїзмом. Він сприяє розвитку демократії, одним з елементів якої є найширша участь громадян у здійсненні влади як безпосередньо, так і через законно обраних представників. Одночасно обов'язковий вотум сприяє зростанню рівня легітимності обраної влади. Висловлюючись на підтримку обов'язкового вотуму, відомий російський науковець С. Князев зазначає, що: «... введення добровільної участі у виборах виборців у кінцевому рахунку призведе до таких самих наслідків, до яких призвела б добровільність сплати податків громадянами чи, скажімо, добровільність служби у Збройних Силах країни» (Knjazev) [5].

Запровадження обов'язкового вотуму, з іншого боку, а на цьому потрібно наголосити, вимагає додаткових зусиль з боку правоохоронних органів, які будуть задіяні при застосуванні норм закону та запровадженні санкцій за ухиляння від участі у виборах. Обов'язковий вотум, крім того, вимагає впровадження спеціального закону, який регламентував би порядок обов'язкового голосування, чітко розписував види та шляхи накладання санкцій, а також причини, що вважаються поважними при неучасті у виборах.

В умовах обов'язкового голосування важливого значення набуває така проблема, як чіткість та достовірність складання списків виборців. Важливо, щоб електорат був достатньо поінформований про дату, час і місце голосування, а все це вимагає додаткових матеріальних витрат, які можуть бути до певної міри компенсовані за рахунок накладених штрафів (якщо існує саме такий вид санкції). Ще одним негативним наслідком запровадження обов'язкового вотуму є зростання кількості зіпсованих бюлетенів.

Використання обов'язкового вотуму хоч і збільшує рівень участі громадян у виборах, але не ліквідує проблеми, що лежить в основі абсентеїзму: пасивність громадян не зникає, а лише маскується. Більше того, тотальну реалізацію виборчого права можна вважати до певної міри недемократичною та недоцільною процедурою, адже демократія передбачає в першу чергу усвідомлений вибір: «Примус до участі у голосуванні на практиці призводить до того, що пасивний виборець або стає здобиччю політичної демагогії, або ж голосує навмання, без свідомого вибору» (Kravchenko 2002, p. 153) [8, с. 153]. У кінцевому випадку введення обов'язкового вотуму фактично призводить до викривлення результатів народного волевиявлення, а тому він є доволі сумнівним механізмом підвищення активності громадян на виборах.

Отже, абсентеїзм є явищем, яке негативно впливає на рівень демократії в державі. Однак не всі з наявних механізмів, спрямованих на активізацію електоральної участі громадян, є доцільними. Це стосується в першу чергу імперативного вотуму та певних видів альтернативного голосування. Найбільш дієвим механізмом боротьби з абсентеїзмом є політика влади, спрямована на підвищення рівня політичної і правової свідомості та культури громадян. Однак дієвість будь-яких механізмів активізації участі громадян у виборах в Україні можна перевірити «лише» майбутньою виборчою практикою, що може становити перспективи для наших подальших наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Бушенева Ю. И. Абсентеизм как фактор избирательного процесса в современной России : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Ю. И. Бушенева. – СПб., 2007. – 180 с.
2. Джандубаева З. З. Абсентеизм как феномен современной российской практики : дисс. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / З. З. Джандубаева. – М., 2005. – 134 с.
3. Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні / Н. Заяць // Юридична Україна. – 2008. – № 9 (69). – С. 4–8.
4. Зеновьев А. В. Избирательная система России: теория, практика и перспективы / А. В. Зеновьев, И. С. Поляшова. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. – 359 с.
5. Князев С. Курс лекций по избирательному праву и избирательному процессу Российской Федерации [Электронный ресурс] / С. Князев. – Режим доступа : http://www.jursites.ru/kurs_lekcii_knyaze.html
6. Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії від 30 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eli.org.ua/legalization/2/2363>
7. Конституційне право України / за ред. В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
8. Кравченко В. В. Конституційне право України. навчальний посібник / В. В. Кравченко. – 2-е вид., доп. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.
9. Словник-довідник політологічних термінів / М. А. Бучин, О. О. Волинець, С. М. Волощук та ін. ; за ред. М. Гетьманчука, П. Ткачука. – Львів : Військовий інститут Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 228 с.
10. Ставнійчук М. І. Абсентеїзм і свобода виборів: правова діалектика / М. І. Ставнійчук // Держава і право. – 2005. – Вип. 27. – С. 180–186.
11. Юсов С. В. Принципы избирательного права и их реализация в условиях формирования новой Российской государственности : дисс. канд. юр. наук: 12.00.02 / Сергей Владимирович Юсов. – Ростов-на-Дону, 1999. – 191 с.

Бучин Н. А. Механизмы активизации электорального участия граждан

Рассмотрено такое явление современной избирательной практики как абсентеизм. Проанализированы основные

механизмы активизации участия граждан в выборах: альтернативные методы голосования, использования порога явки и императивного вотума.

Ключевые слова: абсентеизм, выборы, демократия, альтернативные методы голосования, порог явки, императивный вотум.

Buchyn M. A. The mechanisms of activation the citizens' electoral participation

A publication devotes to the study of the problem of activation the citizens' participation in the electoral process as a necessary condition of the full democracy functioning in the state. Having analyzed such phenomenon of modern political life as absenteeism, the author comes to the conclusion, that it is a factor that reduces the level of democracy. It is caused by many functions which elections execute, because of them citizens have the opportunity to control power, to be involved in political life, to rule the state. Therefore, he puts an aim for himself to analyze the basic mechanisms of activation the citizens' participation in elections and neutralization of the absenteeism.

An accent is made on research the features of such basic mechanisms that promote the increase of level of citizens' participation in elections, as the following: the policy which is directed for forming the high level of political consciousness and culture among citizens; using the alternative methods of voting (voting at «home», pre-schedule affirmative vote, affirmative vote by a warrant, affirmative vote by an unfasten certification, voting by email and over the Internet); creating conditions for realization of the right to vote for all categories of citizens; application of threshold presence; introduction of imperative vote.

The author comes to the conclusion, that not all from the present mechanisms, directed to the activation of citizens' electoral participation, are expedient. First of all, it pertains to imperative vote and certain types of alternative vote. The most effective mechanism of fight against absenteeism is the policy of power, directed to the increase of level of political and legal consciousness and culture of citizens. However, effectiveness of any mechanisms of activation citizens' participation in elections can be checked only by future electoral practice.

Keywords: absenteeism, elections, democracy, alternative methods of voting, turnout threshold, mandatory vote.

References

1. Buchin, MA & Volinec' OO, Voloshhuk SM et. al 2006, 'Slovník-dovídník politologických terminů', Výchovný ústav Národního univerzitetu «L'viv'ska politechnika», L'viv.
2. Busheneva, Jul 2007, *Absenteizm kak faktor izbiratel'nogo processa v sovremennoj Rossii*: kand. diss. ['Absenteeism as a factor in the election process in modern Russia'], Saint Petersburg.
3. Dzhandubaeva, Z Z 2005, *Absenteizm kak fenomen sovremennoj rossijskoj praktiki*, kand. diss. ['Absenteeism as a phenomenon of the modern Russian practice'], Moscow.
4. Jusov, SV 1999, *Principy izbiratel'nogo prava i ih realizacija v uslovijah formirovanija novoj Rossijskoj gosudarstvennosti*: kand. diss. ['Principles of electoral law and its implementation in the formation of a new Russian statehood'], Rostov-na-Donu.
5. Knjazev, S *Kurs lekcij po izbiratel'nomu pravu i izbiratel'nomu processu Rossijskoj Federacii* ['Lectures on the electoral law and the electoral process of the Russian Federation'], viewed: <http://www.jursites.ru/kurs_lekcii_knyaze.html>
6. *Kodeks nalezhnoj praktiki u viborichih spravah Venecians'koj komisii vid 30 zhovtnja 2002 r.* ['Code of good practice in electoral matters of the Venice Commission of 30 October 2002'], viewed: <<http://www.eli.org.ua/legalization/2/2363>>
7. *Konstitucijne pravo Ukraïni, 1999*, ['Constitutional right of Ukraine'], ed. V. Tacija, V. Pogorilka, Ju. Todiki, *Ukraïns'kij centr pravovih studij*, Kyiv.
8. Kravchenko, V V 2002, *Konstitucijne pravo Ukraïni. navchal'nij posibnik*, 2-e vid., dopovnene ['Constitutional right of Ukraine. Textbook', 2nd ed.], Atika, Kyiv.
9. Stavnijchuk, MI 2005, *Absenteizm i svoboda viboriv*:

pravova dialektika' ['Absenteeism and freedom of elections: legal dialectic'], *Derzhava i pravo*, Vipusk 27, pp. 180–186.

Zajac', N 2008, 'Fenomen absenteizmu v umovah stanovlennja demokraticznego suspil'stva v Ukraїni' ['The phenomenon of absenteeism in conditions becoming democratic society in Ukraine'], *Juridichna Ukraїna*, № 9 (69), pp. 4–8.

Zenov'ev, AV & Poljashova, IS 2003, 'Izbiratel'naja sistema UDK 321.61:321.727

Rossii: teorija, praktika i perspektivy' ['Electoral system in Russia: Theory, Practice and Prospects'], «Juridicheskij centr Press» publ., Saint Petersburg.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

М. Б. Закіров

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

МОНАРХІЧНА ІДЕЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І. О. ІЛЬІНА

Проведено аналіз основних положень монархічної теорії І. Ільїна. Визначено ключові ідеї філософа щодо оцінки місця і ролі монархічної форми правління у розвитку державності. Зазначено певну ідеалістичність поглядів вченого на витоки і сутність монархії. Розглянуто основні пропозиції російського мислителя стосовно побудови державної моделі, яка забезпечить гармонійне поєднання консервативних і ліберальних традицій державотворення.

Ключові слова: монархія, держава, корпорація, установа, еміграція, Російське зарубіжжя, правосвідомість.

Життя та діяльність післяреволюційної російської еміграції тривалий час або взагалі залишалася поза увагою вітчизняних дослідників або висвітлювалося вкрай тенденційно. Планомірне і системне дослідження творчої спадщини співвітчизників, що були змушені покинути батьківщину, розпочинається лише з початком перебудови, у ході якої були зняті ідеологічні обмеження та відкриті архівні фонди, матеріали та література з історії Російського зарубіжжя. Сучасні російські і українські дослідники ідейно-теоретичної творчості емігрантів зосереджуються, в основному, на вивченні лівих та ліберальних течій. Проте консервативний напрям загальною і, зокрема, проблема монархії зберігає велике наукове значення. Монархія має багатовікову історію, в рамках якої відбувалося не тільки становлення і розвиток основних державних інститутів, але йшов процес формування національних культур, ідеології, світоглядних концепцій, що продовжують впливати як на суспільство, так і на політику сучасних держав.

У радянській період російська консервативна ідеологія розвивалася виключно у середовищі еміграції. Серед вчених емігрантів, які займалися вивченням і розвитком монархічних теорій, чільне місце посідає видатний російський філософ, один з провідних діячів емігрантської політичної науки Іван Олександрович Ільїн. Важливе значення для вивчення його теоретичної спадщини має видання десяти томного збірника праць філософа, укладачем якого виступив російський ільїнознавець Ю. Лисиця (Pyin 1993–1999) [5]. Хоча згадане видання є далеко не повним зібранням численних творів І. Ільїна, але наукове товариство і широкий загал зацікавлених історією політичної думки отримали можливість ознайомитися з творчістю вченого.

Безпосередньо вивченню монархічних ідей філософа присвятив своє дослідження О. Варакса (Varaksa 2003) [3]. Дослідник зазначає, що однією з найменш вивчених граней філософської спадщини російського мислителя є його монархічна концепція. О. Варакса наголошує, що у творчості І. Ільїна як вченого і суспільного діяча простежується лінія на пізнання природи держави з метою її удосконалення. Значне місце висвітленню монархічної теорії філософа приділила у своїй монографії Н. Антоненко (Antonenko 2007) [1]. Дослідниця докладно розглядає проект державно-політичного устрою майбутньої російської держави І. Ільїна. Н. Антоненко звертає увагу, що, на думку філософа, умовою ефективної роботи державного апарату висуваються чіткі критерії відбору, чесність та ідеологічна бездоганність

чиновників. У роботі І. Зернова докладно проаналізовано монархічний проект І. Ільїна для майбутньої Росії (Zernov, 2007) [4]. Автор наголошує, що філософ не пропонував відродження монархії відразу після падіння Радянської влади. І. Ільїн вважав необхідним перехідний період, для якого оптимальним буде авторитарна форма правління.

Вивчення теоретичної спадщини російської консервативної політичної думки дозволить з'ясувати еволюцію монархічної ідеології, визначити головні пріоритети і нові підходи до проблеми організації влади й розробки основних концепцій зовнішньої і внутрішньої політики держави. Черговим кроком у вирішенні зазначених завдань має стати аналіз основних положень монархічної теорії І. Ільїна, визначення ключових ідей філософа щодо оцінки місця і ролі монархії у становленні і розвитку державності, висвітлення запропонованих російським вченим рецептів побудови ефективної державної моделі.

Аналіз наукових досліджень творчості І. Ільїна демонструє наявний брак політологічних праць. Так, за період з 1980 до 2005 року творчості філософа присвятили свої дисертаційні дослідження 23 науковця різних фахів (Pronin 2009, p. 174) [8, p. 174]. З них лише одна робота – з теорії політики, історії та методології політичної науки й одна робота – з політичної культури та ідеології (Pronin 2009, p 176) [8, p. 176]. Тому, враховуючи зазначені вище пріоритети у визначенні напрямків сучасних досліджень, можна припустити, що однією з найменш вивчених залишається монархічна концепція філософа.

Між тим проблема монархії займає значне місце у політичних та філософських роздумах І. Ільїна, вона тісно пов'язана з його іншими теоретичними розвідками. Протягом усього життя він постійно звертався до цієї проблеми, залишив багатий і різноманітний матеріал для аналізу та усвідомлення дослідників. Серед найбільш значущих робіт філософа із зазначеної тематики слід виділити книгу «Про монархію та республіку», що побачила світ у 1979 році у США, а також видані у 1956 році емігрантським біографом І. Ільїна М. Полторацьким праця «Поняття монархії та республіки» та статті у збірнику «Наші завдання». Дослідник творчості видатного російського філософа зазначає: «У цих статтях відображено цілісний та багатогранний світогляд чудового російського релігійного та політичного мислителя» (Poltorackij 1989, p. 97) [7, c. 97].

У своїй творчості І. Ільїн намагається не лише вивчати сутність влади, держави, суспільства, але і наполегливо шукає шляхи їхнього всебічного вдосконалення. У вступі

до розгляду двох головних форм правління – монархії та республіки – у своїй праці «Про монархію та республіку» філософ звертає увагу на складнощі їх дослідження.

По-перше, унаслідок виняткової древності монархії історичний матеріал з проблеми неозорий і невичерпний. По-друге, вирішення завдання стикається з однією з найскладніших проблем науки права, а саме – з проблемою методології, в якій, на думку філософа, більшість досвідчених та знаних вчених-юристів не розуміються належним чином. По-третє, сутність монархії, як і сутність права, має «надюрисичну природу». Тому, зазначає І. Ільїн, для вирішення завдання необхідно не лише вивчити науковий матеріал державних законів, політичних явищ, історичних фактів, але й проникнути в їхній філософський, релігійний, моральний та художній сенс, досягнути їх як стан людської душі, людського духу. По-четверте, ідея монархії в ході світової кризи, яка охопила світ у XX столітті, опинилася у фокусі ненависті, заздрості, честолюбства, партійного владолубства (Ільїн 1994, pp. 417–418) [6, с. 417–418].

Докладний аналіз проблем дослідження свідчить про серйозність підходів та глибину проникнення вченого у досліджувану проблему, що в цілому було притаманно більшості робіт І. Ільїна. У той самий час спостерігається і явна ідеалістичність поглядів філософа, зокрема, феномен монархії у трактуванні російського мислителя наповнюється сакральним змістом. Червоною ниткою через всю концепцію монархії І. Ільїна проходить ідея про її ірраціональну духовність. Монархії, які хитаються, які вироджуються, які переживають крах, гинуть саме через втрату своїх коренів у душах людей.

На думку філософа, монархічна ідея сходить до глибинних підсвідомих шарів людської душі й тісно пов'язується з родинними релігійними і моральними коренями людства. Республіканська форма правління, з точки зору філософа, навпаки, має виключно зовнішній прояв і не проникає та і не потребує такого глибокого проникнення у душі людей, як монархія. Тому республіканську форму політичного устрою можна вивчати лише за зовнішніми формальними проявами, юридичними нормами та політичними подіями.

У той же час філософ не є безоглядним апологетом монархії і не пропонує вважати її єдиною можливою формою правління. Він був послідовним прихильником теорії органічного розвитку державності, виходячи з якої кожному народові притаманна унікальна правосвідомість, що зумовлена історичними, географічними, релігійними, національними чинниками. Тому немає і не може бути універсальної, однієї для всіх і також для всіх однаково найкращої єдиної державної форми. Він намагається лише визначити найбільш яскраві сутнісні відмінності і особливості різних форм державного правління та надати людству можливість свідомого вибору. Такий підхід зумовлює структуру і зміст праць І. Ільїна. Аналіз характерних рис монархії він супроводжує паралельним порівняльним аналізом відповідних рис республіки, і через це порівняння його аргументи набувають більшої виразності, яскравості і обґрунтованості.

На широкому матеріалі історичних фактів і юридичних колізій філософ демонструє хибність спроб визначення відмінностей монархії та республіки за формальними ознаками і зосереджується на пошуку більш глибоких відмінностей. На думку філософа, держава, державна форма, правопорядок, усе політичне життя народу є виявом безлічі особистих правосвідомостей, їхньої вірності, їхнього сумісного шляхетства, їхньої

релігійності або безбожництва. Поза цим духовно-функціональним висвітленням і осягненням будь-яке визначення буде формальним, поверхневим і умовним (Ільїн 1994, p. 453) [6, с. 453].

І. Ільїн аналіз монархії проводить крізь призму монархічної правосвідомості, оскільки, на його думку, будь-яка державна форма є перш за все похідною від сукупності особистих правосвідомостей. В якості відмінної риси монархічної правосвідомості філософ підкреслює потребу уособлення, персоніфікації державної влади, держави і навіть усього народу в особі монарха. Ця персоніфікація необхідна для формування єдності великої, розділеної, розсіяної безлічі, якою є народ за способом свого існування. Саме через таку персоніфікацію вирішується протиріччя між формою земного існування і духовним буттям. Таким чином, монарх виявляється не лише правителем, що здійснює певні управлінські функції, а й постає особистісним уособленням бажаної і необхідної єдності держави, державної влади і народу. На відміну від монархічної, республіканська правосвідомість тяжіє до розчинення особистісного і одноосібного, а також і самої державної влади у колективі (Ільїн 1994, p. 461) [6, с. 461].

Ще більша відмінність монархічного і республіканського розуміння державної влади виявляється з точки зору розуміння релігійної сутності влади. Монархічному праворозумінню притаманне наділення монарха вищим релігійно усвідомленим рангом, тоді як республіканська правосвідомість трактує державну владу на рівні земного утилітарно-розсудливого сприйняття. Слід зауважити, що і монарху має бути притаманне внутрішнє натхнення релігійним розумінням своєї влади і свого покликання. Саме усвідомлення цього породжує «совестное правосознание» (термін І. Ільїна), далекозорість, мудрість і жертвність. У такому порівнянні виявляється відмінність республіканської правосвідомості, що керується виключно прагматичними резовами вигоди, популярності, матеріальними стимулами, і правосвідомості монархічної, в якій провідну роль відіграє духовність, моральна відповідальність і безкорисне служіння.

Аналіз думок і теоретичних викладок філософа демонструє його безперечну прихильність монархічній ідеї. Для характеристики якостей монарха І. Ільїн використовує яскраві епітети: мудрість, жертвність, патріотизм, моральна відповідальність, натомість республіканський керівник – «...рядовий політик із обивателів, що за можливістю відповідає елементарним вимогам громадянської честі, у будь-якому випадку не занадто публічно зганьблений» (Ільїн 1994, p. 475) [6, с. 475].

У своїх міркуваннях про корені монархії І. Ільїн дістає висновку про патріархальну природу монархії. Монархічна правосвідомість схильна переносити родинний лад у державу, а монархічний лад – у родину. Доки люди житимуть моногамними родинами і особливо такими, де один батько – патріарх, у душах людей будуть виникати самим природним чином монархічні уподобання. На підтвердження висновків філософа можна додати, що взагалі-то держава виникає саме із встановленням у суспільстві патріархальних відносин. Навіть у тих давніх державах світу, де жінки іноді посідали царський трон, вони хоча б зовнішньо виявляли патріархальність. Зокрема, жінки-фараони одягали чоловічий одяг і чіпляли бороди (Цариця Хатшепсут – Прим. автора).

Монархічна правосвідомість схиляється до того, що люди і перед обличчям Божим, і від природи різноякісні, різноцінні, і тому, природно, не мають бути рівними у своїх правах (Puyin 1994, р. 483) [6, с. 483]. Ідея предметної нерівності людей, яка є основою для нерівності політичної, підкріплюється філософом словами одного з батьків французької революції Франсуа-Марі Вольтера: «Що стосується мене, то я думаю, оскільки треба коритися,... то краще коритися породистому левові, який від народження набагато сильніший за мене, ніж двом сотням щурів мого роду» (Puyin 1994, р. 487) [6, с. 487]. І. Ільїн пробує спростувати ідею загальної рівності, на якій ґрунтується республіканська правосвідомість. Він звертає увагу на важливість урахування особистих якостей людини, помилковість загального, штучного рівняння, яке призводить до хибного висунення на керівні пости випадкових людей, що є нерідкістю за республіки.

У той самий час І. Ільїн не намагається надмірно ідеалізувати монархію. Він визнає її наявні негативні риси й чітко на них вказує. Зокрема, філософ підкреслює прихильність монархічного ладу до певних традицій, які монархія намагається зберігати, і від яких вона не згодна легко відмовлятися. Консерватизм монархії зумовлений релігійними, родовими і ранговими основами монархічної правосвідомості. Монархіст воліє не ризикувати задля химери кращого, а воліє зберігати наявний, хай і не завжди досконалий, але звичний і добре знайомий порядок речей. Це може призводити до застою, замирання творчості й нерухомості суспільства.

Проте консерватизм, на його думку, не є ключовою, і абсолютно, і виключно монархічною рисою. Прогресивна складова монархії цілком достатня, і в історії є безліч прикладів її яскравих проявів. Монархісти, зазначає І. Ільїн, успішно проводили великі реформи: Кольбер, Мазаріні, Ришельє у Франції, Бісмарк у Німеччині, Століпін у Росії. Але першою скрипкою в реформах і джерелом прогресу в монархії філософ визнає самих монархів. «Бо у дійсності історія давно вже має особливий «пантеон» великих государів, яким їхні народи зобов'язані своїм буттям, господарським і культурним розквітом. Назвемо тут у вигляді високого зразка лише небагато: із царів Македонії Олександра Великого (356–323 до Р.Х.) ...; із римських імператорів Октавіана Августа (63 до Р.Х. – 14 по Р.Х.) ...; із візантійських – Юстиніана (483–565)...; Гарун-аль-Рашида Багдадського (786–809); короля сербського Стефана Душана (1336–1356); царя болгарського Симеона Великого (888–927); із французьких королів... Генріха IV Бурбона (1553–1610), Людовіка XIV (1638–1715) ...; імператора Петра Великого (1672–1725) та імператора Олександра II (1818–1881). Усі ці государі своєрідні й різні, а пантеон великих монархів зовсім не є вичерпним їхніми іменами» (Puyin 1994, р. 490) [6, с. 490].

І ось тут яскраво виявляється наявна в аргументації філософа хибність висновків і підбору фактів. Ми наводимо цитату не повністю, щоб не перевантажувати політологічну роботу історичними викладками, але наведені приклади є найбільш яскравими і відображають чітку тенденцію. Ільїн цілком слушно зазначає те, що вигідно вкладається в його теорію, що всі ці государі різні і своєрідні. Але не звертає увагу на їхню ще більшу спорідненість, на те що вони діяли у виключно східних конкретно-історичних умовах: або збирання земель і створення держави як Олександр Македонський, Гарун-аль-Рашид Багдадський; король сербський Стефан Душан; цар болгарський Симеон Великий; або

засновували нову династію як Генріх IV Бурбон, або були творцями нової монархічної якості як Людовік XIV або імператор Петро Великий. Їхнє реформаторство не є виключно природною якістю монархії, а викликане намаганнями розширити, укріпити або встановити свою владу. А потім усі їхні зусилля завершувалося або розпадом створених держав (держава Олександра Македонського і Арабський Халіфат), або поваленням монархії (Франція), або «біронівщиною» і цілою низкою державних переворотів (Росія).

Як приклад монархій, що стрімко проходять крізь епоху великих і прогресивних реформ, він подає навіть Італію Віктора Еммануїла III часів реформ Муссоліні (Puyin 1994, р. 537) [6, с. 537]. Тобто в якості приклада подає державу, де про наявність монархії навіть у формальному вигляді говорити важко, або, якщо продовжувати логічний ланцюг, слід Муссоліні проголошувати монархістом.

Таким чином, на жаль, аргументація І. Ільїна іноді виглядає як маніпулювання фактами задля підтвердження своїх думок. Не випадково російська дослідниця творчості філософа К. Бороздіна звертає увагу на публіцистичність, емоційну поєднаність творчості філософа, що значною мірою ускладнює науковий аналіз ідейної спадщини І. Ільїна (Borozdina 2003, р. 129) [2, с. 129].

Серед необхідних передумов монархії російський вчений виділяє поняття «довіра», «любов», «вірність». «Монархія тримається любов'ю підданих до монарха і любов'ю государя до своїх підданих. ... монархічна правосвідомість... вносить у державне служіння і у політичне будівництво начала почуття щирої, шляхетної, активної любові, – любові до монарха, яка нерозривно переплітається і зростається з любов'ю до свого народу і вітчизни. Самий монархічний лад вимагає від громадянина не тільки законослухняності, але участі почуття і серця» (Puyin 1994, pp. 500–502) [6, с. 500–502]. Виразність, глибина і високий зміст почуттів монарха і підданих у черговий раз висвітлюється на тлі ідейної картини сутності республіки. Остання, на думку І. Ільїна, відрізняється атмосферою недовіри до глави держави, яка виявляється у різних формах: присяга даній конституції, контрасигнатура, зобов'язання затверджувати законопроекти, прийняті палатами парламенту тощо. Проте, негативно оцінюючи тотальну недовіру республіканців, І. Ільїн усвідомлює і негативні риси безоглядної довіри монархістів.

Монархічна правосвідомість загрожує народу безповоротною вірою недостойному монарху, який може завести свій народ у безвихідь і страждання. У той час як республіканська правосвідомість, яка схильна до абсолютизації недовіри і здається здатною уберегти від помилок зайвої довіри, може відштовхнути народ від підтримки дійсно необхідних і важливих дій глави держави, спрямованих на загальне благо. Цей висновок філософа підтверджує його об'єктивність. Він вказує на небезпеки республіканської правосвідомості і водночас намагається уникнути абсолютизації монархічної форми правління, підкреслює і її негативні риси.

Але у кінцевому рахунку його симпатії залишаються незмінними. «Однак монархічна правосвідомість, ризикуючи своєю довірою, все ж таки буде державну владу, і її пафос має політично позитивне значення. Тоді як республіканська правосвідомість, яка не бажає потрапити у «дурне» становище «довірливого простака», ... намагається будувати державну владу на стихії принципової недовіри, пафос її виявляється негативним

і така установка правосвідомості може вимагати від народу занадто багатьох жертв» (Pyin 1994, р. 498) [6, с. 498]. Отже, він підводить нас до висновку, що за будь-яких інших рівних умов монархічна правосвідомість все такі краща, небезпечніша і прогресивніша, ніж республіканська.

І. Ільїн піддає критиці і розповсюджену ідею про відсутність свободи у монархічних державах. Навпаки, вважає філософ, щирий монархіст вільно обирає для себе свідоме служіння монарху на благо своєї вітчизни і государя. Свобода монархічної правосвідомості розуміється не як торжество приватних інтересів, а як усвідомлення і добровільне прийняття власних обов'язків і духовних обмежень, які мають забезпечувати загальнодержавну користь.

Щодо свободи виявлення своїх почуттів і думок, то справжня монархія також гарантує право і навіть обов'язок кожного підданого говорити правду государеві, а справжній государ має дослухатися до думок і пропозицій своїх підданих, які бажать кращого державі і государеві. Звідси витікає й інша теза філософа про хибність традиційного визнання пасивного, пригнобленого становища громадян у монархічних державах. І. Ільїн стверджує, що різниця між монархічною і республіканською правосвідомістю полягає не в пасивності, а у різному характері активності. «Активність монархіста має риси доцентровості, лояльності і відповідальності перед главою держави. Активність республіканця вирізняється відцентровим тяжінням, розв'язує особисту ініціативу, намагається втручатися в усі державні справи і намагається скинути з себе відповідальність перед виборцями» (Pyin 1994, р. 518) [6, с. 518]. Але треба віддати належне філософу, який визнає, що і серед республіканців є люди віддані і відповідальні, а серед монархістів є кар'єристи, які ладні славити будь-якого монарха і служити йому заради особистого блага.

Як і інші представники Російського Зарубіжжя І. Ільїн багато розмірковував про причини повалення Російської імперії і подальшу долю Батьківщини. Органічною формою державного устрою для Росії, що зумовлена її духовним і історичним розвитком, філософ вважав саме монархію. Причому саме у Росії у XIX і на початку XX століть, на думку І. Ільїна, відбулося зіткнення двох правосвідомостей.

Аналізуючи цілі, що висували борці з монархією, починаючи з декабристів, петрашевців і закінчуючи соціалістами-революціонерами, він зазначає, що їх метою було повалення трону за будь-яку ціну. Республіканці не бажали і боялися реформ, що їх запроваджувала монархія, і які мали сприяти оновленню російської державності, оздоровленню її соціально-економічного організму. Їх категорично не влаштовували реформи, що відбувалися за ініціативою трону. Як цілком справедливо зазначив свого часу П. Столипін, їм були потрібні «великі потрясіння» (Промова «Про влаштування побуту селян і про право власності», виголошена у Державній Думі 10 травня 1907 р. – *Прим. автора*), оскільки у «великій Росії», що мала постати завдяки реформам, російські республіканці змушені були бігти у забуття.

Ільїн наголошує на чужорідності, непотрібності республіканських ідей для Росії. Він зазначає повне незнання російськими республіканцями віри, правосвідомості, господарства, історії російського народу. Вони, на думку філософа, мають лише запозичену на Заході політичну доктрину і віру у спасіння через історичний крах Росії.

Ця безвідповідальність, робить висновок філософ, в цілому притаманна республіканській правосвідомості. «Якщо в монархії кожен у кінцевому рахунку відповідає перед государем, то у республіканській формі державності ця відповідальність зміщується вниз. Важливо не те, що про тебе думає глава держави, бо він сам умовно-строковий і авторитет його вельми невеликий, важливо те, як твоя діяльність розцінюється «народом», тобто невизначеною юрбою малокомпетентних виборців. ... Політичний успіх залежить не від того, чим людина є насправді, а від того, якою вона себе покаже» (Pyin 1994, р. 525) [6, с. 525].

Слід визнати вірність цих висновків філософа. Скільки прикладів спадає на думку будь-якої найменш обізнаної в історії світу і України людини, які підтверджують безперечну правоту І. Ільїна. Чого варті лише демагогія, популізм і маніпулювання уподобаннями людей під час передвиборчих кампаній, і абсолютна бездіяльність, небажання реалізувати навіть найменшу частку своїх щедрих обіцянок і планів після перемоги. «Ось чому республіканці воліють «не робити», ніж «завдати собі шкоди роблячи», навіщо ризикувати вольовою активністю, коли необразна пасивність має у виборців набагато більший успіх» (Pyin 1994, р. 526) [6, с. 526].

Причому ці висновки філософа не тільки не втратили актуальності, але виявляють універсальний характер і знаходять підтвердження навіть у практиці країн сталої демократії. З цього приводу згадується минулорічний скандал з президентом однієї демократичної країни, коли його слова про необхідність почекати до виборів на другий і, як усім відомо, останній строк, випадково стали надбанням громадськості. Увесь світ почув те, про що попереджав свого часу видатний російській мислитель. Республіканець здатен відмовитися від непопулярних, але важливих і навіть необхідних державних рішень заради прихильності виборця, і в той самий час готовий абсолютно вільно діяти, якщо цієї прихильності він вже не шукає.

Щодо загальних принципів державного будівництва, І. Ільїна зазначив, що держава може будуватися за двома головними принципами – установи або корпорації. Ці принципи і визначають весь комплекс взаємовідносин громадян між собою, громадянина і держави, структуру і завдання державної влади, механізм її формування і особливості функціонування.

Отже, будь-яка установа (виховна, виправна, лікувальна) вибудовується зверху, а ніяк не знизу. Людина, яка вчиться, виправляється або лікується, приймає наявні правила, виконує запропоновані обов'язки, отримує опіку і піклування, вона живе, користується, але не керує, не вирішує і не будує установу. Принцип установи, доведений до кінця у державі, вб'є свободу, волю, творчість і призведе до тоталітарного ладу і каторжного порядку.

З іншого боку – корпорація, що будується знизу вверх. Корпорація починається з індивідуума, який вільно обирає тих, з якими він об'єднується для вирішення власних завдань. Об'єднання індивідуумів шляхом голосування обирають необхідні органи управління, контролюють їхню діяльність, і шляхом голосування можуть або відмовитися виконувати рішення, або ліквідувати неугідні органи. Таким чином, принцип корпорації, доведений до кінця, може погасити будь-яку владу і призведе до анархії.

Таким чином, виходячи із оцінок небезпек безмежної реалізації зазначених принципів, що їх наводить І. Ільїн,

ми приходимо до висновку, що для уникнення небезпеки загибелі або перетворення у тоталітарний абсолютизм будь-яка держава має будуватися одночасно і як корпорація, і як установа. І. Ільїн розподіляє ролі цих принципів так. Корпоративна складова має забезпечувати зрілу правосвідомість громадян, і для таких громадян держава має бути корпорацією. Як установа держава діє: «...для усіх громадян із незрілою і дефективною правосвідомістю (діти, неповнолітні, душевнохворі, дикуни, політично-безглузді, кримінально-злочинні, анормальні, жадібні шахраї і т. п.) ...» (Pyin 1994, p. 541) [6, с. 541]. З ідеєю філософа можна було б погодитися за однієї умови справедливого вирішення питання про визначення хто є «дикуни», «анормальний», «політично-безглуздий» тощо. Підсумовуючи свої роздуми щодо гармонічної державної моделі, І. Ільїн зазначив, що під час державотворення треба враховувати наявний рівень народної правосвідомості, визначати відповідне співвідношення установи і корпорації, яке буде найкращим за даних умов життя.

Отже, виходячи з наведеного аналізу творчої спадщини, І. Ільїн постає перед нами як послідовний і вірний прихильник монархії. Особливу увагу філософ зосереджує на високому моральному, духовному і релігійному змісті монархізму. Використовуючи історичні приклади, він спростовує усталені погляди на монархію як на відсталу, реакційну форму держави, що обмежує ініціативу, свободу дій і волевиявлення. Однак, визнаючи за монархічним ладом вміння цінувати добрі традиції, підкреслює і небезпечність надлишкового консерватизму, який заважатиме проведенню необхідних реформ і сталому розвитку держави.

Республіканський лад, на думку філософа, відкритий для будь-якого новаторства, все ж таки більш небезпечний, оскільки у запалі реформаторства може стати прокляттям для народу. У свою чергу, безоглядна довіра і підтримка недостойних монархів також загрожує народові стражданнями і руйнуванням держави. В основі побудови успішної державності має бути творче поєднання принципів установи й корпорації з урахуванням конкретних історичних умов та усіх особливостей кожної конкретної країни і народу. І. Ільїн наголошує на тому, що в світі немає і не може бути однаково придатної для всіх країн форми держави. Завдяки в цілому неупередженому і критичному аналізу монархії філософ, що був її послідовним прихильником, уникнув небезпеки стати її сліпим апологетом. Концепція монархії І. Ільїна достатньо глибока, логічна і переконлива саме завдяки його зауваженням і визначенням небезпек і помилок, які може викликати монархічний лад.

Висновки філософа щодо вад республіканського ладу знаходять своє підтвердження і сьогодні, і ще більше актуалізують творчу спадщину видатного російського мислителя. Подальше вивчення цього теоретичного масиву дозволить з'ясувати еволюцію монархічної ідеології, визначити головні пріоритети і нові підходи до проблеми організації влади й розробки основних концепцій зовнішньої і внутрішньої політики держави. Це знання має не лише збагатити теорію української політичної науки, а і допоможе краще розуміти процеси, що відбуваються на пострадянському просторі, дозволить уникнути помилок у формуванні міждержавних відносин.

Бібліографічні посилання

1. Антоненко Н. В. Идеология и программатика русской монархической эмиграции / Н. В. Антоненко. – Мичуринск : Изд-во Мичуринского гос. аграрного ун-та, 2007.

2. Бороздина Е. А. Социально-политическое учение И. А. Ильина / Е. А. Бороздина – М., 2003.

3. Варакса А. Н. Идея монархии в политической мысли Русского зарубежья (1920–1940-е гг.) / А. Н. Варакса. – СПб, 2003.

4. Зернов И. Н. Иван Ильин. Монархия и будущее России / И. Н. Зернов. – М. : Алгоритм, 2007.

5. Ильин И. А. Собрание сочинений в 10-ти томах / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1993–1999.

6. Ильин И. А. Собрание сочинений в 10-ти томах / И. А. Ильин – М.: Русская книга, 1994. – Т. 4.

7. Полторацкий Н. П. Иван Александрович Ильин. Жизнь, труды, мировоззрение / Н. П. Полторацкий. – Нью-Йорк : Эрмитаж, 1989.

8. Пронин А. А. Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг. / А. А. Пронин – Екатеринбург : Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009.

Закиров М. Б. Монархическая идея в политической теории И. А. Ильина

Проведен анализ основных положений монархической теории И. Ильина. Определены ключевые идеи философа в оценке места и роли монархической формы правления в развитии государственности. Указана определенная идеалистичность взглядов ученого на истоки и сущность монархии. Рассмотрены основные предложения русского мыслителя относительно построения государственной модели гармонично сочетающей консервативные и либеральные традиции построения государства.

Ключевые слова: монархия, государство, корпорация, организация, эмиграция, Русское зарубежье, правосознание.

Zakirov M. B. Monarchical idea in the political theory of I. Ilyin

It is given the analysis of the main conceptions of the Ilyin's monarchical theory. It is defined the philosopher's key ideas in the assessment of place and role of the monarchical form of government in the development of statehood. It is noted the certain idealistic views of scientist on the origins and nature of the monarchy. It is considered the main conceptions of Russian thinker concerning the forming of the state model which harmoniously combines conservative and liberal traditions of the state. Ilyin appears as a consistent and loyal supporter of the monarchy. Philosopher insists on the high moral, spiritual and religious meaning of monarchism. He denies the established views on the monarchy as the outdated and reactionary form of government, which restricts the initiative, freedom of action and expression. Ilyin emphasizes the danger of conservatism, which can interfere with the necessary reforms. However, the republican system, which is open to any innovation, is much more dangerous. Reformer can be as a curse to the people. At the same time a great trust and support of unworthy rulers can also cause people's suffering and the destruction of the state. It is offered the analysis of the I. Ilyin's ideas about positive and negative factors of nation-building on the principles of corporation and founding. At the heart of the building of a successful state must be a creative combination of the principles of corporation and founding with a glance of specific historical conditions and all peculiarities of each country and its people. Ilyin says that there is no equally suitable form of government for all countries. Thanks to unbiased and critical analysis of the monarchy philosopher has not become its blind apologist. The concept of I. Ilyin's monarchy is deep enough, logical and convincing thanks to his comments and the definition of hazards and errors that the monarchy can cause. The conclusions of the philosopher about the shortcomings of the republican system are confirmed today, and they make more urgent the creative heritage of outstanding Russian thinker. The study of this theoretical array will allow exploring the evolution of monarchical ideology, to identify the key priorities and new approaches to the problem of organization of power and to the development of the main concepts of foreign and domestic policy of the state.

Keywords: monarchy, state, corporation, organization, emigration, the Russian Diaspora, sense of justice.

References

Antonenko, NV 2007, 'Ideologija i programatika russkoj monarhicheskoj emigracii' ['Ideology and pragmatism of Russian monarchist emigration'], Izdatel'stvo Michurinskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta, Michurinsk.

Borozdina, EA 2003, 'Social'no-politicheskoe uchenie I. A. Ilyina' ['Socio-political doctrine of I. Ilyin'], Moscow.

Ilyin, IA 1993–1999, 'Sobranie sochinenij: v 10 tt.' ['Collected Works'], Russkaja Kniga, Moscow.

Ilyin, IA 1994, 'Sobranie sochinenij: V 10 t. T. 4.' ['Collected Works'], Russkaja kniga, Moscow.

Poltorackij, NP 1989, 'Ivan Aleksandrovich Il'in. Zhizn', trudy, mirovozzrenie' ['Ivan Ilyin. Life, works, view'], Jermitez, New York.

Pronin, AA 2009, 'Rossijskaja jemigracija v otechestvennyh dissertacionnyh issledovanijah 1980–2005 gg.' ['Russian emigration in domestic dissertation researches 1980–2005'], Izd-vo GOU VPO «Ros. gos. prof.-ped. un-t», Ekaterinburg.

Varaksa, AN 2003, 'Ideja monarhii v politicheskoy mysli Russkogo zarubezh'ja (1920–1940-e gg.)' ['The idea of monarchy in the political thought of the Russian Diaspora (1920–1940)'], Saint Petersburg.

Zernov, IN 2007, 'Ivan Ilyin. Monarhija i budushhee Rossii' ['Ivan Ilyin. The monarchy and the future of Russia'], Algoritm, Moscow.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

УДК 342.51(470)

О. Ю. Кондратенко

Институт міжнародних відносин Національного авіаційного університету (м. Київ)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Розглянуто формування інформаційної політики Російської Федерації у постбіполярний період, спрямованої на посилення державного регулювання як у межах Росії, так і на теренах СНД. Особливо акцентовано увагу на законодавчій базі російської інформаційної політики, виробленні концептуальних підходів щодо її реалізації, вдосконаленні інформаційної безпеки та корекції іміджу РФ.

Ключові слова: інформаційна політика, Росія, зовнішня політика, інформаційна безпека.

Сьогодні існує низка визначень поняття «інформаційна політика», проте всі вони, як правило, зводяться до означення комплексу основних напрямів і способів діяльності держави по одержанню, використанню, поширенню та зберіганню інформації.

У міру прискорення глобалізаційних перетворень, побудови інформаційного суспільства та виникненням супровідних явищ, пов'язаних із подібними процесами, актуалізувалася проблематика вивчення структури національної та міжнародної інформаційної політики держави. Разом з тим російський вектор зовнішньої політики, котрий все активніше спрямовується в український бік, підсилює тим самим зумовленість вивчення саме інформаційної політики північного сусіда. Боротьба за пострадянський інформпростір активно підігрівається ідеєю євразійства у контексті прискореного формування відповідних інтеграційних утворень, котрі без України, за словами як російських, такі міжнародних експертів, будуть незавершеним проектом. Росія без України, за словами З. Бжезинського, не зможе перетворитися на справді Євразійську неоімперію. Саме цим здебільшого і пояснюється наростання тиску з боку російських/російськомовних ЗМІ на український інформпростір, що зумовлює тим самим його деформацію та послабляє національну інформаційну безпеку. До цього додамо й те, що терміни «єдиний інформаційний простір РФ» і «єдиний інформаційний простір СНД» у різних російських джерелах часто вживаються як синоніми або взаємозамінювані категорії.

Прозростання наукового інтересу до порушеного питання свідчить розмаїття наукових розвідок останніх років. В Україні російської інформаційної політики торкаються у своїх працях Я. Варивода (Varivoda 1999) [4], О. Зернецька (Zernetska et al 2004, pp. 90–96) [12, с. 90–96], А. Луценко (Lutsenko 2009, pp. 215–221) [18, с. 215–221], М. Ожеван (Ozhevan 2011, pp. 118–126) [23, с. 118–126], Г. Почепцов (Pochepstov 2000) [25], М. Руденко (Rudenko 2003, pp. 262–264) [28, с. 262–264] та ін. Значний відсоток наукових розвідок з даного приводу традиційно представлений російськими вченими:

Ю. Авіновою (Avinova 2007) [1], Н. Ненастєвою (Nenasteva et al 2007) [21], А. Манойлом (Manoylo 2003) [19], І. Панарінім (Panarin 2000) [24] тощо. Ось далеко не повний перелік творчого доробку, присвяченого інформаційній політиці Російської держави. Звісно, у лімітованих рамках статті ми не можемо більш детально розкрити історію вивчення даного питання, попри все намагатимемося хоча б частково компенсувати цей недолік у ході його розкриття, звертаючись тим самим до низки інших робіт.

Виходячи з вищесказаного ставимо перед собою такі завдання:

- з'ясувати становлення внутрішньої і зовнішньої інформаційної політики РФ;
- розглянути концептуальну сутність інформаційної політики Росії;
- окреслити законодавче регламентування російської інформаційної політики;
- охарактеризувати встановлення впливу РФ на пострадянський інформаційний простір;
- дослідити механізми вдосконалення інформаційної безпеки Росії.

Інформаційна політика є складовою внутрішньої і зовнішньої політики держави, а тому постулат щодо їх взаємопов'язаності прийнятний і для пояснення політики інформаційної. Як відомо, реалізація зовнішньополітичної стратегії може здійснюватися на трьох рівнях: концептуально-теоретичному, доктринальному і політико-практичному. Варто зазначити, що до сьогодні російська інформаційна політика поки що не вийшла за рамки концептуально-теоретичного рівня. Свідченням цьому є існування та подальша розробка низки доктрин, концепцій, проектів, що лише наближаються до свого практичного втілення. Нашу тезу підтверджують слова російського дослідника Ю. Бойка, який зазначає: «Політика російської держави здійснюється у вигляді стратегічних концепцій, діючого законодавства, а також крупних соціально-економічних програм, що охоплюють у тому числі й інформатизацію» (Boyko 2006) [3].

Першими кроками Росії у формуванні інформаційної політики стало видання низки президентських указів, а також становлення і вдосконалення системи інформаційного законодавства. Заслугує на увагу указ російського президента «Питання формування єдиного інформаційно-правового простору Співдружності Незалежних Держав» (1993) (President of Russian Federation 1993) [31], яким закладалися механізми інформаційно-правового регулювання співробітництва країн СНД. У 1995 р. Держдумою прийнято Закон «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації» (Federal Assembly ... 1995) [8], покликаний регулювати інформаційні відносини в державі, зокрема у сфері використання інформаційних ресурсів. Він визначав рамки державної політики щодо формування умов надійного захисту інформаційної власності, інформаційне забезпечення владних структур і громадянина, забезпечення інформаційної безпеки та формування ринку інформаційних ресурсів тощо. Таким чином, Закон охопив усі найважливіші напрями і способи реалізації інформаційної політики. Утім документ не був єдиним у регламентуванні та регулюванні інформаційних відносин. Так, до середини 90-х було прийнято ще цілий ряд федеральних законів у інформаційній сфері: «Про засоби масової інформації» (1991) (Federal Assembly ... 1991) [9]; «Про державну таємницю» (1993) (Federal Assembly ... 1993) [7]; «Про державну підтримку засобів масової інформації і книговидавництва Російської Федерації» (1994) (Federal Assembly ... 1994) [10]; «Про участь у міжнародному інформаційному обміні» (1996) (Federal Assembly ... 1996) [11], які тлумачили правові визначення інформаційного простору, інформаційного обміну, продукту і т. д. Зокрема, останній регламентував захист міжнародних інформаційних інтересів Росії, правовий режим та контроль за здійсненням такого обміну.

З метою реалізації інформаційної політики на різних рівнях створювалися відповідні інституції на кшталт Федерального агентства урядового зв'язку та інформації (1991) і Комітету з політики інформатизації (1994). Логічно, що обидва органи створені при Президентові Російської Федерації. Такий посилений контроль над даними органами свідчить про те, що інформаційній політиці відводилася особлива увага. При цьому підкреслимо, що функції першого органу, який припинив своє існування у 2003 р., були передані ФСБ Росії і Службі спеціального зв'язку та інформації Федеральної служби охорони Росії.

Отже, остаточні контури російської інформаційної політики були накреслені на середину 90-х рр. з утвердженням відповідної законодавчої бази та механізмів її реалізації.

Інформатизація Росії, пов'язана із налагодженням взаємодії вищих органів влади країн СНД, бере свій фактичний початок з однойменної програми «Інформатизація Росії» (1991), яка спрямована на розвиток інформаційної інфраструктури держави (Консерсія informatizatsii Rossii 1991) [27]; угоди «Про інформаційне забезпечення виконання багатосторонніх угод» (1993) (Council of Heads of Government ... 1993) [29]; концепції «створення автоматизованої системи інформаційного обміну Співдружності Незалежних Держав» (1994) (Lavruhin 2007) [17], концепції «формування інформаційного простору Співдружності Незалежних Держав» (1996) (Council of Heads of Customs Services ... 1996) [16]. Синтез цих

документів дає підстави говорити про те, що в Угоді вперше на повномасштабному рівні було порушено питання формування єдиного інформаційного простору на теренах СНД, яке покладалося на відповідні інституції Співдружності по забезпеченню отримання і використання інформації. У той же час дві концепції покликані, по суті, слугувати своєрідним доповненням до Угоди та розвивати й оптимізувати співпрацю у рамках інформаційного простору на теренах СНД.

Задля активного ведення зовнішньої інформаційної політики та участі у міжнародних інформаційних відносинах одним із ключових моментів, що постає перед будь-якою державою, є побудова відповідної інфраструктури. Одним із поступів розвитку і вдосконалення ведення такої політики РФ стала її подальша концептуалізація 1995–1998 рр. У відповідних документах робився акцент на розбудові російського інформаційного простору з подальшим повноцінним його включенням у світовий інформаційний контекст. «Концепція формування і розвитку єдиного інформаційного простору Росії» (1995) (Informatsionnoe prostranstvo Rossii ... 1997) [15] та «Концепція державної інформаційної політики Російської Федерації» (1998) (Committee on Information Policy ... 1998) [13] спрямовані на виконання низки указів Президента та законів РФ стосовно інформаційної сфери. З оптимізацією міжнародної інформаційної діяльності Росії актуалізувалася її юридична участь у відповідних програмах та спеціалізованих міжнародних організаціях по створенню і розвитку інформаційних ресурсів (Committee on Information Policy ... 1998) [13].

Виконання різних концептуальних заходів по інформатизації федеральних суб'єктів, як правило, синхронно поєднувалося із формуванням інформаційної взаємодії країн СНД, зокрема через створення автоматизованої системи інформаційного обміну (АСІО). Координацію по впровадженню цього інституту покладено на Федеральне Агентство урядового зв'язку та інформації при Президентові РФ. Була також висловлена необхідність законодавчого закріплення інформаційної співпраці країн у рамках СНД та інформаційного обміну в системі міжнародної співпраці. У зв'язку з цим МЗС Росії розглядалося як одна з основ побудови інтегрованої інформаційної системи. Далі наголошувалося на необхідності врахування державною інформаційною політикою можливості міжнародної співпраці у сфері інформаційних технологій, продуктів і послуг (Committee on Information Policy ... 1998) [13]. Незважаючи на те, що в основу всіх «благих намірів» з боку Росії покладено оптимізацію інформпростору СНД, подібні заходи потрібні були передусім задля утвердження політичного, економічного, гуманітарного та інших видів впливу на євразійський простір. Амбіційність інформаційного проекту щодо перетворення Росії на своєрідну інформаційну наддержаву чітко ілюструє вищевказана «Концепція державної інформаційної політики РФ», у якій зазначено: «... Росія як суб'єкт геополітики, держава, котра володіє розвинutoю інформаційно-телекомунікаційною інфраструктурою на всьому Євразійському просторі Росії і СНД, змогла б стати природним мостом між Європою і країнами АТР. Це б дозволило їй стати ключовою ланкою світового інформаційного простору» (Committee on Information Policy ... 1998) [13]. В рамках державної інформаційної політики закладалися основи формування єдиного російського інформаційного простору задля подальшого

входження РФ до простору світового, а також збереження Росією статусу великої держави. Водночас, посилаючись на складну державну соціально-економічну ситуацію, у Концепції посилювався акцент щодо активізації державного регулювання виробництва інформації та підвищення контролю над засобами інформатизації і телекомунікації (Committee on Information Policy ... 1998) [13].

Зовнішньополітична стратегія РФ передбачає процес створення єдиного інформаційного простору СНД. Побудову власного інформаційного суспільства Росія намагається поєднати з аналогічними процесами у країнах СНД. При цьому ставилися завдання підвищення рівня співпраці країн Співдружності щодо реалізації спільних програм у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, зближення національного законодавства, участі в міждержавному інформаційному обміні, формування системи міжнародної інформаційної безпеки, створення системи транскордонного документообігу тощо. Паралельно передбачалося вдосконалення інформаційної підтримки інтеграційних процесів у СНД та побудови системи електронного навчання, торгівлі, створення спільного реєстру фізичних і юридичних осіб (Council of Heads of Government ... 2012) [30].

Подібні кроки з боку РФ спрямовані здебільшого для посилення впливу на політичні процеси у пострадянських країнах. Варто пригадати, що останніми роками все більш відчутним стає інформаційний вплив Росії на український інфопростір, яка активно намагається впливати на всі сфери життя через неукраїнські та антиукраїнські ЗМІ. Зокрема, російські ЗМІ є провідними у східних регіонах України та особливо в Криму. Так, у 1995–2004 рр. наклад російських газет і журналів в Україні зріс з 18% до 64%, у той час як відсоток української преси зменшився з 70% до 20% (Annual Message ... 2005, р. 49) [26, с. 49]. Приблизно те саме можна говорити і про інші країни, котрі є сьогодні повноправними членами або кандидатами до Євразійських інтеграційних структур.

Невід'ємною складовою політики РФ, як і будь-якої держави, є забезпечення національної безпеки через систему безпеки інформаційної, що юридично підтверджено у «Доктрині інформаційної безпеки Російської Федерації» (2000), Законі «Про інформацію, інформаційні технології та про захист інформації» (2006), «Стратегії співпраці держав – учасників СНД у побудові і розвитку інформаційного суспільства» (2012) та згаданих концепціях про інфопростір й інформаційну політику РФ. Більшістю подібних документів закріплювалася необхідність обмеження експансії крупних іноземних фірм задля попередження односторонніх переваг західних країн (Informatsionnoe prostranstvo Rossii ... 1997) [15]. Концепція російської інформаційної політики зазначає, що: «Система інформаційної безпеки покликана забезпечувати збереження державної та інших таємниць, захищати інформаційні ресурси та інформаційно-телекомунікаційну структуру від впливу інформаційної зброї, загроз інформаційного тероризму та інформаційного криміналу» (Committee on Information Policy ... 1998) [13].

Зміцнення захисту російських інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу і забезпечення безпеки телекомунікаційних систем пов'язане було з широким впровадженням міжнародного інформаційного

обміну через Інтернет-мережу. Здійснення останнього планувалося через розширення представленості Росії у міжнародній комунікаційній мережі й участі у вдосконаленні відповідної міжнародної законодавчої бази, а також шляхом постійного моніторингу міжнародного інформаційного простору. До джерел загроз інформаційній безпеці РФ було віднесено прагнення низки країн до утистки інтересів Росії у світовому інформаційному просторі та витіснення її із внутрішнього і зовнішнього інформаційного ринку, діяльність іноземних спецслужб, різних злочинних спільнот та інших структур, спрямована на несанкціонований доступ до конфіденційної інформації. Зокрема, підкреслюється, що: «Однією з основних загроз інформаційній безпеці РФ є політика західних держав, спрямована на руйнацію успадкованого від СРСР єдиного науково-технічного простору держав-учасниць СНД за рахунок переорієнтації на західні країни їх науково-технічних зв'язків, а також окремих, найбільш перспективних наукових колективів» (President of RF 2000) [5]. Хоча, як ми знаємо, Москва згодом відмовилася ратифікувати відому Конвенцію Ради Європи про кіберзлочинність.

У контексті посилення міжнародної безпеки розглядалися передусім питання геополітики. За словами авторів Концепції: «Раціональна інформаційна політика повинна сприяти відновленню ролі Росії як повноцінного учасника світового інформаційного співтовариства, як провідної світової держави, що володіє розвинутою інформаційно-комунікаційною інфраструктурою... Саме це допоможе Росії опинитися в числі держав, здатних захистити свої національні інтереси і безпеку у боротьбі за економічну і військову перевагу, за політичний і культурний вплив у багатополлярному світі» (Committee on Information Policy ... 1998) [13]. У 2006 р. на законодавчому рівні було посилено державне регулювання процесу збору, пошуку, отримання, передачі і поширення інформації та встановлено відповідальність за інформаційні правопорушення (Federal Assembly ... 2006) [6].

Звісно, що ЗМІ, як провідне джерело і канал передачі інформації, є найактивнішим провідником та засобом реалізації інформаційної політики. Одним із завдань інформаційної безпеки стало зміцнення та розширення можливостей державних ЗМІ задля доведення до російських та іноземних громадян відомостей щодо зовнішньої політики РФ, приведення російських стандартів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій у відповідність до світових (Mezentsev 2002) [20]. У той же час поряд з розширенням можливостей для ЗМІ активно робиться наголос на активізації державного регулювання їхньої діяльності, зокрема участі у централізованому формуванні щоденного рейтингу новин. Саме тому дослідники російської інформаційної політики і публіцисти звертають увагу на те, що «у російських ЗМІ відсутній дискурс з проблем інформаційної політики, перспектив інформаційного суспільства, таким чином, відсутній зворотний зв'язок із суспільною думкою... Без інформаційного суспільства неможливо створити необхідну комунікацію між владою і народом, між медіакратією і населенням країни. Швидше за все, партійців влаштовує технократичне суспільство» (Nikolaev 2011) [22].

Посилення інформаційної безпеки РФ у зовнішній політиці пропонувалося шляхом вдосконалення інформаційного забезпечення зовнішньополітичного

курсу та підвищення захисту інфраструктури відповідних інституцій. Росія планує якомога швидше подолати електронно-цифрове відставання від провідних країн, у т. ч. й за рахунок зміцнення власної інформаційної безпеки. Саме тому акцент зміщено у бік недопущення протидії посиленню ролі Росії як одного з впливових центрів багатопольярного світу через збільшення технологічного відриву провідних держав світу та створення ними інформаційної зброї. Також наголошувалося на приділенні особливої уваги проблемам координації зусиль у сфері інформаційної безпеки з країнами СНД (President of RF 2000) [5]. Таким чином, можна припустити, що побудова єдиної системи інформаційної безпеки стане ще одним додатковим важелем російського політичного впливу на теренах СНД через спрощений доступ до їх інфопростору.

Інформаційна політика щодо побудови єдиного інфопростору СНД невід'ємно пов'язана зі створенням позитивного іміджу Росії як у світі в цілому, так і на теренах колишнього СРСР зокрема. Привабливий імідж РФ покликаний стати альтернативою глобалізації пострадянського простору у напрямку євроатлантичного вектора. Автори праці, присвяченій механізмам формування російського іміджу, наголошують на тому, що: «Посилення ролі Москви важливе й тому, що країни колишнього СРСР, з відновленням відносної економічної незалежності, будуть все більш інтенсивно намагатися встановити канали доступу до «глобальних воріт», розміщених в далекому зарубіжжі» (Bespalov et al 2007, p. 63) [2, с. 63].

Задля проведення ефективної інформаційної політики Росія передусім прагне позбавитися негативних стереотипних образів як в очах Заходу, так і в країнах СНД. Такий стан речей здебільшого пов'язаний з неефективністю політики у дусі радянської ностальгії, що тим самим викликає асоціації імперського реваншизму. За словами Ю. Авінові: «Західне суспільство все ще сприймає «російського ведмеда» з насторогою, незважаючи на значний прогрес у сфері економічних відносин. Джерела такого сприйняття криються у негативних стереотипах, які сформувалися стосовно нашої країни... Інтеграційні тенденції за участю Росії – ознака відродження її імперських амбіцій. Російське суспільство – глибоко криміналізоване і корумповане» (Avinova 2007) [1].

Москва намагається постійно підкреслювати, що негативізації її іміджу сприяє агресивна інформаційна політика як сусідніх, так і західних держав. У зв'язку з цим невід'ємною складовою зовнішньої інформаційної політики РФ є корекція іміджу. Одним із моментів реалізації такої стратегії передбачалося розширення міждержавного діалогу зі всіма провідними партнерами шляхом акцентування уваги на антиросійських кампаніях. У згаданій колективній праці наголошується на необхідності того, щоби політика формування позитивного іміджу стала невід'ємною складовою російської зовнішньої політики на пострадянському просторі, оскільки, на думку авторів, створення такого образу Росії може стати необхідним інструментом забезпечення російського впливу в країнах СНД та основою консолідації проросійських сил у цих країнах (Bespalov et al 2007, p. 3) [2, с. 3]. Сутність намірів російського політикуму щодо розширення інформаційного впливу на пострадянському просторі передає думка політологів, які пов'язують формування позитивного образу Росії з «вбудовуванням» його у

масову свідомість населення пострадянської Євразії (Bespalov et al 2007, p. 54) [2, с. 54]. Реалізація інформаційної політики ставила за завдання перетворення Москви у т. зв. «глобальні ворота», які б ефективно контролювали всі комунікації на теренах СНД та окремі прилеглі території Східної Європи та Азії. При цьому констатувалося, що без перетворення Росії на комунікаційний центр для країн СНД унеможливиться збереження інформаційної присутності Росії на пострадянському просторі (Homutova et al 2007, pp. 44–62) [32, с. 44–62]. Останнє зокрема ускладнювалося тим, що ряд програм інформатизації, таких як «Інформаційна Росія» (2001) та «Електронна Росія» (2002) не були повною мірою втілені через кризу високотехнологічних галузей в російській економіці.

У ході дебатов стосовно просування російського іміджу на Захід та і світ у цілому неодноразово наголошувалося на створенні авторитетного джерела інформації на зразок західних CNN та BBC та ряду Інтернет-видань задля презентації широкої інформації про всі аспекти зовнішньої політики РФ (Bespalov et al 2007, p. 61) [2, с. 61]. Виконанням цього справді важливого завдання стало створення англомовного супутникового каналу «Russia today», трансляція якого охоплює практично всі країни. Лівову частку ефірного вішання каналу зайняло висвітлення світових подій під російським кутом зору. Значні кроки здійснюються також у напрямку зближення із західною пресою та PR-компаніями (Avinova 2007) [1].

Все ж таки, попри зусилля російських «іміджмейкерів», образ Росії як на пострадянському просторі, так і за його межами до останнього часу не покращився, що у принципі визнають і власне російські експерти. Всі намагання стати «європейським містком» для колишніх братніх республік, обравши «особливе» партнерство із Заходом на початку 90-х рр., виявилися невдалими. Спроби надати привабливості торговельним і євразійським інтеграційним проектам, які патрує Росія, також поки що не приносять їй особливого успіху, оскільки подібні проекти досі є далекими від концепцій європейської регіональної інтеграції та не підтримуються ні населенням, ні елітою пострадянських країн. У свою чергу, гуманітарна геополітика, котра базується переважно на популяризації російської мови та культури за межами РФ, також не може виступати козирем у «російському рукаві», оскільки за майже чверть пострадянського століття відсоток населення, яке вважало її рідною або ж другою рідною, значно скоротилося. Україна у цьому випадку не буде винятком у разі наведення конкретних прикладів.

Таким чином, ротшильдівський принцип «хто володіє інформацією, той володіє світом» став своєрідним девізом у боротьбі Росії за пострадянський простір. Ключовим моментом цього напрямку стало посилення державного регулювання у інформаційній сфері через створення відповідних інституцій, підпорядкованих президенту або ФСБ. Посилення російського інформаційного впливу на пострадянському просторі здійснюється шляхом узгодження і вироблення т. зв. спільної інформаційної політики країн СНД. Необхідною у цьому процесі стала робота по корекції російського іміджу. Утім, створення єдиного наднаціонального інформаційного простору на теренах СНД та реалізація ідеї інформаційної наддержави поки що не виходить за концептуальні рамки.

Бібліографічні посилання

1. Авинова Ю. Информационная политика Российской государства на современном этапе: концептуальные и основные задачи [Электронный ресурс] / Ю. Авинова. – Режим доступа : <http://politlogia.narod.ru/ТЕМАТИКА/info-polbnika/GIP.htm>
 2. Беспалов С.В. Механизмы формирования позитивного образа России в странах постсоветского пространства / С.В. Беспалов, А.В. Власов, П.В. Голубцов и др. – М., 2007. – 117 с.
 3. Бойко Ю. Политика государства в информационной сфере [Электронный ресурс] / Ю. Бойко // Обозреватель-Observer. – 2006. – № 7. – Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N7_2006/7_05.HTM
 4. Варивода Я. О. Інформаційне забезпечення інтересів фінансово-промислових груп Росії / Я. Варивода // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наукових праць. – Вип. 15 – К. : Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 1999. – С. 199–204.
 5. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html>
 6. Закон об информации, информационных технологиях и о защите информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=133341>
 7. О государственной тайне : Закон РФ от 21.06.1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=121414>
 8. Об информации, информатизации и защите информации : Закон РФ от 22.02.1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www-sbras.nsc.ru/win/laws/in-low.html>
 9. О средствах массовой информации : Закон РФ от 27.12.1991 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/smi/>
 10. О государственной поддержке средств массовой информации и книгоиздания Российской Федерации : Закон РФ от 29.12.1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tm.ua/show_law.php?id=11
 11. Об участии в международном информационном обмене Закон РФ от 5.06.1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=48401>
 12. Зернецька О. Політичний дискурс: комунікативні стратегії інформаційної доби / О. Зернецька, П. Зернецький // Вісник Львівського ун-ту: Серія журналістики. – 2004. – Вип. 25. – С. 90–96.
 13. Концепция государственной информационной политики Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iis.ru/library/sip/sip.ru.html>
 14. Концепция построения автоматизированной системы обмена информационными ресурсами «Содружество» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rdtex.com.ua/win/root/article_ceip.html
 15. Информационное пространство России и государственная политика // Университетская книга. – 1997. – № 12. – С. 4–5.
 16. Концепция формирования информационного пространства Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_185
 17. Лаврухин С. Создание единого информационного пространства таможенных служб стран-участников СНГ. [Электронный ресурс] / С. Лаврухин. – Режим доступа : http://rdtex.com.ua/win/root/article_ceip.html
 18. Луценко А. В. Вплив стратегії «м'якої сили» РФ на зовнішню політику України / А. В. Луценко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2009. – Вип. 85. Частина I. – С. 215–221.
 19. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях / А. В. Манойло. – М., 2003. – 388 с.
 20. Мезенцев Д. Ф. Информационная политика Российской Федерации в условиях формирования информационного общества [Электронный ресурс] / Д. Ф. Мезенцев // Информ. общество. – 2002. – Вып. 1. – С. 17–20. – Режим доступа : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/88191ef79090a5a0c3256d5700419c84>
 21. Ненастьева Н. Л. Информационная политика в условиях реформирования социальной структуры современной России / Н. Л. Ненастьева, П. Ф. Янкевич. – Ярославль, 2007. – 240 с.
 22. Николаев Н. М. Государственная информационная политика России / Н. М. Николаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://komiepro.com/experts/67/>
 23. Ожеван М. А. Основні напрями зовнішніх інформаційно-маніпулятивних впливів на суспільні трансформації в Україні: засоби протидії / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 3(20). – С. 118–126.
 24. Панарин И. Н. Информационная война и Россия / И. Н. Панарин. – М., 2000. – 160 с.
 25. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – К., 2000. – 576 с.
 26. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.: послання Президента до Верховної Ради України. – К. : Інформ. видав. центр Держкомстату України, 2005. – 56 с.
 27. Концепция информатизации России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cplire.ru/koi/os/3_1/1.htm
 28. Руденко М. М. Вплив міжнародного тероризму на трансформацію інформаційної політики Російської Федерації / М. М. Руденко // Вісник Київського нац. ун-ту імені Т. Шевченка. Серія «Міжнародні відносини». – К., 2003. – Вип. 25–28. – С. 262–264.
 29. Соглашения об информационном обеспечении выполнения многосторонних соглашений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.spravka-jurist.com/base/part-eq/tx_xswobu.htm
 30. Стратегия сотрудничества государств – участников СНГ в построении и развитии информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-cis.info/page.php?id=22902>
 31. Вопросы формирования единого информационно-правового пространства Содружества Независимых Государств : Указ Президента РФ от 27.12.1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_65349.html
 32. Хомутова О. Ю. Хора московских «ворот» и сценарии ее развития / О. Ю. Хомутова, С. А. Виноградова, В. М. Сергеев и др. // Полис. – 2007. – №3. – С. 44–62.
- Кондратенко А. Ю. Концептуальные основы информационной политики Российской Федерации: истоки и современное состояние**
- Рассмотрено формирование информационной политики Российской Федерации в постбиполярный период, направленной на усиление государственного регулирования как в рамках России, так и на территории СНГ. Отдельно акцентировано внимание на законодательной базе российской информационной политики, выработке концептуальных подходов к ее реализации, усовершенствовании информационной безопасности и коррекции имиджа РФ.
- Ключевые слова:** информационная политика, Россия, внешняя политика, информационная безопасность.
- Kondratenko O. Conceptual foundations of information policy of the Russian Federation: origins and current status**
- The forming of the information policy of the Russian Federation in the post-bipolar period, aimed at strengthening state regulation both within Russia and the CIS. Separately, focuses on the legal regulation of domestic and foreign Russian information policy. One of the steps was to develop appropriate conceptual approaches and doctrines concerning the implementation of internal and external information

policy, and improving information security and image correction state. In order to implement information policy at different levels were created appropriate institutions such as the Federal Agency for Government Communications and Information (1991) and the Committee on Information Policy (1994). Function of the body, which ceased to exist in 2003 were transferred to the Russian FSB and the Service of Special Communication and Information of the Federal Security Service of Russia. Performance of different conceptual measures informatization federal subjects, usually simultaneously combined with the formation of information interaction of CIS countries, in particular through the creation of automated information exchange. Foreign policy of information through greater influence on political processes of post-Soviet countries. It is worth recalling that in recent years more and more information becomes tangible influence in the Ukrainian Information space that actively tries to influence all aspects of life through non-Ukrainian and anti-Ukrainian media. Russia plans to urgently address electronic digital gap with leading countries and by strengthening its own information security. Therefore, the emphasis shifted to prevent countermeasures strengthen Russia's role as one of the influential centers of the multipolar world through increased technological separation of the leading countries in the world and the establishment of information weapons. However, a single supranational information space within the CIS and the realization of the idea of information superpower is not yet beyond the conceptual framework.

Keywords: information policy, Russia's foreign policy, information security.

References

Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine 'Pro vnutrishne i zovnishne stanovische Ukrayini u 2005' ['On the domestic and foreign situation of Ukraine in 2005'], 2005, , Kiev

Avinova, Yu 2007, 'Informatsionnaya politika Rossiyskogo gosudarstva na sovremennom etape: kontseptualnyie i osnovnyie zadachi' ['Information policy of the Russian state at the present stage: conceptual and basic tasks'], viewed 30 January 2013, <<http://politlogia.narod.ru/TEMATIKA/info-polbnika/GIP.htm>>

Bespalov, SV, Vlasov, AV, Golubtsov, PV, Kazantsev, AA, Karavaev, AV, Merkushev, VN 2007, 'Mehanizmy formirovaniya pozitivnogo obraza Rossii v stranah postsovetetskogo prostranstva' ['The formation mechanisms of positive image of Russia in the post-Soviet countries'], Moscow

Boyko, Yu 2006, 'Politika gosudarstva v informatsionnoy sfere' ['State policy in the sphere of information'], *Obozrevatel-Observers*, № 7, viewed 30 January 2013, <http://www.rau.ru/observer/N7_2006/7_05.HTM>

Committee on Information Policy and Communications of the State Duma (1998). 'Kontseptsiya gosudarstvennoy informatsionnoy politiki 1998' ['The concept of national information policy in 1998'], viewed 30 January 2013, <<http://www.iis.ru/library/sip/sip.ru.html>>

Council of Heads of Government of the Commonwealth of Independent States (1993) 'Soglaseniya ob informatsionnom obespechenii vyipolneniya mnogostoronnih soglaseniy 1993', ['Agreement on information support of multilateral agreements 1993'], viewed 30 January 2013, <http://www.spravka-jurist.com/base/part-eq/tx_xswobu.htm>

Council of Heads of Customs Services of the CIS (1996) 'Kontseptsiya formirovaniya informatsionnogo prostranstva Sodrzhestva Nezavisimiyh Gosudarstv 1996' ['The concept of the Information Space formation in CIS 1996'], viewed 30 January 2013, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_185>

Council of Heads of Customs Services of the CIS (2001) 'Kontseptsiya postroeniya avtomatizirovannoy sistemy obmena informatsionnyimi resursami «Sodrzhestvo» 2001' ['The concept of building an automated system of exchange of information resources "Commonwealth"'], viewed 30 January 2013, <http://rdtex.com.ua/win/root/article_ceip.html>

Council of Heads of Government of the Commonwealth of

Independent States (2012) 'Strategiya sotrudnichestva gosudarstv – uchastnikov SNG v postroenii i razvitiy informatsionnogo obschestva 2012' ['Cooperation Strategy of CIS states - participants in the construction and development of the information society 2012'], viewed 30 January 2013, <<http://www.e-cis.info/page.php?id=22902>>

Federal Assembly of Russian Federation (1991) 'O sredstvakh massovoy informatsii 1991' ['About Media 1991'] (Federal laws of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://www.consultant.ru/popular/smi/>>

Federal Assembly of Russian Federation (1993) 'O gosudarstvennoy tayne 1993' ['About State Secrets 1993'] (Federal laws of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=121414>>

Federal Assembly of Russian Federation (1994) 'O gosudarstvennoy podderzhke sredstv massovoy informatsii i knigoizdaniya Rossiyskoy Federatsii 1994' ['State support of the media and publishing of the Russian Federation 1994'] (Federal laws of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <http://tm.ua/show_law.php?id=11>

Federal Assembly of Russian Federation (1995) 'Ob informatsii, informatizatsii i zaschite informatsii 1995' ['About information, informatization and information protection 1995'] (Federal laws of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://www.sbras.nsc.ru/win/laws/in-low.html>>

Federal Assembly of Russian Federation (1996) 'Ob uchastii v mezhdunarodnom informatsionnom obmene 1996' ['About participation in the international exchange of information'] (Federal laws of Russian Federation), Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=48401>>

Federal Assembly of Russian Federation (2006) 'Zakon ob informatsii, informatsionnykh tekhnologiyah i o zaschite informatsii 2006' ['Law on Information, Information Technologies and Protection of Information'], (Federal laws of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=133341>>

Homutova, OYu, Vinogradova, SA, Sergeev, VM 2007, 'Hora moskovskikh "vorot" i stsennariy ee razvitiya' ['The choir of the Moscow "gate" and scenarios of its development'], *Polis*, № 3, pp. 44-62

'Informatsionnoe prostranstvo Rossii i gosudarstvennaya politika' ['Russian information space and public policy'], 1997, *Universitetskaya kniga*, № 12. pp. 4-5.

'Konceptiya informatizatsii Rossii' ['The concept of Russia information'], viewed 30 January 2013, <http://www.cplire.ru/koi/os/3_1/1.htm>

Lavruhin, S 2007, 'Sozdanie edinogo informatsionnogo prostranstva tamozhennykh sluzhb stran-uchastnikov SNG' ['Creation of a common information space of customs services of the CIS countries'], viewed 30 January 2013, <http://rdtex.com.ua/win/root/article_ceip.html>

Lutsenko, AV 2009, 'Vpliv strategiyi «m'yakoyi sili» RF na zovnishnyu politiku Ukrayini' ['Influence of Russia "soft power" strategies on Ukraine's foreign policy'], *Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin*, Vol. 85, Part I, pp. 215-221

Manoylo, AV 2003, 'Gosudarstvennaya informatsionnaya politika v osobnykh usloviyakh' ['State Information Policy in the special conditions'], Moscow.

Mezentsev, DF 2002, 'Informatsionnaya politika Rossiyskoy Federatsii v usloviyakh formirovaniya informatsionnogo obschestva' ['Information policy of the Russian Federation in the information society'], *Informatsionnoe obshchestvo*, Vol. 1, pp. 17-20, viewed 30 January 2013, <<http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/88191ef79090a5a0c3256d5700419c84>>

Nenasteva, NL, Yankevich, PF 2007, 'Informatsionnaya politika v usloviyakh reformirovaniya sotsialnoy strukturyi sovremennoy Rossii' ['Information policy in terms of reforming the social structure of modern Russia'], Yaroslavl.

Nikolaev, NM 2011, 'Gosudarstvennaya informatsionnaya politika Rossii' ['Russian State Information Policy'], viewed 30 January 2013, <<http://komiexpo.com/experts/67/>>

Ozhevan, MA 2011, 'Osnovni napryami zovnishnih informatsiyno-manipulyativnih vplyviv na suspilni transformatsiyi v Ukraini: zasobi protidii' ['Main types of external information and manipulative influences on social transformation in Ukraine countermeasures'], *Strategichni prioriteti*, № 3, pp. 118–126.

Panarin, IN 2000, 'Informatsionnaya voyna i Rossiya' ['Information warfare and Russia'], Moscow

Pochepstov, GG 2000, 'Informatsionnyie voyni' ['Information warfare'], Kiev

President of Russian Federation (1993) 'Voprosy formirovaniya edinogo informatsionno-pravovogo prostranstva Sodruzhestva Nezavisimyyh Gosudarstv 1993' ['Questions of creation of a single information-legal space of the Commonwealth of Independent States']. (Decree of the President of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_65349.html>

President of Russian Federation (2000) 'Doktrina informatsionnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii 2000' ['Information Security Doctrine of the Russian Federation']. (Decree of the President of Russian Federation) Moscow, viewed 30 January 2013, <<http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html>>

Rudenko, MM 2003, 'Vplyv mizhnarodnogo terorizmu na transformatsiyu informatsiynoyi politiki Rosiyskoyi Federatsiyi' ['Impact of international terrorism on the transformation of information policy'], *Visnik Kiyivskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Mizhnarodni vidnosini»*, Vol. 25–28, pp. 262–264.

Varivoda, YaO 1999, 'Informatsiynye zabezpechennya interesiv finansovo-promislovih grup Rosiyi' ['Information interests of financial-industrial groups in Russia'], *Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin: Zbirnik naukovih prats*, Vol. 15, pp. 199–204.

Zernetska, O, Zernetskiy, P 2004, 'Politichniy diskurs: komunikativni strategiyi informatsiynoyi dobi' ['Political discourse: communicative strategies of the information age'], *Visnik Lvivskogo universitetu: Seriya zhurnalistiki*, Vol. 25, pp. 90–96

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

УДК 322(437.6)+348

М. М. Палінчак

ВЗАЄМИНИ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Проаналізовано складну історію католицької та греко-католицької церкви на словацьких землях та зміни, що відбулися після «оксамитової» революції та прийняття конституції. Утверджено думку стосовно доречності зважати на центрально-європейську практику становлення і розвитку взаємин між державою та релігійними об'єднаннями. Розкрито окремі підходи до розв'язання значимих проблем, котрі виникають у стосунках між державою і конфесіями у Словацькій Республіці.

Ключові слова: Словаччина, католицька церква, греко-католицька церква, державно-церковні відносини.

Поза сумнівом, найбільш трагічним періодом в історії церкви на словацькій землі був комуністичний (1945–1989 рр.). Католицька і греко-католицька церкви Словаччини в 1949 р. опинилися під повним контролем з боку держави. Через рік було ліквідовано чоловічі монастирі, а монахів інтерновано до «таборів примусової праці». Невдовзі були закриті й жіночі монастирі. Комуністичний режим намагався організувати проти церкви гучні політичні процеси над єпископами Я. Войташаком та М. Бузалком. Я. Войташака було засуджено на 24 роки ув'язнення, а М. Бузалка – на довічне ув'язнення. Процес над грецько-католицьким єпископом П. Гойдичем, котрого засудили на довічне ув'язнення, був тісно пов'язаний із ліквідацією за наказом Кремля греко-католицької церкви у Словаччині. Власником усіх її храмів і майна стала православна церква, а греко-католиків наvertали на православну віру московського зразка (Kaplan 1993; Pešek 2003, Barnovský; Čikeš 2010; Kováč 1998) [10; 14; 7; 11].

У квітні 1950 р. було проведено так званий Пряшівський собор, який *де факто* призвів до знищення греко-католицької церкви на кілька десятиліть. «Собор» прийняв акт про повернення греко-католиків у лоно римо-католицької церкви, санкціонований ЦК компартії Словаччини на основі резолюції від 7 січня 1950 р. Намагання єпископа В. Хопка реабілітували і відновили діяльність забороненої греко-католицької церкви. Проте урядова постанова № 70 від 13 червня 1968 р., підписана головою уряду Чехословаччини Г. Гусаком, знову заборонила її діяльність (Mogavčíková & Cířár 1998, pp. 124–139) [13, с. 124–139]. Щоправда нелегальна діяльність церкви переслідувалася органами державної безпеки (Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskimi spoločnosťami Slovenská republika 250/2002, pp. 100–105) [18, с. 100–105] та спеціально створеним Словацьким церковним

урядом (частиною Державного комітету у справах церкви – ДКСЦ)

Лише після листопада 1989 р., коли відбулася «оксамитова» революція, зміни у безправному становищі церков і домінацій стали частиною суспільно-політичних зрушень. Церкви знову здобули незалежність, і водночас перед ними відкрилися великі можливості для зміцнення їхнього становища у словацькому суспільстві. Після мирного розподілу Чеської та Словацької Федеративної Республіки на дві незалежні держави 1 січня 1993 р. на політичній карті світу постала Словацька Республіка. З того часу права і свободи людини і громадянина, їх призначення, захист і гарантії утверджуються в ній як основний і визначальний критерій правового характеру законодавства і практики його застосування. За кожною особою визнається певний комплекс природних невід'ємних прав, які зумовлюються самим фактом існування людини й мають розглядатися як гарантія її гідності.

Згідно зі статтею 11 Конституції Словацької Республіки, прийнятій у 1992 р., «міжнародні документи з питань прав і свобод людини, ратифіковані Словацькою Республікою та обнародовані згідно з вимогами закону, мають пріоритет перед національними законами за умови, що міжнародні договори та угоди гарантують вищий рівень конституційних прав і свобод» (Konstitučija Slovac'koj Respubliki 1996, p. 446) [3, с. 446].

У Конституції зазначено, що всі люди є вільними й рівними в гідності та правах, а основні права і свободи – невід'ємні, невідчужувані та непорушні на території держави. Вони гарантуються кожній особі незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, віросповідання та релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, національності чи етнічної належності, майнового, сімейного чи іншого стану. Ніхто не може бути позбавлений своїх законних прав,

зазнавати дискримінації чи мати привілеї. Основним правам та свободам людини в Конституції Словаччини відведено II частину. Комплекс закріплених у ній прав, свобод та обов'язків являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні права, права національних меншин та етнічних груп, культурні та релігійні права. Система цих конституційних норм визначає статус людини і громадянина у Словацькій Республіці.

Основні конституційні положення відповідають змісту статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статті 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Відповідно до Конституції Словаччини (стаття 24), церкви та релігійні громади ведуть свої власні справи. Кожному гарантується свобода думки, совісті, релігії та віросповідання. Тобто це право гарантується державою не лише власним громадянам, а й усім особам, які перебувають на території Словаччини. Вказана свобода втілює в собі як право змінювати релігію чи віросповідання або не визнавати їх, так і право на публічне висловлення своєї думки. Власне, до змісту цієї норми закладено і право на вільне вираження свого релігійного переконання або віри одноособово або разом з іншими, приватно чи публічно, шляхом відправлення релігійної служби, здійснення обрядів та ритуалів. Прояви релігійної свободи можуть стати об'єктом обмеження і заборони лише в тих випадках, якщо вони завдають шкоди основам суспільного порядку, здоров'я, моралі чи свободам інших громадян у демократичному суспільстві (стаття 24.4). Особливо слід наголосити на тому, що жодна церква в країні не має статусу державної церкви з якими-небудь привілеями. Основний документ проголошує Словацьку Республіку державою, нейтральною щодо ставлення до будь-якої релігії чи ідеології (Konstitucija Slovac'koї Respubliky 1996, p. 446) [3, с. 446].

Крім Конституції, у досліджуваній період було прийнято 15 нормативно-правових актів, що регулюють різні сфери державно-церковних відносин у республіці. Всі вони спрямовані на подолання рецидивів політики колишнього комуністичного режиму щодо релігії та церкви. Припинили свою антицерковну атеїстичну діяльність Державний комітет у справах церкви та Словацький церковний комітет, що знайшло позитивний відгук у церковних і світських колах.

Словацька Республіка була однією з перших країн на теренах колишнього соціалістичного табору, котра послідовно вирішувала проблеми церковної власності. На основі положень Закону № 282/1993 з. з. про пом'якшення несправедливих рішень колишньої влади було встановлено шляхи й умови часткової реституції майна церков і релігійних громад (Moravchikova 2009, p. 514) [6, с. 514].

У жовтні 1994 р. на території Словаччини проведено першу канонізацію: святим було проголошено великоморавського князя Ростислава, в роки правління якого слов'янська мова стала мовою святої Літургії. В листопаді 2001 р. у Римі як перший словацький святий був беатифікований українець – греко-католицький єпископ П. Гойдич (Kriľ 2008, pp.184–185) [4, с. 184–185].

Напруженість викликала у словаків канонізація 2 липня 1995 р. трьох священників, убитих у 1619 р. кальвіністами. Ця країна, що лежить між Східною та Західною Європою, між латинським та візантійським обрядами, є також ареною конфлікту між православною

та греко-католицькою церквами. Владика Миколай, православний єпископ Словаччини, бойкотував міжконфесійну зустріч, що відбулася 1 липня 1995 р. під час візиту папи Римського до Братислави (Villem 2006, p. 84) [1, с. 84].

Показово, що Словацька держава фінансує діяльність церков, у тому числі оплачує працю священників. При цьому держава виходить із того, що духовні потреби населення забезпечують різні інституції, які повністю або частково повинні фінансуватися з державного бюджету (Člens'kij 1997, p. 8) [2, с. 8]. За рахунок коштів державного бюджету частково відшкодовуються витрати на функціонування єпископських адміністрацій, центральних органів церков та релігійних громад. З державного бюджету надається допомога і благодійній католицькій організації «Caritas», що йде на утримання харитативних будинків, які знаходяться під її патронатом. Хоча основним джерелом існування цієї організації є власні джерела та пожертвування прихожан, дотації та гранти для реалізації проектів соціальної та харитативної діяльності надаються з фондів Міністерства праці, соціальної політики та сім'ї Словацької Республіки. В період 1992–1997 рр. держава виділила 700 млн. словацьких крон для будівництва та ремонту сакральних об'єктів, які є власністю церков і чернечих орденів. Церкви мають право отримувати фінансову допомогу на реконструкцію унікальних сакральних об'єктів та збереження культурної спадщини від державного фонду культури «Pro slovakia». З цього джерела фінансування церква в період 1992–1997 рр. отримала 135 млн. словацьких крон (Moravčiková & Cipár 2001) [12].

Політичним міжнародним документом високого рівня стала угода між Словацькою Республікою і Святим Престолом (2000 р.). На її змісті та передісторії прийняття зупинимося докладніше.

Спільна комісія з питань підготовки договору між Ватиканом та Словацькою Республікою активно почала працювати з 19 червня 1997 р. (Čikes 2002, p. 180) [8, с. 180]. Про серйозний рівень роботи свідчить її якісний склад: міністр закордонних справ, міністр фінансів, міністр культури, міністр праці, міністр юстиції, апостольський нунцій у Словацькій Республіці Я. Корець, кардинал Р. Балаж, голова конференції католицьких священників В. Філо та інші (Smid 2000a, p. 113) [15, с. 113]. Одними з найбільш дискусійних питань роботи комісії були питання фінансового забезпечення та автономії церкви. В липні 1997 р. Словацьку Республіку відвідав міністр закордонних справ Ватикану архієпископ Тауран. Представник Ватикану спільно зі словацькими єпископами поставив питання про розширення фінансування римо-католицької церкви. Уряд запропонував ввести церковний податок, подібний до податку в Німеччині. Церква, між тим, виявила бажання зберегти статус-кво: щорічні пожертвування відповідно з поточними потребами. Уряд Словаччини порушив питання про порядок призначення єпископів. Згідно з угодою *Modus Vivendi* від 1927 р., яку уклав із Ватиканом уряд першої Чехословацької республіки, кандидатури єпископів погоджуються з владою. Однак у 1990 р. Ватикан призначив нових єпископів без такого узгодження. Урядова делегація акцентувала увагу Ватикану на надмірному втручанні єпископів у політику. Це пояснюється тим, що єпископи на той час вже не підтримували уряд В. Мечіара через надмірний контроль засобів масової інформації, фізичне й моральне залякування політичних опонентів. Як бачимо, під

час підготовки проекту договору між Ватиканом та Словацькою Республікою виникли серйозні ускладнення. Відповідальні працівники Міністерства закордонних справ та Міністерства освіти Словаччини були дуже занепокоєні несприйняттям проекту громадськістю. Народне обговорення не відбулося через те, що в дипломатичній практиці не прийнято готувати документи, які торкаються Святого Престолу, за участю народу – за словами віце-президента Національної ради Словацької Республіки А. Гуски, просто тому, що «Ватикан не має наміру брати до уваги думки, висловлені під час публічного обговорення».

Міжнародний договір, який у цілому регулює відносини між Словаччиною та Святим Престолом, був підписаний 24 листопада 2000 р. і набрав чинності після обміну документами про ратифікацію у Ватикані 18 грудня 2000 р. Договір офіційно надає право Ватикану через його субструктуру, католицьку церкву, брати участь у міжнародних справах Словацької Республіки, забезпечувати переваги і привілеї для католицької церкви через повернення церквам нерухомості разом зі значними державними субсидіями і правами. Для Ватикану це була 184 угода; з постсоціалістичних країн подібні угоди раніше підписали Польща, Угорщина, Хорватія, Югославія, Литва, Естонія, Латвія, Казахстан і Чехія (Vasko 1990, р. 114) [17, с. 114]. У цьому зв'язку доречно буде зауважити, що теократична монархія Ватикан, утворена в 1929 р. відповідно до Латеранської угоди, територія якої складає $\frac{1}{4}$ території князівства Монако, з населенням у декілька сотень мешканців, була і залишається найбільш активним суб'єктом міжнародного права *de jure* і *de facto* (Jozefčíakova 2002, р. 156) [9, с. 156].

У Договорі від 2000 р. відображені християнські традиції та історичні переваги католицької церкви. Підкреслено історичні досягнення церкви у збереженні й розвитку словацької нації. Враховано принцип більшості, тобто той факт, що католики складають 63 % від загального складу населення Словаччини. Наголошено на духовних і моральних критеріях, відповідно до яких церква є єдиним гарантом моралі в суспільстві. Зафіксовано положення про те, що основою Договору має бути канонічний закон і соціально-економічне вчення церкви. Така вимога та її застосування надає Договору переважні релігійні особливості з метою впливу на правове регулювання відносин між державою і церквами на користь окремих релігійних конфесій. Це закладає підстави для тиску церков на державну владу та її законодавство в дусі католицької доктрини, яка має переважно зобов'язальний характер. Як здається, виділення і переважання канонічного закону та християнських соціальних учень у Договорі може призвести до змін у законодавстві, послаблення впливу державних законодавчих органів і, врешті-решт, до панування у словацькому суспільстві доктрини католицької церкви.

Церква наділена більш широкою незалежністю від держави, ніж держава від церкви. Зокрема, згідно з пунктом 2 статті 20 Словацька Республіка не втручається і не контролює шляхи отримання та використання церквою фінансових коштів. Єдиним обов'язком держави є фінансова підтримка церкви. Між тим, як будь-які двосторонні угоди, укладені між двома рівними і суверенними державами, договір між Словацькою Республікою і Ватиканом має врегульовувати взаємні відносини між двома рівними і суверенними сторонами,

але він не може вирішувати питання, які належать виключно до компетенції Словацької держави: питання власності, фінансові питання й т. д. Спроба застосувати норми канонічного закону у словацькому законодавстві мала б означати, що вищі органи державної влади мають відмовитися принаймні від частини своїх прав і суверенітету.

Стаття 3 Договору стосується територіальної організації та управління католицької церкви, яка отримала виключне право організовувати, змінювати та ліквідовувати власні церковні структури – архієпископства, єпископства, єпархії, екзархати та апостольські адміністрації. Свята столиця надає Словацькій Республіці інформацію про організацію, зміну або ліквідацію своїх адміністративних одиниць, кордони яких повинні співпадати з державними кордонами Словаччини.

Суперечать інтересам Словацької Республіки і статті 10 та 11, які стосуються економічного забезпечення католицької церкви та реституції майна. У цьому зв'язку церква вимагає припинення будь-якого державного втручання у справи отримання фінансових коштів і розпорядження ними. Із цього випливає зобов'язання держави змінювати законодавство про оподаткування. Згідно з пунктом 11 Договору, Словацька Республіка визнає виключне право церкви на всю власність, що була набута церквою до цього часу («історична власність»). У Договорі зазначено, що церковне майно було повернуто тільки частково, хоча Словаччина не мала собі рівних серед інших постсоціалістичних країн у темпах та розмірах повернення власності церквам.

Статті 10, 11 Договору стосуються шлюбу; відповідно до них шлюб, взятий згідно з нормами канонічного права, має на території Словацької Республіки таку ж силу, як і цивільний шлюб. Ці питання були попередньо обговорені з експертами в галузі сімейного права і не викликали у них суттєвих заперечень (Vasko 1990, р. 7) [17, с. 7].

Договір гарантує католицьким священикам право служити у збройних силах в якості капеланів. Духовенство в армії отримує плату на рівні офіцерів (в армії чи в поліції) у відповідності зі званням і тривалістю служби. Соціальні привілеї для військовослужбовців поширюються і на капеланів.

Статті 12–13 Договору регулюють питання участі в освітній та виховній діяльності католицької церкви, яка має право засновувати початкові та середні школи, університети. Існує певна аномалія: держава повинна фінансувати викладання релігії в державних школах, а також освітню і виховну систему католицької церкви взагалі, але церква вирішує, хто і які предмети буде викладати. Все це є компенсацією церкви і канонічного права. Невипадково, що питання освіти, шкільної системи й виховання, принципи економічного забезпечення і питання реституції складають сутність Договору. Якщо католицька церква бере на себе роль гаранта і наглядача за суспільною мораллю, за що, між іншим, ця церква й бореться, – тоді вона повинна здійснювати повний контроль над відповідними закладами: контролювати шкільну систему, систему культури, державне законодавство й, нарешті, засоби масової інформації. Але сам факт укладення плюралістичною державою двостороннього міжнародного Договору, який надає преференції тільки одній релігії, порушує принцип нейтралітету стосовно справ суспільного життя і водночас юридичну рівність усіх церков і громадян

незалежно від їхніх переконань. Без сумніву, цей Договір покликаний забезпечити католицькій церкві виняткове становище в суспільстві, яке не може сподобатися іншим церквам, релігійним організаціям і світським гуманістам. Його можна розцінювати як вияв недовіри до істин тих людей, які прийняли деякі інші життєві позиції, недовіри до демократії та свободи – тих цінностей, з якими папській курії важко примиритися. Хоча церква була єдиним флагманом права й моралі, їй важко погодитися з думкою, що тільки в плюралістичному суспільстві, з розмаїттям ідей і цінностей, може бути забезпечене вільне людське існування.

Істотні застереження щодо філософії основного Договору висловлювали не лише словацькі інтелектуали. На думку опонентів, якщо неухильно дотримуватися букви Договору з Ватиканом, у Словацькій Республіці існує небезпека падіння демократії та заміни її конфесійною державою (Smid 2000a, p. 2) [15, с. 2].

Існує переконання, що демократичне суспільство несумісне з наданням певним групам, конфесійним або неконфесійним, привілеїв і переваг. Невід'ємні права людини закликають до скасування впливу церков на діяльність держави та її управління, щоб захистити її нейтральну правову природу. Словацька Республіка, її законодавство і законодавчі органи, а також публічні установи, на наше переконання, мають утримувати свою незалежну, нейтральну позицію; вони не можуть дозволити, щоб будь-яка релігійна конфесія отримала домінуюче становище в суспільстві, в результаті чого вона буде управляти суспільним і громадським життям.

Напругу, яка виникла у словацькому суспільстві у зв'язку з укладенням зазначеного Договору, було значно послаблено після підписання 11 квітня 2002 р. Президентом країни Угоди між Словацькою Республікою та одинадцятьма зареєстрованими церквами і релігійними громадами. Згідно з М. Моравчиковою, ця Угода, хоча й мала іншу природу (внутрішньодержавного, не міжнародного документа), була за змістом майже ідентичною основному Договору між Словацькою Республікою і Святим Престолом (Moravchikova 2009, p. 515) [6, с. 515].

На основі Конституції республіки, визнаних міжнародних принципів релігійної свободи, документів ООН, які декларують свободу віросповідання, сторони дійшли згоди про те, що Словацька Республіка визнає та підтримує зареєстровані церкви та релігійні організації як незалежні та автономні суб'єкти права. Зареєстровані церкви мають право створювати організації зі статусом юридичних осіб. Влада забезпечує охорону їхніх маєтків та свободу їх розвитку. Діяльність цих юридичних осіб не повинна суперечити законодавству країни. Відповідно до пункту 4 Угоди, зареєстровані церкви та релігійні союзи мають право укладати та підтримувати контакти зі своїми партнерськими релігійними організаціями та міжнародними організаціями, бути членами цих організацій і брати участь в їхній роботі. Вони мають право отримувати матеріальну і фінансову допомогу із-за кордону, якщо цю допомогу не буде використано всупереч правовим нормам та інтересам республіки. Зареєстровані церкви та релігійні організації мають виключне право на виконання своїх церковних функцій відповідно до своїх внутрішніх приписів. Укладення шлюбу здійснюється згідно з внутрішніми приписами церков та релігійних організацій, які прирівнюються до норм шлюбно-сімейного законодавства. При цьому встановлюється єдиний порядок записів для всіх

форм реєстрації. Розлучення здійснюється тільки в цивільному порядку. Церква та Словацька держава будуть співпрацювати в питаннях охорони шлюбу та сім'ї (Jozefčiaková 2002, p. 2) [9, с. 2].

Важливе значення для покращення державно-конфесійних взаємин мала також тристороння угода між урядом Словаччини, греко-католицькою церквою і православною церквою. Суперечливі питання власності в інтересах обох церков були унормовані відповідним договором між греко-католицькою та православною церквами від 20 грудня 2000 р.

У країні дозволено діяльність двох релігій (християнської та іудейської) та 14 християнських конфесій: римо-католицької, старокатолицької, греко-католицької, православної, чехословацької гуситської, реформатської, апостольської, віри євангельської, адвентистів сьомого дня, братської, християнського зібрання, сілезької євангелічної церкви аугсбурзького сповідання, євангельської методичної, свідків Єгови. Найбільше є римо-католиків (60,3 %), протестантів (7,9 %), греко-католиків (3,4 %), православних (0,7 %); атеїстів нараховується 9,7 % (Křil' 2005, p. 58) [5, с. 58].

Умовою реєстрації релігійної громади є кількісний цenz: необхідно щонайменше 20 тис. прихильників – громадян країни або постійних мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти мають право на отримання фінансових субсидій з боку держави.

Отже, можемо підсумувати, що аналіз словацької релігійно-суспільної ситуації засвідчує, що в основних характеристиках усього населення протягом останніх років відбулися істотні зміни. Число людей, які повідомили про свою належність до тієї чи іншої конфесії, зросло з 72,8 % у 1991 р. до 84,1 % у 2001 р., тобто на 11,3 %. В абсолютних показниках чисельність віруючих збільшилася з 3840949 до 4521549, тобто на 680,6 тис. осіб. Якщо 4,5 млн. осіб із 5379445 (число всіх жителів країни) заявляють про свою належність до тієї чи іншої церкви або релігійної спільноти, то це є свідченням того факту, що релігія не тільки зберегла свої позиції у словацькому суспільстві, а й посилила свій вплив і присутність на політичній арені. На підтвердження цієї тези наведемо ще кілька статистичних даних. Рівень довіри до церкви у Словаччині досить високий – повністю їй довіряють 22 %, великою мірою – 27 % жителів. Третина опитаних відвідує церкву щотижня (вищий показник лише в Польщі), 9 % – не рідше ніж раз на місяць.

Бібліографічні посилання

1. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття / Ж.-П. Віллем. – К. : Дух і літера, 2006. – 331 с.
2. Єленський В. Є. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без коментарів / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1997. – Листопад-грудень. – С. 2–11.
3. Конституція Словацької Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / упор. С. Головатий. – К. : Українська Правнича Фундація, вид-во «Право», 1996. – С. 446.
4. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : навчальний посібник / М. М. Кріль. – К. : Знання, 2008. – 284 с.
5. Кріль М. М. Словацька Республіка: 1993–2005 / М. М. Кріль // Педагогічна думка. – 2005. – № 4.
6. Моравчикова М. Государство и церковь в Словакии / М. Моравчикова // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / под ред. Г. Роберса. – М. : Институт Европы РАН, ТЦ Юнеско, 2009. – 720 с.

7. Čikeš R. Vztahy štátu a cirkvi na Slovensku / R. Čikeš. – Bratislava : Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2010.
8. Čikeš R. Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami / R. Čikeš. // Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2001. – Bratislava, 2002. – S. 180.
9. Jozefčiaková S. Svata stolica, zmluvny partner Slovenskej republiky / S. Jozefčiaková // Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2001. – Bratislava, 2002. – S. 156.
10. Kaplan K. Stát a církev v Československu v letech 1948–1953 / K. Kaplan. – Brno : Doplněk, 1993.
11. Kováč D. Dejiny Slovenska / D. Kováč. – Praha : Lidové noviny, 1998. – 401 s.
12. Moravčíková M. Cisárovi Cisárovo. Ekonomické zabezpečenie cirkvi a náboženských spoločností / M. Moravčíková, M. Cipár. – Bratislava : Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2001. – 277 s.
13. Moravčíková M. Religiozita na Slovensku / M. Moravčíková, M. Cipár // Ročenka ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 1997. – Bratislava : Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 1998. – S. 124–139.
14. Pešek J. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953 / J. Pešek, M. Barnovský. – Bratislava : VEDA, 1997; Pravda. – 2003. – 22 apríla. – S. 2.
15. Smid M. Priprava Základnej zmluvi medzi Slovenskou republikou a Svatou stolicou v roku 1999 / M. Smid // Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 1999. – Bratislava, 2000. – S. 113.
16. Smid M. Základna zmluva medzi Slovenskou republikou a Svatou stolicou: koncepcia a komentár / M. Smid. – Bratislava, 2000. – S. 7.
17. Vasko V. Neumlcena kronika kalické cirkve v Československu po druhe svetove valce / V. Vasko. – Praha, 1990. – S. 100–105.
18. Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami Slovenská republika 250/2002 Z.z. // Pravda. – 2002. – 12 apríla. – S. 2.

Палинчак Н. М. Взаимоотношения государства и церкви в Словацкой Республике

Проанализирована сложная история католической и греко-католической церкви в словацких землях и изменения, произошедшие после «бархатной» революции и принятия конституции. Утверждено мнение относительно уместности учитывать центрально-европейскую практику становления и развития взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. Раскрыты отдельные подходы к решению значимых проблем, возникающих в отношениях между государством и конфессиями в Словацкой Республике.

Ключевые слова: Словакия, католическая церковь, греко-католическая церковь, государственно-церковные отношения.

Palinchak M. M. Relations between state and church in Slovak republic

Analysis of the complex history of the Catholic and Greek Catholic Church in Slovakia and the changes that occurred after the Velvet Revolution and the adoption of the constitution. Alleged opinion regarding the appropriateness of considering the Central European practice establishment and development of relations between the state and religious groups. Uncover some approaches to solving important problems that arise in the relationship between the state and religions in the Slovak Republic.

Undoubtedly, the most tragic period in the history of the church on earth was the Slovak Communist (1945–1989) Only after November 1989, when there was Velvet Revolution, changes in the suppression of churches become a part of social and political changes. Church regained independence again, while a great opportunities to strengthen their position in the Slovak society in front of them opened up.

There is a belief that a democratic society is incompatible with the provision of certain groups, denominational or non-

denominational, privileges and benefits. Inherent Human Rights calling for the abolition of church influence on the activities of the state and its administration to defend its neutral legal nature. Slovak Republic, its laws and legislative bodies and public institutions, in our opinion, should retain its independent, neutral, and they can not allow any religious denomination to acquire a dominant position in society, causing it to operate public and social life.

Based on the constitution of the republic of internationally recognized principles of religious freedom, UN documents, declaring freedom of religion, the parties agreed that the Slovak Republic recognizes and supports registered churches and religious organizations as independent and autonomous entities. Registered churches have the right to form organizations with the status of legal persons. The government provides protection of their estates and liberty of their development. The activities of these entities must not contradict the legislation of the country.

Keywords: Slovakia, the Catholic Church, the Greek Catholic Church, church-state relations.

References

- Elens'kij, V 1997, 'Religija i religijnost' u postkomunistichnij Yevropi. Cifri i fakti bez komentarij' ['Religion and religiosity in post-communist Europe. Facts and figures without comment'], *Ljudina i svet*, pp. 2–11.
- Kril', MM 2008, 'Istorija krajin Central'no-Shidnoji Evropi (kinec' XX st. – pochatok XXI st.): Navchal'nij posibnik' ['History of East Central Europe (the end of the XX-th century – The beginning of XXI centuries) Textbook'], Znannja publ, Kyiv.
- Kril', MM 2005, 'Slovac'ka Respublika: 1993–2005' ['Slovak Republic: 1993–2005'], *Pedagogichna dumka*, № 4, pp. 58–66.
- 'Konstitucija Slovac'koji Respubliki' ['The Constitution of the Slovak Republic'], 1996, *Konstitucii novih derzhav Evropi ta Azii, Uporjadnik S. Golovatij* [in edition S. Golovatij, constitution of new states in Europe and Asia], Ukrains'ka Pravnichna Fundacija, vid-vo «Pravo», Kyiv.
- Moravchikova, M 2009, 'Gosudarstvo i cerkov' v Slovaki' ['State and Church in Slovakia'], *Gosudarstva i religii v Evropejskom Sojuze (opyt gosudarstvenno-konfessional'nyh otnoshenij)*, pod red. G. Robbersa, Institut Evropy RAN, TC Junesko, New York.
- Villem, ZhP 2006, 'Evropa ta religii. Stavki XXI stolittja' ['Europe and religion. Rates of the XXI century'], Duh i litera, K.
- Čikeš, R 2010, 'Vztahy štátu a cirkvi na Slovensku'. *Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi*. Bratislava.
- Čikes, R 2002, 'Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami', *Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2001*, Bratislava.
- Jozefčiaková, S 2002, 'Svata stolica, zmluvny partner Slovenskej republiky', *Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2001*, Bratislava.
- Kaplan, K 1993, 'Stát a církev v Československu v letech 1948–1953', *Doplněk*, Brno.
- Kováč, D 1998, 'Dejiny Slovenska', *Lidové noviny*, Praha.
- Moravčíková, M & Cipár, M 2001, 'Cisárovi Cisárovo. Ekonomické zabezpečenie cirkvi a náboženských spoločností'. *Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi*, Bratislava.
- Moravčíková, M & Cipár, M 1998, 'Religiozita na Slovensku, Ročenka ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi', *Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi*, Bratislava.
- Pešek, J & Barnovský, M 2003, 'Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953', *Pravda*, Bratislava.
- Smid, M 2000a, 'Priprava Základnej zmluvi medzi Slovenskou republikou a Svatou stolicou v roku 1999', *Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi*, Bratislava.
- Smid M. 2000b, 'Základna zmluva medzi Slovenskou republikou a Svatou stolicou: koncepcia a komentár', Bratislava.
- Vasko V., 1990, 'Neumlcena kronika kalické cirkve v Československu po druhe svetove valce', Praha.
- 'Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami Slovenská republika 250/2002 Z.z.', *Pravda*.

Надійшла до редколегії 03.03.2013 р.

М. С. Петрушкевич

Національний університет «Острозька академія»

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РЕЛІГІЙНА КОМУНІКАЦІЯ:
СТАТТЯ ДРУГА

В основі інформаційного суспільства лежить обмін інформацією, яка переходить у розряд культурних та духовних цінностей. Жодна продукція у сучасному світі не користується таким попитом, як інформація. Такі тенденції перевели релігійні організації та церкви у площину світської комунікації. Розвиток інформаційного суспільства більш деструктивно впливає на усталені, ієрархічні системи (такі як традиційна церковна організація та традиційні способи релігійної комунікації), у той час як новітні феномени без інформаційних технологій не можуть активно розвиватися (наприклад, неорелігії, які неофітів залучають переважно за допомогою мас-медіа).

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна культура, інформація, мас-медіа, Інтернет, релігійна комунікація.

Характеристики інформаційного суспільства та його критика

Звернемося детальніше до розуміння інформаційного суспільства. Інформаційний вибух викликав зміни у сфері духовного виробництва, культури. Багато західних політологів, футурологів, соціологів, філософів стверджують, що нині можна спостерігати перехід частини людства до інформаційного суспільства, в якому інформація є однією із головних цінностей.

В. Шкляр зазначає, що останні десятиліття принесли кардинальні зміни у розшарування ідеологічних пріоритетів світової спільноти. У сфері міжнародної масової комунікації домінують правила нового міжнародного інформаційного та комунікаційного порядку, основними стратегічними постулатами якого є: упровадження інвестицій в інфраструктуру, збільшення і модернізація комунікаційних засобів країн; забезпечення людських і технічних ресурсів, визначення пріоритетів у використанні відповідних технологій; підготовка досліджень з проблем соціокультурного впливу комунікаційних медіа і нових технологій на культурну ідентичність народів; розвиток програм, спрямованих на просвітництво, освіту користувачів медіа (Shklyar 2003, p. 344) [13, с. 344].

Ці тенденції не оминули найрізноманітніші релігійні організації та церкви, перевівши їх у площину механізмів світської комунікації. Науково-технічна революція сприяла виникненню і поширенню нової інформаційної технології. Вона забезпечує можливість прямого необмеженого доступу кожної людини суспільства до будь-якої необхідної для прийняття рішень інформації. Поряд з тим, сама по собі інформація та інформатизація є нейтральними.

Під впливом інформаційної революції виникають нові види мистецтва (наприклад, комп'ютерна графіка), підвищується можливість участі мас населення у підготовці до прийняття рішень (через комп'ютерні мережі). Не остеронь від цих тенденцій знаходяться і українські церковні організації.

Формування глобального інформаційного суспільства – знакова подія початку нового тисячоліття. Всесвітня мережа Інтернет і пов'язана з цією мережею індустрія інформаційних технологій є своєрідним ключем до цього принципово нового планетарного соціуму. За постіндустріальної доби, що настала, Інтернет та індустрія інформаційних технологій стрімко входять і органічно доповнюють практично всі сфери людської діяльності – від приватного життя до державного керування. Під їхнім наростаючим впливом усе нині стає «новим» – суб'єкт планетарних дій, економіка, політика, культура, наука, мистецтво (Sobol' 2002a, p. 36) [6, с. 36], а також і релігійні стосунки осмислюються у зрізі нового.

На думку О. Соболя, всі ці тенденції свідчать про те, що еволюціонуюче суспільство переходить у нову стадію – стадію інформаційного суспільства. Її характеризують насамперед різке зростання ролі інформації, високий рівень ефективності її використання, глибока залежність майбутнього цього соціуму від рівня розвиненості «четвертого», тобто інформаційного сектора економіки (Sobol' 2002a, p. 37) [6, с. 37].

Про такі тенденції говорить і О. Головлєва, зазначаючи, що інформація стає основною соціальною цінністю суспільства. Нове трактування комунікацій виходить за межі їх розгляду як технічних засобів зв'язку та здійснення інформаційного обміну, представляючи комунікації як нові засоби і форми людських контактів та обміну інформацією, пошук форм активного духовного спілкування людей у діалогах. Розвинута комп'ютерна мережа у поєднанні із розвинутою телекомунікативною інфраструктурою та інформаційними ресурсами відіграє ключову роль у формуванні інформаційного суспільства. Але у той же час характеристика інформаційного суспільства не зводиться лише до наявності розвинутої комп'ютерної сітки, телекомунікацій та інформаційних ресурсів (Golovleva 2009, p. 28) [2, с. 28].

Характеристики інформаційного суспільства: можливість для будь-якого суб'єкта макро- та мікросоціального середовища отримати будь-яку інформацію та знання, необхідні для життєдіяльності, втілення особистої та соціальної творчості; більшість працюючих зайнята виробництвом, збереженням, переробкою та реалізацією інформації, особливо вищої її форми – знань; наявність сучасної технологічної бази; наявність інфраструктур, здатних забезпечити створення необхідних національних інформаційних ресурсів та адекватного наукового, виробничого, творчого макро- та мікросередовища для їх використання; прискорена автоматизація та роботизація усіх сфер виробництва та управління; забезпечення усього соціокультурного циклу відповідними каналами комунікацій та обслуговуючим персоналом. Істотними ознаками нової доби є ЗМК й телекомунікації, які спрямовують до «подвоєння» усних і письмових висловлювань.

Інформаційне суспільство, на думку О. Соболя, може бути або закритим, або відкритим. Воно є відкритим, якщо набір установлених у ньому стереотипів, стандартів, норм відчуження, мислення, поведінки не є соціальною константою. Іншими словами, саме суспільство використовує усі наявні в ньому засоби впливу на індивідів для своєчасного перетворення зазначеного набору норм. Відкрите інформаційне суспільство здатне розвиватися лише за наявності високого і зрілого критичного потенціалу людського розуму, що стимулює інакомислення та інтелектуальну

волю як індивідів, так і соціальних груп, спрямовану на безупинне реформування суспільства з метою розв'язування його проблем. Для такого інформаційного соціуму надзвичайно важливі такі ідеали, як відкритість, толерантність, взаємоповага, діалогічність.

Закрите інформаційне суспільство базоване на інших принципах. Відповідно до Поппера, закритим є те суспільство, життєдіяльність громадян якого організована на ґрунті авторитарно встановлених незмінних норм відчуття, мислення, поведінки. Таке суспільство нав'язує своїм громадянам за допомогою ЗМК і телеінформаційних технологій певний набір авторитарно встановлених незмінних норм відчуття, мислення, поведінки. Суспільство, яке у зазначений спосіб визначає мислення і поведінку своїх громадян у соціальному просторі, нагадує театр, виставу, видовище, шоу (Sobol' 2002a, p. 45) [6, с. 45].

Одночасно новий інформаційний та комунікативний порядок (в умовах інформаційного суспільства) спрямований виконувати низку змістових функцій:

- Інформаційну – основне завдання – надати окремим особам та групам постійний потік інформації з метою забезпечення ними прийняття осмислених рішень, формування правильних позицій та їх повсякденного життя.

- Культурну – комунікативно-інформаційна структура повинна зберігати національні культури та сприяти їх розвитку. Підтримувати відродження культурних традицій, використовувати досягнення минулого в області культури, розглядати національні культури через загальнолюдську культуру.

- Професійну функцію – встановлення нового інформаційного світового порядку є справою журналістів та їх професійних союзів, а не держав чи урядів.

- Комунікативну функцію, яка має за мету об'єднання членів суспільства, усіх суспільних та державних структур (Golovleva 2009, p. 26) [2, с. 26].

Таким чином, скориставшись методологією О. Головлевої доречно виділити характерні ознаки інформаційного суспільства в Україні: 1) формування єдиного інформаційно-комунікативного простору України як частини світового інформаційного простору, повноправна участь країни у процесах інформаційної та економічної інтеграції регіонів, країн, ринків; 2) становлення та домінування в економіці нових технологічних укладів, які базуються на масовому використанні перспективних інформаційних технологій, засобів телекомунікацій; 3) створення та розвиток ринку інформації та знань як фактора виробництва на додаток до ринків природних ресурсів, праці та капіталу, перехід інформаційних ресурсів суспільств у реальні ресурси соціально-економічного розвитку, фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах та послугах; 4) зростання ролі інформаційно-комунікативної структури у системі суспільного виробництва; 5) підвищення рівня освіти, науково-технічного та культурного розвитку за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному та регіональному рівнях та підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму та задатків до творчості як найважливіших характеристик праці.

Поряд із вихованням якраз інформація, що подається засобами телекомунікацій, мас-медіа, переважно визначає стиль життя сучасних людей, цінності, якими вони починають керуватися при вирішенні проблеми

вибору – як вчинити, що купити, що дивитися, як організувати не лише власне життя, але і духовний розвиток. Багато дослідників говорять про неготовність сучасної людини до такої кількості інформації і зазначають про розрізненість, фрагментарність її подачі. Е. Тоффлер пише: «Замість отримання загальних, співмірних «блоків» ідей, зібраних та систематизованих, нас все більше напихають короткими модульними спалахами інформації – рекламою, командою, теоріями, уривками новин..., що не вкладаються у наші попередні ментальні вікна. Новий образний ряд не піддається класифікації, частково через те, що випадає із наших старих концептуальних категорій, але ще і тому, що подається у дивній, скороминучій, незв'язній формі» (Filosofs'kij slovník social'nih terminiv, 2005, p. 278) [10, с. 278].

Інший підхід до визначення проблем інформаційного суспільства можна зустріти в українських науковців, зокрема В. Шейко та Ю. Богущького. Вони вважають, що у загальному плані можна виділити такі проблеми інформаційної цивілізації: по-перше, заміна паперу електронними засобами, включаючи електронні банківські послуги замість використання чеків, електронну пошту, передачу газетної і журнальної інформації електронними засобами та дистанційне копіювання й використання документів. По-друге, розширення телевізійної трансляції через кабельні системи з багатьма каналами і спеціалізованими послугами, що дозволить здійснювати прямий зв'язок із терміналами споживачів в інтерактивному режимі. Значне поширення матимуть телекомунікації з використанням відеотелефонів і систем інтерактивного телебачення (Shejko 2001, p. 208) [12, с. 208].

Таким чином, найзагальніший аналіз інформаційного суспільства дає можливість зробити два проміжних висновки. По-перше, захоплення влади засобами масової інформації є характерною рисою інформаційної епохи. По-друге, у новому соціумі спілкування більше не є розмовою; спілкування тут – це те, що змушує говорити. Інформація тут перестає бути знанням; вона перетворюється на те, що змушує знати.

Наростаючий вплив індустрії інформаційних і телекомунікаційних технологій на всі сфери життєдіяльності техногенного соціуму спричиняє заміну соціальних класів недиференційованими «інформаційними співтовариствами».

Охоплюючи всі сторони функціонування сучасного суспільства, інформаційне суспільство здійснює перетворення інформації і знання на найважливіший чинник зміни якості життя; під впливом цього чинника формується нова інформаційна свідомість; здійснюється розширення свободи доступу до інформації як підґрунтя політичного процесу; здійснюється принцип плюралізму та демократії.

Чим ширше розливається інформаційний потік, тим більш доречною стає потреба у новому виді послуг, який Н. Больц називає *сервісом смислу*. Люди взагалі витримують тиск медіа тому, що культура постає природним амортизатором між людськими можливостями та їх вимогами. Еволюція медіа відбувається та комп'ютерні технології розвиваються без будь-якого застереження щодо людських потреб, тому людині потрібні смислові техніки відпочинку, наприклад, втішна обмеженість романної дії, пряма мова особистої розмови серед потоку інформації чи впорядкований світ храму. Люди виживають лише тому, що знання

про світ, що перевищують міру людського сприйняття, підкрюжують людським схемам (Bol's 2011, p. 18) [1, с. 18], обов'язковим елементом яких є, наприклад, емоції, потреба у духовному зв'язку, можливість звільнитися від пригніченого стану, тяжких думок.

Одночасно симбіоз людини та технічних засобів комунікації можна представити через феномен *антропотехніки* – це сукупність прикладних гуманітарних та технічних знань, необхідних для здійснення різноманітних соціально-психологічних практик над людиною. Антропотехніка виробляє ефективні технології впливу на чуттєвість, мислення, дії людини. Вона експлуатує різноманітні форми тренінгів, медитацій, аскези, за допомогою яких тілесність людини піддається штучним впливам, маніпуляціям, обмеженням.

Потужність впливу інформаційного суспільства на особистість, здійснюваного за допомогою засобів антропотехніки, багаторазово перевершує потужність антропологічного впливу традиційного суспільства, вважає О. Соболь. Саме ця обставина актуалізує нині проблематику, яка стосується мультивекторного впливу «ери Інтернету» на соціальну сферу, міжособистісні стосунки, свободу особистості в інформаційному суспільстві (Sobol' 2002a, p. 39) [6, с. 39].

Отже характерним феноменом інформаційного суспільства є *Інтернет*. Він вселяє в людину переконання, що цінність інформації визначають за шкалою обивателя-прагматика. Він переконує віртуалізованого користувача у тому, що важливою є корисність інформації, а не її духовна значимість. Інтернет, таким чином, дозволяє перетворювати знання на споживану та вироблену інформацію. Н. Тишуніна пише: «Надлишок інформації, що «нахлинув» через комп'ютер на свідомість людини, породив дискретність мислення. Цілісна система знання про світ розпалася на велику кількість складових фрагментів...» (Tishunina 2003, p. 18) [9, с. 18].

Такий стан речей підтримує також і *інтерактивне телебачення*, тобто телебачення засноване на взаємодії глядача із телеекраном, на активному вторгненні телеглядача у те, що він бачить на моніторі.

Одночасно використання Інтернету та комп'ютеризація викликають неоднозначні реакції: надлишкову драматизацію негативних наслідків (руйнування традиційних форм соціалізації та індивідуалізації, уніфікація культурних відмінностей, залежність від іноземних виробників, відмова від духовності та ін.) у одних та оптимістичний пафос, викликаний надією на швидке вирішення низки проблем, – у інших (Kirillova 2006, p. 324) [4, с. 324].

Як говорить В. Савчук, завдяки діяльності Інтернету інформація живе «*симуляцією знання*». І тут не важливо, істинна вона чи ні, важлива лише швидкість її пред'явлення та неперервність трансляції. Модус актуальності змушує максимально зближувати те, що відбувається з інформацією, із тим, що взагалі відбувається. Але на певному етапі відмінність стає непомітною. Реальність розчиняється у гіперреальності – ця формула говорить також і про те, що відбувається тотальне зрошування «тіла», що створює, передає інформацію, та того, що отримує інформацію. Людина зачинається у світі вторинних зображень, а будь-яка спроба пошуку референта відсилає до мас-медійної реальності. Народжується одне обезличене тіло, яке швидко розбирається та збирається у точках інформування (Savchuk 2001, p. 31) [5, с. 31].

У зв'язку із такими ідеями досить актуальними є роздуми О. Соболь у статті «Становлення медіально-мережевої парадигми», присвячені аналізу впливу глобальних комунікативних технологій на розвиток християнства. На нашу думку, доречно звернутися до основних ідей українського науковця. О. Соболь вважає, що «інформаційна революція кардинально посилює могутність медіально-мережевих технологій. Тому відмінності між людьми зумовлені не стільки природними або етнічними, скільки комунікативними чинниками, а парадигма *Net-універсалізму* породила образ людини, яку динамічно змінює мережа психосоматичних та особистісних взаємозв'язків, ініціює низку глибоких змін у духовному досвіді, світогляді, метафізиці, моральності, художній, науковій, політичній практиці. Головна причина *Net-універсалістського* перетворення системи «Людина – Всесвіт – Бог» полягає у тому, що християнська парадигма, як життєствердний принцип організації Всесвіту і суспільства, стає визначальною перешкодою на шляху ствердження відповідної організації соціального космосу. За цих умов надзвичайно актуальним є питання: чи може мережевий універсалізм настільки ж кардинально перетворити новочасовий соціальний космос, як це свого часу зробив християнський універсалізм щодо античного соціального універсалізму?» (Sobol' 2008, p. 4) [8, с. 4].

Авторка фактично протиставляє інформаційну цивілізацію та християнство. З погляду християнства, *Net-універсалізм* – це супротивна ідеологія організації соціального космосу, втілювана силами глобалізації. Гуманізм, культивований в ідеології *Net-універсалізму*, відкидає фундаментальні християнські догми організації суспільства і пропонує спосіб віртуального існування, відмінний від релігійного, коли мільярди дисплеїв – це вікна, прорубані туди, де християни не вбачають ніякого сенсу: над усіма кордонами, крізь цензуру, часто без явної мети, напіввипадковим маршрутом у світ консюмеристської свободи, світ спокус. Авторка вважає, що християнські мислителі вбачають у філософії *Net-універсалізму* особливий напрямок думок, стан душі, яка відмовилася від незаперечних абсолютів. Мислення, яке культивують у культурному просторі лексику неологізмів із епітетом «мережевий», є децентричним, іронічним щодо всіх абсолютів. Таке мислення підриває почуття відданості Богові. Проникаючи у свідомість і в серце людини або цілого народу, мережеве мислення розхитує довіру не тільки до територіальних, географічних кордонів, але й до споконвічних метафізичних категорійних дихотомій. Когнітивний і сугестивний потенціал такого мислення полягає ще й у тому, що воно у протиборстві з Ієрархією діє потай і багато в чому непомітно, руйнує не тільки метафізичні утопії й ідеологічні централізми, але й засади монотеїстичних релігій. І саме тому практика використання електронних *Net-технологій* у XXI столітті стрімко поширюється не тільки на фізичний простір. Сьогодні вона задає тон у лінгвістичних, семіологічних, інтелектуальних і духовних просторах (Sobol' 2008, p. 9) [8, с. 9].

О. Соболь продовжує радикальні уявлення про особливості функціонування інформаційного суспільства ідеєю про те, що «християнські мислителі відкидають тезу про безальтернативність філософії нетократизму. Вони переконані, що, незважаючи на те, що велика битва за майбутнє тільки почалася, й поховання гуманізму, як свого часу й смерть Бога, можуть затягтися надовго, ... кінець ідеології нетократичного майбутнього є

невідворотним. Стосовно політичної сфери це означає занепад царства, що, відповідно до Писання, неминуче впаде. Такий фінал Net-універсалістської стратегії перетворення людського буття є неминучим тому, що ліберальний консюмеризм, перетворившись на культ і сенс життя, зведе людину до рівня біологічного, тваринного стану, бо колись центром хронотопу людського буття був Бог, а тепер – ненаситний індивід-споживач. Відхід від геоцентризму у підсумку призвів до ринкових відносин, де кожен виживає поодиноці... Нетократичний «режим» може бути встановлений тільки шляхом зміни того, що раніше вважали непорушним, через впровадження нової «вічної істини», яка покликана замінити собою християнську істину. Йдеться про «зсув центру буття», завдяки якому індивідуум стає Богом, наука – проповіддю, національна належність – раєм, а капітал – священним знаряддям влади. Завдяки марновірству Net-універсалізму гуманізм замінив Бога на людину, а ринок став універсальним мірилом успіху» (Sobol' 2008, p. 14) [8, с. 14].

Такі уявлення не є винятком, але і не є єдиною можливим варіантом оцінки інформаційного суспільства. Наприклад, на думку одного з керівників програми побудови інформаційного суспільства, розробленої в Японії С. Масудою, створення глобальних інформаційно-технологічних систем призведе до вирішення більшості сучасних екологічних, соціальних, економічних, політичних та екзистенційних проблем. Суспільство майбутнього – це високий рівень споживання, добробуту і необмежених можливостей (Filosofs'kij slovník social'nih terminiv 2005, p. 345) [11, с. 345].

Все-таки розвиток інформаційного суспільства, на нашу думку, більш деструктивно впливає на усталені, ієрархічні системи (такі як традиційна церковна організація та традиційні способи релігійної комунікації), у той час як новітні феномени без інформаційних технологій не можуть активно розвиватися (наприклад, неорелігії, які неофітів залучають дуже часто за допомогою ЗМК).

Проте нинішній розвиток обчислювальних та інформаційних мереж, процес перетворення громадян інформаційного соціуму на користувачів всесвітніх мережевих структур далеко не завжди і аж ніяк не автоматично сприяють розвитку особистісних форм буття людей, їхній самореалізації, подоланню «самовідчуження» людини.

На перше місце у інформаційну епоху виходить аудіовізуальна культура як оплот ЗМК. Під впливом кіно, а особливо телебачення, починає формуватися так зване «екранне покоління». Не випадково ТБ багато науковців схильні вважати останніми десятиліттями «головним учителем життя». Н. Кириллова вважає, що немає жодного сумніву у тому, що кінофільми, телебачення і комікси проповідують насилля та тваринні інстинкти. Немає жодного сумніву, що існує прямий зв'язок між різким збільшенням кількості садистських злочинів та новою хвилею садистських передач по радіо та телебаченню (Kirillova 2006, p. 306) [4, с. 306].

Тут потрібно зазначити, що критику феноменів інформаційного суспільства загалом доречно поділити на внутрішню (тобто таку, що стосується зміни діяльності людини, її світобачення та відчуття під впливом ЗМК) та зовнішню (стосується особливостей функціонування інформаційного суспільства як системи).

Внутрішня критика пов'язана перш за все з тим, що посилення влади глобальних мереж в інформаційному

суспільстві стає на стільки інтенсивним, що природно викликає низку питань: Чи можлива свобода (вільний обмін релігійною інформацією) особистості в інформаційному суспільстві? Чи не перетвориться особистість інформаційного суспільства на подобу маріонетки, що виконує нав'язані їй соціальні ролі, на носительку соціальних масок? (Sobol' 2002a, p. 37) [6, с. 37].

Н. Больц також порушує *проблему надлишку інформації*, він зазначає, що розширюються кордони між технічними можливостями та короткостроковістю життя. Комп'ютерна комунікація – це ящик Пандори, це дари софтвера, що перетворюються на біди. Вони дають безліч опцій, що не співвідносяться із нашими ресурсами часу. Все більшу частину життя потрібно віддавати на те, щоб залишатися в курсі. І виникає необхідність у певний момент заявити: більше не потрібно, знати все так глибоко я не хочу!

Багатство інформації та бідність уваги – це сторони однієї медалі. Комп'ютер та Інтернет створили культуру, в якій у дефіциті не інформація, а орієнтація. Тобто не вистачає часу, який ми повинні приділяти зростаючій кількості інформації. Тому управління знаннями повинне орієнтуватися перш за все на фільтрацію релевантної, такої що має прямий стосунок до задачі інформації для прийняття рішень в умовах невизначеності та недостачі часу (Bol'c 2011, p. 18) [1, с. 18].

Одночасно зовнішня критика спирається на те, що в умовах інтенсивного використання глобальних мереж виникають нові форми культурної агресії з боку найбільш розвинених країн до менш розвинених, з'являється небезпека втрати цілими суспільствами своєї культурної і національної самобутності, включаючи самобутність мовну, відбувається нав'язування людству споживчих переваг і смаків в інтересах вузької групи транснаціональних компаній-виробників. Ефективні методи протидії цим та іншим небезпекам інформаційного століття, як і у разі захисту національних виробників, лежать не на шляху відокремлення від глобального інформаційного простору, а на шляху власної повноцінної участі у формуванні цього простору.

Також у новому соціумі змушувати людей поводитися відповідно до норм, тобто керувати ними, набагато ефективніше не батоном, а волаючи до почуття патріотизму, обов'язку, до моральних та релігійних переконань. Ця нова стратегія ґрунтована на використанні таких дискурсивних технологій влади, які дозволяють владі прищеплювати особистості і культивувати в суспільстві певні переконання та цінності, якими потім можна маніпулювати. Особливості розвитку сучасних суспільств додають новій стратегії керування людьми планетарного розмаху, оголошуючи майже повну незахищеність масової людини перед витонченою маніпуляцією (Sobol' 2002b, p. 45) [7, с. 45].

Отже, суспільство та особистість за умов наростання пресингу глобальних інформаційних мереж стають предметом перетворень та маніпуляцій. А Інтернет, а також старі медіа, наприклад телебачення, перетворюють інформацію у фетиш і комунікацію в культ – досить згадати ток-шоу та чат-руми. Важливо не те, про що говориться, а те, що розмова триває. Задоволення від спілкування не має нічого спільного з інформацією. Тут мається на увазі розмова заради самої розмови. Ми живемо в інформаційній анархії, і, як правило, у індивіда відсутні будь-які можливості контролю.

Висновки

Феномен інформаційного суспільства будується на процесах глобалізації та культурної динаміки, які у кінцевому результаті не призводять до формування єдиної світової культури. Сучасна культура залишається множинністю самобутніх культур, що знаходяться у діалозі та взаємодії між собою. Культурні зміни ведуть тільки до універсалізації, але не одноманітності.

Культурна глобалізація є наслідком економічної активності і супроводжується серйозною трансформацією у сфері культури. Закономірності розвитку цього процесу відображаються у концепції конвергенції глобальної культури. Жодна культура, соціальна група чи етнічна спільнота не залишаються осторонь від цього процесу. При цьому найзначніші зміни відбуваються у трьох найважливіших сферах людської життєдіяльності: сфері нових технологій та інформаційних систем (системі комунікації); області етнічних стосунків на планеті; процесі розвитку світової економічної системи (Golovleva 2009, p. 164) [2, с. 164].

Поряд з тим, за допомогою нових інформаційних технологій стало можливим управляти соціальною поведінкою мас і статистично моделювати результати цілеспрямованої інформації.

В основі інформаційного суспільства лежить обмін інформацією, яка поступово переходить у розряд не лише економічних, але і культурних та духовних цінностей. Обмін інформацією частково замінює традиційну комунікацію. Підвищити рівень культури використання комунікативних засобів та технологій, мультимедійної культури у цілому – значить організувати діалог у культурі, поза розвитком якого неможливий розвиток такої глобальної системи як людство.

У світлі розвитку інформаційного суспільства змінюються і вимоги до релігійної комунікації. Способи комунікації та передачі інформації стають візитівкою конкретної релігії, успішність якої значною мірою залежить від вміння інтегруватися в інформаційне суспільство. Отже, релігійна комунікація фактично перебуває у ситуації вибору, оскільки потрібно або прийняти умови ціннісного пріоритету інформації та новітніх способів її передачі і стати успішною та визнаною в інформаційному суспільстві, або залишити випробувані часом, канонізовані способи комунікації, зберегти неперервною духовну традицію, але позбавити себе шансу інтегруватися у сучасне суспільство, викликати своїм існуванням суспільний та культурний резонанс.

Бібліографічні посилання

1. Больц Н. Азбука медиа / Н. Больц. – М. : Издат. «Европа», 2011. – 136 с.
2. Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медиапланирование : уч. пособие / Е. А. Головлева. – М. : Академический проект; Деловая книга, 2009. – 352 с.
3. Информационное общество // Энциклопедический словарь по культурологии. – М. : Центр, 1997. – 478 с.
4. Кириллова Н. Б. Медиакультура: от модерна к пост-модерну / Н. Б. Кириллова. – М. : Академический проект, 2006. – 448 с.
5. Савчук В. Компьютерная и мас-медийная реальность / В. Савчук // Конверсия искусства. – СПб., 2001. – С. 31.
6. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: стаття перша / О. Соболев // Філософська думка, 2002. – № 4. – С. 36–47.
7. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: стаття друга / О. Соболев // Філософська думка. – 2002. – № 5. – С. 40–58.

8. Соболев О. Становлення медіально-мережевої парадигми / О. Соболев // Філософська думка, 2008. – № 5. – С. 3–15.
9. Тишунина Н. В. Глобализация и культура / Н. В. Тишунина. – СПб., 2003. – С. 18
10. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2010. – 784 с.
11. Філософський словник соціальних термінів. – Вид. третє, доп. – Х. : «Р. І. Ф.», 2005. – 672 с.
12. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.) : монографія. – В 2 т. Т. 1 / В. М. Шейко. – Х. : Основа, 2001. – 520 с.
13. Шкляр В. Мас-медіа і виклики нового століття / В. Шкляр // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 343–351.

Петрушкевич М. С. Особенности развития информационного общества и религиозная коммуникация

В основе информационного общества лежит обмен информацией, которая переходит в разряд культурных и духовных ценностей. Ни одна продукция в современном мире не пользуется таким спросом, как информация. Такие тенденции перевели религиозные организации и церкви в плоскость светской коммуникации. Развитие информационного общества более деструктивно влияет на устоявшиеся, иерархические системы (такие как традиционная церковная организация и традиционные способы религиозной коммуникации), в то время как новейшие феномены без информационных технологий не могут активно развиваться (например, неорелигии, которые неопитов привлекают преимущественно с помощью масс-медиа).

Ключевые слова: информационное общество, информационная культура, информация, масс-медиа, Интернет, религиозная коммуникация.

Petrushkevich M. Features of information society development and religious communication

The phenomenon of the information society is built on the processes of globalization and cultural dynamics that are ultimately not lead to the formation of a single world culture. Modern culture is a plurality of distinct cultures that are in dialogue and interaction with each other. Cultural changes are only to universalize, but not uniformity.

Cultural globalization is the result of economic activity and is accompanied by a major transformation in culture. Patterns of this process are shown in the concept of converging global culture. Any culture, social group or ethnic community are not excluded from this process. In this case, the most significant changes occur in the three key areas of human activity: the area of new technologies and information systems (communication system), field of ethnic relations in the world, the development of the world economy.

At the same time, using new information technologies it's become possible to manage masses of social behavior and statistically modulate the results of targeted information.

The sharing of information is at the core of the information society, which gradually passes into the category of not only economic, but also cultural and spiritual values. Information exchange partially replaces traditional communications. To improve the culture of the use of communication tools and technologies, multimedia culture in general means to organize a dialogue in culture, without development of which there is now possibility to a global system as humanity.

In the case of the information society development the requirements of religious communication are changing. Methods of communication and information transmission are visiting card of a particular religion, the success of which depends largely on the ability to integrate into the information society. Thus, religious communication actually is in a situation of choice, as required or acceptable terms of value priorities and new ways of information transmission and become successful and recognized in the information society, or leave time-tested, canonized methods of communication, maintain continuous spiritual tradition, but save yourself a chance to integrate into

modern society, cause its existence to the social and cultural impact.

Key words: information society, information culture, information, mass media, the Internet, religious communication.

References

Bol's, N 2011, 'Azbuka media' ['ABC Media'], Izdat. «Evropa» publ., Moscow.

Golovleva, EA 2009, 'Massovye kommunikacii i medoaplanirovanie: Uchebnoe posobie' ['Mass Communications and Media Planning'], *Akademicheskij proekt; Delovaja kniga*, Moscow.

'Informacionnoe obshchestvo' ['The Information Society'], 1997, *Jenciklopedicheskij slovar' po kul'turologii* [Encyclopedic Dictionary of Cultural Studies], Centr, M.

Kirillova, NB 2006, 'Mediakul'tura: ot moderna k postmodernu' ['Media Culture: from modern to postmodern'], *Akademicheskij Proekt*, Moscow.

Savchuk, V 2001, 'Komp'yuternaja i mas-medijnaja real'nost' ['Computer and mass-media reality'], *Konversija iskusstva*, SPb.

Shejko, VM 2001, 'Kul'tura. Civilizacija. Globalizacija (kinec 'XIX – pochatok XXI st.)'. V 2 t. T. 1: *Monografija* ['Culture. Tsivilizatsiya.

Globalizatsiya (kinets XIX – XXI century cob.)']. In 2 vols 1: *Monografiya*, Osnova, Kharkov.

Shkljar, V 2003, 'Mas-media i vikliki novogo stolittja' ['Media and challenges of the new century'], *Zbirnik prac' Naukovo-doslidnogo centru periodiki*, Vip. 11, L'viv

Sobol', O 2002a, 'Svoboda osobistosti v informacijnomu sociumi: statija persha' ['Individual freedom in the information society: the first article'], *Filosofs'ka dumka*, № 4, pp. 36–47.

Sobol', O 2002b, 'Svoboda osobistosti v informacijnomu sociumi: statija druga' ['Individual freedom in the information society: Article II'], *Filosofs'ka dumka*, № 5, pp. 40–58.

Sobol', O 2008, 'Stanovlennja medial'no-merezhevoi paradigmi' ['Formation medial-network paradigm'], *Filosofs'ka dumka*, № 5, pp. 3–15.

Tishunina, NV 2003, 'Globalizacija i kul'tura' ['Globalization and Culture'], p. 18, Saint Petersburg.

Toffler, Je 2010, 'Tret'ja volna' ['The Third Wave'], AST, M.

'Filosofs'kij slovník social'nih terminiv' ['Philosophical Dictionary social terms'], 2005., Vid. trete, dop., «R. I. F.» publ., Kharkov.

Надійшла до редколегії 02.03.2013 р.

УДК 352.07

Я. О. Печенка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИЧНА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ОСНОВНІ РИСИ, КОМПЕТЕНЦІЇ, МОДЕЛІ

Розглянуто політичну сутність інституту місцевого самоврядування. Проаналізовано соціальну природу місцевого самоврядування, організаційні форми та рівні його реалізації. Визначено та структуровано за галузевим принципом сферу компетенції органів місцевого самоврядування, її інституційні й функціональні обмеження.

Проаналізовано систему інститутів та органів, що забезпечує функціонування й відтворення права місцевого самоврядування – зміст діяльності представницького органу місцевої спільноти та виконавчого комітету. Виходячи з різних можливих комбінацій їх взаємовідносин виділено чотири базові моделі місцевого самоврядування, вказано їх основні переваги та недоліки.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громада, муніципалітет, місцева спільнота, компетенція, моделі місцевого самоврядування.

Соціальна природа інституту місцевого самоврядування полягає у тому, що органи місцевого самоврядування є:

- досить самостійною публічною владою територіальної громади;
- ґрунтуються на окремій формі власності – комунальній;
- мають самоврядні територіальні межі дії;
- мають самостійну систему владних суб'єктів (представницькі органи, їх виконавчі комітети, голови цих органів), кожен з яких наділений певним обсягом владних повноважень;
- здійснюють функції муніципального управління на основі програм розвитку, які затверджуються місцевими представницькими органами;
- мають багатофункціональну сферу компетенції, яка дає право на здійснення широкого кола повноважень;
- спираються на власну нормативну базу – муніципальне право.

Місцеве самоврядування здійснює публічні владні дії через:

- а) форми прямої участі громадян у вирішенні нагальних питань розвитку територіальної громади – місцевий референдум; діяльність органів місцевого самоврядування (рад, комітетів, магістратів, муніципалітетів тощо), які обираються мешканцями, котрі постійно проживають на території населеного пункту (села, селища, міста) або декількох населених пунктів, що об'єднані єдиним адміністративним центром;

- б) органи самоорганізації населення – будинкові, вуличні, квартальні комітети й інші органи самоорганізації населення, що створюються сільськими, селищними, міськими радами з ініціативи їх жителів і відповідно цими радами наділяються частиною власної компетенції, фінансів та майна. Саме органи місцевого самоврядування виконують головні функції у місцевому самоврядуванні (Akimica & Tertyshnyj 2000, p. 124) [1, с. 124].

Органи місцевого самоврядування – досить самостійні виборні органи публічної влади і громадського управління, що реалізують гарантовані законом права (можливості) територіальних спільностей громадян самостійно, під свою відповідальність, вирішувати всі питання місцевого значення, діючи в межах закону і виходячи з інтересів населення. Органи місцевого самоврядування ієрархічно не підпорядковані іншим суб'єктам влади.

У принципі автономія органів місцевого самоврядування завжди відносна, оскільки для неї характерна наявність обмежень двох типів:

1. Стан соціально-економічного розвитку громади.

По-перше, умови й особливості функціонування місцевої економіки лімітують податкову базу місцевих фінансів. Сьогодні в США та Західній Європі 2/3 муніципалітетів є дотаційними. По-друге, домінуючі групи інтересів у місцевій спільноті можуть чинити тиск на процес прийняття політичних рішень, пов'язаних з плануванням місцевого розвитку та перерозподілом доходів (Snisarenko 2012, p. 28) [7, с. 28]. Перш за все

мова йдеться про місцеві бізнес-еліти, які прямо чи опосередковано завжди представлені в органах місцевого самоврядування й місцевій політиці.

2. Наявність верхніх рівнів управління та контролю з боку органів державної влади, що здійснюється шляхом законодавчого і адміністративного регулювання.

Найбільш просто виглядає ситуація, де існує лише один рівень місцевого самоврядування. Такий варіант значно полегшує координацію й інтеграцію муніципальних служб для досягнення більшої ефективності їх діяльності; робить можливою більшу гнучкість в управлінні ресурсами; одноосібно представляє інтереси мешканців даної місцевості перед центральним урядом. Незважаючи на ці переваги, один рівень місцевого самоврядування зустрічається порівняно рідко, що пов'язано з фактичною неможливістю невеликих і численних територіальних громад самостійно відстоювати свої інтереси, вести рівноправний діалог з урядом.

Загалом найбільш поширеною є практика формування декількох рівнів: двох – муніципалітет (селище, село, місто) і район (графство, департамент) або навіть трьох рівнів – муніципалітет – район – регіон (область). Саме трирівнева система місцевого самоврядування сьогодні функціонує в Україні.

Серед чинників, що впливають на кількість рівнів і розміри проміжних утворень, можна виділити площу території країни, чисельність населення, географічні особливості, кількість базових утворень і ступінь централізації. Основним аргументом на користь багаторівневої системи місцевого самоврядування є необхідність, з одного боку, збереження якомога більш наближеного до пересічних громадян базового рівня, а з іншого – укрупнення джерела ресурсів для надання певних соціальних послуг, яке з найбільшою ефективністю можливе саме на проміжному рівні, що має більші можливості для залучення фінансових і кадрових ресурсів, однак при цьому враховує специфіку місцевих умов (*Gosudarstvennaja politika i upravlenie. Chast' II* 2007, p. 45) [3, с. 45].

У той же час можна прослідкувати й певну залежність між ціннісними орієнтаціями, що домінують у суспільній свідомості в певний період часу, і структурою рівнів місцевого самоврядування. Там, де проголошуються цілі підвищення ефективності діяльності органів влади, наведення порядку, відчувається тенденція до створення достатньо крупних адміністративно-територіальних утворень. Там, де головним пріоритетом вважається тісний зв'язок органів місцевого самоврядування з місцевими спільнотами, комунами, солідарність та досягнення консенсусу, більш характерною є складна, багаторівнева система місцевого самоврядування з великою кількістю невеликих базових органів влади загальної компетенції (*Shapoval* 2004, p. 29) [5, с. 29].

Таким чином, можна зробити висновок, що специфіка місцевого самоврядування відрізняє його від державного управління. Хоча муніципальне управління й схоже з державним, оскільки має чіткі рамки, владні повноваження, майно, засоби реалізації повноважень, все ж воно вирізняється від державного високим ступенем деталізації, конкретикою, прив'язаністю до місцевості. Держава має справу із загальними тенденціями й закономірностями функціонування соціальних груп і підсистем, місцеве самоврядування – з особливостями конкретної локальної спільноти в конкретний момент часу. Місцеве самоврядування відповідальне як перед державою, так і перед територіальною спільнотою,

діючи «за дозволом держави» й «за довірою населення».

На сучасному етапі спостерігається тенденція щодо збільшення обсягу компетенції органів місцевого самоврядування, у тому числі у таких важливих сферах, як освіта, комунальне господарство, будівництво, медичне обслуговування тощо. Однак при цьому існують різні підходи до визначення можливостей органів місцевого самоврядування. У більшості зарубіжних переважає принцип «позитивного регулювання діяльності органів місцевого самоврядування», тобто обсяг компетенції встановлюється шляхом ретельного переліку їх повноважень у певних сферах. Таким чином, органи місцевого самоврядування мають здійснювати лише ті дії, які безпосередньо визначені у законодавстві (*Emel'janov* 1997, p. 41) [4, с. 41]. Зазначений підхід значною мірою обмежує діяльність органів місцевого самоврядування та надає можливість уряду здійснювати опосередкований, але досить суттєвий контроль над їх роботою. У зв'язку з чим американські муніципалітети, розробляючи хартії самоврядування, прагнуть якомога точніше та ретельніше зафіксувати в них свою компетенцію.

Вінших країнах діє принцип «негативного регулювання діяльності». Відповідно до даного принципу, органи місцевого самоврядування мають право здійснювати усі дії, які безпосередньо не заборонені у законодавстві та не знаходяться у віданні інших органів влади (*Konstitucijne pravo zarubizhnih krajin: Navch. Posibnik* 2006, p. 357) [2, с. 357].

Увесь обсяг повноважень органів місцевого самоврядування можна згрупувати таким чином:

1) повноваження у фінансово-економічній сфері реалізуються через право місцевих представницьких органів приймати місцевий бюджет, програми і плани соціально-економічного розвитку територій, вводити місцеві податки;

2) повноваження у галузі охорони громадського порядку: право визначати діяльність місцевих правоохоронних служб, право відмовити чи дати дозвіл на мирні зібрання, створювати муніципальні підрозділи правопорядку;

3) повноваження у галузі комунального господарства й охорони навколишнього середовища передбачають право місцевих представницьких органів регулювати питання місцевого будівництва, надання та визначення тарифів на комунальні послуги, сплати місцевих податків чи звільнення від них, утворення та реорганізації комунальних підприємств, оголошення певних територій туристичними, рекреаційними зонами місцевого значення;

4) повноваження у галузі соціального забезпечення полягають в організації нормального функціонування лікарень, шкіл, бібліотек, дитячих садків, допомоги малозабезпеченим, інвалідам.

Місцеве самоврядування будується й функціонує завдяки системі інститутів, що формуються й відтворюються місцевими територіальними спільнотами. Місцеве самоврядування складається з двох типів органів: представницького органу (рада, асамблея, збори) та виконавчого комітету, що поєднуються одним керівником. Обов'язковим елементом будь-якої системи місцевого самоврядування є ключове положення місцевого представницького органу (ради), що обирається прямим загальним голосуванням. У загальному вигляді зміст діяльності цього органу можна охарактеризувати трьома основними моментами:

- прийняття рішень, які визначають загальну політику органів місцевого самоврядування та основні пріоритети у кожній із сфер компетенції на даному рівні;
- затвердження основних рішень, що приймаються виконавчими органами та підрозділами представницького органу;
- здійснення загального контролю над діями власних виконавчих органів.

Будучи обов'язковою і центральною ланкою системи місцевого самоврядування, ядром і символом місцевої демократії, представницькі органи (ради) в різних країнах тим не менш мають різну реальну владу, обсяг якої визначається, з одного боку, загальним місцевим самоврядуванням в політичній системі країни, а з іншого – реальним розподілом функцій між ними та їх виконавчими органами. Виходячи з різних можливих комбінацій цих взаємовідносин прийнято виділяти чотири базові моделі місцевого самоврядування.

Модель 1 «Рада – система комітетів». Діяльність представницького органу територіальної громади з різних напрямків здійснюється, головним чином, комітетами органу, що володіють значними делегованими повноваженнями. За такої моделі відсутній єдиний сильний політичний голова виконавчого органу. Голова виконавчого органу ради є лише керівником професійного апарату службовців, «першим серед рівних», менеджером і повністю залежить від ради. Зазвичай в цьому варіанті існують сильні політичний і фінансовий комітети і команда адміністративного управління, що складається з вищих чиновників.

До переваг такої моделі відносять: представлення всіх інтересів зацікавлених груп, зокрема опозиційних, у роботі ради та її комітетів, високий ступінь залученості в місцеве управління членів ради та соціальних груп, можливість оперативної передачі інформації про суспільні потреби, інтереси та думки мешканців про ті чи інші проблеми.

Серед недоліків слід виділити такі позиції: розділення, фрагментація та нестача координації між різними комітетами (департаментами), надмірна політизація групами інтересів виконавчих деталей і технічних процедур, слабкість позиції голови виконавчого органу ради, якому не вистачає ані політичної, ані адміністративної влади (Konstitucijne pravo zarubiznih krajin: Navch. Posibnik 2006, p. 358) [2, с. 358].

Модель 2 «Керуючий комітет». Рада призначає невеликий керуючий (виконавчий) комітет, який функціонує як колективний голова виконавчої влади. Члени комітету можуть нести персональну відповідальність за певні служби та департаменти. Якщо існують які-небудь комітети, то вони не є виконавчими, а лише мають консультативний статус стосовно керуючого комітету і ради в цілому. Керуючий комітет функціонує при постійній підтримці з боку голови апарату чиновників (мера, який може обиратися громадою чи депутатами ради), який в даній моделі володіє більшим об'ємом повноважень при більшому делегуванні повноважень чиновникам у цілому (Snisarenko 2012, p. 26) [7, с. 26].

До переваг цієї моделі можна віднести таке: краща координація виконавчих функцій та менший вплив на оперативне управління депутатів ради; у керуючому комітеті, як правило, представлені різні точки зору та партії, що сприяє кращому представництву інтересів громадян; більш чітке розділення ролей між членами ради і чиновниками. Така модель діє у Швейцарії, Данії, Швеції на найнижчому рівні управління – у комунах.

Так, у малих швейцарських містах мер, як правило, обирається місцевою радою з числа членів виконавчого комітету на досить нетривалий період – 1–2 роки. Фактично всі рішення ухвалюються колегіально, а мер є представницькою особою у відносинах з місцевими органами державного управління (Gosudarstvennaja politika i upravlenie. Chast' II 2007, p. 56) [3, с. 56].

Серед недоліків можна виділити такі: члени ради, які не увійшли до складу керуючого комітету, мають менше можливостей для участі у місцевій політиці, фактично виключаються зі сфери реального політичного впливу; у випадку, коли керуючий комітет складається лише з представників партій депутатської більшості, він може мати менш репрезентативний характер.

Модель 3 «Рада – управляючий». Місцева рада відповідає перед мешканцями за всі аспекти громадського управління, формально володіючи як законодавчою, так і виконавчою владою. Однак вона засідає не часто і обмежується затвердженням місцевого бюджету, визначенням стратегічних пріоритетів розвитку громади та її інфраструктури. Комітети мають чисто консультативний характер. Рада призначає (і може в будь-який час звільнити) професійного менеджера у якості куратора з широкими делегованими виконавчими повноваженнями.

До переваг цієї моделі відносять: професіоналізацію виконавчої влади, яка покращує якість і послідовність управління; концентрацію оперативного управління в одних руках; чітке визначення ролей чиновників і членів ради. До недоліків моделі відносять такі: лідерство професіонала може не забезпечити достатньої політичної сили виконавчій владі; ради відіграють незначну роль у визначенні політики; обмежені можливості у представленні різних груп інтересів в оперативному управлінні.

Така модель поширена в управлінні малими містами Великої Британії, США, Канади, Австралії. Місцева рада після свого обрання призначає конкурс на заміщення посади менеджера міськими справами. З переможцем укладається трудовий договір з фіксованими показниками та критеріями діяльності. Більшість питань менеджер вирішує самостійно. Вирішення ж найбільш важливих питань має бути узгоджено або з місцевою радою або ж безпосередньо з громадою через місцевий референдум. Ось чому в англосаксонських країнах місцевий референдум як інструмент вирішення локальних справ набув великого поширення. При цьому загальнонаціональні референдуми майже не проводяться (Shapoval 2004, p. 31) [5, с. 31].

Модель 4 «Сильний мер». Мер, як політичний голова виконавчої влади, обирається прямим голосуванням громадою, окремо від ради. Мер за посадою є головою як ради, так і апарату чиновників. Рада володіє законодавчою владою, а також відіграє головну роль у затвердженні бюджету та формує персональний склад виконавчого комітету. Засідання ради, як правило, мають сесійний характер та лише затверджують вже підготовлені різними службами і департаментами рішеннями з різних сфер компетенції ради. Мер при цьому веде засідання ради, має окремі, чітко визначені виконавчі повноваження (у тому числі і з кадрових питань) і не знаходиться під прямим контролем ради (Peklushenko 2012, p. 154) [8, с. 154]. Саме така модель набула поширення у постсоціалістичних країнах, зокрема і в Україні.

Серед переваг моделі слід зазначити сильне політичне лідерство мера та концентрацію виконавчої влади,

відповідальності і координуючих функцій. Ця модель має два явні недоліки. По-перше, це можливість конфлікту між мером і радою через повноваження, а по-друге, зменшення можливостей для широкого представництва інтересів. В Україні в умовах використання при обранні сільських, селищних та міських голів мажоритарної системи відносно більшості дуже часто виявляється, що за переможця проголосувало лише 20–30 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці. Також, як свідчить практика, саме мер має найбільший вплив на формування виконавчого органу ради, просуваючи людей зі своєї команди чи однопартиїців.

Бібліографічні посилання

1. Акимца Е. Г. Основы местного самоуправления / Е. Г. Акимца, А. Т. Тертышный. – М. : Инфра – М., 2000. – 463 с.
2. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посібник / за ред. М. С. Горшенёва, К. О. Закоморної, В. О. Ріяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
3. Государственная политика и управление: в 2-х ч. Уровни, технологии, зарубежный опыт государственной политики и управления / под ред. Л. В. Сморгунова. – М. : Рос. пол. энциклопедия, 2007. – Часть II. – 495 с.
4. Емельянов Н. А. Местное самоуправление: проблемы, поиски, решения / Н. А. Емельянов. – М., 1997. – 165 с.
5. Шаповал В. М. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування / В. М. Шаповал // Право України. – 2004. – № 37. – С. 27–34.
6. Соболев Л. Теоретичні аспекти дослідження інституту місцевого самоврядування / Л. Соболев // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – 2009. – №2 (38). – С. 173–177.
7. Снісаренко С. Принципи муніципального господарювання в країнах Європейського Союзу: досвід для України / С. Снісаренко // Демократичне врядування: наук. вісн. – 2012. – Вип. 9. – С. 25–31.
8. Пеклушенко О. М. Зарубіжний досвід розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування / О. М. Пеклушенко // Право та державне управління: зб. наук. праць. – 2012. – № 1. – С. 152–158.

Печенка Я. А. Политическая сущность института местного самоуправления: основные черты, компетенции, модели

Рассмотрена политическая сущность института местного самоуправления. Проанализирована социальная природа местного самоуправления, организационные формы и уровни его реализации. Определена и структурирована по отраслевому принципу сфера компетенции органов местного самоуправления, ее институциональные и функциональные ограничения.

Проанализирована система институтов и органов, которая обеспечивает функционирование и воспроизводство права местного самоуправления – содержание деятельности представительного органа местного сообщества и исполнительного комитета. Исходя из различных возможных комбинаций их взаимоотношений выделено четыре базовые модели местного самоуправления, указаны их основные преимущества и недостатки.

Ключевые слова: местное самоуправление, общество, муниципалитет, местное сообщество, компетенция, модели местного самоуправления.

Pechenka Y. O. Political nature of self-government: the basic features, competences, models

This article is devoted to the study of the political nature of a local government institution. Within the article the social nature of local government, organizational forms and levels of its implementation are being analyzed.

The authority of local government, its institutional and functional limitations are defined and structured by sectoral principle. It's found that the specificity of local government differs from state power. The main differences are a high degree of details, attachment to locality, as well as dual responsibility – to the state and to the local community.

The author has analyzed the system of institutions and bodies, providing operating and reproduction rights to local self-government – the content of the representative body of the local community and the executive committee, which combines a supervisor. It's found that a representative body occupies a key position during the interaction of these public bodies. The dominant position is embodied in its exclusive right to determine the general policy of local self-government and control over the actions and decisions of the Executive Committee and its structures.

Based on the different possible combinations of these relationships, four basic models of local government are allocated – a model «Council – a system of committees», a model «Management Committee», a model «Council – manager», model «Strong mayor» – also their advantages and disadvantages are given.

It is alleged that this latest model has become widespread in Ukraine, which is embodied in the strong political leadership of the mayor and the concentration of executive responsibility and coordination functions. The main reproduction factor of this model is the use during mayoral election of majoritarian system of relative majority.

Keywords: local government, community, municipality, local community, competence, models of local government.

References

- Akimica, EG & Tertyshnyj, AT 2000, 'Osnovy mestnogo samoupravlenija' [Basis of local government'], Infra, Moscow.
- Emel'janov, NA 1997, 'Mestnoe samoupravlenie: problemy, poiski, reshenija' [Local government: problems, finding solutions'], Moscow.
- 'Gosudarstvennaja politika i upravlenie. Chast' II'. [Public Policy and Management. Part II], 2007, Urovni, tehnologii, zarubezhnyj opyt gosudarstvennoj politiki i upravlenija, edited by. L. V. Smorgunova, Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija [Russian Political Encyclopedia], Moscow.
- 'Konstitucijne pravo zarubizhnih krajin: Navch. Posibnik' [The constitutional law of foreign countries: studies manual], 2006, ed. by M. S. Gorshen'ova, K. O. Zakomornoj, V. O. Rijaka, Jurinkom Inter publ, Kyiv.
- Peklushenko, OM 2012, 'Zarubizhnij dosvid rozmezhuвання povnovazhen' organiv derzhavnoj vladi ta miscevog samovrjaduvannja' [Foreign experience of separation of powers of state and local government'], Zbirnik naukovih prac' «Pravo ta derzhavne upravlinnja», №1, pp. 152–158.
- Shapoval, VM 2004, 'Sutnisni harakteristiki miscevog samovrjaduvannja' [Essential characteristics of local government'], Pravo Ukraini, № 37, pp. 27–34.
- Sobol', L 2009, 'Teoretichni aspekti doslidzhennja institutu miscevog samovrjaduvannja' [Theoretical aspects of the research institute of local self-government'], Zbirnik «Aktual'ni problemi derzhavnogo upravlinnja». № 2 (38), pp. 173–177.
- Snisarenko, S 2012, 'Principi municipal'nogo gospodarjuvannja v krajinah Evropejs'kogo Sojuzu: dosvid dlja Ukraini' [Principles municipal services in the European Union: the experience for Ukraine'], Naukovij visnik «Demokratichne vryaduvannja», Vip. 9, pp. 25–31.

Надійшла до редколегії 03.03.2013 р.

В. Ю. Полянська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИКО-ЕСТЕТИЧНИХ ЯВИЩ:
ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТА КОНЦЕПТІВ

Розглянуто можливості та перспективи застосування синергетичного підходу в дослідженні політико-естетичних феноменів. Здійснено огляд основних понять та концептів, які можна застосовувати для аналізу межових політико-естетичних явищ. Особливу увагу приділено концептам реплікатора, фракталу та методу естетичного моделювання синергетичних процесів у політиці.

Ключові слова: політична естетика, синергетика, естетичне моделювання, політико-естетичні явища, політичний розвиток, реплікатор, фрактал.

Епіграфом для даної статті могли б стати широко цитовані слова Нільса Бора: «Причина, чому мистецтво може нас збагатити, полягає в його здатності нагадати нам про гармонії, недосяжні для системного аналізу».

Дослідження можливостей пристосування синергетичного підходу до аналізу соціальних політичних явищ, зокрема, представлення соціальної та політичної систем як нелінійних, на які поширюється концепція синергетичного розвитку в процесі взаємодії порядку та хаосу, розглядається в роботах А. Аршинова, А. Венгерова, Ю. Данилова, С. Канікаускаса, С. Кеопі-Ревілла, Є. Князєвої, С. Курдюмова, С. Розова, В. Стьопіна. Дослідженням взаємовпливу та взаємодії естетичної та політичної сфер присвячені роботи П. Бурдє, В. Бушанського, О. Дорського, Дж. Рансьєра, К. Сартвелл, Р. Харімана, М. Ямпольського та інших.

Концепція взаємопроникнення естетичного та синергетичного принципів до аналізу як процесу творчості, так і у деяких аспектах «політичної творчості» представлена в напрямку досліджень «синергетики творчості», серед яких можна назвати роботи Л. Бергера, Т. Бистрова, І. Євіна, А. Коблякова, М. Кагана, С. Махліна, Б. Пойзнера.

Метою статті є визначення основних напрямків застосування синергетичного підходу до аналізу політико-естетичних явищ, а також огляд основних синергетичних концептів, які можуть проявити свій евристичний потенціал у дослідженні окремих феноменів, що виникають на межі перетину політичної та естетичної сфер.

Синергетика – це напрямок наукових досліджень, який спрямований на дослідження нелінійних систем, що розвиваються, ускладнюються і руйнуються під впливом двох взаємодіючих начал – порядку та хаосу, ентропії та енергії. З точки зору політичної науки, синергетична парадигма, пристосована до політичних процесів та явищ, розглядається як досить продуктивна та евристична, але і тією ж мірою ризикована в силу обмеженості засобів для верифікації та прогнозування. І дійсно, синергетичний підхід долає обмеженість системного підходу, доповнюючи його глибинним розумінням природи політичних явищ, пов'язаних із самоорганізацією. Синергетичний підхід також можна продуктивно використовувати у комплексі з циклічним підходом, який досліджує проблему історичних циклів у розвитку соціальних систем різних масштабів, але не здатен пояснити, чому вибір того чи іншого варіанта розвитку складається в даний момент історичного розвитку.

Синергетика, як підхід до дослідження політичних процесів та явищ, виявляє певні закономірності політичної самоорганізації, пояснює сутність та природу політичного розвитку, доповнюючи політичні категорії більш складними характеристиками, що виявлені в системі та в будь-якій людській організації, при цьому залишає ве-

лику кількість питань та невирішених проблем. Одна з головних – обмеженість можливості прогнозування певних політичних процесів, таких як напрямки розвитку політичної системи, її стагнація, деградація або крах.

У загальному вигляді синергетичний підхід до політики виходить з положення про те, що людські індивіди схильні до творення певних організаційних структур, знаходячись у постійній хаотичній взаємодії між собою (Vengerov) [1]. Закономірності цієї взаємодії вкладаються в концепцію детермінованого хаосу, де хаос розуміється як носій зародків порядку, який поступово складається, коли системні елементи починають тяжіти до певного аттрактора. Коли певний аттрактор починає домінувати над іншими, притягуючи все більше елементів системи, виникає елементарна організація, яка поступово набуває системних якостей у певній конфігурації, встановлюється певна форма порядку. Але ця система розглядається як проста, недосконала і вона прагне до ускладнення, розвитку, постійної трансформації в бік вдосконалення. Розвиток передбачає, таким чином, ускладнення елементів системи, що саме по собі призводить до наростання ентропійних процесів в елементах системи та прагне до хаосу. В момент граничного стану системи, коли ентропійні процеси домінують над процесами впорядкування, які їх і викликали, система проходить точку біфуркації, певну точку неповернення, після якої система назавжди втрачає свої минулі властивості, руйнуючись (входячи у стан краху) або стаючи іншою системою, з відповідними відмінними від попередньої системними параметрами. Але параметри задаються все тими ж непередбаченим чином діючими аттракторами, які переорієнтують системні елементи на інші структуроутворюючі форми порядку (Kanikauskas 2003, p. 39) [2, p. 39].

Сама схема творення політичної системи (або, власне, будь-якої політичної організації), її розвитку та припинення існування, з точки зору філософії, могла б мати вигляд постійної діалектичної боротьби протилежностей, протиборство раціонального та ірраціонального; розгортання Дао, в символі якого чорна та біла рибки змикаються у єдиній межі кола; етичного лавіювання життя між двома основоположними початками буття – Добром і Злом; та навіть естетичного переживання Прекрасного та Жахливого. Не випадково поняття «політичний конфлікт», «політична криза», «політичний крах» або «політичний скандал», «політична змова» і т. д. несуть у собі не просто констатацію перемоги хаосу, невідконтрольного, інстинктивного, гріховного, недосконалого ірраціонального фактора, а саме оцінку, емоційну реакцію, переживання та навіть певне естетичне судження щодо конкретної події або навіть абстрактного поняття. В політичній науці ми стикаємося з необхідністю пояснювати, що, наприклад, політичний конфлікт має ряд конструктивних стосовно системи функцій, а політична

криза – це один із циклів розвитку не тільки політики або економіки, але і усього живого на планеті.

Проблему наукової трактовки політологічних категорій ми лишаємо у вигляді постановки проблеми, оскільки вона вимагає особливих роз'яснень та глибокого дослідження. А основною метою даної роботи є виявити точки взаємодії, дифузії, інтеграції в рамках синергетичної парадигми політичної та естетичної сфер людського буття.

Як вже було сказано, політична система (як і будь-яка політична організація) проживає ряд станів у процесі свого життя/розвитку/становлення/трансформації (вживання відповідного терміна залежить від конкретного методологічного підходу). Причому стан політичної кризи, який проживає система, однозначно розцінюється дослідниками як момент, в який система руйнується, оскільки її системні параметри зміщуються, а системні елементи переформатуються під впливом аттрактора (певного потенціалу нової структури, «сірої конячки»). Також не викликає заперечень (про це свідчать конкретні дослідження у сфері політичної психології (Ol'shanskij 2001) [3], що в періоди політичних криз (які іноді співпадають у часі із соціальними, економічними, культурними і т. д.) особистість на будь-якому рівні соціальної структури відчуває цілу гамму емоцій, переживань, серед яких може бути і тривога, і підвищена емоційна чутливість, страх, гнів, прагнення до встановлення/відновлення справедливості, прагнення поборотися проти/за певну політичну ідею, силу і т. д. Політичним кризам також властиво супроводжуватися духовною кризою, ціннісною анемією, відстороненістю, втомленістю від політики або, навпаки, особливою збудженістю стосовно політичних подій.

Існують дослідження психологів, що твердять, що рівень агресивності в поведінці людини залежить, з одного боку, від психологічних схильностей людини, а з іншого – від конкретної ситуації. Так, флегматичний, майже роботизований у свої реакціях клерк, який раптом потрапляє у воєнний час у військові лави, отримує зростання та право вбивати, здатен демонструвати зовсім «не характерну» для свого виховання, темпераменту і звичних моделей поведінки, агресивність, стрімкість, ризикованість, мужність і т. д. І навпаки, кризова ситуація, яка настає у людей так званого «середнього» віку, може спонукати людину до занурення в себе, психологічного регресу, апатії, а може перетворити людину на активно діючу особистість, що здатна різко змінити свій спосіб життя, свої основні заняття і т. д.

Тобто знову на поверхні лежить проблема невизначеності напрямку основної тенденції у формуванні домінуючих масових настроїв. Але тільки на перший погляд. Оскільки ще Цицерон досліджував ораторське мистецтво як можливість і вміння переконувати людей, впливати на масові емоційні реакції в державній діяльності. Окрім того, історія являє безліч прикладів цілеспрямованого направлення масових настроїв на певну емоційну доміную, найяскравішим прикладом якого може слугувати діяльність А. Гітлера.

Обидва приклади мають справу з реальною політикою і мають безліч наукових інтерпретацій. Але не можна ігнорувати спільне для обох – можливість використання емоційного, ірраціонального, чуттєвого аспекту людської психіки не просто в чийсь інтересах, а для створення певної моделі політичної структури, організації, політичного порядку. Слід також звернути увагу на те, що порядок ідентифікувати завжди простіше, оскільки

порядок, впорядкування, структура і організація є більшою мірою матеріальними субстанціями, зафіксованими у нормах, інститутах, актах лояльної політичної поведінки і т. д. (Cioffi-Revilla 1998) [4]. Складніше визначити прояви хаосу, наростання яких очевидно являє собою індикатор потенційно можливого кризового стану системи. Отже, порядок проявляється в нормі, ідеалі та актах людської поведінки (активної чи пасивної дії), які співвідносяться з даною нормою, ідеалом, порівнюються з ним і оцінюються як прийнятні або неприйнятні. Так, наприклад, у мистецтві радянського періоду нормальним було відображення різними засобами достоїнства праці, належності до пролетарської спільноти, лояльності вождю і т. д. Причому мистецтво демонструвало і трансливало специфічні моделі емоцій, переживань стосовно конкретного політичного об'єкта, кодуючи їх у відповідності із заданою програмою. Об'єкт: вождь – емоція: любов, відданість; об'єкт: спекулянт, людина, яка не працює на фабриці з усією відданістю Батьківщині, – емоція: зневага, презирство; і т. д.

Але акти, які соціологи називають девіантними, тобто відхилення у поведінці, звичайно мали місце в даному режимі. Подарунок вождю міг мати корисливу мету (очікування високого покровительства або окреме благо у вигляді квартири чи підвищення) і бути нецирим. У самопрезентації людей, тобто в одязі, способах поведінки, в добу 80-х, наприклад, поширюється стиль, зовсім протилежний сумлінному суворому робітникові, прообразу відомого радянського пам'ятника, з'являється культура «стиляг», яка змінює і зовнішній вигляд і емоційний стан «радянської людини». У сучасному суспільстві знаковим є вислів «бути у тренді», тобто слідувати нормі, ідеалу, моді.

У мистецтві, до речі, співвідношення між нормою та девіацією теж зумовлюється певним каноном, який структурує художні об'єкти в певному «тренді», який окремо можна досліджувати в рамках концепції політичної моди. А девіація, яка з'являється рано чи пізно, викликає два типи реакції. Перший варіант – ігнорування, яке розраховане на створення ситуації непоміченості даного «непорозуміння», випадкового збою в системних параметрах, який є ситуативним і не вартий глибокого аналізу. Другий варіант – інтеграція, тобто звернення до акту девіації як до виклику прогресивного начала, і спроба модернізації самої норми, звичайно в канонічних нормах, але в дещо зміненому, компромісному варіанті.

Якщо подивитися на принципи політичного життя, те саме, що сказано про художні акти, ми можемо сказати і про політичні акти, з цілим комплексом відмінностей варіативних, що принципово не заважають нашій логіці порівняння. Отже, політика, як і естетика, функціонує в рамках розрізнення та ототожнення, диференціації між ціннісними полюсами. У випадку політики – це розрізнення між другом та ворогом (за К. Шміттом) або ідентифікація з одним з них, у випадку естетики – відповідно це розрізнення між прекрасним та огидним, гармонійним та дисгармонійним. Спільним у обох сфер є особливості сприйняття, емоцій та почуттів, які виникають у процесі розрізнення та ідентифікації з однією зі сторін даного розрізнення.

Синергетичний підхід використовується також як методологічна основа досліджень в області проектування для екстремального середовища. Якщо говорити про політику, то мова тут іде в першу чергу про екстремальні стани політичної системи, як, наприклад, стан політичної кризи. Звідси виникає ідея про можливість прогнозуван-

ня та проектування («дизайну») об'єктів у середовищі, що нелінійно розвивається, в даному випадку політичної системи. Синергетичний підхід призначений в першу чергу для аналізу поведінки нелінійних систем, але він не заглиблюється в сутність процесів та явищ, які мають місце в системі, що робить синергетичну методологію дуже гнучкою та потенційно евристичною для міждисциплінарного використання. Саме тому ми можемо не вдаватися до подальших обґрунтувань виправданості прикладання описаного підходу до політичних процесів та явищ, які є аспектами розвитку політичної системи як нелінійної по суті.

У рамках проективного напрямку синергетичної парадигми оформився специфічний підхід, який умовно можна назвати «синергетикою творчості» (*Metodologicheskij sintez: proshloe, nastojashhee, vozmozhnye perspektivy* 2002) [5]. В рамках даного підходу центральне місце посідає художній образ як явище кооперації в самоорганізаційних процесах, тобто власне синергетичний ефект. Самоорганізація в даному підході розуміється як внутрішній розвиток системи, який становить фактично процес гармонізації системи, яка може задаватися, ініціюватися зовнішньою гармонізацією, яка виступає властивістю проективних методик.

Нелінійність, за Каганом, – це «буття теперішнього організовується за небуття минулого за рахунок небуття майбутнього», остання виступає при цьому, рушійною силою (Kagan 1997, p. 101) [6, с. 101]. Візуально цей процес виглядає як дещо петлеподібне, немов знак безкінечності, де точка перетину – це теперішнє. При цьому минуле виступає фундаментом для становлення структури, спрямованої на майбутнє, сформоване в дизайнерською проекті.

Момент біфуркації в даному контексті передбачає можливість певного «спроєктованого вибору» системою певної опорної точки – аттрактора, який, будучи певним явищем, містить у собі програму процесу. Аттрактори можуть бути представлені у вигляді ключів – певні форми візуалізації майбутнього. Слід наголосити на цікавому аспекті, а саме, наявність естетичного компонента у використанні даної методології звільняє від необхідності верифікації отриманих результатів, оскільки образ, візуалізований або вербалізований, заміняє розрахунок, будучи носієм емоційних інтенцій, які актуалізуються при контакті із суб'єктом.

Але емоції самі по собі, залишаючись в особистій сфері кожної людини, не представляють інтересу для політичної науки. Інша справа, тенденція у продукуванні емоцій та формування певного «тренду», емоційного настрою, масових настроїв, а найголовніше – формування на їх основі конкретних смислових та цільових установок на певну дію, тобто формування схильності користуватися певною нормою поведінки, що закріплена в ідеології, режимі, законі, інституті і т. д. Отже, переживання людьми в період критичних системних станів яскравих емоцій являє собою той самий хаос, прояви якого так складно відшукати, точніше не самі емоції, а дії людей, які починають під впливом емоцій чинити так, як вони раніше навіть не думали чинити. Але сам момент «плавки» на емоційному вогнищі старих системних параметрів (установок, стереотипів, цінностей, норм поведінки і т. д.) означає, що світло цього вогнища вже саме по собі є сходом сонця нової структури, яка сформується в результаті актуалізації аттрактора.

В утворенні політичної структури найбільш ефективним аттрактором стає той, що здатен опанувати та

перепрограмувати колективні емоції. В даному випадку аттрактором може бути не політична ідеологія, конкретна політична ідея, символ або яскравий харизматичний лідер, а саме образ, емоційно привабливий, захоплюючий, доступний, однозначний у своїй домінуючій ноті, тобто з наявними владними інтенціями, такий, що реально відчувається і може бути трансльований з мінімальними втратами смислу. Навіть не скільки образ, а саме художній об'єкт, який може мати вигляд символу, гімну, аксесуару одягу, манери жестикулювати, осанки, мови (метафори), вчинку конкретної людини, образів «нормальної» або «ненормальної поведінки». І цей художній об'єкт стає частиною системи таких об'єктів, що і складають аттрактор. «Успіх» художнього об'єкта залежить від здатності його викликати споріднену емоційну реакцію в індивідів різного психологічного складу характеру, соціального статусу, рівня освіти і т.д..

А. А. Кобляков (Kobljakov) [7] досліджує метод естетичного моделювання. Основним мотивом творчої активності автор вважає протиріччя, яке, усвідомлюючись, вирішується певним чином. Естетичне моделювання в цьому аспекті складається з двох етапів: 1) виникнення протиріччя, його загострення до антитетичності (постановки проблеми); 2) віднайдення загальної (уніфікуючої) точки зору, трансформація позицій в комплементарність (вирішення проблеми).

Сутність синергетики є кооперація антагоністичних процесів, взаємна доповнюваність конкуруючих між собою структур, «...насамкінець...консенсус і компроміс, примирення протилежностей являються в системі її (*синергетики*) образів, уявлень та цінностей основними параметрами порядку – як у пізнавальному, так і в аксіологічному вимірах» (Arshinov 1997, pp. 24–25) [8, с. 24–25]. У такому розумінні можна говорити про гармонію як фундаментальну основу як творчості, так і синергетики. Застосовуючи методологічний принцип гармонії можливим стає подолати ряд недоліків синергетичного підходу, а саме неможливості раціонального осмислення та в кінцевому рахунку прогнозування і управління об'єктів (нелінійних систем). Звичайно, це не означає, що використання принципу гармонії разом вирішує всі проблеми, мова йде про спробу раціонального моделювання творчого процесу в першу чергу як світоглядний акт.

Ще одним методологічним концептом, що розкриває евристичний потенціал у дослідженні міждисциплінарних феноменів естетики та політики є концепт фракталу. В 70-х роках вчені віднайшли образне «монтажне» і «колажне» асоціативне мислення людини на рівні функціонування мозку (Berger 1997, p. 367) [9, с. 367]. Складність картини світу знаходить безпосереднє вираження у прийомах мистецтва. Використання в сучасному мистецтві методів колажа/монтажа «виявляють зв'язки різних феноменів буття, або, навпаки, контрастно-парадоксальним чином співставляють їх, побуджуючи до нового осмислення. Нерідкий їх художній парадокс алогічного поєднання елементів – призводить до нового осмислення, знаменуючи якісний перехід сприйняття» (Berger 1997, p. 363) [9, с. 363]. Цей прийом, досить широко присутній в різних видах мистецтва, «відповідає і сучасним уявленням про несумірну «поліфонію» свідомостей множини людей, як і релятивістському уявленню про людську особистість – множинність можливих її психологічних виглядів і нерідко парадоксального поєднання її властивостей» (Berger 1997, p. 362) [9, с. 362]. В описаному прийомі, який застосовується у візуальному мистецтві, відображається його особлива природа, яку в

термінах синергетики можна виразити поняттям фракталу. В мистецтві присутні основні функції фракталу: зламаності та симетрії, самоподібності. Фрактальність мистецтва проявляється на семантичному рівні як фрактальна недосяжна різноманітність смислів.

Ще одним поняттям синергетичного підходу, яке може бути продуктивно використано в синтетичному дослідженні політики та естетики, є реплікатор. Реплікатор (від лат. *replicatio* – розгортання) можна трактувати як самовідтворювану в певних умовах, структуровану, відносно змінну інформаційну цілісність, тобто гештальт. Найпростішою логічною моделлю функціонування реплікатора може слугувати імплікація (від лат. *implicatio* – сплетення) – часто застосовувана людьми операція: if A, then B. Тут антецедент А – це певні умови, а консеквент В – це дія, яка в них відбувається, або нові умови, які породжуються А. За Д. Дойчем, реплікатор – це «об'єкт, збуджуючий певні середовища до свого копіювання» (Dojch 2001, p. 195) [10, с. 195].

Б. Пойзнер виділяє основні чотири властивості реплікатора (Pojzner 2000) [11]: 1) реплікатор здатен конкурувати з собою подібними за максимальне число відтворень (реплікацій), розходуючи іноді значні ресурси системи; 2) в точці біфуркації реплікатор може слугувати ініціатором («суб'єктом») самоорганізації в системі; 3) в реальності реплікатор реалізується у множині форм; 4) будучи концептом, реплікатор може в залежності від науки мати різні назви.

Поняття реплікатора запозичене з біології, де воно означає одиницю спадкової інформації; в соціальній культурології – це культурний зразок (cultural pattern у А. Кребера); в етнографії – традиція; у психології – символ та архетип (за К.-Г. Юнгом); в теорії програмування – комп'ютерний вірус (Sosnin, Pojzner 1997, pp. 103–122) [12, с. 103–122]. Слід звернути увагу також на те, що в лінгвістиці реплікатор – це елементарні смисли, фундаментальні концепти; в естетиці тотожності – повтор; в алгоритмічній естетиці – структури алгоритмів художньої творчості та критики; в історії грецької античності – архе («раціонально-априорні» структури міфу); у філософії екзистенціалізму – повторення: «повторення» (die Wiederholung у С. К'єркегора) як пробудження екзистенційного існування, «засвоєння» (das Aneignen у М. Хайдеггера) як повторення засвоєного духовної спадщини, «відновлення» (Wiederherstellung у К. Ясперса) як форма, в якій присутня раніше можливість екзистенційного існування здійснюється в душі окремої людини знову (Bol'nov 1999) [13]. В соціокультурній антропології – габітус (в термінології П. Бурдьє (Burd'e 2001) [14] це структуруюча структура, тобто принцип, що породжує та організовує «практики та уявлення», система «когнітивних і мотивуючих структур»). Реплікатор як культурний зразок – це об'єкт будь-якої природи у сфері дії культур, з якими окремі люди або соціальні групи координують своє сприйняття, мислення, уявлення, поведінку (Rozov 1992, p. 36) [15, с. 36]. Отже, люди роблять вибір зі стандартних варіантів поведінки. Людська особистість – це унікальна інтерференція реплікаторів, які задають форми нашої активності, в тому числі дослідницької, художньої, глядацької, читацької, слухавської і т.д.

Даний стилістичний нарис основних понять та концептів синергетики, які можна використати для аналізу політико-естетичних явищ, не претендує на вичерпність та систематизованість. Адже сама синергетична парадигма проходить етап становлення та методологічного оформлення, особливо що стосується соціально-гуманітарних

наук, у тому числі політичної науки. Але вже сьогодні можна говорити про ряд евристичних концептів синергетичної науки, які, будучи міждисциплінарними та в силу своєї онтологічної специфіки, можуть бути продуктивно використані в аналізі політичних явищ, особливо там, де вирішити поставлені завдання за допомогою системного методу неможливо. Це стосується, в тому числі, і проблем естетики політичних відносин, де досить продуктивно, на нашу думку, можуть бути використані такі концепти як аттрактор, реплікатор, фрактал, а також методи естетичного моделювання, заснованого на синергетичній парадигмі. Слід також зауважити, що можливості використання означених концептів є обмеженими самою їх специфікою, оскільки передбачають застосування точних математичних методів, яких гуманітарії часто уникають. Нашою задачею було означити основні напрямки подібних досліджень та сферу їх пристосування.

Бібліографічні посилання

1. Венгеров А. Синергетика и политика [Электронный ресурс] / А. Венгеров – Режим доступа : narod.yandex.ru/100.xhtml?spkurdyumov.narod.ru/Vengerov1.pdf (13.02.2013)
2. Kanikauskas S. Universalism in the light of synergetic paradigm: philosophical, social and political aspects January 2003 // Dialogue & Universalism. – 2003. – Vol. 13. – Issue 1/2. – P. 39.
3. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
4. Cioffi-Revilla C. Politics and Uncertainty: Theory, Models and Applications / C. Cioffi-Revilla. – Cambridge University Press, 1998. – 301 p.
5. Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы / под ред. Б. Г. Могилиничко, И. Ю. Николаевой. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2002. – 204 с.
6. Каган М. С. Эстетика как философская наука / М. С. Каган – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. — 544 с.
7. Кобляков А. А. Синергетика и творчество: универсальная модель устранения противоречий как основа новой стратегии исследований [Электронный ресурс] / А. А. Кобляков. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Koblyakov/Sasha1.htm> (15.02.2013)
8. Аршинов В. И. Когнитивные стратегии синергетики / В. И. Аршинов // Онтология и эпистемология синергетики. – М. : ИФРАН, 1997.
9. Бергер Л. Г. Эпистемология искусства / Л. Г. Бергер. – М., 1997.
10. Дойч Д. Структура реальности / Д. Дойч. – Ижевск : НИЦ «РиХД», 2001. – 400 с.
11. Пойзнер Б. Н. О синергетическом измерении искусства. Обсуждение книги И. А. Евина «Что такое искусство с точки зрения физики?» (2000 г.) [Электронный ресурс] / Б. Н. Пойзнер. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Poyzner1.htm> (15.02.2013)
12. Соснин Э. А. Лазерная модель творчества (от теории доминанты к синергетике культуры) : уч. пособие / Э. А. Соснин, Б. Н. Пойзнер – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1997. – 150 с.
13. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма / О. Ф. Больнов. – СПб. : Лань, 1999. – 224 с.
14. Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
15. Розов Н. С. Структура цивилизации и тенденции мирового развития / Н. С. Розов. – Новосибирск : НГУ, 1992. – 213 с.

Полянская В. Ю. Синергетический поход в исследовании политико-эстетических явлений: обзор основных понятий и концептов

Рассмотрены возможности и перспективы использования синергетического похода в исследовании политико-эстетических феноменов. Осуществлен обзор основных понятий и положений, которые можно применять для анализа междисциплинарных политико-

эстетических явлений. Особое внимание уделено концептам репликатора, фрактала и метода эстетического моделирования синергетических процессов в политике.

Ключевые слова: политическая эстетика, синергетика, эстетическое моделирование, политико-эстетические явления, политическое развитие, репликатор, фрактал.

Polyanska V. The synergetic approach to the political-aesthetical phenomenon study: the basic notions and concepts review

The possibility and perspective of the synergetic approach to the political-aesthetic phenomenon application is conducted. The starting point of this research is the idea, that political and aesthetical spheres have the correlations and interdependences. It's proposed the short view of the notions and concepts, which could be applied to the crossdiscipline political-aesthetical phenomenon. Special attention paid to the concepts of the replicator, fractal and the method of the aesthetical modeling of the synergetic process in the politics.

The article focuses on synergetic principles having special ontological and epistemological dimension and on their practical application. The author used the idea that synergetic laws can be reduced methodologically into social and political spheres. He gives concrete examples of such reduction, like the method of the aesthetical modeling. The main sense of this method is based on the category of the harmony as a general principle of the aesthetical and political objects organization. This approach concludes two levels: firstly, some contradiction appeared, became sharply till the problem formulation; secondly, the special point of view, transformation of the position to the complementarily, the way of the problem decision.

Concept of the fractal is used as possibility of the analysis on the semantic level the multisenses of the art and political form made artificial methods. Replicator is viewed as selfcreated in some conditions, structured, changeable informational integrity, that is "gestalt". The replicator has some special properties and could be initiator of the selforganization processes in the system and could be used as a concept in different sciences, and in politics to.

Keywords: political aesthetics, synergetic, aesthetical modeling, political-aesthetical phenomena, political development, replicator, fractal.

References

Arshinov, VI 1997, 'Kognitivnye strategii sinergetiki' ['Cognitive

УДК 32.001

Е. Н. Рудакова

*Государственное казенное образовательное учреждение высшего профессионального образования
«Российская таможенная академия»*

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ИНЫЕ УГРОЗЫ И ВЫЗОВЫ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Образовательная политика – один из важнейших факторов обеспечения национальной безопасности любой страны, и тем более важный, чем более высоким является уровень ее развития, поэтому проблема безопасности рассмотрена с позиций выделения тех угроз и вызовов, которые влияют на развитие сферы образования и должны найти свое отражение при определении стратегических приоритетов и задач развития образовательной системы.

Ключевые слова: образование, образовательная политика, национальная безопасность, угрозы, вызовы.

Безопасность государства в стратегическом плане определяется состоянием его системы образования. В Национальной доктрине образования отмечается, что на современном этапе развития России образование, в его неразрывной, органичной связи с наукой, становится все более мощной движущей силой экономического роста, повышения эффективности и конкурентоспособности народного хозяйства, что делает его одним из важнейших факторов национальной безопасности и благосостояния страны, благополучия каждого гражданина. Образование призвано использовать свой потенциал для консолидации общества, сохранения

strategy of synergy'], *Ontologija i jepistemologija sinergetiki*, IFRAN publ, Moskow.

Berger, LG 1997, '*Jepistemologija iskusstva*' ['Epistemology art'], Moskow.

Bol'nov, OF 1999, '*Filosofija jekzistencializma*' ['The philosophy of existentialism'], Lan' publ, Saint Petersburg.

Burd'e, P 2001, '*Prakticheskij smisl*' ['Practical sense'], Aletejja publ, Saint Petersburg.

Cioffi-Revilla, C 1998, '*Politics and Uncertainty: Theory, Models and Applications*', Cambridge University Press.

Dojch, D 2001, '*Struktura real'nosti*' ['The structure of reality'], NIC «RiHD» publ, Izhevsk.

Kagan, MS 1997, '*Jestetika kak filosofskaja nauka*' ['Aesthetics as a philosophical science'], TOO TK «Petropolis» publ, Saint Petersburg.

Kanikauskas, S 2003, 'Universalism in the light of synergetic paradigm: philosophical, social and political aspects January 2003' *Dialogue & Universalism*, Vol. 13, Issue 1/2, p.39.

Kobljakov, AA, 'Sinergetika i tvorchestvo: universal'naja model' ustraneniya protivorechij kak osnova novoj strategii issledovanij' ['Synergetics and creativity: a universal model to eliminate contradictions as the basis of a new research strategy'] – viewed: <<http://spkurdyumov.narod.ru/Koblyakov/Sasha1.htm>> (15.02.2013)

Ol'shanskij, DV 2001, '*Osnovy politicheskoy psihologii*' ['Principles of Political Psychology'], Delovaja kniga, Ekaterinburg.

'Metodologicheskij sintez: proshloe, nastojashhee, vozmozhnye perspektivy' ['Methodological Synthesis: Past, Present and possible perspectives'], 2002, Izd-vo Tom. un-ta, Tomsk.

Pojzner, BN 2000, '*O sinergeticheskom izmerenii iskusstva. Obsuzhdenie knigi I. A. Evina «Chto takoe iskusstvo s tochki zrenija fiziki?»*' ['About synergetic dimension of art. Talk books I. A. Evina «What is art in terms of physics?»'] – viewed: <<http://spkurdyumov.narod.ru/Pojzner1.htm>> (15.02.2013)

Rozov, NS 1992, '*Struktura civilizacii i tendencii mirovogo razvitija*' ['Structure of civilization and world trends'], NGU, Novosibirsk.

Sosnin, JeA & Pojzner, BN 1997, '*Lazernaja model' tvorchestva (ot teorii dominantny k sinergetike kul'tury): Uch. Posobie*' ['Laser model of creativity (the theory of the dominant culture to synergetics)'], Izd-vo Tom. un-ta, Tomsk.

Vengerov A 'Sinergetika i politika' ['Synergetics and policy'] – viewed: <narod.yandex.ru/100.xhtml?spkurdyumov.narod.ru/Vengerov1.pdf> (13.02.2013)

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

обеспечивающем их расширенное самодостаточное воспроизводство, то основными проблемами данной современной системы являются:

- качество образования (несоответствие современным требованиям);
- прагматическая ориентация (образованность в ущерб развитию личности);
- недостаточная доступность качественного образования для широких слоев населения.

Рассмотрим проблему безопасности с позиций выделения тех угроз, которые влияют на развитие сферы образования, и через нее – на состояние национальной безопасности и, в целом, развитие нации.

К. Н. Королем были выделены четыре вида угроз для большой социальной системы:

- угрозы от ошибок в целеполагании;
- угрозы со стороны других социальных систем (внешние социальные угрозы);
- угрозы со стороны внутренних социальных систем (внутренние социальные угрозы);
- угрозы «природного» (т. е. стихийного) характера (Djurjui 2004) [3].

Проанализируем эти угрозы применительно к образованию.

Первый вид угроз формирует ошибки в целеполагании. Это в первую очередь связано с неправильными приоритетами в развитии общества, когда образованию отводится второстепенная роль, его финансирование осуществляется по остаточному принципу.

В российской политике в области образования это связано со стратегическими приоритетами. Национальную безопасность России, конечно, невозможно обеспечить только или, главным образом, средствами образовательной политики, но точно так же невозможно обеспечить ее и помимо образовательной политики, точнее, без принципиального изменения образовательной политики по целому ряду ключевых параметров.

Национальной безопасности России на протяжении последнего десятилетия угрожали попытки радикального слома прежней системы образования по принципу «до основания» и переделки ее по образцу развитых стран Запада.

Общеизвестно, что образование – система высокоинерционная, с длительным циклом воспроизводства и, следовательно, консервативная. Реформы дают здесь положительные результаты отнюдь не всегда, а революция – практически никогда.

Социальная стратификация в России качественно отличается от стратификации в государствах Западной Европы и США, где за образование могут платить представители не только высшего класса, составляющие около 10 процентов населения, но отчасти и представители среднего класса, охватывающего 60 процентов. В России же граждане, которых на Западе отнесли бы к разным группам низшего класса, составляют не менее 75–80 процентов, поэтому платное негосударственное образование для своих детей в школах и вузах могут позволить себе далеко не все граждане.

Говоря о роли образования и образовательной политики в обеспечении национальной безопасности, необходимо заметить, что оно (образование) воздействует на все без исключения уровни национальной безопасности (безопасности общества, государства, личности) и на все без исключения ее структурные элементы. Совершенно очевидно: экономическая и военная

безопасность современного государства немислимы без квалифицированных кадров; технологическая безопасность невозможна без тех же кадров и научных разработок. Отечественные и зарубежные экологи и глобалисты единодушно утверждают: без новой культуры выживания, без так называемого инновационного обучения – человечество обречено на катастрофу. Спорят лишь о том, сколько времени осталось нам на осознание гибельности технологической экспансии, не подкрепленной духовным совершенствованием – 40, 70 или 100 лет! Что касается безопасности культурного развития, выделяемой многими специалистами, то образование, как фундамент культуры, несомненно, является ее основой. И, наконец, ни одна общественная система, ни одно государство не может нормально развиваться без системы ценностей, объединяющей ее членов. Нация, лишенная своих ценностей, превращается в толпу. Одно из первых мест в формировании ценностей народа принадлежит образованию.

Образование, таким образом, – один из важнейших компонентов национальной безопасности любой страны, и тем более важный, чем более высоким является уровень ее развития. Именно образовательный потенциал, чем дальше, тем более будет определять статус человека в обществе и статус нации в мире. Все сказанное находит подтверждение в истории российской высшей школы. В важности развития дела образования отдавали себе отчет многие государственные деятели и ученые России. Среди радетелей российского образования – фигуры П. А. Столыпина, С. Ю. Витте, Д. И. Менделеева, В. И. Вернадского.

Однако целый ряд норм права и практических действий в области образовательной политики в последние годы не только не работали на образование, но прямо подрывали национальную безопасность России и до сих пор непосредственно ей угрожают.

С принятием Закона «Об образовании» (Ob obrazovanii 1996) [4], в стране создан ряд необходимых условий воссоздания социокультурной ситуации, характерной для конца XIX – начала XX вв., более того, появились возможности для использования результатов всех предшествующих реформ школы в целях ее дальнейшего развития.

Принято говорить, что в последние десятилетия Россия возвращается в лоно мировой цивилизации, но для нас не менее важно, чтобы она вернулась и в лоно отечественной традиции в образовании.

Второй вид угроз – угрозы со стороны других социальных систем (внешние социальные угрозы).

Для многих стран мира, и для России в том числе, это связано с потерей национальных особенностей, размыванием национальной культуры.

Глобализация, имеющая место в последнее время, захватывает самые различные стороны человеческого бытия. Человечество объединяется, связи, взаимное влияние и взаимозависимость становятся все более тесными. Если постараться коротко охарактеризовать результаты глобализации, то они, пожалуй, положительны для материальной и губительны для духовной и культурной составляющей человеческого бытия.

Широкое распространение «достижений цивилизации» в виде материальных благ, несомненно, и вряд ли нуждается в дополнительных подтверждениях. Остановимся на духовных и культурных ценностях, воспроизводство которых всегда было задачей системы образования.

В настоящее время в мире говорят на более чем 5000 языках. Носители более 99 % из них проживают в Азии, Африке, в Южной и Северной Америке, в то время, как всего лишь 1 % языков «живет» в Европе. Вместе с тем, по оценкам специалистов, в течение смены ближайших двух поколений, от всего этого разнообразия останется менее сотни языков.

В результате системе образования отдельной страны приходится выполнять функцию уже не только воспроизводства, но и защиты собственной культуры, причем российской школе делать это приходится под все возрастающим давлением англоязычной культуры. В Национальной доктрине образования в РФ так и сказано, что, «государство призвано обеспечить сохранение языков и культур всех народов России» (*O nacional'noj doktrine obrazovanija v Rossijskoj Federacii* 2000) [7].

В настоящее время много говорится о «кросскультурных связях», «взаимном обогащении» и т.п. Но взаимно обогащаться можно лишь в случае, когда у каждого участника общения есть нечто свое, уникальное, чем он мог бы обогатить остальных. И только, если у него есть нечто свое, он сможет осознать, чем же именно его может обогатить собеседник. К сожалению, в очень многих областях российской система образования лишь копирует чужое знание, почти не развивая свое.

Управленческие органы Евросоюза, указывая на необходимость развития Европейской системы дистанционного образования, считают, что при прочих равных условиях страны с более высоким уровнем образования и профессиональной подготовки населения будут лишь в минимальной степени подвержены влиянию разницы в дислокации рабочей силы и отраслевых специализациях, а также прочих факторов, связанных с глобализацией.

Таким образом, именно вузы должны ответить на вызов глобализации и, являясь центрами не только научной мысли, но и культуры, выступить в роли ее защитников перед лицом обезличивающего воздействия глобализации. Нужно заметить, что согласно Доктрине, именно «с учетом отечественного опыта традиций» должна происходить интеграция российской системы образования в мировое образовательное пространство» (*O nacional'noj doktrine obrazovanija v Rossijskoj Federacii* 2000) [7].

Национальной безопасности России угрожает попытка радикальной трансформации национального менталитета под лозунгом деидеологизации, т.е. избавления от функции воспитания подрастающих поколений. Идейную же основу последнего должны составлять не интересы отдельных партий или групп, а всего общества, ценности классической культуры и любовь к своему Отечеству.

В связи с этим особого внимания заслуживает система социально-гуманитарного образования. За последние несколько лет она получила распространение во всех вузах нашей страны. Однако изучение дисциплин социально-гуманитарного цикла (история, философия, культурология, социология, правоведение, политология, психология, педагогика, иностранный язык) «работает», в основном, на расширение информированности учащихся. Настало время сделать следующий шаг и усилить их мировоззренческую нагрузку. Знание этих дисциплин должно помочь студентам не только познакомиться с имеющимися культурами, выработать свое отношение к ним, но и определить свою культурную принадлежность, т.е. включенность в одну из них.

Следующие виды угроз – угрозы со стороны внутренних социальных систем (внутренние социальные угрозы) и угрозы «природного характера» связаны с тем, каков количественный и качественный состав обучающихся на «входе» в систему образования (здоровье населения – на его уровень оказывает влияние и состояние окружающей среды, и интеллект нации) и на «выходе» (каких специалистов и сколько готовим и можем ли удержать в нашей стране).

На уровень и состояние здоровья населения оказывает влияние и состояние окружающей среды. Важно, что загрязнение во многих регионах России носит агрессивный характер, в первую очередь по отношению к интеллекту человека и общества. Бездумное продолжение сложившихся традиций, сохранение существующих институтов и способов решения проблем экологии способны привести Россию к катастрофе. Уже сейчас на 20–30 % возросли показатели смертности в стране от заболеваний, вызванных, прежде всего, экологическими причинами (Stupakov & Zajchenko 2008) [8].

Ухудшаются не только условия жизнедеятельности нынешних поколений: современные поколения живут за счет будущих. Каждому новому поколению приходится жить в условиях более агрессивной естественной среды. По мнению врачей и психологов, в настоящее время до 80% новорожденных имеют отступления от физической и душевной нормы, а в крупных городах эта доля еще больше (Ступаков, Зайченко, 2008).

В связи с регионализацией государственной и общественной жизни возрастает значение проблемы географии учебных заведений. Еще в 1804 г. в России были организованы учебные округа, число которых определялось количеством университетов, определявших образовательную политику, содержание и организацию учебного процесса в учебных заведениях. Со временем такая система управления образованием и его организации изменилась. Территориальное распределение образовательных учреждений в стране шло стихийно. И в настоящее время издержки такой практики стали особенно ощутимыми. Неравномерность распределения вузовских центров привела к дисбалансу в обеспеченности регионов специалистами, их миграции. По-прежнему доминируют исторически сложившиеся вузовские центры – Москва и Санкт-Петербург, а меньше всего вузов в Волго-Вятском и Черноземном районах страны.

Ситуация приобретает драматический характер, если ее рассмотреть с позиции ряда субъектов Федерации. Некоторые из них, обретя высокую степень автономии, не располагают необходимым для своего развития потенциалом высших учебных заведений.

Итак, важнейшим, если не единственным, фактором восполнения потерь трудовых ресурсов, связанных с вышеизложенным развитием демографических процессов, является сохранение, мобилизация и стимуляция интеллектуального потенциала страны. Проблема образования приобретает особый смысл и в связи с ухудшением экологической ситуации, ограниченностью и исчерпанием природных ресурсов, традиционно низким уровнем ресурсного сбережения, характерного для отечественных технологий. Последнее означает необходимость пересмотра образования в обеих составляющих его частях: в обучении и воспитании.

Решительных шагов в части развития образования требует и изменяющаяся структура занятости населения, которое переходит из сферы материального

производства в сферу непроеизводственную. Развитие непроеизводственной сферы и сферы услуг, характерное для переходного общества, предполагает модернизацию образовательной системы, в частности, создание системы переобучения и переквалификации взрослых.

В этих условиях напрашивается вывод, что могущество России должно «прирастать» не за счет какого-либо региона (Сибири) или какой-либо отрасли промышленности (нефтедобывающей), а изыскиваться, прежде всего, на пути (по крайней мере в ближайшей и среднесрочной перспективе) сохранения, развития и мобилизации интеллектуального потенциала страны. По нашему мнению, важнейшим условием превращения такой возможности в реальность является развитие системы образования, ее поддержка и модернизация.

Если рассматривать проблему востребованности интеллектуального потенциала, то следует отметить, что проблема интеллектуальной миграции в высшей школе стоит несколько менее остро, чем, допустим, в учреждениях РАН. В числе отъезжающих за рубеж ученых доля вузовских преподавателей невелика. Покидающие высшие учебные заведения чаще всего уходят в другие сферы хозяйства, коммерцию, управление и т.п. Настораживает то, что уходят из вузов чаще всего молодые и талантливые ученые и преподаватели. И, что может быть более опасным, настораживают эмиграционные настроения среди студентов. Результаты ряда социологических исследований свидетельствуют, что три четверти студентов России хотели бы покинуть страну. При этом мотив востребованности их знаний и умений, а также вознаграждения за труд занимают ведущее место (Malyhin 2010) [5].

По подсчетам американских ученых, расходы на подготовку высококвалифицированного специалиста составляют 50–55 тыс. дол., а потенциальная прибыль от работы такого специалиста – 237 тыс. дол. Если принять метод расчета, используемый исследовательскими организациями ООН (вычет из совокупного общественного продукта суммы прямых и косвенных расходов на подготовку «выезжающих специалистов и упущенной выгоды от их деятельности»), то окажется, что только от выезда ученых и специалистов из нашей страны, мы можем потерять свыше 500 млрд. дол. (Garafutdinova 1998) [2].

Наибольшим спросом пользуются специалисты в научных дисциплинах, определяющих основные тенденции развития современной науки и технологии – это физика, математика, вычислительная техника, биология, химия, медицина, космические исследования. Соответственно реагирует на такой спрос и структура эмиграции. Так, количество выезжающих из России на Запад математиков составляет сегодня 25 % ежегодного их выпуска элитарными факультетами (Beljaeva & Zajcev 2009) [1].

Государственная программа поддержки системы образования должна не только предусматривать решение вопросов финансового порядка, но и содержать систему мер по повышению престижа труда ученого и преподавателя. Решение последней задачи во многом зависит от средств массовой информации. В настоящее время они (в т. ч. государственные) демонстрируют безразличие к системе образования, ее нуждам и людям, или же проявляют негативное отношение к этому социальному и духовному институту общества (которое, порой, граничит с попытками его дискредитации).

Если суммировать суждения, высказываемые мировым

сообществом о судьбах образования и университетов на рубеже веков, то можно выделить два основных тезиса.

Первый тезис состоит в том, что сегодня успех в решении наиболее общих мировых проблем – экологии, экономического роста, демографии и т. д. – в значительной степени локализован местными и региональными особенностями. Международные структуры, занимающиеся подобными вопросами, могут дать и дают конкретным странам весьма полезные, но не более чем самые общие рекомендации по их разрешению. Представляется, что самое ценное в таких советах – то, чего не следует делать, чего нужно опасаться, чего желательно избегать, опираясь на накопленный человечеством опыт. А вот что, как и каким образом делать, т.е. выбор пути развития, необходимо определять, исходя из места действия.

Второй тезис заключается в поиске положительного ответа на вопрос, как, интегрируясь в мировое сообщество, в то же время оставаться самим собой, сохраняя свои национальные особенности.

Потребность комплексного реструктурирования системы образования все в большей степени осознается обществом, профессиональным сообществом, органами государственного управления всех уровней. Это проявляется в нарастающем потоке дискуссий в прессе и на профессиональных семинарах, в активизации разработки и реализации различных региональных программ, в инициированном Министерством образования и науки Российской Федерации создании пакета концептуальных документов: Постановлении Правительства РФ от 04.10.2000 № 751 «О национальной доктрине образования в Российской Федерации»; Федеральной целевой программы развития образования на 2011–2015 годы, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 7 февраля 2011 № 163-р, в которой нашли свое отражение Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года и Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2012 года.

В связи с необходимостью формирования в России принципиально новой системы образования представляются целесообразными следующие семь основных вызовов XXI века, которые, безусловно, должны найти свое отражение при определении стратегических приоритетов развития системы образования и тех новых задач, которые должна решать эта система. Такими вызовами являются следующие: технологический, демографический, экологический, информационный, динамический, мировоззренческий и нравственный.

Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в рамках программы «Школа завтрашнего дня» (The Organisation for Economic Co-operation and Development 2011) [9] разработаны шесть сценариев развития образования в индустриальных странах на ближайшие 15–20 лет. Два первых сценария являются экстраполяцией тенденций, наблюдаемых в последние два десятилетия.

Первый сценарий, именуемый «Статус-кво», предполагает сохранение школы в ее нынешнем виде при минимальных изменениях. По этому сценарию образовательные системы не будут радикально преобразованы и по-прежнему будут выполнять возложенные на них социальные функции. В регулировании образования будут, как и раньше,

преобладать бюрократические методы, несмотря на прогресс в области оценки деятельности учебных заведений и использование новых инструментов управления. Усилятся трудности и нехватка ресурсов. Организационные основы школы останутся стабильными, периодический пересмотр программ обучения, использование новых информационных и коммуникационных технологий и некоторые частичные реформы не обеспечат преодоления трудностей и социального неравенства. Будут развиваться взаимосвязи школ с местными территориальными сообществами и предприятиями, а также международное сотрудничество в области образования, однако основные решения будут приниматься на национальном уровне. Большинство профсоюзных организаций, которые сохраняют сильные позиции, будет негативно относиться к существенным изменениям миссии преподавателей и защищать преимущества, обеспечиваемые им их статусом, а также бороться за повышение оплаты труда и социального престижа педагогов.

Второй сценарий – «Расширение рыночной модели» – учитывает последствия развития современных тенденций приватизации в области образования, в частности школьного. Растущая неудовлетворенность и подъем «школьного консьюмеризма» приведут к расширению рыночного регулирования и изменению способов финансирования школы: значительную часть финансирования возьмут на себя семьи и предприятия. Школы станут более автономными и начнут активно вводить инновации, в том числе в программы обучения. Одновременно возрастут географические и социальные различия между школами. Развитие партнерства между частным и государственным секторами приведет к распространению систем типа «образовательных чеков». Рыночное регулирование в большей степени будет характерно не для начального, а для среднего и высшего образования. Отчасти сохранится и государственное регулирование, в основном, в форме оценки учебных заведений по результатам их деятельности. Новые информационные и коммуникационные технологии будут способствовать развитию рынка труда преподавателей, при этом их статус и формы вознаграждения диверсифицируются. Ожидается развитие рынков образования всех уровней, а не только высшего образования или образования в течение всей жизни для взрослых.

Третий и четвертый сценарии исходят из предположения о развитии процесса осознания фундаментальной роли школы в обществе, в частности в формировании «социального капитала», системы ценностей и воспитании гражданственности.

Третий сценарий – «Школа – сердце общества» – основан на идее, что образование является общественным благом (в терминологии экономической теории), и предполагает обновление школы, как главного гражданского института. Ожидается расширение государственного финансирования образования и осуществление мер по защите интересов дискриминируемых в настоящее время категорий населения. Задача обеспечения социального равенства потребует также более глубокого учета различий в конкретных ситуациях, а потому предоставления большей автономии школам и более гибкого регулирования системы образования (с помощью контрактов нового типа, разработки инструментов оценки знаний т. д.). Школа должна развивать связи с «окружающей средой» и стать

местным культурным центром, в том числе для взрослых. Это предполагает расширение партнерских отношений с местными сообществами, государственными и частными учреждениями, родителями учащихся, ассоциациями и т.п. Оплата труда и престиж преподавателей возрастут. СМИ будут поддерживать школу, используя для этого информационные и коммуникационные технологии (в том числе Интернет).

Четвертый сценарий – «Школа как обучающая организация с четкой целью» – также предполагает повышение роли и престижа школы, но при этом приоритетной миссией школы станет развитие знаний и компетенции. Восстановление престижа школы будет основываться на внутреннем динамизме образовательной системы – на экспериментах и инновациях, которые становятся нормой. При оценке учебных заведений будут приниматься в расчет различия в ситуациях: контроль будет осуществляться путем сравнения результатов с нормативами качества обучения. Будут развиваться научные исследования и разработки в области образования, а их результаты найдут практическое применение в школах, где будут постоянно использоваться новые информационные и коммуникационные технологии. Преподаватели и другой персонал станут отдавать предпочтение работе в команде и сотрудничеству с внешними партнерами. Школы начнут принимать активное участие в обучении взрослых.

Эффективная работа позволит повысить степень общественного доверия к школам и расширить поддержку со стороны общественности.

Будучи общественным благом, образование станет приоритетом государственной политики, в том числе бюджетного финансирования. Развитие международного сотрудничества приведет к повышению мобильности кадров в сфере образования, в том числе профессиональной и географической. Условия и уровень оплаты труда преподавателей улучшается настолько, что эта профессия станет намного более привлекательной.

Пятый и шестой сценарии основываются на предположениях об упадке школьного образования. Пятый сценарий – «Сети обучающихся» – исходит из прогнозов футурологов о развитии информационных и коммуникационных технологий, которое приведет к формированию «сетевое общества» – новой социальной организации с почти ничем не ограниченными возможностями. Сценарий предполагает исчезновение института государства, как «исторического отступления», что обуславливает ликвидацию национальных систем образования. Их место займут информационные и коммуникационные сети. Использование их для целей обучения позволит учитывать культурные и религиозные особенности учащихся. Развитию сетей обучения будут способствовать глобализация мирового хозяйства и всеобщее распространение модели рыночной экономики.

Возможно, будут сосуществовать местные школьные системы, включающие начальные и средние школы (объединенные в единую сеть) и широко использующие информационные и коммуникационные технологии, и системы неформального образования, преобразованные в сети на национальном и международном уровнях, функционирующие на основе рыночных принципов и охватывающие все виды высшего образования и профессиональной подготовки взрослых.

Данный сценарий предполагает разрушение национальных систем образования и уменьшение

роли государства. Между различными действующими лицами (местными сообществами, ассоциациями, предприятиями) установятся отношения не только конкуренции, но и сотрудничества. Повсеместно усиливающийся риск социального неравенства будет способствовать сохранению государственных школ. Доля преподавателей традиционного типа будет сокращаться, появятся новые профессии в образовании – консультанты, специалисты по дистанционному обучению, разработчики мультимедийных модулей обучения, эксперты по оценке знаний, разработке тестов, маркетингу образовательных услуг и т. д.

Шестой сценарий – «Массовое бегство преподавателей и дезинтеграция» – описывает возможность катастрофического развития ситуации в сфере школьного образования. Такой сценарий был выдвинут экспертами из стран, в которых средний возраст преподавателей очень высок, а их средняя зарплата ниже среднего по стране уровня, что создало в последние годы серьезные проблемы по обеспечению учебных заведений кадрами.

Последний сценарий исходит из гипотезы о деградации системы образования и одновременном росте недовольства этой системой со стороны родителей и преподавателей. Различия в результатах деятельности разных учебных заведений усилятся и вызовут острую нехватку преподавателей в наименее развитых районах. Увеличится число конфликтных ситуаций. Можно предположить, что данный сценарий станет лишь переходным к одному из пяти вышеописанных сценариев.

Все представленные сценарии не являются пророческими. Они имеют справочный характер и должны стать предметом для стратегических размышлений о будущем сферы образования, путях достижения социальной справедливости. Конечно, в действительности события могут развиваться по промежуточным сценариям, в которых будут комбинироваться отдельные элементы описанных выше гипотез.

В заключение хочется отметить, что данная классификация угроз и вызовов в сфере образовательной политики, не претендуя на полноту, наглядно демонстрирует их характер: социокультурный, политический, экономический и пр.

Российская система образования способна конкурировать с системами образования передовых стран. Однако ее преимущества могут быть быстро утрачены, если не будет сформулирована пользующаяся широкой поддержкой общественности общенациональная образовательная политика, если государство не восстановит свою ответственность и активную роль в этой сфере, не проведет глубокую и всестороннюю модернизацию образования с выделением необходимых для этого ресурсов и созданием механизмов их эффективного использования.

Первейшая задача образовательной политики на современном этапе – достижение современного качества образования, его соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства.

Библиографические ссылки

1. Беляева Н. «Мозговые центры» в России и странах Запада: сравнительный анализ / Н. Беляева, Д. Зайцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 1. – С. 26–35.
2. Гарафутдинова Н. Я. О полных затратах на подготовку

специалистов высшей квалификации / Н. Я. Гарафутдинова // Вестник Омского ун-та. – 1998. – Вып. 3. – С. 73–76.

3. Дюпои И. А. Международные интеграционные процессы в образовании и национальная безопасность России: дис. ... канд. экон. наук. / И. А. Дюпои. – СПб., 2004. – 217 с.

4. Об образовании : Закон Российской Федерации // Российская газета. – 1996. – 23 января. – С. 2–10.

5. Малыхин М. Три четверти россиян хотели бы покинуть Россию / М. Малыхин // Ведомости. – 2010. – 24 августа.

6. Национальная доктрина образования в Российской Федерации // Официальные документы в образовании. – 2000. – № 21. – С. 3–11.

7. О национальной доктрине образования в Российской Федерации : Постановление Правительства РФ от 04.10.2000 № 751 // Собрание законодательства Российской Федерации от 9 октября 2000 г. – № 41. – Ст. 4089.

8. Ступаков И. Н. Проблемы высокой смертности в Российской Федерации / И. Н. Ступаков, Н. М. Зайченко // Здравоохранение. – 2008. – № 4. – С. 13–20.

9. Education, economy and society [Электронный ресурс] // The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) [официальный сайт]. [2011]. – Режим доступа : <http://www.oecd.org/document/62/0,3746,en.html> (дата обращения 09.11.2011).

Рудакова О. М. Соціально-культурні, політичні та інші загрози і виклики у сфері освітньої політики

Освітня політика – один із найважливіших чинників забезпечення національної безпеки будь-якої країни, і тим більш важливий, чим більш високим є рівень її розвитку, тому проблему безпеки розглянуто з позицій виділення тих загроз і викликів, які впливають на розвиток сфери освіти і повинні знайти своє відображення при визначенні стратегічних пріоритетів та завдань розвитку освітньої системи.

Ключові слова: освіта, освітня політика, національна безпека, загрози, виклики.

Rudakova E. N. Sociocultural, political and other threats and challenges in the sphere of educational policy

Educational policy – one of the most important factors in ensuring the national security of any country, and even more important than the higher is the level of development, so the security issue is considered from the point of separation of the threats and challenges that affect the development of education and should be reflected in the identifying strategic priorities and objectives of the educational system.

Given that the educational system – a living organism and its lower limit of stability – it is an opportunity to pursue their narrowed reproduction without losing their capacity to provide services to the individual, society and state level that provide them with enhanced reproduction of a self-sufficient, the main problems of the current system are:

- The quality of education (mismatch-date);
- Pragmatic orientation (education to the detriment of the person);
- Lack of access to quality education for the general public.

There are four types of threats to large social systems, which we analyzed in relation to education:

- Threats of errors in goal-setting;
- Threats from other social systems (external social threat);
- Threats from internal social systems (internal social threats);
- Threats of «natural» character.

Due to the necessity of formation in Russia of a new system of education seem appropriate challenges such as technological, demographic, dynamic, ideological, moral, and others.

In conclusion, we note that the classification of threats and challenges in the field of educational policy, no claim to completeness, showing their character: the socio-cultural, political, economic, etc.

The Russian education system is able to compete with the educational systems of the advanced countries. However, its

advantages can be quickly lost if not formulated, which enjoys broad public support for a national education policy, if the state does not restore its responsibility and active role in this area, do not hold a deep and comprehensive modernization of education with the release of the necessary resources and the creation of mechanisms their effective use.

Key words: education, educational policy, national security, threats, challenges.

References

Beljaeva, N & Zajcev, D 2009, '«Mozgovye centry» v Rossii i stranah Zapada: sravnitel'nyj analiz' ['«Think tank» in Russia and the West: a comparative analysis'], *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*, №1, pp 26–35.

Djupjui, IA 2004, 'Mezhdunarodnye integracionnye processy v obrazovanii i nacional'naja bezopasnost' Rossii': kand diss ['International integration processes in education and national security of Russia'], Saint Petersburg.

Garafutdinova, NJa 1998, 'O polnyh zatratah na podgotovku specialistov vysshej kvalifikacii' ['Complete cost for training of highly qualified'], *Vestnik Omskogo universiteta*, Vyp. 3, pp. 73–76.

Malyhin, M 2010, 'Tri chetverti rossijan hoteli by pokinut' Rossiju' ['Three-quarters of Russians would like to leave Russia'], *Vedomosti*, 24 avgusta.

'Nacional'naja doktrina obrazovanija v Rossijskoj Federacii' ['National Doctrine of Education in the Russian Federation'] 2000, *Oficial'nye dokumenty v obrazovanii*, № 21, pp. 3–11.

'O nacional'noj doktrine obrazovanija v Rossijskoj Federacii', Postanovlenie Pravitel'stva RF ot 04.10.2000 № 751 ['On the National Doctrine of Education in the Russian Federation' Government Decree of 04.10.2000 № 751], *Sobranie zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii ot 9 oktjabrja 2000 g.*, № 41, St. 4089.

Stupakov, IN & Zajchenko, NM 2008, 'Problemy vysokoj smertnosti v Rossijskoj Federacii' ['Concerns over the high mortality in the Russian Federation'], *Zdravoohranenie*, № 4, pp. 13–20.

'Ob obrazovanii Zakon Rossijskoj Federacii' ['On Education Russian Federation Law'], 1996, *Rossijskaja gazeta*, 23 janvarja, pp. 2–10.

'Education, economy and society', 2011, *The Organisation for Economic Co-operation and Development* (OECD) – viewed: <<http://www.oecd.org/document/62/0,3746,en.html>>, (data obrashhenija 09.11.2011).

Надійшла до редколегії 03.03.2013 р.

УДК 327[420] «195/196»

М. І. Русанова

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

БРИТАНСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ШКОЛА ПРО КОРДОНИ ЯК ПРО ОСНОВНИЙ ЧИННИК, ЩО ВПЛИВАЄ НА ГЕОПОЛІТИКУ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Для виправдань територіальних домагань і вимог зміни кордонів урядам та політичним діячам потрібні обґрунтування. Саме це зумовило той інтерес, який викликало питання кордонів у британській науковій та політичній думці на початку ХХ століття.

Ключові слова: Велика Британія, природні кордони, штучні кордони, буферна держава.

Функції і значення кордонів в існуванні держави і суспільства – предмет і результат постійних дискусій і компромісів. Кордон між державами, навіть дружніми – це завжди політико-стратегічна лінія поділу їхніх інтересів. Геополітична проблема кордонів виникає завжди, коли починається боротьба за контроль, приєднання, освоєння політичного простору. Тому в сучасних умовах загострення геополітичного протистояння у світі, проблема визначення меж так само важлива й актуальна, як і проблема вибору напрямків зовнішньополітичної активності.

Роль кордонів по-різному інтерпретується різними геополітичними школами. Кожна намагається нав'язати у свідомості громадян своє бачення і уявлення про межі. Поняття «кордон» почали досліджувати в рамках соціал-дарвіністської і антропогеографічної шкіл в географії і геополітиці. Саме тому дослідження поняття кордону пов'язані з працями Ф. Ратцеля. Він писав про кордон як про орган держави, що є відображенням її зростання, сили і слабкості. Представники даної наукової школи, власне кажучи, як і всі геополітики, розглядали державу як єдиний живий організм, а отже, і кордони, як «живі органи держави», що можуть переміщуватися. Інший відомий німецький геополітик Хаусхофер, сумніваючись у понятті кордону як лінії, сформулював ідею проникності державних кордонів. Питаннями кордонів займалися й багато інших відомих вчених. Американський політолог Р. Страус-Хюпе, наприклад, був прихильником ідеології стратегічних кордонів і стверджував, що межі виражають силові відносини між державами. Французький вчений П. де Лапраделль наполягав, що у світі не існує природних меж, а тільки штучні. На думку американського вченого Н. Спайкмена,

якість кордонів залежить не тільки від стратегічної цінності і міці самої межі, скільки від силового потенціалу територій, що прилягають до кордону.

Але на початку ХХ ст. саме британським вченим і політикам належить провідна роль у дослідженні феномена кордону як найважливішого геополітичного чинника.

Майже все ХІХ століття питаннями кордонів займалися дипломати, вельми далекі від географії. Тому у своїх рішеннях вони перш за все виходили з політичних інтересів. Для самої Великої Британії цей час був періодом переділу своїх колоніальних володінь. Як будуть проходити ці кордони, вирішувалося найчастіше на конференціях політиків, що проходили за тисячі кілометрів від самих цих кордонів, і при цьому абсолютно не враховувалися побажання місцевих жителів. Наслідком рішень конференції було те, що лінії кордону були намальовані на карті, і місцеві жителі повинні були з цим тепер рахуватися. Найбільша заслуга в теоретичному осмисленні поняття «кордон» належить британським офіцерам Є. Г. Хілзу, Т. Холдичу і видатному політику лорду Джорджу Натаніелю Керзону, які спробували відшукати раціональне і наукове зерно питання про кордони. Вони доводили, що неможливо вивести загальні закони щодо кордону, тому що кожен з них унікальний.

Вперше про типи меж та їх види колишній віце-король Індії Керзон заговорив на лекції, яку він прочитав в Оксфорді в 1907 р. Вона дуже добре ілюструє уявлення, які панували у британській політичній думці з приводу кордонів. Основні ж рекомендації Т. Холдича і Є. Г. Хілза були перш за все дуже тісно пов'язані з практикою, оскільки вони служили в географічному відділі Генерального штабу (GSGS).

Практично невідомий сьогодні Є. Г. Хілз був

дуже відомим у свій час вченим, астрономом і при цьому військовим, який служив у званні майора в географічному відділі Генерального штабу (GSGS). У своїй статті, опублікованій в «Географічному журналі» в 1906 р., він піддав жорсткій критиці роботу дипломатів з проведення кордонів. Він стверджував, що їх пізнання в географії мінімальні, а практичні навички просто дорівнюють нулю. Хіллз зазначив, що важливість чітко визначених меж між країнами, що суперничають, є досить очевидною. Погано визначені межі знову і знову призводять до міжнародних конфліктів. Більш того, на його думку, саме недобросовісна робота дипломатів і призвела до напруженої міжнародної ситуації, що склалася в той час.

Звідси він робить висновок, що правильне визначення кордону є одним з найбільш важливих дій уряду країни, і воно не повинно здійснюватися без належного зважування та вивчення не тільки політичних, але і географічних аспектів проведення кордону (Hills 1906) [3].

Він також висунув умови ідеального кордону. По-перше, це має бути дійсний бар'єр для людей по обидві сторони від нього. Ця абсолютно проста умова якраз дуже рідко зустрічається. По-друге, ідеальні кордони мають збігатися з природними чи штучними пам'ятниками або рубежами. По-третє, межа повинна бути стабільною і не перебувати в залежності від політичної ситуації. І остання умова або, швидше, побажання: по можливості мають поважатися існуючі етнологічні чи плеємні кордони. Таким чином, для Хіллза поняття «правильна межа» перш за все пов'язане з визнанням її бар'єрної функції і жорсткої лінійності (Hills 1906, р. 147) [3, с. 147].

Він також розділив кордони на природні (ріки, моря, гірські хребти, степи, пустелі) і штучні, в які він включив усі межі по лініях, які не були природними особливостями поверхні Землі. Він запропонував всі штучні кордони розділити на астрономічні, які проводяться по меридіанах або паралелях, і геометричні, що являють собою лінію між двома точками, проведену незважаючи на природні та історичні рубежі. Попутно він зазначив, що таке проведення кордонів дуже заманливе для дипломатів, але рідко призводить до чогось хорошого в реальному житті. Він також розглянув всі сильні і слабкі сторони природних і штучних кордонів (Hills 1906, pp. 149–154) [3, с. 149–154].

Більш детальну класифікацію кордонів на природні і штучні, з урахуванням всіх сильних і слабких сторін, зробив у своїй лекції лорд Керзон. «Межі дійсно подібні лезу бритви, на яких висять призупинені сучасні питання війни і миру, життя і смерті для країни», – так він почав свою лекцію (Curzon 1907) [1].

Він зазначав, що довгий час в Європі всі держави дотримувалися теорії «природних кордонів». Відповідно до цієї теорії, держави повинні відділятися одна від одної великими природними рубежами. Отже, можна воювати за територію до тих пір, поки не досягнеш природних кордонів, які створюють сприятливі умови для розвитку держави і оборони.

Для початку він докладно розглянув достоїнства і недоліки природних кордонів. До них він відніс ліси, річки, моря, пустелі, гори.

Він вважав, що як витвір природи, на відміну від творінь людини, немає більш природного кордону, ніж річка. Положення річки безпомилкове, не вимагає обстеження, немає необхідності для її ідентифікації.

Але у річки, як у природної межі, є і слабкі сторони: річка не є природною перешкодою, тому що люди однієї раси схильні проживати на обох берегах. Річки можуть пом'якшити свої курси, особливо в тропічних країнах. Знову-таки, в сучасному світі річка, як межа, тільки створить додаткові проблеми: режим навігації, поліції та фінансовий контроль – все це створює можливі труднощі в ухваленні річки як кордону. Річки, що беруть початок на території інших держав, у подальшому можуть представляти загрозу національній безпеці.

Ліси стали найпершими та найочевиднішими бар'єрами. Але з часом ліси були вирубані і не ставали такою вже непрохідною перешкодою. На сучасному етапі, вважав Керзон, окрім власне економічного потенціалу, ліс не має серйозного геополітичного значення. Кордон, що проходить по лісові, значно важче охороняти, особливо в регіонах, де заселення розріджене. Природні лісові кордони були вже недостатніми для захисту країни. Це призвело до необхідності доповнити їх або замінити повністю штучними кордонами.

Море завжди справляло враження зовсім непереборного надійного бар'єра. Але виникнення парового флоту призвело до того, що море перестало бути гарантією недоторканності кордонів. Моря бувають внутрішньоконтинентальними і зовнішніми. І якщо наявність кордону по зовнішньому морю може хоча б гарантувати свободу від контролю інших держав, моря внутрішні мають тенденцію ставати міжнародними, що послаблює держави, які володіють даними морями. Тому внутрішні моря навіть не можуть розглядатися як важливі з точки зору геополітики.

Другими у списку найбільш непереборних природних кордонів він виділив пустелі, – до наших часів бар'єр ще більш непрохідний, ніж море. Зважаючи на свою непридатність для життя і труднощі подолання, вони не представляють інтересу для експансії. Вони подібні морям у плані захисту держави – пустелю простіше охороняти, важко подолати у військово-стратегічних цілях. Як правило, вони виконують функцію кордону, і дійсно, більшість кордонів по пісках є умовними і не демаркуються.

Гори були одними з найбільш ранніх природних бар'єрів. На перший погляд, вони є найміцнішими і найзначнішими. Вони не підлягають зміні (за винятком тих, які можуть бути дещо зруйновані діяльністю людини шляхом прокладення залізниць і тунелів). З військової точки зору вони просто ідеальні: армії для перетину гірського хребта необхідно затратити величезну кількість зусиль. Гребені або вододіли – найкращі і справедливі лінії поділу, бо це не піддається фізичним змінам, але легко піддається ідентифікації. Гори перешкоджають наземним комунікаціям: будівництву доріг, протяжці трубопроводів. Контроль над висотами забезпечує геостратегічне значення для будь-якої сторони – це дозволяє забезпечити розвідку і точно проводити обстріли території (Curzon 1907) [1].

До штучних кордонів він відніс ті прикордонні лінії, які, незалежно від природних особливостей земної поверхні для їх відбору, були штучно і довільно створені людиною. Він зазначив, що відчуття зовнішньої небезпеки народжує в повсякденній свідомості прагнення звести до мінімуму або взагалі припинити контакти з небажаним або небезпечним сусідом; якщо від нього не можна позбутися, якщо неможливо його підпорядкувати, контролювати або куди-небудь переселити, то потрібно від нього відгородитися. Але не

завжди держави володіють природними непереборними рубежами. Тому первісні суспільства у випадку, якщо їм не допомагали природні особливості у визначенні меж держави, а також для охорони завойованих територій бажали захистити свої кордони від зовнішньої агресії, зазвичай або зводили бар'єр, або викопували рови чи канами. Яскравим прикладом такого давнього штучного кордону може служити Велика китайська стіна. Але з часом штучно зведені кордони вже не могли надійно захищати територію держави.

Тому на сучасному етапі склалися основні принципи, що визначають, як необхідно проводити штучні кордони. Отже, всі штучні кордони лорд Керзон запропонував розділити на астрономічні, математичні та за посиланням (відносні). Астрономічні кордони припускають, що прикордонну лінію проводять по меридіанах або паралелях. Математичними ми можемо назвати ті межі, коли прикордонну лінію проводять між двома точками, при цьому уваги на природні та історичні рубежі не звертають. Межі за посиланням припускають, що вони проводяться і визначаються шляхом посилання на деякі існуючі та, як правило, штучні об'єкти і зазвичай включають в себе прямі лінії або дуги кола (Curzon 1907) [1].

На думку Керзона, одного з найвпливовіших британських політиків свого часу, спільною рисою штучних кордонів є те, що вони, як правило, проводяться тільки виходячи з цілей політичної доцільності, і зовсім не враховують ні природних особливостей земної поверхні, ні етнологічних особливостей. Внаслідок цього такі кордони майже ніколи не зустрічаються в Європі і досить рідко в Азії, оскільки тут вони могли б стати причиною серйозних конфліктів.

Особливе місце у своїй лекції лорд Керзон приділив поняттю «буферної держави». Буферними державами він вважав відносно невеликі й слабкі в політичному і військовому відношенні держави, розташовані між двома ворогуючими державами, ще забезпечують таким чином відсутність спільних кордонів і контакту ворожих одна одній армій. Якщо в стародавні часи ворогуючі держави створювали пустелю на такий конфліктної території, сучасні держави створюють буфер за рахунок дипломатичних конвенцій, застосування санкції норм міжнародного права.

Сучасні буферні держави, зазначив він, вже володіють національним суверенітетом, який підкріплюється політичними гарантіями однієї чи двох держав, між володіннями яких ця держава знаходиться. В якості гарантії буферні держави зазвичай заручаються підтримкою будь-якої великої держави, зацікавленої в збереженні статус-кво.

Існує й інший тип буферної держави, що лежить між двома великими державами, але при цьому знаходиться під політичним впливом однієї з них. Але все одно буферна держава, на думку лорда Керзона, – явище абсолютно штучне, і тривалість її існування повністю залежить від здатності уряду до придушення інтриги і анархії в межах власних кордонів. У будь-якому випадку доля буферної держави, на думку лорда Керзона, неприваблива, будь-які серйозні внутрішні проблеми неминуче повинні призвести до її розчинення і приєднання до однієї з держав, або навіть до розділення між ними. Виняток з цього правила становлять лише європейські буферні держави, оскільки вони захищені міжнародними гарантіями. Не можна сказати, що вони абсолютно захищені, але це робить їх менш імовірним

об'єктом агресії. Бажання розширити межі за рахунок такої буферної держави, отже, можуть бути задоволені, але досить дорогою ціною (Curzon 1907) [1].

Уявлення про буферну державу як про штучне і абсолютно нежиттєздатне утворення повністю поділяє Томас Холдич. У своїй книзі «Political Frontiers and Boundary Making» він зауважив, що тривалість життя буферної держави повністю залежить від здатності уряду до придушення інтриг і анархії в межах власних кордонів, але все одно призводить до летального результату.

Полковник сер Томас Холдич був англійським географом і президентом Королівського Географічного Товариства, найдосвідченішим фахівцем з розмежування [володінь] Британської імперії. «Чи є створювана межа односторонньо авторитарною, установленою шляхом насильства іншого боку, як, на жаль, багато кордонів людства, або ж вона виникає і виростає з обопільного самовизначення? Про те, яка безглуздість зароджувалася в результаті авторитарної компіляції (спотворення) меж за зеленим столом [переговорів] при, як правило, загальній географічній неосвіченості народних і державних представників, відверто розповідає сер Томас Холдич» – так охарактеризував книгу про «створення кордонів» відомий геополітик Хаусхофер.

«Потрібно, проте, хоч раз самому – де можливо, з хорошою лупою в одній руці і цейсівським біноклем в іншій – оглянути снігову лінію, межу лісу чи іншої рослинності, підніжжя гори, «головний гребінь», «вододіл» у тропіках, спробувати встановити прикордонне передпілля болота, навіть лінію берега моря», – ось порада президента Королівського Географічного Товариства всім дипломатам, які займаються «створенням кордонів» (Holdich 1916, p. 237) [4, с. 237]. Для нього проблема практичної придатності кордону, насамперед – можливість його проведення при перенесенні з зеленого столу на місцевість. Він критикує дипломатів, державних мужів і парламентарів, які постійно демонструють цілковиту необізнаність не тільки в географічній реальності речей, суті справи, але і в найпростішому – навичці читання карт.

Т. Холдич вперше розмежував поняття frontier і boundary. Boundary, frontier – ключові англійські терміни, які, як правило, перекладаються на українську мову одним і тим же словом «межа». Між тим значення кожного з цих термінів має свій відтінок, часом отримує різні інтерпретації в роботах фахівців з галузі вивчення кордонів.

Він запропонував свою інтерпретацію понять boundary і frontier. Поняття boundary їм визначається як «не маюча довжини розподільна лінія між країнами та їх територіальними утвореннями»; frontier – це «зона, що розділяє заселену територію від незаселеної, які відносяться до однієї і тої ж країни, або іноді і суміжні країни» (Holdich 1916, p. 99) [4, с. 99].

Томас Холдич був прихильником теорії «стратегічних кордонів». Для нього основна мета при визначенні меж полягає у створенні оборонних розділів між суміжними державами, які перешкоджають взаємному проникненню або незаконному розширенню. «Кордон призначений або для врегулювання спорів безпосередньо між державами або, в разі завойованої території, для запобігання в майбутньому ускладнень агресивного характеру» – на його думку, це є основним призначенням кордону (Holdich 1916, p.30) [4, с. 30]. «Кордони мають бути бар'єрами, якщо не географічними і природними, то хоч штучними, але тільки обов'язково сильними», – такий

висновок робить головний британський фахівець зі «створення кордонів» (Holdich 1916, p. 9) [4, с. 9].

Він, як і Керзон, докладно розглядав всі достоїнства і недоліки природних і штучних кордонів. За його твердженням, єдино правильними кордонами можна назвати тільки природні. «Всім, хто цікавиться предметом міжнародних кордонів, рекомендую поглянути на карту цивілізованого світу. Найбільш правильні кордони повністю збігаються з природними географічними особливостями. Крім моря, яке є найбільш очевидним кордоном, все, – гори і річки, озера, пустелі, виявилися найбільш міцними і найбільш ефективними бар'єрами, які були прийняті в якості політичних кордонів».

Довгий час були тільки природні кордони. Але як тільки почався процес створення і розподілу національностей, виникла необхідність у штучних методах розділення народів. Але штучні кордони ніколи не будуть такими ж надійними бар'єрами, як природні. На його думку, у світі немає жодного штучного кордону, який хоч якось враховував би географічні дані або топографічні особливості. Штучні кордони, як правило, є результатом незнання місцевих умов країни. До того ж вони є найдорожчими для демаркації, найскладніші в обслуговуванні, а також із часом призводять до міжнародних конфліктів (Holdich 1916, p.171) [4, с. 171].

Найбезглуздішими і абсурдними штучними кордонами він вважає математичні, коли прикордонну лінію проводять між двома точками, при цьому уваги на природні та історичні рубежі не звертають. Найчастіше такі кордони роблять абсолютно прямими. Тільки повне невігластво може пояснити такі кордони. «Якщо простежити історію багатьох прямих кордонів, які були встановлені договором між суперечними національними інтересами, то в основі цих рішень у чотирьох випадках з п'яти лежить географічне невігластво» (Holdich 1916, p.175) [4, с. 175].

У висновку він також зазначив, що на сучасному етапі більше неможливе безперешкодне розширення меж до природних бар'єрів, які були б надійними і справедливими. Постійні сутички суперечних інтересів різних країн вимагають чіткої межі, яка не стане причиною чергового міжнародного конфлікту. Тому, щоб встановлювані штучні кордони не стали тимчасовим явищем, люди, що займаються проведенням кордонів, повинні спиратися на точні географічні знання.

Вивчення кордонів має багаті традиції. Історія людства – це історія воєн, а більшість воєн мало на меті перегляд кордонів. Щоб виправдати територіальні домагання і вимоги зміни кордонів, уряд і політичні діячі потребували їх обґрунтування. Саме це і пояснює ту зацікавленість, яку викликало питання кордонів у британській науковій та політичній думці. В умовах близької Першої світової війни дуже актуальними були наукові праці, присвячені «неякісності» встановлених раніше кордонів.

Але з часом актуальність питання кордонів не зникла, тому що, незважаючи на багаті історичні традиції, досі важко спрогнозувати, чому в одних випадках навіть невелика зміна державної території іноді викликає бурю пристрасей і призводить до територіального конфлікту, а в інших – нові кордони сприймаються як остаточні і не піддаються сумнівам. Геополітика досі не змогла відповісти на такі питання: чому прикордонні зони, які здавалися довгий час мирними, раптом в лічені дні перетворюються в осередки кровопролитних конфліктів, чому уряди і громадська думка так часто болісно чутливі до всіх питань, що стосуються державних кордонів?

Саме тому наука знову і знову «буде розробляти і узагальнювати для політики ті її непорушні основи, які можуть стати надійними вихідними точками для справедливого розмежування окремих частин просторів і державних структур нашої планети» (Haushofer 1927) [2].

Бібліографічні посилання

1. Curzon of Kedleston, Lord. *Frontiers* : [lecture] delivered in the Sheldonian Theatre (Oxford, November 2, 1907) [Електронний ресурс] / Curzon of Kedleston, Lord. – Greenwood Press, 1976. – 58 p. – Режим доступу : <http://www.wibru.dur.ac.uk/docs/curzon1.html>
2. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении [Електронний ресурс] / Карл Хаусхофер // О геополитике: Работы разных лет. – М. : Мысль, 2001. – С. 7–250. – Режим доступу : <http://grachev62.narod.ru/haushofer/chapt15.htm>
3. Hills E. H. *The Geography of Frontiers* / E. H. Hills // *The Geographical Journal*, 1906. – № 28(2). – С. 145–155.
4. Holdich T. H. *Political Frontiers and Boundary Making* / Thomas Hungerford Holdich. – London : Macmillan and Co Ltd, 1916. – 307 p.
5. Прохоренко И. Концепция границы в современной геополитике / И. Прохоренко // *Геополитика: теория и практика*. – М. : ИМЭМО, 1993. – С. 76–101.

Русанова М. И. Британская геополитическая школа о границах как основном факторе, влияющем на геополитику (начало XX века)

Для оправданий территориальных притязаний и требований изменения границ, правительства и политические деятели нуждаются в их обосновании. Именно это и объясняет тот интерес, который вызывал вопрос границ в британской научной и политической мысли в начале XX века.

Ключевые слова: Великобритания, естественные границы, искусственные границы, буферное государство.

Rusanova M. I. British school of geopolitical about boundaries as the main factor that affects the geopolitics (early twentieth century).

Functions and importance of borders in public life and society – are the subject and result of constant debates and compromises. The border between the states, even the most friendly – it is always a political-strategic line separating their interests. Geopolitical border problem always arises when the struggle for the control, acquisition, development of political space begins. Therefore, in the present conditions of worsening of geopolitical confrontation in the world, the problem of determining the borders is as important and relevant as the problem of choice of the direction of the foreign policy.

The role of borders is interpreted differently by different geopolitical schools. Each is trying to impose on the minds of citizens in their vision and understanding of the borders. The concept of «border» was started to be explored within the Social Darwinist and anthropogeographical schools in geography and geopolitics. That is why the studies of the concept of border are related to works of Ratzel. He wrote about the border as an organ of the state, which is a reflection of its growth, strength and weakness. Representatives of the scientific school, strictly speaking, as well as all of geopolitics, regarded the state as a living organism, hence, borders as «living organs of the state», can move. Another famous German geopolitics Haushofer, who was questioning the notion of the border as a line, formulated the idea of the permeability of state borders.

But in the beginning of the 20th century it were British scientists and politicians who played the leading role in the study of the phenomenon of the border as a major geopolitical factor. For the UK itself that time was a period of redistribution of their colonial possessions. Most of the credit for the theoretical understanding the concept of «border» belongs to British officers E.G Hills, T. Holdich and prominent politician

Lord George Nathaniel Curzon, who tried to find a rational and scientific decision for the question of borders. Hills studied the question of the «ideal border». Among the main conditions he mentioned such as the existence of a real insuperable border barrier, the coincidence with natural or artificial monuments or borders and stability of the border, regardless of the political situation. Lord Curzon special merit is that he first shared the artificial boundaries of the astronomical, mathematical, and the link (relative). This is the classification, which is used by all the experts studying the issue of borders. Thomas Holdich was a supporter of the theory of «strategic borders». For him, the main purpose of the defining the borders is to build defensive partitions among neighboring countries which will hinder mutual penetration or unlawful expansion. Such an interest to the issue of borders in the British scientific and political thought can be easily explained. To justify the territorial pretenses and demands of border changes, government officials and politicians need to justify them. When World War I was coming, the works about «low-quality» of previously established boundaries were very actual.

УДК 327(460)

Е. О. Федорова

Киевская гуманитарная академия

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ ИСПАНИИ В СУБСАХАРСКОМ РЕГИОНЕ: ВОЙНА В МАЛИ

Эскалация военных действий в Мали выходит за рамки регионального конфликта, что предстаёт прямой угрозой для государств Южной Европы и Средиземноморья. Основываясь на уникальной космополитической, геополитической и энергетической роли Испании между Европой и странами Магриба, сделана попытка системного анализа влияния войны в Мали на национальные интересы Королевства.

Ключевые слова: война в Мали, Испания, Магриб, субсахарская Африка.

Постановка проблемы исследования. Тема данного исследования актуализируется эскалацией конфликта в Магрибе – войной в Мали. Прогрессирующие военные действия на территории североафриканского государства усугублены религиозным аспектом, а также участием вооружённых террористических группировок, что в своей совокупности усугубляет геополитическую нестабильность в регионе. В контексте вышеизложенной ситуации актуальным остается поиск решений данной проблемы для Испании, для которой Магриб и регион субсахарской Африки является сферой жизненно важных, стратегических интересов.

Анализ последних публикаций по данной проблематике. Вопросы особенностей геополитического развития национальных интересов Испании в регионе Магриба рассматривались в работах Ф. Рейнарес (Reinares 2013) [7], И. Сэмбрэро (Cembrero 2013) [1]. Актуальной проблемой, по мнению автора, является существенный научный пробел в украинских источниках относительно экспертной аналитики современной внешней политики Испании, в особенности развития её интересов в Северной и Центральной Африке.

Неисследованной частью конфликта в Магрибе является изучение национальных интересов Испании в субсахарском регионе и, в особенности, её участия в войне в Мали, а также анализ религиозной составляющей конфликта.

Цель исследования – проанализировать особенности текущей войны в Мали, определить её влияние на национальные интересы Испании в регионе и изучить религиозный аспект конфликта.

Изложение основной части. Война в Мали является эскалацией конфликта в Магрибе, который прогрессирует с начала XXI в., когда произошла революция в Алжире, чьи последствия ощутимы до сих пор. В силу того,

Keywords: United Kingdom, the natural boundaries, artificial boundaries, a buffer state.

References

Curzon of Kedleston, Lord, 1907, 'Frontiers', The Romanes Lecture. Oxford – viewed: <<http://www.wibru.dur.ac.uk/docs/curzon1.html>>

Haushofer, K 1927, 'Boundaries in their geographical and political significance'. Berlin–Grunewald. – viewed: <<http://grachev62.narod.ru/haushofer/chapt15.htm>>

Hills, EH 1906, 'The Geography of Frontiers'. *The Geographical Journal*, 28(2), pp. 145–155.

Holdich, TH 1916, 'Political Frontiers and Boundary Making', London: Macmillan and Co Ltd.

Prokhorenko, I 1993, 'The concept boundaries in modern geopolitics', *Geopolitics: Theory and Practice*. Moscow: IMEMO.

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

что с окончанием алжирской гражданской войны в 2002 г. в страну не пришёл мир, ситуация усугубилась и вышла за географические пределы Алжира. Сейчас конфликт в Мали можно назвать локальной горячей точкой межконтинентального значения, так как в нём участвуют такие африканские страны, как: Буркина-Фасо, Мавритания, Нигер, Нигерия, Сенегал, Тунис, Чад; европейские – Великобритания, Испания, Нидерланды, Франция; а также ЕС и США (El banco mundial 2013) [4].

Чтобы наиболее глубоко понять генезис малийского конфликта, следует упомянуть, что 21 марта 2012 г. в стране произошёл государственный переворот, причиной которого послужил захват сепаратистами-туарегами северных районов Мали. В силу того, что президент был неспособен вернуть северные территории из рук туарегов, военная хунта захватила президентский дворец в столице, здание государственного телевидения и военные казармы. ЭКОВАС¹ ввело санкции против Мали в качестве приостановки экономической помощи. Тогда малийская военная хунта передала власть спикеру Национального собрания Дионкундо Траоре, согласно Конституции Мали 1992 г. 8 апреля 2012 г. свергнутый президент Амаду Тумани Туре формально объявил о своей отставке и через три дня Д. Траоре стал президентом Республики Мали (El centro de Gilberto Bosques 2013) [5].

Но наиболее тяжелые последствия возымел не государственный переворот, а провозглашение независимости Исламского Государства Азавад² на территории северо-восточного Мали. Этнически Азавад выходит за рамки политических границ Мали и охватывает такие соседние страны: Алжир, Мавритания, Буркина-Фасо и Нигер, поэтому эту проблему следует считать региональной, а не только малийской.

1 ЭКОВАС – Экономическое сообщество стран Западной Африки

2 Азавад – (туарег.) земля кочевников.

Национальное движение за освобождение Азавада (НДОА), созданное в октябре 2011 г., охватывает все народы непризнанного государственного образования – сонгай, арабов, фульбе и туарегов, что усиливает существующее геополитическое напряжение в регионе.

Туарегские племена достигли так называемого «освобождения Азавада» всего за полгода. В течение января–марта 2012 г. они заняли территории ключевых, стратегических областей северного Мали и вывели из-под контроля центрального правительства города Менака, Кидаль и Гао. Также племена взяли две военные базы армии Мали с хранящимся на них оружием. 22 марта 2012 г. туареги взяли Тимбукту, историческую столицу Азавада. Объявив об одностороннем прекращении огня в связи с достижением цели освобождения Азавада, 6 апреля 2012 г. туареги провозгласили Независимое Государство Азавад. Президентом Переходного совета Азавада стал лидер НДОА Билял аг Ашериф (El centro de Gilberto Bosques 2013) [5].

Влияние Ливии. Революция в Ливии стала катализатором конфликта в Мали. После убийства Муаммара Каддафи и прихода к власти Переходного правительства, военные действия прекратились, а туарегов стали изгонять с ливийской территории. Оружие и средства связи остались в руках у племён, которые помогали мятежникам, и вернувшись в Сахель, они стали выражать свои амбиции относительно новопровозглашённого государства Азавад.

Основными поставщиками оружия для подавления режима М. Каддафи были войска НАТО и, в частности, США, Великобритании, Франции. Наибольшей опасностью в данном контексте стало то, что оружие, поставленное европейцами, сейчас направлено против них самих, что свидетельствует об избрании неверной военной стратегии. Данный прецедент в некотором роде похож на войны в Афганистане и Ираке, когда «транзит демократии» не приволил к желаемым результатам, а приносил новую горячую точку на карте мира и уничтожение богатейших городов, народов и культур Востока (Reinares 2013) [7].

Поддерживая демократию в странах, для которых она не является традиционной и исторически привычной, следует учитывать концептуальные основы уже существующей политической стабильности того или иного государства. В ином случае получают такие события, как в Мали, когда на французов наставляют французское оружие. Бесспорно, ливийская джамахирия носила авторитарный характер и требовала существенных поправок, однако, одновременно принципы Зелёной книги Муаммара Каддафи подняли страну на новый уровень и принесли множество социальных благ ливийцам. Помимо всего прочего, М. Каддафи поддерживал стабильность в межплеменных отношениях, которые теперь распались и зависят от отдельных племенных лидеров.

Все вышеуказанные тенденции привели к радикализации конфликта в Мали, территория которого богата золотом и нефтяными месторождениями. Демократия, как единственно правильный режим в евроатлантическом регионе, не может быть аксиомой для государств всего мира. И страны Ближнего Востока, и Африки развивались в своих аутентичных исторических условиях, религиозных догмах, межсоциальных устоях – поэтому они не могут принять демократию как готовый продукт и кардинально измениться. Тем более процесс демократизации осложняется субъективными

энергетическими интересами Запада – порой цены на нефть и развитие нефтедобывающих компаний на территории страны влияют на политическое решение гораздо больше, чем нарушение прав человека в условиях авторитаризма.

Влияние религии. Помимо политической, этнической и территориальной составляющей, конфликт в Мали усугубляется религиозным аспектом. НДОА, которое претендует на независимость Малийского Азавада, или хотя бы автономию в составе государства, состоит из туарегов и других сахарских племён: фульбе – кочевников-скотоводов, сонгай – земледельцев и арабов. Все они являются мусульманами суннитского толка.

Организация Аль-Каида в Исламском Магрибе (АКИМ) – подпольная группировка, базирующаяся в Алжире. Проповедует исламский фундаментализм и радикализм, используя при этом ассиметричные способы достижения цели: террор, шантаж, взятие заложников, запугивание, ультиматумы. Региональным лидером является Абу Муса Абдель Вадуб.

Также следует указать группировку туарегов-исламистов Ансар-ад-Дин³. По разным данным их число составляет от 100–300 человек, однако, этого было достаточно, чтобы 30 марта 2012 г. захватить город Кидаль и установить там свою штаб-квартиру. Они также являются суннитами. Претендуют на установление законов шариата на всей территории Мали, не ограничиваясь Азавадом (El banco mundial 2013) [4].

Исходя из единства веры мятежников – ислам, а также из общности мусульманского толка – сунниты, рождается неясность мотивации вооружённых столкновений. Ситуация разъясняется тем, что 90 % малийцев являются глубоко верующими мусульманами-суннитами, однако, живут по светским законам. Когда Кидаль и Тимбукту захватили исламские фундаменталисты Ансар-ад-Дин, то они установили там законы шариата, запрещая жителям слушать музыку и курить, в ином случае забивая их камнями. Соответственно, часть туарегов из НДОА перешла на сторону официального правительства Мали, надеясь на поддержку из-за рубежа.

Исследуя законы ислама объективно, его нельзя назвать религией войны, особенно относительно туарегов, традиции которых отличаются матриархальностью, терпимостью и умеренностью. Мотивация их воинственных действий продиктована не религиозными постулатами, а исторической справедливостью и территориальной независимостью. Относительно иных межплеменных группировок, стоит акцентировать внимание на том, что в целом радикальная идея панисламизма имеет под собой вполне чёткие политические и экономические основы – захват стратегически важной территории, объектов энергообеспечения, залежей полезных ископаемых (El centro de Gilberto Bosques 2013) [5].

Учитывая уровень бедности и неграмотности африканских племён, асимметричная война предстаёт единственным выходом для главарей террористических группировок. С одной стороны – сами лидеры не имеют возможности получить должное образование и опыт, чтоб возглавить страну карьерным путём, а с другой – им намного легче завербовать в свою группировку молодых кочующих бедняков, которыми легко будет манипулировать постулатами веры и чёткой иерархией повиновения. Главной идеологической основой при

3 Ансар-ад-Дин – (араб.) защитник веры.

этом является понятие «джихад»¹, согласно принципам которой, истинно верующий, убивший неверующего, попадает прямо в рай. Главной целью джихада является распространение ислама на всей планете, что своей амбициозностью заманивает всё больше боевиков на сторону фундаменталистов.

Таким образом, конфликт происходит в рамках единой религии, в котором вооружённые фундаменталисты, пользуясь успехом территориального захвата Малийского Азавада организацией НДОО, устанавливают законы шариата. В силу этого, ислам нельзя назвать религией войны в целом, так как это относится к малочисленным, но хорошо вооружённым группировкам. Хотя при этом не следует отрицать, что ислам – наиболее иерархизированная и чётко регламентирующая все сферы жизнедеятельности человека религия, которая добродетельно поощряет борьбу за свою веру. Относительно Аль-Каиды, то в данном конфликте она пока что выступила на втором плане, связующим звеном между светскими мусульманами и радикалами-фундаменталистами. Скорее всего, Аль-Каида не предпринимает сейчас никаких радикальных действий, так как ожидает эскалации конфликта на алжирскую территорию, где она будет иметь больше возможностей для манёвров.

Интересы Испании. Основываясь на вышеперечисленных тенденциях и особенностях развития конфликта в Мали, следует детально проанализировать его объективное влияние на национальные интересы Испании в регионе. Ввиду этого, следует начать с концептуально-правовых основ данного вопроса.

Сфера стратегически важных интересов Королевства зафиксирована в Стратегии национальной безопасности Испании 2010 г. Здесь следует акцентировать внимание на том факте, что испанская Стратегия была официально оформлена и введена в силу в ноябре 2010 г., только после принятия Б. Обамой Национальной стратегии США, которая была подписана в мае того же года. Такой факт свидетельствует о прямой зависимости вектора внешней политики Испании от Вашингтона, что определяет её геополитические приоритеты и поведение на международной арене. Однако в контексте стратегического партнёрства двух стран и их развития в рамках одного политико-оборонного блока, данная согласованность не является политической слабостью Испании (CESEDEN 2009, pp. 15–17) [3, с. 15–17].

Согласно испанской Стратегии, национальные интересы Королевства определяются в соответствии с целями национальной обороны и отдают приоритет защите испанских граждан и Конституции, а также поддержанию испанских национальных ценностей. Также ключевым заданием Стратегии остаётся вклад Испанского государства в поддержку мира и международной безопасности. Главную ответственность за развитие и оборону национальных интересов Королевства несет правительство, а Генеральные Кортесы² и Министерство обороны ответственны за реализацию и развитие правительственных директив в данной области.

1 Джихад (араб. усилие) – понятие в исламе, означающее борьбу со своими духовными или социальными пороками. Понятие военного джихада получило понимание у немусульман, как «священная война». Однако такие мусульманские авторы, как Р. Петерс, отвергают такой подход.

2 Генеральные Кортесы – двухпалатный парламент Испании.

Тем не менее правительство Испании считает эту систему архаично классической и стремится её усовершенствовать в новой Стратегии национальной безопасности. На институциональном уровне Органический закон уже определил состав Национального совета по вопросам обороны. Используя междисциплинарный подход, в Совете объединили министров внутренних дел, иностранных дел и сотрудничества, экономики и финансов, и это уже позволяет утверждать, что такой формат выходит за рамки разработки классической обороны.

Национальные интересы Испании в сфере безопасности задекларированы в Ревизии оборонной стратегии и означают: «Интересы, имеющие особую важность, которые следует защищать, и, в случае необходимости, вооружёнными усилиями. Национальные интересы делятся на жизненно важные, стратегические и другие интересы». Первые, жизненно важные интересы, непосредственно влияют на выживание Испании как нации, вторые, стратегические, способствуют обеспечению жизненно важных интересов, и третьи обуславливаются позицией Испании в международном сообществе (CESEDEN 2009, p. 16) [3, с. 16].

Национальные интересы Испании определяет её географическое положение, и позиционирует Королевство как уникального космополитического посредника Европы в отношениях с Магрибом, Атлантикой и Латинской Америкой. Таким образом, наиболее непосредственные стратегические интересы Испании ориентированы на вышеуказанные территории, не случайно первым визитом каждого новоизбранного главы правительства Испании традиционно является такая страна Магриба, как Марокко (Fedorova 2011b) [2].

Также особой важностью отличаются Канарские острова, автономные города полуанклавного типа Сеута и Мелилья в Северной Африке, крошечные скалистые острова Алусемас, Альборан, Перехиль, Пеньон-де-Велес-де-ла-Гомера, а также группа островов Чафаринас в Средиземном море – эти районы декларируются как жизненно важные. Так как они находятся в относительном удалении от континентальной Испании, то обладают особой чувствительностью и нуждаются в поддержке своего суверенитета, независимости и территориальной целостности под эгидой Испании.

Однако в условиях формирования многополюсной системы международных отношений и развития глобалистских процессов, основы детерминизма уступают новой реальности – асимметричным угрозам. Тут как раз и следует подчеркнуть всю многосложность последствий войны в Мали. Основываясь на Стратегии национальной безопасности Испании, Республика Мали относится к ряду тех стран, что принадлежат к первым, жизненно важным интересам Королевства, региону Магриба. Наличие вооружённых конфликтов с участием радикальных исламистских группировок на этой территории ставит под угрозу национальные интересы Испании (Fedorova 2012c) [12].

В связи с этим стоит добавить, что несколько лет назад испанский народ серьёзно пострадал от рук Аль-Каиды, именно поэтому борьба с джихадом обрела национальное значение. Важно напомнить, при каких обстоятельствах правоцентристское правительство потеряло власть в 2004 г., какие стратегические ошибки допустил Хосе Мария Аснар, на то время действующий Премьер-министр Испании.

Во-первых, Х. М. Аснар был верным сторонником борьбы администрации Президента США Дж. Буша мл. с терроризмом, что практически реализовалось в участии Испании в антитеррористической коалиции, которая вторглась в Ирак. Для раскола коалиции, в которой Испания играла важную роль, террористам необходимо было добиться смены испанского правительства. Исламисты добились этого с помощью одного, но очень драматичного теракта, унесшего жизни 191 человека (еще около 2050 были ранены). Теракт в пассажирских поездах на вокзале Аточа в Мадриде произошёл 11 марта 2004 г., во время утреннего часа пик, в течение четырёх минут между 07:36 и 07:40 взорвались три бомбы, захватив силой взрыва большое количество человек (Fedorova 2011a, pp.734–737) [10, с. 734–737].

Теракт был запланирован как раз перед выборами, которые были намечены на 14 марта 2004 г., таким образом, его можно считать своего рода «испанским 11 сентября 2001». Этот теракт назвали самым страшным терактом Европы, так как из 191 погибших только 142 были испанцами, остальные жертвы были представителями 16 стран, среди которых погибли и двое украинцев. Спустя год, 11 марта 2005 г., король Испании Хуан Карлос I и королева София провели церемонию открытия Леса Умерших, – парка, созданного в честь погибших на вокзале Аточа, и посветили его жертвам терроризма. Было высажено 192 оливковых и кипарисовых дерева, за каждого погибшего. На церемонии присутствовали послы 16 стран, граждане которых погибли во время серии терактов, а также 12 глав иностранных государств и международных организаций.

Такой тяжёлый теракт был призван показать испанцам, что их ждет, если они не заставят свое правительство отказаться от участия в антитеррористической коалиции и вывести свои войска из Ирака. Соответственно, испанцы избрали правительство социалистов под руководством Хосе Луиса Родригеса Сапатеро, который вывел войска из Ирака, как и обещал ещё перед террористическими актами. Окончательное решение о выводе войск было принято Конгрессом 13 мая 2004 г., после чего испанский контингент вернулся в Испанию в течение 15 дней. Контингент, состоящий из 1300 испанских миротворцев, входил в бригаду «Plus ultra» вместе с войсками Гондураса, Сальвадора и Никарагуа (Fedorova 2011a, pp.735–741) [10, с. 735–741];

Во-вторых, ключевой стратегической ошибкой Х. М. Аснара стало его поспешное решение обвинить баскских сепаратистов ЭТА в организации этого теракта, несмотря на отсутствие доказательств, подтверждающих эту точку зрения. Более того, в тот же день, Х. М. Аснар, используя разницу во времени, связался с Нью-Йорком и настоял на принятии в тот же день (11 марта) резолюции Совета Безопасности ООН, в связи с трагедией в Мадриде. Конечно, США поддержали Испанию и с политической, и с гуманной точки зрения, потому что сами знакомы с терактами Аль-Каиды. 11 марта 2004 г. была принята резолюция Совета Безопасности ООН № 1530 (2004), в которой говорилось о решительном осуждении террористических взрывов на мадридской железной дороге, которые были организованы террористической группой ЭТА, а также было выражено настойчивое обращение ко всем государствам – активно содействовать усилиям по нахождению виновных и ответственных лиц за эту ужасную трагедию, а также их спонсоров (Orlov 2009, p. 53) [9, с. 53].

В итоге, исламская идея сработала. Когда стало ясно,

что теракт 11 марта 2004 г. был организован не басками, а террористами Аль-Каиды, испанцы выразили недоверие Х. М. Аснару, в некоторой степени за его неспособность защитить народ. К тому же из-за его эмоциональных горячих обвинений и неоправданной критики «своих» испанских басков, когда настоящая вина лежала на тех, кого он сам сделал своими врагами, сблизившись с США и направив войска в Ирак против воли народа. Со сменой власти произошла смена тяжести от США в ЕС. Резкий отход от проамериканской политики в стратегических вопросах, переход от атлантизма к европолитике; кардинальный поворот от фобии франко-германских отношений к заявлению этих двух стран как основных партнеров и друзей Испании (Fedorova 2011a) [10].

Учитывая вышеупомянутые обстоятельства, на выборах 14 марта 2004 г. большее доверие получили социалисты. Х. М. Аснара на посту Премьер-министра сменил лидер ИСПП Хосе Луис Родригес Сапатеро, который пробыл на своём посту два срока подряд. Во время XV съезда Народной партии в октябре 2004 г. новым председателем партии был избран Мариано Рахой, который возглавил оппозицию социалистам и пришел к власти в 2011 г. (Fedorova 2012c) [12].

Основываясь на проведённом выше анализе концептуальных геополитических основ национальных интересов Испании, становится очевидным заинтересованность испанской стороны в мирном урегулировании исламистских атак в Мали. Очевидно, что в субсахарской зоне Магриба находятся жизненно важные интересы испанской нации, и захват исламистами стратегических баз на северо-востоке Мали становится угрозой национального масштаба для Испании. Известно, что наиболее активно в войне в Мали ведут себя французы, которые там воюют непосредственно на стороне официального правительства против исламистов, которые за это уже объявили Франции джихад и посовествовали готовиться к терактам. Но французы продолжают поставлять в Мали и оружие, и солдат, и гуманитарную помощь. Следует акцентировать внимание на том, что французский военный контингент находится в Бамако с 11 января 2013 г.

В этом контексте не вполне понятна позиция Испании, которая за полгода войны поставила лишь один военный самолет Эркулес С-130 и более не перечислила ни цента. Испанские аналитики, среди которых Игнасио Сэмбрэро и Фернандо Рэйнарес, не вполне понимают такую инфантильность политической воли (Cembrero 2013) [1], (Reinares 2013) [7]. С одной стороны, такое игнорирование можно оправдать тем, что у Испании сейчас нет денег на войну, и она не хочет связываться с Аль-Каидой снова. В условиях текущего финансово-экономического и политико-управленческого кризисов, что прогрессируют в Королевстве, народ просто не воспримет вкладывание больших средств в чужую войну, действия которой разворачиваются за 2500 км от родины. Тем более подразделения НАТО также официально не принимают участия в малийском конфликте, и Испания может не входить в состав международного контингента.

Однако такого рода экономия напоминает выражение о двойной плате скупого человека. Получив исламистских радикалов в жизненно важном государственном пространстве, Испании уже будет очень сложно, если не невозможно, изгнать их оттуда. Более того, укрепление Аль-Каиды в регионе и распространение их баз по соседним странам поставит под вопрос мировой порядок и международную безопасность. По мнению

автора, Испания должна именно сейчас поддержать французские войска и помочь направить конфликт к его разрешению.

Учитывая направленность данных тенденций, наиболее опасным последствием предстаёт эскалация войны за северо-восточную границу Мали. Алжир, как и Мали – бывшие французские колонии, чьи интересы там затрагиваются в первую очередь, но в таком случае война приобретёт новые, более угрожающие аспекты. Дело в том, что Алжир является основным поставщиком нефти и газа в Испанию, который дальше экспортируется в Андорру и Францию. Ожесточённая борьба джихадистов за небольшие малийские месторождения чётко дает понять, что перед более крупными, алжирскими, они не отступят. Конечно, исламисты не смогут захватить целый ряд скважин, однако, действовать путём диверсий и террора они будут продолжать.

Более того, в Алжире находится штаб-квартира Аль-Каиды в Исламском Магрибе (АКИМ), что однозначно усилит участие этой Организации в борьбе за независимость Азавада и установление там законов шариата. Учитывая близость географической границы Алжира от стран Южной Европы и Южного фланга НАТО, не сложно спрогнозировать, что война в Мали за Азавад может стать серьёзным межрелигиозным и межконтинентальным столкновением с использованием вооружённых войск Альянса (Fedorova 2011b) [2].

Таким образом, война в Мали напрямую влияет на национальные интересы Испании и в будущем может стать серьёзной угрозой мирового масштаба, если конфликт не пресечь на текущем уровне развития. Национальные интересы Королевства затрагиваются, в данном случае, в политико-оборонном аспекте – из-за активизации и усиления власти радикальных исламистских групп в жизненно важном пространстве страны; в религиозном – который может обернуться джихадом против Испании, а не только против Франции; а также в энергетическом – путём захвата туарегами стратегических месторождений нефти, газа и золота в северо-восточном регионе.

Влияние Японии. Выше было сказано о скудности вложений испанской стороной в урегулирование войны в Мали. Особенно интересным в этом контексте предстаёт японская сторона, которая, будучи удалена от места действия конфликта на 12 800 км, дала материальной помощи малийцам больше всех в мире – 120 млн. дол. США, учитывая, что в прошлом году уже давала 63 млн. дол. Для сравнения: взнос Европейской комиссии составил 67 млн. дол. исключительно на военную помощь. Германия выделила 20 млн., Швеция – 9, Великобритания – 7,9, Италия – 3,2. США выделили 96 млн. дол. на военную логистическую помощь, а ЮАР дала 10 млн. на военную и еще 13 млн. на гуманитарную помощь. В общей сложности, Мали получила более 450 млн. дол. на военные и гуманитарные нужды (Cembregre 2013) [1].

Хотя малийско-японские отношения и не являются предметом данного исследования, однако, учитывая огромный объем мировой помощи, и сравнивая гигантский транш от Японии с одним лишь испанским самолетом, невозможно не исследовать причину такого решения Министра иностранных дел Японии Фумио Кисиды. Бесспорно, Япония находится на таком внушительном расстоянии от Мали, что война в регионе Магриба не затрагивает прямые национальные интересы дальневосточного государства. Таким же образом дело обстоит и с энергетическими транспортными путями,

которые не имеют никакого отношения к Японии. Ещё один конфликтогенный фактор войны в Мали, религиозный, однако японский синтоизм и буддизм никак не входят в непосредственный конфликт с исламским фундаментализмом (Official site of the Embassy of the Republic of Mali in Japan 2013) [8].

Такую трансконтинентальную заинтересованность можно объяснить тем, что из 37 убитых, что работали в газовом комплексе «Аин Аменас» – 10 были японцами. Помимо защиты сограждан, Япония имеет десятки инжиниринговых компаний в Мали, множество негосударственных организаций для помощи и поддержки населения бедной африканской страны, которые помогают малийским женщинам и детям намного активнее европейцев (Motoyama 2012) [6]. Конечно, у Японии на данном этапе существуют и региональные проблемы, которые требуют неотложного разрешения, среди них борьба с радиоактивными выбросами, землетрясениями и наводнениями; сдерживание империалистических амбиций Китая относительно японских островов; сохранение мира в регионе в условиях развития программы ядерных испытаний Ким Чен Ына. Однако даже находясь в таких сложных региональных условиях, Япония не прекращает участвовать в мировом миротворческом процессе и поддержании мира даже в самых отдалённых от неё регионах.

Выводы. Итак, на основании анализа теоретических исследований по проблематике статьи и практических шагов, исходя из уникальных и субъективных тонкостей испанской политики, можно сделать следующие выводы. Ключевые интересы Испании фиксируются именно в Южном Средиземноморье – это зона безусловных стратегических интересов, национального значения, что подтверждается действующей Стратегией национальной обороны Испании, а также практическими шагами внешней политики официальных лиц государства. Здесь сосредоточены самые тесные экономические, торговые, политические и гуманитарные связи, и одновременно, болезненные проблемы для страны.

Война в Мали предстала серьёзной угрозой национальным интересам Испании в субсахарской зоне, и её следует характеризовать как локальную горячую точку межконтинентального значения, с участием радикальных исламистских группировок, чьё развитие в дальнейшем может привести к эскалации асимметричного межцивилизационного конфликта. Малийская война затрагивает множество аспектов, которые в недалёком будущем могут перерасти в более серьёзные конфликты, среди которых: межнациональные, энергетические, религиозные.

Тем не менее системный анализ причинно-следственной связи военной агрессии в Мали показал, что главной причиной восстания туарегов послужил именно территориальный аспект, обусловленный исторической справедливостью освобождения Азавада. Учитывая факт того, что все три стороны, которые оккупировали северо-восточный район Мали, являются мусульманами суннитского толка, нет причин утверждать, что конфликт произошёл на почве ислама. Однако на межконтинентальном уровне война, безусловно, имеет религиозный оттенок, учитывая джихад, объявленный Францией Аль-Каидой после прибытия французского военного контингента в Бамако 11 января 2012 г., что является непосредственной угрозой и для Испании, которая уже пострадала в 2004 г. от терактов Аль-Каиды.

Перспективы дальнейших исследований. Несмотря на хорошо спланированную военную стратегию Франции в Мали и операцию «Сервал», что обернулась быстрой победой для французов и официального правительства Мали, актуальным остаётся проведение системного анализа конфликтов во французской Африке, которые на современном этапе имеют тенденцию к возрастанию, особенно после террористического захвата французского агента в Сомали. Такой анализ будет иметь в равной степени полезный научный результат как для Франции и Испании, так и для всех стран Южной Европы.

Библиографические ссылки

1. Cembrero I. La deserción de la Europa del sur [Електронний ресурс] / I. Cembrero // El País. – 29 January 2013. – Режим доступа : http://internacional.elpais.com/internacional/2013/01/29/actualidad/1359492147_248191.html.
2. Fédorova K. España – la intermediaria cosmopolítica de Europa / K. Fédorova // Гілея. – 2011. – № 9 (51). – С. 602–607.
3. Hacia una Estrategia de Seguridad Nacional para España. Documentos de Seguridad y Defensa. – № 25. – Madrid : Ministerio de Defensa, 2009. – 72 p.
4. Mali. El banco mundial [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://datos.bancomundial.org/pais/mali>
5. Mali-datos generales. El centro de Gilberto Bosques. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://centrogilbertobosques.senado.gob.mx/docs/paises/Mali.pdf>
6. Motoyama H. Japan NGOs: We desperately need aid for war-torn Mali [Електронний ресурс] / H. Motoyama. – Режим доступа : http://ajw.asahi.com/article/behind_news/social_affairs/AJ201211180012
7. Reinales F. Cuatro interrogantes sobre el norte de Mali [Електронний ресурс] / F. Reinales. – Режим доступа : http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/comentario_reinales_norte_mali_aqmi_amenaza_terrorista_europa
8. Relation with Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ambamali.jp/relation-with-japan.php>
9. Орлов А. Проблема терроризма в Испании. ETA – ударный отряд баскского национализма / А. Орлов. – М. : Русская панорама, 2009. – 192 с.
10. Федорова К. Аналіз змін зовнішньополітичного курсу Іспанії в 2004 році / К.Федорова // Гілея. – 2011. – № 2 (44). – С. 734–741.
11. Федорова Е. Геополитическая роль Испании как члена ЕС в Средиземноморье / Е. Федорова // Аспирант 2.0. – 5 Октября 2012. – С. 150–155.
12. Федорова К. Роль Іспанії в євроатлантичному інтеграційному просторі: геостратегічний аспект / К. Федорова // Державотворчі процеси в сучасних міжнародних відносинах. – 2012. – С. 62–65.
13. Федорова К. Теоретико-концептуальний аналіз дослідження динаміки національних інтересів / К. Федорова // Осінні наукові читання. – 2012. – С. 6–11.

Федорова Е. О. Національні інтереси Іспанії в субсахарському регіоні: війна в Малі

Ескаляція військових дій в Малі виходить за рамки регіонального конфлікту, що постає прямою загрозою для держав Південної Європи та Середземномор'я. Ґрунтуючись на унікальній космополітичній, геополітичній та енергетичній ролі Іспанії між Європою і країнами Магрибу, зроблено спробу системного аналізу впливу війни в Малі на національні інтереси Королівства.

Ключові слова: війна в Малі, Іспанія, Магриб, субсахарська Африка.

Fedorova E. O. The national interests of Spain in Subaharian region: the war in Mali

The theme of this research is updated by the escalation of the conflict in the Maghreb - the war in Mali. Progressive military action in the North African state are aggravated by religious

aspect, as well as the participation of the armed terrorist groups, which in their totality exacerbates geopolitical instability in the region. In the context of the above situation remains urgent search for solutions to this problem for Spain, for which the Maghreb and sub-Saharan Africa region is an area of vital and strategic interests.

The purpose of the study - to analyze the features of the current war in Mali, to determine its impact on Spain's national interests in the region and explore the religious dimension of the conflict.

Based on an analysis of theoretical studies on the problems of the article and the practical steps, based on the unique and subjective subtleties of Spanish politics, we can say that Spain's key interests is recorded in the Southern Mediterranean - a zone of absolute strategic interests of national significance, as evidenced by the current National Defense Strategy of Spain, as well as practical steps foreign policy officials of the state. Here are concentrated very close economic, trade, political and humanitarian ties, and at the same time, a painful problem for the country.

The war in Mali appeared a serious threat to the national interests of Spain in the sub-Saharan region, and it should be characterized as a local hot spot of intercontinental values, with the participation of radical Islamist groups, whose development in the future could lead to an escalation of the asymmetric conflict between civilizations. Malian war affects many aspects that in the near future may develop into more serious conflicts, including: international, energy, faith.

Keywords: Northern Mali conflict, Spain, Maghreb, Sub-Saharan Africa.

References

1. Cembrero, I 2013, 'La deserción de la Europa del sur', El País, published 29 January 2013, viewed <http://internacional.elpais.com/internacional/2013/01/29/actualidad/1359492147_248191.html>.
2. Fedorova, K 2011a, 'Analiz zmin zovnishniopolitichnogo kursu Ispanii v 2004 rotsi', *Gileya* № 44, pp. 734–741.
3. Fédorova, K 2011b, 'España – la intermediaria cosmopolítica de Europa', *Gileya* № 51, pp. 602–607.
4. Fedorova, K 2012a, 'Geopoliticheskaya rol Ispanii kak chlena ES v Sredizemnomorie', *Aspirant 2.0*, published 5 October 2012, pp. 150–155.
5. Fedorova, K 2012b, 'Theoretyko-kontseptualni zasady doslidzhennia dynamiky natsionalnykh interesiv', *Osinni naukovy chytannia-2012*, published 28 November 2012, pp. 6–11.
6. Fedorova, K 2012c, 'Rol Ispanii v yevroatlantychnomu integratsiinomu prostori: geostrategichniy aspekt', *Derzhavotvorchi procesy v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynach*, published 29 November 2012, pp. 62–65.
7. 'Hacia una Estrategia de Seguridad Nacional para España', *Documentos de Seguridad y Defensa*, № 25, CESEDEN, Ministerio de Defensa, Madrid, 2009.
8. 'Mali-datos generales', *El centro de Gilberto Bosques*, viewed 08 February 2013, <<http://centrogilbertobosques.senado.gob.mx/docs/paises/Mali.pdf>>
9. 'Mali', *El banco mundial*, viewed 07 February 2013, <<http://datos.bancomundial.org/pais/mali>>
10. Motoyama, H 2012, 'Japan NGOs: We desperately need aid for war-torn Mali', *The Asahi Shimbun*, viewed 07 February 2013, <http://ajw.asahi.com/article/behind_news/social_affairs/AJ201211180012>.
11. Orlov, A 2009, 'Problema terrorizma v Ispanii: ETA – udarnyi otriad baskskogo natsionalizma', Moscow, 2009.
12. Reinales, F 2013, 'Cuatro interrogantes sobre el norte de Mali, AQMI y la amenaza terrorista para Europa Occidental', *Fundación Real Instituto Elcano*, published 9–18.01.2013, viewed <http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/comentario_reinales_norte_mali_aqmi_amenaza_terrorista_europa>.
13. 'Relation with Japan', 2013, *Official site of the Embassy of the Republic of Mali in Japan*, viewed 05 February 2013, <<http://www.ambamali.jp/relation-with-japan.php>>.

Надійшла до редколегії 04.03.2013 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН

На основі залучення і комплексного аналізу літератури та джерельної бази з обраної проблематики зроблено спробу узагальнити основні наукові підходи до процесу становлення та еволюції розвитку поняття стратегічного партнерства в українсько-американських міждержавних відносинах; систематизовано та узагальнено фактологічний матеріал, який дозволяє зробити висновок про трансформацію українсько-американських міждержавних відносин до рівня стратегічного партнерства. Велику увагу приділено огляду і класифікації наявної історіографічної та джерельної бази з проблем розвитку українсько-американських міждержавних відносин; аналізу основних теоретичних підходів до визначення базових понять міждержавного партнерства.

Ключові слова: історіографія, зовнішня політика, українське питання, українсько-американські відносини.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасна незалежна українська держава багато уваги приділяє розвитку співробітництва зі світовим співтовариством і процесу вироблення та затвердження позитивного іміджу України, як демократичної держави і передбачуваного партнера у системі дво- та багатосторонніх міжнародних відносин. Особливу увагу вітчизняні політики і науковці приділяють розвитку міждержавних відносин зі світовими лідерами, особливо Сполученими Штатами Америки.

Важливим для повного та об'єктивного аналізу процесу становлення і розвитку українсько-американського стратегічного партнерства стає опрацювання вітчизняних і зарубіжних наукових розробок, у яких висвітлюються питання еволюції двосторонніх взаємин, розглядаються головні проблеми і надаються перспективні рекомендації щодо розвитку українсько-американського співробітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну актуальність означеної проблематики окремі праці щодо аналізу історіографічної бази розвитку українсько-американського партнерства майже відсутні. Такі розробки здійснюються у контексті більш загальних досліджень і представляють їх окремі розділи. Інтерес представляють окремі наукові статті та виступи на конференціях з проблем розвитку сучасної української та американської зовнішньої політики.

Постановка проблеми. Метою даної публікації є проведення комплексного аналізу історіографічної бази з проблем розвитку українсько-американських міждержавних відносин і досягнення ними рівня стратегічного партнерства.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення специфіки історіографічної та джерельної бази дослідження українсько-американських відносин, на думку автора, доцільним є поділ бібліографії на кілька основних груп за напрямками та підходами до проблематики, що досліджується.

По-перше, це роботи, присвячені теоретичним проблемам розвитку концепції стратегічного партнерства, які виконані в рамках політичної та історичної науки. Виділення даної групи пояснюється тим фактом, що дослідження теоретичних засад стратегічного партнерства є надзвичайно важливим при аналізі розвитку українсько-американського міждержавного співробітництва, яке позиціонується сторонами як стратегічне. Уточнення термінологічної бази, дослідження таких термінів як «зовнішньополітична стратегія», «стратегічне партнерство» та тісно пов'язаних із ними – «національні інтереси», «зовнішня політика» «міждержавні відносини», і проведення аналізу на відповідність практичного рівня розвитку українсько-американських відносин з науковим визначенням даних

понять здійснювалося саме на базі окресленого масиву історіографії.

Так, до даної групи доцільно зарахувати узагальнюючі праці, присвячені теорії та історії міжнародних відносин, зокрема роботи П.А. Циганкова, С.А. Ланцова та ін. (Lancov 2000; Mirivaja politica 2005; Teorija mezhdunarodnyh otnoshenij 2002; Cygankov 1996; cygankov 2002) [10; 12; 31; 34; 35].

Узагальнюючи весь масив історіографії з проблеми визначення та теоретичного обґрунтування поняття «стратегічного партнерства» слід зазначити таке. Серед експертів-міжнародників превалює кілька основних підходів до визначення міждержавних відносин як таких, що відповідають рівню стратегічного партнерства. Починаючи аналіз з доробку вітчизняних політологів, слід вказати праці Е. Лисицина (Lisicin 1999) [11], Б. Парахонського (Parahons'kij 1998) [18], Г. Перепелиці (Voienna bezpeka Ukraini 2002; Perepelicja 1998; Perepelicja 2002) [4, 20, 21], фахівців Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (Vidpovidnist' ninishn'ogo stanu dvostoronnih vidnosin rivnju strategichnogo partnerstva 2000; Pashkov 2000) [3, 19], а також міжнародників-практиків А. Козирєва (Kozyrev 1994) [7], Б. Тарасюка (Tarasjuk 2000; Tarasjuk 2001) [28; 29]. Вітчизняні дослідники виходять з того, що основною умовою для проголошення міждержавних відносин на принципах стратегічного партнерства є повний або частковий збіг стратегічних цілей країн-партнерів.

Інший підхід до проблеми визнання міждержавного співробітництва як стратегічного передбачає з'ясування його ключових складових, тобто «стратегія» і «партнерство». Висхідним поняттям при аналізі є зовнішньополітична стратегія держави, а стратегічне партнерство розглядається як засіб її реалізації. Даний принцип ґрунтується на аналізі понять «стратегія», «стратегічні відносини», які вперше було систематизовано у працях таких зарубіжних політологів як Б. Г. Лідделл Харт (Hart Liddell 1967) [39], В. Мюррей і М. Грімслі (Murray & Grimsley 1994) [40], Дж. М. Коллінз (Kollinz 1975) [8]. Схожі підходи можна побачити в працях представників російської політологічної думки, зокрема, Т. Мозель (Mozel' 2000) [15], С. Проскуріна (Teoreticheskie osnovy vneshnepoliticheskoy dejatel'nosti Rossii 2001) [30], П. Циганкова (Cygankov 2002) [33].

До наступної групи літератури з проблематики теоретичного обґрунтування зовнішньої політики США та України можна віднести роботи, присвячені загальним проблемам сучасних міжнародних відносин, наукові розвідки з питань становлення зовнішньополітичної доктрини США в умовах формування незалежних держав на пострадянському просторі, еволюції зовнішньополітичних орієнтирів

України після проголошення незалежності, питань становлення та розвитку українсько-американського партнерства. Ці праці об'єднує те, що досліджувані проблеми згадуються в них лише побіжно, проте факти та оцінки авторів допомагають зрозуміти значення і причини багатьох подій і процесів. Так, провідні вітчизняні експерти-міжнародники Л. Ф. Гайдуков, Л. В. Губерський, Б. І. Гуменюк, В. П. Крижанівський, В. А. Манжол, О. А. Коппель і О. С. Пархомчук у своїх розвідках неодноразово торкаються проблем розвитку міждержавного стратегічного партнерства (Корпел' 2004)[9].

При дослідженні проблем вироблення новітньої зовнішньополітичної доктрини США у період трансформації світової системи міжнародних відносин після закінчення «холодної» війни велике значення набуває аналіз праць видатних американських політологів, таких як З. Бжезінський, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма та ін.

Серед українських дослідників, які займаються вивченням та аналізом національних інтересів нашої держави, її стратегічних завдань та пріоритетів при виробленні і реалізації зовнішньої політики, слід назвати дослідження колишнього міністра закордонних справ України А. Зленко (Zlenko 2003) [5], який на базі широкого практичного досвіду роботи у дипломатичних структурах зробив спробу розкрити місце і значення української незалежної держави у сучасних міжнародних відносинах.

Дослідником запропоновано та обґрунтовано власну періодизацію розвитку й здійснення зовнішньополітичної стратегії України, розглянуто здобутки та прорахунки кожного етапу відповідно до втілення основної мети – захисту національних інтересів України. Більш детально розглянуто аспекти та напрямки зовнішньої політики України, у здійсненні яких автор брав безпосередню участь (вирішення питань правонаступництва та облаштування кордонів, проблеми ядерного роззброєння та миротворчої діяльності тощо). В роботі подано детальний аналіз механізму прийняття та втілення зовнішньополітичних рішень в Україні, а також – рекомендації щодо подальшого його вдосконалення.

Українські вчені активно розробляють проблематику місця «українського питання» у сучасному геополітичному середовищі. Показовою в цьому масиві літератури є видана за сприяння Державного фонду фундаментальних досліджень монографія С. В. Андрущенко (Гринько) (Andrushhenko (Grin'ko) 2005) [1]. В окремих розділах розглядається проблематика геополітичних інтересів США та України, їх вплив на процес розбудови партнерства між нашими державами.

Проблемі становлення та розвитку української незалежної держави і визначення її зовнішньополітичних орієнтирів велику увагу завжди приділяли і представники української діаспори. Наприклад, у роботі «Україна і світова політика» В. Федорович ґрунтовно проаналізував процес становлення української державності від Полтавської битви до новітнього часу. У контексті даного дослідження на особливу увагу заслуговують висновки автора щодо позиції США під час Української революції, формування їх позиції з українського питання на Паризькій мирній конференції; процесу боротьби українських патріотів за підвищення уваги проводу США до проблем української державності у міжвоєнний період та по закінченні Другої світової війни. Не оминає увагою автор і аналіз поглядів сучасних американських

політиків та науковців щодо ролі України у системі європейської безпеки, проблеми формування сучасної американської зовнішньополітичної доктрини та місця у ній українського напрямку (Теорія mezhdunarodnyh otnoshenij: Hrestomatija 2002) [32].

Під час аналізу практичного втілення інституту стратегічного партнерства на прикладі розвитку українсько-американських відносин важливими є узагальнюючі праці з проблем розвитку сучасних міжнародних відносин у цілому та української зовнішньої політики зокрема. Серед російських шкіл слід підкреслити роботи науковців Московського державного інституту міжнародних відносин, наприклад, «Сучасні міжнародні відносини» (Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija: Uchebnik 2001) [25]. Не змогли автори полишити поза увагою і проблеми американських національних інтересів на пострадянському просторі, їх доктринальне забезпечення та механізми захисту. Окремі глави присвячені аналізу зовнішньополітичної стратегії США після «холодної війни», міжнародних процесів СНД та ін.

При аналізі питань появи українського напрямку у зовнішній політиці США на початку ХХ ст. необхідним є комплексний розгляд проблеми у системі тогочасних міжнародних відносин. Саме тому важливим є дослідження стратегічної ситуації у світі наприкінці Першої світової війни, причин та мотивів вступу США у війну, впливу радянського фактора на вирішення українського питання; аналіз процесу становлення Версальської системи міжнародних відносин і у її контексті налагодження перших контактів між проводом УНР та дипломатичними колами Сполучених Штатів. Вивченню цих актуальних питань та аналізу українсько-американських відносин у системі міжнародних процесів першої половини ХХ ст. сприяє узагальнююча праця російських науковців «Системна історія міжнародних відносин».

При вивченні зовнішніх факторів, що впливали на розвиток, спочатку українського напрямку зовнішньої політики США, а потім і українсько-американських міждержавних відносин з початку ХХ і до початку ХХІ ст., важливим є розгляд розвитку світової системи міжнародних відносин, чому і допомагають комплексні праці з цього питання, зокрема «Системна історія міжнародних відносин», яка була виконана Російськими дослідниками, об'єднаними у рамках проекту «Науково-освітній форум з міжнародних відносин». Том перший даного видання присвячено проблемам завершення Першої світової війни і основним міжнародним проблемам при формуванні Версальської системи, дослідженню її основних принципів та причин нестабільності (Sistemnaja istorija mezhdunarodnyh otnoshenij v dvuh tomah 2007a) [23]. У даному контексті також розглянуто проблеми реалізації принципу «права націй на самовизначення», що було проголошено у 14 пунктах В. Вільсона, вихід на міжнародну арену УНР і боротьба її проводу за визнання незалежної Української держави, окреслено і появу українського напрямку у зовнішній політиці США. Окремі розділи присвячено також причинам Другої світової війни, вступові у неї СРСР та США, проблемам повоєнного врегулювання і створення ООН. У цих розділах також проаналізовано і проблеми створення в УРСР дипломатичних органів, її діяльність в рамках ООН, і діяльність української діаспори щодо використання ситуації, яка склалася після завершення Другої світової війни, для надання Україні більшої автономії у сфері зовнішньої політики.

Другий том видання хронологічно охоплює період з 1945 по 2003 роки. У контексті даного дослідження викладений матеріал доцільно поділити на два блоки: з 1945 по кінець 1980-х років, де в контексті узагальненого аналізу розкриваються і проблеми використання українського питання у рамках блокового протистояння між СРСР та США, розвитку діяльності української діаспори з метою впливу на практичну реалізацію зовнішньої політики США. Та наступний етап з початку 90-х рр. XX ст. по 2003 р. У другому блоці серед загального аналізу становлення сучасної системи міжнародних відносин розкрито і окремі процеси, які пов'язані із доктринальною кризою американської зовнішньої політики, яка була пов'язана із розпадом Радянського Союзу; боротьба нових незалежних держав пострадянського простору за міжнародне визнання і перші їх зовнішньополітичні кроки. У контексті узагальненого розгляду розкрито і проблеми становлення української зовнішньої політики, основні зовнішні чинники, які впливали на становлення українсько-американських відносин (*Sistemnaia istorija mezhdunarodnyh otnoshenij v dvuh tomah* 2007b) [24].

Українська школа дослідження міжнародних відносин у даній групі літератури може бути представлена такими виданнями колективу авторів «Міжнародні відносини і зовнішня політика (1945–1970-ті роки)» та «Міжнародні відносини і зовнішня політика (1980–2000 роки)».

У першому виданні проаналізовано причини формування біполярної структури повоєнного світу, розгортання «холодної війни», розкрито глобальні аспекти розрядки міжнародної напруженості. Висвітлено розвиток міжнародних відносин в основних регіонах світу. У контексті даного дослідження на особливу увагу заслуговують висновки авторів щодо українського питання у контексті розвитку міжнародних відносин XX ст.; вироблення і практична реалізація радянського напрямку американської зовнішньої політики і т. д.

Друге видання присвячено аналізу міжнародних відносин у період з 1980-х і до кінця 2000 р. і охоплює такі важливі події як закінчення «холодної війни»: крах біполярної системи та пошук світовим співтовариством оптимального вирішення глобальних проблем, процес формування новітньої системи міжнародних відносин. При дослідженні зовнішніх факторів, що впливали на становлення та початкові етапи розвитку українсько-американських відносин, є матеріали, викладені авторами у розділах, присвячених останнім рокам існування СРСР і лібералізації його зовнішньополітичного курсу; проблемам розкриття та аналізу міжнародних наслідків розпаду Радянського Союзу і виникнення нових незалежних держав, у тому числі і України. Окремий розділ даної роботи присвячено аналізу місця і ролі України в міжнародних відносинах у перші роки її незалежності.

Наступним блоком літератури є праці, присвячені комплексному аналізу ролі і місця США у міжнародних відносинах XX – початку XXI ст. Дана група дозволяє простежити основні процеси реалізації сучасної зовнішньої політики США, зрозуміти її витоки та інструменти. Це є важливим для розуміння еволюції українсько-американського партнерства.

Серед даної групи можна такі дослідження. У російській школі досить поширеним є вивчення ролі і місця США у новітній системі міжнародних відносин, визначеній проблематиці присвячено монографію колективу авторів Російського інституту стратегічних

досліджень «США у новому світі: межі могутності», яка вийшла у 1997 р. (*SShA v novom mire: predely mogushhestva* 1997) [26]. Логічним продовженням дослідження місця Сполучених Штатів у новітній системі міжнародних відносин російськими науковцями стало видання Інститутом Сполучених Штатів Америки і Канади Російської академії наук монографії «Політика США у світі, що змінюється» (*Politika SShA v menjajushhemsja mire*, 2004) [22].

Для вивчення основ вироблення та реалізації зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів корисною є праця Б. А. Ширяєва «Зовнішня політика США. Принципи, механізми, методи» (*Teoriia mezhdunarodnyh otnoshenij: Hrestomatija* 2002) [37]. У дослідженні розміщено аналіз основних принципів та методів зовнішньої політики США, розглянуто основні сили, які впливають на неї, учасники та механізми зовнішньополітичного процесу. Особливу увагу приділено формуванню зовнішньополітичного курсу США після розпаду біполярної системи міжнародних відносин, а у контексті даного дослідження важливими є висновки автора щодо ролі національних діаспор, у тому числі і української, у процесі вироблення основ зовнішньополітичної стратегії та у процесі ухвалення зовнішньополітичних рішень.

До наступного блоку досліджень можна віднести праці, присвячені окремим сферам міжнародної політики США. Серед таких досліджень можна назвати монографію А.В. Бердицького «Інформаційна війна: концепції і їх реалізація в США» (*Berdickij* 2008) [2]. Дану роботу виконано на базі Російського інституту стратегічних досліджень. Окремі розділи, що присвячені аналізу еволюції американської концепції інформаційної війни, їх практичній реалізації, дозволяють більш глибоко зрозуміти позицію США у розвитку українсько-американського військового партнерства, американське бачення ролі України у системі забезпечення міжнародної безпеки і виокремити найбільш перспективні галузі міждержавного співробітництва у цій сфері.

Великого значення автор надає і доробку українських американістів, таких як М. Рижков, Б. Гончар та інші. На сьогодні своєрідним підсумком у роботі школи української американістики стала колективна монографія «США і світ XXI століття» (*SShA i svit XXI stolittja. Monografija*: 2012) [27]. Роботу присвячено дослідженню сучасного розвитку світової та вітчизняної американістики, аналізу чинників трансформації системи міжнародних відносин та еволюційних перспектив американського глобального лідерства, концептуальних і прикладних аспектів сучасної зовнішньої політики США. У контексті вивчення еволюції українсько-американського міждержавного співробітництва на особливий інтерес заслуговують розділи, які присвячені дослідженню фактора США в сучасній системі міжнародних відносин; аналізу концепції американського світового лідерства в зовнішній політиці демократичної адміністрації Б. Обама; у контексті розвитку співробітництва у галузі безпеки важливими є висновки авторів щодо євроатлантичних сподівань України; і, звичайно, проведений аналіз проблем асиметрії двостороннього партнерства Україна – США у сучасних міжнародних відносинах.

Проблематика дослідження основ американської зовнішньополітичної доктрини представлена у вітчизняній науковій школі досить широко. Зокрема, це праці О. В. Потехіна, Є. Є. Камінського, Г. О. Цветкова, Б. М. Гончара та ін.

Окрім вивчення основи та принципів реалізації зовнішньополітичних стратегій США, у вітчизняній історіографії окремо представлені і дослідження українського питання в американській зовнішній політиці. Докторська дисертація Є. Є. Камінського «Політика США в українському питанні» була присвячена недержавному періодові в історії українського народу – від 1917 р., коли було прийнято універсали УНР про різні рівні державності України, до липня 1990 р., часу прийняття Декларації про державний суверенітет України. Базова концепція згаданого дисертаційного дослідження полягає в тому, що після здобуття Україною незалежності фундаментальні підходи офіційного Вашингтона докорінно змінилися. Якщо до проголошення Декларації Україна належала до «зони байдужості» в системі зовнішньополітичних інтересів Сполучених Штатів, то після липня 1990 р. з'явилися підстави для того, щоб стверджувати про спеціальний напрям у американській міжнародній стратегії – український. Даний підхід знаходить свій розвиток у подальших роботах Є. Камінського та А. Дашкевича.

У монографії «США і Україна: на шляху до партнерства» (Київ, 1994), написаній спільно з науковцями відділу європейських та американських досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин, автори спробували відобразити більш широкі оцінки еволюції політики США щодо незалежної України.

Наступним етапом стало видання спільної монографії Є. Камінського та А. Дашкевича «Політика США щодо України. Витоки, концептуальні основи, практична реалізація» (Kamins'kij 1998) [6]. У дослідженні здійснено спробу переосмислити фундаментальні основи і практику зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки, проведено критичний аналіз політики США в українському питанні та щодо незалежної України впродовж XX ст. Особливу увагу авторами приділено дослідженню суперечностей між декларованими цілями і практичними діями американського проводу у процесі вирішення українського питання протягом XX ст.

В українській історіографії досить широко представлені і дослідження проблем окремих сфер міжнародної діяльності США і їх співробітництва з іншими акторами міжнародних відносин. До цієї групи можна віднести монографію В.М. Чумака «Ядерна стратегія США» (Chumak 1999) [36]. У роботі здійснено спробу осмислити розвиток та проаналізувати один з пріоритетних напрямів зовнішньої стратегії Сполучених Штатів Америки, якою є їхня ядерна стратегія. Автором здійснено ретроспективний огляд американської ядерної політики, визначено ключові етапи її трансформації, а також можливі подальші напрями реалізації. Значну увагу у дослідженні приділено найважливішому завданню ядерної стратегії США – запобіганню розповсюдження ядерної зброї. Також у даному дослідженні критично проаналізовано досвід українського ядерного роззброєння у контексті ядерної стратегії США.

Науковці не оминули увагою і процес становлення політики США в українському питанні. Даний проблематиці присвячено і працю О.В. Павлюка «Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)» (Pavljuk 1996) [17]. Роботу присвячено маловідомій широкому загалу сторінці української дипломатичної історії – українсько-американським відносинам періоду 1917–1923 рр. Дослідження виконано на основі аналізу великої кількості наукових документів

з архівів різних країн, де розміщені фонди українського проводу доби революції та урядів у вигнанні, і висвітлює еволюцію політики США щодо незалежності України, а також американський напрямок зовнішньої політики українських урядів Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР тощо.

Процес становлення і розвитку українсько-американського партнерства на сучасному етапі досить повно можна прослідкувати по загальних працях, що присвячені дипломатії України після проголошення її незалежності. Передусім це фундаментальне видання «Нариси з історії дипломатії України» (Narisi z istorii diplomatii Ukraïni 2001) [16], яке фактично підбивало підсумки першого десятиліття зовнішньополітичної діяльності України.

Досить важливим при вивченні процесу розвитку українсько-американського співробітництва є і аналіз досліджень, проведених американськими науковцями. Серед сучасних американських політиків та дослідників, які присвятили свої праці міжнародній діяльності США, аналізу доктрини та основних напрямків американської зовнішньої політики, слід назвати М. Бешлосса, С. Телботта та ін.

Наприклад, «Безпрецедентні деталі» – такими словами охарактеризував журнал Тайм роботу високопоставленого американського дипломата С. Телботта та відомого історика М. Бешлосса «На вищих рівнях. Внутрішня історія завершення «холодної війни» (Beshloss Talbott 1984) [38]. Ця багато в чому сенсаційна книга дозволяє поглянути на останній етап «формування нових американсько-радянських відносин» через досі не проаналізовані у всіх тонкощах деталі, спонукальні мотиви, цілі і наслідки для американської зовнішньої політики контактів Дж. Буша з М. Горбачовим. У ній зсередини розкрито роль окремих радянських і американських дипломатів вищого рівня, наведено показові документи тощо. З погляду політологічного аналізу, матеріал є дійсно унікальним, оскільки традиційно такого роду публікації з'являються через десятиліття після завершення політичної кар'єри і навіть після смерті тих чи інших державних лідерів. Ці деталі дозволяють глибше проникнути в задуми політиків нещодавнього минулого, розібратися у характері сумнівів Дж. Буша, причинах хитань М. Горбачова та зрозуміти механізм прийняття певних зовнішньополітичних рішень, які у подальшому багато в чому зумовили основні принципи доктринального забезпечення зовнішньої політики США щодо нових незалежних держав, у тому числі і визначили підвалини становлення українсько-американських відносин.

М. Бешлосс та С. Телботт досить точно відтворили ситуацію, проливши додаткове світло на низку аналітичних і суто пропагандистських публікацій вітчизняних і російських авторів, які і досі переконані у «підступних зв'язках» М. Горбачова з американським імперіалізмом та наявності його змови з Дж. Бушем, котра, мовляв, і спричинила розпад СРСР.

Висновок. Розглядаючи весь комплекс історіографії з проблем становлення і розвитку українсько-американських відносин, слід підкреслити її розмаїття, відсутність єдиних визнаних підходів до оцінок витоків, механізмів реалізації і рівня розвитку українсько-американського стратегічного партнерства.

Такого роду розходження в оцінках частково зумовлені дисперсністю способів і методів, до яких вдавалися у своїх планах і діях різні керівники Сполучених Штатів.

Так, майже всі вони з вигодою для національних інтересів використовували міждержавні конфлікти в Європі, вдавалися до дипломатичних демаршів, котрі дозволяли створити сприятливу ситуацію для зміцнення економіки та силових структур, підвищити американський вплив на європейські міжнародні процеси.

Попри різноманітні тлумачення пріоритетів новітньої американської зовнішньої політики вітчизняною і зарубіжною історіографією та політологією, більшість з них сконцентрована сьогодні на її європейському векторі із побіжним розглядом інших регіонів світу у контексті проведення узагальнюючого аналізу. У той же час на базі так званих периферійних систем міжнародних відносин відпрацьовувався інструментарій загальної парадигми поведінки США на міжнародній арені, і провівши аналіз глобальної міжнародної політики США, легше зрозуміти причини належності України до «зони байдужості» на початку ХХ ст. або, навпаки, «партнерства» в системі зовнішньополітичних пріоритетів США і проголошення стратегічного партнерства на початку ХХІ ст.

На жаль, в українській історіографії періоду державної незалежності майже відсутні комплексні публікації на теми теоретичних засад, цільової парадигми, спонукальних мотивів прийняття і реалізації фундаментальних рішень у сфері сучасної американської зовнішньої політики та перспектив її розвитку. Також вимагає підвищення уваги вітчизняних науковців і еволюція українсько-американського стратегічного партнерства.

Бібліографічні посилання

1. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі : монографія / С. В. Андрущенко (Гринько). – К. : Логос, 2005. – 286 с.
2. Бердицкий А. В. Информационная война: концепции и их реализация в США / А. В. Бердицкий ; под ред. Е. М. Кожокина; Рос. ин-т стратегич. исслед. – М. : РИСИ, 2008. – 187 с.
3. Відповідність нинішнього стану двосторонніх відносин рівню стратегічного партнерства // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 12. – С. 21–49.
4. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. – К. : Стило, 2002. – 354 с.
5. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. М. Зленко – Х. : Фоліо, 2003. – 559 с.
6. Камінський Є. Політика США щодо України. Витоки, концептуальні основи, практична реалізація / Є. Камінський, А. Дашкевич. – К. : Політична думка, 1998 – 549 с.
7. Козырев А. Стратегия партнёрства / А. Козырев // Международная жизнь. – 1994. – № 5. – С. 5–15.
8. Коллинз Дж. М. Большая стратегия. Принципы и практика / Дж. М. Коллинз. – М., 1975. – 387 с.
9. Коппель О. Міжнародні системи та глобальний розвиток : навчальний посібник / О. Коппель, О. Пархомчук. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 314 с.
10. Ланцов С. А. Мировая политика и международные отношения : конспект лекций / С. А. Ланцов. – СПб., 2000. – 143 с.
11. Лисицин Е. Стратегічне партнерство – поняття сучасне / Е. Лисицин // Віче. – 1999. – № 2. – С. 29–43.
12. Мировая политика и международные отношения : уч. пособие / под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. – СПб. : Питер, 2005. – 488 с.
13. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1945–70-ті роки) / В. А. Манджола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін.. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
14. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1980–2000 роки) / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губернський та ін. – К. : Либідь, 2001. – 624 с.

15. Мозель Т. Теоретические основы международных отношений : учебн. пособие / Т. Мозель. – М. : ДА МИД РФ, 2000. – 263 с.

16. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. ; за ред. В. А. Смоля. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

17. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. В. Павлюк – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1996. – 188 с.

18. Парахонський Б. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі / Б. Парахонський // Стратегічна панорама. – 1998. – № 1–2. – С. 35–42.

19. Пашков М. Оборотная сторона стратегического партнёрства / М. Пашков, В. Чалый // Зеркало недели. – 2000. – 15 апреля.

20. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України : монографія / Г. Перепелиця. – К. : НІСД, 1998. – 109 с.

21. Перепелиця Г. Як жити, відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин / Г. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – № 4. – С. 50–65.

22. Политика США в меняющемся мире / отв. ред. П. Т. Подлесный; Ин-т США и Канады. – М. : Наука, 2004. – 333 с.

23. Системная история международных отношений: в 2-х т. / под ред. А. Д. Богатурова. – Том 1. События 1918–1945 годов. – М. : Культурная революция, 2007. – 480 с.

24. Системная история международных отношений: в 2-х томах / под ред. А. Д. Богатурова. – Том 2. События 1945–2003 годов. – М. : Культурная революция, 2007. – 720 с.

25. Современные международные отношения : учебник / под ред. А. В. Торкунова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 584 с.

26. США в новом мире: пределы могущества / под общей ред. Кривохижи В.И. – М., 1997 – 549 с.

27. США і світ ХХІ століття : колективна монографія пам'яті Є. Камінського : монографія. – К. : «Центр вільної преси», 2012. – 557 с.

28. Тарасюк Б. Практика стратегічного партнерства випереджає теорію / Б. Тарасюк // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 12. – С. 67–70.

29. Тарасюк Б. ПРО і Contra / Б. Тарасюк // Політика і культура. – 2001. – № 36. – С. 20–22.

30. Теоретические основы внешнеполитической деятельности России / под общ. ред. С. А. Проскурина. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 306 с.

31. Теория международных отношений : хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М., 2002. – 261 с.

32. Федорович В. Україна і світова політика. Етапи на шляху українського державотворення / В. Федорович. – К. : Ярославів Вал, 2003. – 415 с.

33. Цыганков П. Теория международных отношений : учеб. пособие / П. Цыганков. – М. : Гардарика, 2002. – 590 с.

34. Цыганков П. А. Международные отношения / П. Цыганков. – М., 1996.

35. Цыганков П. А. Теория международных отношений : учебное пособие / П. Цыганков. – М., 2003.

36. Чумак В. М. Ядерна стратегія США: від перевищення до нерозповсюдження : монографія / В. М. Чумак. – К. : НІСД, 1999. – 304 с.

37. Ширяев Б. А. Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы : курс лекций / Б. А. Ширяев. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 442 с.

38. Beshloss M. At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War / M. Beshloss, S. Talbott. – Little, Brown and Co, 1984. – P. xiv+521.

39. Hart Liddell B.H. Strategy / B. H. Hart Liddell. – 2-nd rev. ed. – New-York : Meridian Book, 1967. – 426 p.

40. Murray W. Introduction on Strategy / W. Murray, M. Grimsley // The making of strategy. – New-York, 1994. – P. 1–16.

Шамраева В. М. Историография украинско-американских межгосударственных отношений.

На основе привлечения и комплексного анализа

литературы и источниковой базы по избранной проблематике сделана попытка обобщить основные научные подходы к процессу становления и эволюции развития понятия стратегического партнерства в украинско-американских межгосударственных отношениях; систематизирован и обобщен фактологический материал, который позволяет сделать вывод о трансформации украинско-американских межгосударственных отношений до уровня стратегического партнерства. Большое внимание уделено обзору и классификации историографической базы по проблемам развития украинско-американских межгосударственных отношений, анализу основных теоретических подходов к определению базовых понятий межгосударственного партнерства.

Ключевые слова: историография, внешняя политика, украинский вопрос, украинско-американские отношения.

Shamraeva V. M. Historiography of the ukrainian- american intergovernmental relations

In this study the author based on attraction and integrated analysis of literature and sources with the chosen problem, attempts to summarise the main scientific approaches to the process of the formation and evolution of the concept of strategic partnership in the Ukrainian-American intergovernmental relations; organizes and summarizes the faktologičnij material, which allows to draw a conclusion about the transformation of the Ukrainian-American interstate relations to the level of strategic partnership. Great attention was paid to review and classification of existing istoriografičnõi and the spring base with problems of Ukrainian-American intergovernmental relations; analysis of major theoretical approaches to the definition of the basic concepts of international partnership.

In spite of considerable urgency the problem of individual work on the analysis of the database istoriografičnõi the development of Ukrainian-American partnership, are almost absent. Such developments are carried out in the context of more general research and represent their individual sections. Interest an individual scientific articles and Conference presentations on the problems of the development of modern Ukrainian and American foreign policy.

The purpose of this publication is a comprehensive analysis of the istoriografičnõi base with problems of Ukrainian-American intergovernmental relations and reach the level of a strategic partnership.

In spite of the variety of interpretations of the priorities of the new US foreign policy to domestic and foreign historiography and editor-in-Chief, most of them concentrated on the European vector of the pobìzhnim consideration of other regions of the world in the context of the definition of analysis. At the same time on the basis of the so-called peripheral systems of international relations Toolkit vidprac'ovuvavšâ General paradigm of United States in the international arena, and after analysis of the global international United States policy easier to understand the causes of the «zone of indifference» in the early twentieth century. or, conversely, the «partnership» in the system of United States foreign policy priorities and proclaiming a strategic partnership at the beginning of the 21ST century.

Unfortunately, in the Ukrainian historiography the period of independence, nearly missing a comprehensive publication on the topics of theoretical principles, paradigms, target the adoption of incentive motives and implement fundamental solutions in the field of contemporary American foreign policy and the prospects of its development. Also requires increased attention to local scholars and the evolution of the Ukrainian-American strategic partnership.

Keywords: historiography, foreign policy, Ukrainian question, Ukrainian-American relations.

References

Andrushhenko (Grin'ko), SV 2005, 'Ukraina v suchasnomu geopolitichnomu seredovishhi: Monografija' ['Ukraine in the contemporary geopolitical environment: Monograph'], Logos, Kyiv.

Berdickij, AV 2008, 'Informacionnaja vojna: koncepcii i ih realizacija v SSHA' ['Information warfare: concepts and their implementation in the U.S.'], Ros. in-t strategich. Issled, RISI publ, Moscow.

Beshloss, M & Talbott, S 1984, 'At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War', Little, Brown and Co.

Chumak, VM 1999, 'Jaderna strategija SSHA: vid perevishhennja do nerozpovsjudzhennja: Monografija' ['U.S. nuclear strategy: from excess to non Monograph'], NISD, Kyiv.

Cygankov, PA 1996, 'Mezhdunarodnye otnoshenija' ['International Relations'], Moscow.

Cygankov, P 2002, 'Teorija mezhdunarodnyh otnoshenij: Ucheb. posobie' ['Theory of International Relations'], Gardarika, Moscow.

Cygankov, PA 2003, 'Teorija mezhdunarodnyh otnoshenij: Uchebnoe posobie' ['International Relations Theory'], Moscow.

Fedorovich, V 2003, 'Ukraina i svitova politika. Etapi na shljahu ukrains'kogo derzhavotvorennja' ['Ukraine and world politics. Steps towards the Ukrainian state'] Jaroslaviv Val, Kyiv.

Hart Liddell, BH 1967, 'Strategy, 2-nd rev. ed.', Meridian Book, New-York.

Kamins'kij, Ye 1998, 'Politika SSHA shhodo Ukraïni. Vitoki, konceptual'ni osnovi, praktična realizacija' ['U.S. policy toward Ukraine. Origins, conceptual foundations, practical implementation'], Politichna dumka, Kyiv.

Kozyrev, A 1994, 'Strategija partnjorstva' ['Partnership Strategy'], Mezhdunarodnaja zhizn', № 5, pp. 5–15.

Kollinz, DzhM 1975, 'Bol'shaja strategija. Principy i praktika' ['Grand Strategy. Principles and practice'], Moscow.

Koppel', O 2004, 'Mizhnarodni sistemi ta global'nij rozvitok: Navchal'nij posibnik' ['International system and global development'], VPC "Kiivs'kij universitet", Kyiv.

Lancov, SA 2000, 'Mirovaja politika i mezhdunarodnye otnoshenija: Konspekt lekcij' ['World politics and international relations: Lectures'], Saint Petersburg.

Lisicin, E 1999, 'Strategichne partnerstvo – ponjattja suchasne' ['Strategic Partnership - the concept of modern'], Viche, № 2., pp. 29–43.

Mirovaja politika i mezhdunarodnye otnoshenija: Uchebnoe posobie [World Politics and International Relations], 2005, Piter, Saint Petersburg.

'Mizhnarodni vidnosini i zovnishnja politika (1945–70-ti roki)' ['International relations and foreign policy (1945–70's)], 1999, Libid', Kyiv.

'Mizhnarodni vidnosini i zovnishnja politika (1980–2000 roki)' ['International Relations and Foreign Policy (1980–2000 years)], 2001, Libid', Kyiv.

Mozel', T 2000, 'Teoreticheskie osnovy mezhdunarodnyh otnoshenij: Uchebn. posobie' ['Theoretical bases of International Relations'], DA MID RF, M.

Murray, W & Grimsley, M 1994, 'Introduction on Strategy. The making of strategy', New York.

'Narisi z istorii diplomatii Ukraïni' ['Essays on the diplomatic history of Ukraine'], 2001, Vidavnychij dim «Al'ternativi», Kyiv.

Pavljuk, OV 1996, 'Borot'ba Ukraïni za nezalezhnist' i politika SSHA (1917–1923)' ['Ukraine's Struggle for Independence and U.S. policy (1917–1923)'], Vidavnychij dim «KM Academia», Kyiv.

Parahons'kij, B 1998, 'Misce ta rol' Ukraïni u suchasnomu geopolitichnomu prostori' ['Place and role of Ukraine in the contemporary geopolitical space'], Strategichna panorama, № 1–2, pp. 35–42.

Pashkov, M 2000, 'Oborotnaja storona strategicheskogo partnjorstva' ['The downside of a strategic partnership'], Zerkalo nedeli. 15 aprelja.

Perepelicia, G 1998, 'Bez'jadernij status i nacional'na bezpeka Ukraïni: Monografija' ['Non-nuclear status and national security of Ukraine: Monograph'], NISD, Kyiv.

Perepelicia, G 2002, 'Jak zhiti, vidriznjajuchis', ale v garmonii. Teoretichni aspekti mizhderzhavnih vidnosin' ['How to Live, differing but in harmony. Theoretical aspects of international relations'], Politika i chas, № 4, pp. 50–65.

'Politika SSHA v menjajushhemsja mire' ['U.S. policy in a changing world'], 2004, Nauka, Moscow.

Shirjaev, BA 2007, 'Vneshnjaja politika SSHA. Principy, mehanizmy,

metody. Kurs lekcij' ['U.S. foreign policy. Principles, mechanisms and methodologies. Course of lectures'], Izd-vo S.-Peterb. un-ta, Saint Petersburg.

'Sistemnaja istorija mezhdunarodnyh otnoshenij v dvuh tomah' ['System History of International Relations, in two volumes'], 2007a., Tom pervyj. Sobytiya 1918–1945 godov, Kul'turnaja revoliucija, Moscow.

'Sistemnaja istorija mezhdunarodnyh otnoshenij v dvuh tomah' ['System History of International Relations, in two volumes'], 2007b., Tom vtoroj. Sobytiya 1945–2003 godov, Kul'turnaja revoliucija, Moscow.

'Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija. Uchebnik' ['Contemporary international relations'], 2001, «Rossijskaja politicheskaja enciklopedija», Moscow.

'SShA v novom mire: predely mogushhestva' ['U.S. in the new world: the limits of power'], 1997, Moscow.

'SShA i svit XXI stolittja. Monografija' ['U.S. and the world of the XXI century'], 2012, «Centr vil'noi presi», Kyiv.

Tarasjuk, B 2000, 'Praktika strategichnogo partnerstva vipredzhae

teoriju' ['Practice of strategic partnership ahead the theory'], Nacional'na bezpeka i oboron, № 12. pp. 67–70.

Tarasjuk, B 2001, 'PRO i Contra', Politika i kul'tura, № 36. pp. 20–22.

'Teoreticheskie osnovy vneshnepoliticheskoi dejatel'nosti Rossii' ['Theoretical basis of Russia's foreign policy'], 2001, Izd-vo RAGS, Moscow.

'Teorija mezhdunarodnyh otnoshenij: Hrestomatija' ['International Relations Theory'], 2002, Moscow.

'Vidpovidnist' ninishn'ogo stanu dvostoronnih vidnosin rivnju strategichnogo partnerstva' ['Compliance with the current state of bilateral relations, the level of strategic partnership'] 2000, Nacional'na bezpeka i oborona, № 12, pp. 21–49.

'Voenna bezpeka Ukraini na mezhi tisjacholir' ['Military Security of Ukraine at the turn of the millennium'], 2002, Stilos, Kyiv.

Zlenko, AM 2003, 'Diplomatija i politika. Ukrajina v procesi dinamichnih geopolitichnih zmin' ['Diplomats and politicians. Ukraine in the dynamic geopolitical changes'], Folio, Kharkov.

Надійшла до редколегії 04.03.2013 р.

УДК 316.3:004.422.322:004.738.5

Горбатюк Т. В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)

РОЛЬ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ У РОЗВИТКУ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасний світ переживає період глобалізації у всіх сферах суспільного життя. У цьому процесі важливу роль відіграє Інтернет, причому його роль набуває особливої гостроти та суперечливого характеру. Однак проблема впливу Інтернету на глобалізацію ще мало вивчена. Складність та багатогранність теми вимагає аналізу функціонування мережі, проблеми розвитку якої загострилися в останнє десятиліття у зв'язку з глобальними наслідками економічних, політичних і культурних перетворень.

Ключові слова: суспільство, глобалізація, наука, Інтернет.

Рубіж тисячоліть з повним правом можна охарактеризувати як епоху глобалізації. Тенденції інтеграції культур, інтелектуальних потенціалів, технологій стали переважаними в суспільному розвитку, які на сьогоднішній день визначають не тільки соціальний прогрес, але і приватне життя мільярдів людей. Глобалізація постає найбільш актуальним предметом наукових суперечок. У ході численних дискусій намітилися певні теоретико-методологічні підходи до розуміння даного явища, а також були виділені ті загальнопланетарні проблеми, які глобалізація поставила перед людством.

Сучасний світ переживає період глобалізації у всіх сферах суспільного життя. У цьому процесі важливу роль відіграє Інтернет, причому його роль набуває особливої гостроти та суперечливого характеру. Однак проблема впливу Інтернету на глобалізацію ще мало вивчена. Складність та багатогранність теми вимагає аналізу функціонування мережі, проблеми розвитку якої загострилися в останнє десятиліття у зв'язку з глобальними наслідками економічних, політичних і культурних перетворень. Вивчення тенденцій розвитку глобалізації в зрізі впливу мережі важливе не тільки для адекватного розуміння цього явища, воно сприятиме виробленню нового світогляду – світогляду глобалізованого інформаційного суспільства.

Особливу роль у злитті людських спільнот відіграє комп'ютерна революція і вдосконалення систем електронної комунікації. Форми, методи і технології передачі інформації, швидкість її обробки вже досягли такої досконалості, що говорити про національні форми цих видів людської діяльності стає неактуальним. Сьогодні практично будь-яка людина, що володіє цілком скромними матеріальними можливостями, може

протягом декількох хвилин обмінятися новинами з мешканцем будь-якого материка, подивитися телевізійне шоу з будь-якого міста за допомогою супутникового зв'язку, «сходити» в музей, а також відвідати бібліотеку за допомогою Інтернету. Інтернет стає одним з головних факторів глобалізації. Розширення доступу до засобів одержання та передавання інформації відбувається лавиноподібними темпами, що призводить до різкого збільшення числа факторів, що пов'язують окремих людей у всьому світі.

Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій з середини ХХ століття призвів до формування нової глобальної системи комунікацій – Інтернет. Створена в умовах військово-ідеологічного протистояння, як закрита та спеціалізована комунікаційна мережа, яка об'єднувала комп'ютерні центри міністерства оборони США і ряду академічних організацій, та була призначена для вузької мети – вивчення можливостей підтримки зв'язку в разі ядерного нападу і допомоги дослідникам в обміні науковою інформацією. Проте в 1969 році завдяки цій мережі стало можливим блискавично обмінюватися інформацією між Гарвардським і Південно-каліфорнійським університетом, а в 1972 році було створено електронну пошту. Згодом в 1980-х роках Інтернет перетворився у вільну та відкриту міжнародну мережу, яка поступово охопила більшість країн. Її використання набуває масового характеру після винаходу англійським інженером Т. Бернерс-Лі в 1990 році способу передачі інформації від мережі до мережі (World Wide Web). Тоді у світі було лише 160 тисяч комп'ютерів і близько 800 різних комп'ютерних мереж.

Стан розвитку мережі Інтернет в середині 90-х років характеризувався тим, що доступ до неї мали менше 1 відсотка населення Землі, а в цей час воно налічувало вже майже шість мільярдів. У 1999 році число користувачів

Інтернету зросло до 200 млн., а в 2003 році – до 580 млн. жителів планети. За даними Internet World Stats, у 2005 році це число зросло до 1 млрд. користувачів, а в 2012, за даними Вікіпедії, число користувачів Інтернету налічувало близько 2,4 млрд., що склало більше ніж 34 відсотки від населення планети (Spisok stran po chislu pol'zovateley Internetu) [2].

Стрімкий розвиток мережі був зумовлений популяризацією Інтернету з середини дев'яностих років, як загальнодоступного і дешевого засобу комунікації, а також повсюдним використанням комерційними організаціями. Глобальна інформатизація розвивалася стрімко, лавиноподібно і непередбачувано, значно випереджаючи теоретичне осмислення її наслідків. Хоча в той час інформаційна революція ставила перед світовою спільнотою безліч питань соціально-філософського характеру.

Інтернаціональні системи комп'ютерних мереж, що забезпечують практично моментальне переміщення будь-якої інформації, складають основу найсучаснішої форми людських комунікацій. У науці комунікації відіграють особливу роль, будучи не тільки необхідною умовою індивідуальної наукової діяльності, але і її системоутворюючим механізмом. Через них праці окремих вчених з'єднуються в наукові області, напрямки і дисципліни, а розрізнені елементи знання утворюють систему. Від ефективності та швидкодії наукових комунікацій істотним чином залежить вся професійна діяльність наукового співтовариства.

Кожна нова форма комунікацій, яка з'являлася протягом історії розвитку науки, забезпечувала прискорення обміну інформацією і тому моментально підхоплювалася вченими. Прискорення, спрощення, підвищення інформаційної місткості наукових контактів – є постійним прагненням дослідників. У цьому відношенні комп'ютерні телекомунікації, що включають користувача в світові банки наукової інформації і забезпечують майже безпосереднє спілкування абонентів, максимально відповідають потребам вчених.

Сьогодні Інтернет – це незалежна і безперервна глобальна система комунікації. Вона включає в себе такі засоби надання та пересилки інформації, як електронна пошта, веб-сайти, різні протоколи передачі даних, для яких використовується широкосмуговий модемний або бездротовий зв'язок. Засобами для зв'язку з Інтернетом оснащуються персональні комп'ютери, мобільні телефони, кишенькові комп'ютери і т. д. Технічно Інтернет являє собою складну систему комунікацій, протоколів і технічних засобів, що поєднують в собі хости, сервери, лінії комунікації, супутники і багато іншого.

Тобто Інтернет – це мережа, яка пов'язує між собою конкретні місця з чітко окресленими соціальними, культурними, фізичними та функціональними характеристиками. На основі цих елементів мережа забезпечує комунікаційні можливості взаємодії різних особистостей, надання різних ресурсів і зв'язку для передачі інформації на різні відстані. Інтернет стрімко розростається і з кожним днем все більше і більше впроваджується в різні сфери діяльності. Відомий письменник А. Ч. Кларк сказав, що: «з усіх технічних нововведень, що з'явилися з часів індустріальної революції, Інтернет став найбільш значним технологічним досягненням» (Clarke 1994, pp. 188–190) [2, с. 188–190].

Створення Інтернету як глобальної і в той же час

децентралізованої ієрархічної інформаційної мережі, яка не має єдиного керуючого органу, ініціювало віртуальну революцію та істотно прискорило глобалізацію.

В Інтернет увійшли мільйони користувачів, він став одним з найдемократичніших клубів у світі. Ось оцінка американця К. Мені: «Як змінює світ винахід Інтернет відображає багато рис. Здійснюється драматичне падіння вартості створення, посилки і підготовки інформації з одночасним розширенням її доступності. Інтернет розбиває всяку монополію на інформацію» (U.S.A. Today 1999) [7].

Значна частина людства вперше отримала немислимий доступ до знань та інформаційних даних, які ще десятиліття назад були надбанням лише обраних. Уряди не в змозі ізолювати своє населення від безмежного моря різної інформації про себе та інші народи, про способи вирішення економічних і соціальних проблем, про різноманіття вибору. «Завдяки Інтернету люди віддають і дістають, розмовляють і знайомляться один з одним, знайомляться з ідеологіями і відкидають ідеологічні посили, купують і продають – і роблять це все таким чином, що можливість контролю виключена. Саме завдяки інформаційній революції відбулося зниження вартості комунікацій за допомогою телефону, факс-машини, Інтернету, радіо, телебачення та інших інформаційних приладів, тому створення роздільних стін у світі є безглуздом. А коли ми всі знаємо про життя один одного, це створює абсолютно нову динаміку світової політики», – саме так охарактеризував роль та суть Інтернету у глобалізаційних процесах Т. Фрідман (Friedman 2000, p. 68) [4, с. 68].

Цим думкам вторить Ф. Фукуяма: «Сьогодні жодна країна не може захистити себе від глобальних засобів масової комунікації, від зовнішніх джерел інформації; тенденція, яка отримує розвиток в одному кутку земної кулі, швидко знаходить відгук у місцях, віддалених на десятки тисяч кілометрів. Країна, яка намагається відокремитися від глобальної економіки за допомогою відмови від зовнішньої торгівлі та інвестицій зарубіжного капіталу, повинна буде все ж таки враховувати, що сподівання її населення формуються знанням про умови життя і культурні досягнення зовнішнього світу» (Fukuyama 1992, p. 44; Schell 2000, p. 28) [5, с. 44; 6, с. 28].

Тим не менше в галузі суспільних наук зберігається безліч неоднозначних, а часом і суперечливих трактувань сутності глобалізації. До цих пір більшість західних дослідників розглядають лише фактори і наслідки феномена глобалізації, в той час як фундаментальне наукове значення має аналіз джерел, протиріч, тенденцій та суб'єктів даного процесу. Тому глобалізація уявляється невизначеним і некерованим процесом, в якому відсутні будь-які центри та рушійні сили.

Однак вплив глобальних соціальних процесів на окремі складові людської життєдіяльності характеризується далеко не однозначно. Якщо ж говорити про науку, то хотілося б стверджувати, що сукупні зусилля вчених різних країн розширюють межі пізнання, роблять науку воістину всемогутньою, але навіть і в цьому випадку дійсність змушує уникати однозначних позитивних оцінок. З цієї точки зору актуальною постає проблема дослідження взаємного впливу глобалізації та науки. Безперечно, що саме успіхи сучасної науки дозволили в XX столітті розвинути новітні інформаційні технології, створили те інфотехносередовище, яке і визначило

напрямки, темпи і можливості глобалізації. Не викликає сумніву той факт, що глобалізація визначила найважливіші завдання сучасної науки: це боротьба із хворобами, подовження людського життя, підвищення якості медикamentів і продовольства, збільшення врожайності, проникнення в таємниці людського мозку і спадковості, чистота навколишнього середовища, пошук альтернативних способів добування енергії, освоєння космічного простору, захист від космічних небезпек. Очевидно і те, що успіхи інформаційних технологій, з якими безпосередньо пов'язують процеси глобалізації, дозволили істотно розширити коло наукових завдань, піддаються рішенню, зробили можливим та досить простим комп'ютерне дослідження тих систем, які нещодавно були практично недоступними для вивчення. В першу чергу мова йде про космологічні моделі, об'єкти мікросвіту, надскладні соціальні та біологічні системи. Створення міжнародних наукових центрів, проектів, науково-дослідних програм виявляється безцінним у процесі освоєння космосу, глибин океану та земних надр. Також слід зазначити справедливую роль її в сфері електронного спілкування членів наукової спільноти, розділених іноді тисячами кілометрів. Саме в епоху глобалізації, інтеграція наукового знання розвинулися в міждисциплінарні науки, загальнонаукові концепції, такі як теорія систем і синергетика, що дозволили узагальнити математичний опис на системи різних рівнів.

Поряд з цим слід констатувати таке. Сучасна наука втрачає свої ідеали та свої евристичні орієнтири, а тому не стає ні більше розробленою, ні більш істинною. Ще на початку XX століття Е. Гуссерль писав про те, що сучасні йому науки відходять від своїх первинних цілей, найпершою з яких є пізнання світу, і давно перетворилися з генераторів ідей у фабрики технологій (Afanasjeva 2008) [1]. Наука припинила постачати людству істину, а постачає його лише техніками виробництва, які роблять життя людини не більш осмисленим, а лише приємнішим і зручнішим. Наука служить виробництву, забуваючи про служіння істині. Виникають ситуації, коли в науковому пізнанні істина не досягається, а віддаляється, ховається, затуманюється. В гонитві за новими технологіями наукове співтовариство формує все нові і нові, часом дуже спеціалізовані науки, що часто дублюють одна одну, та дробить знання на такі вузькі області, що предмет їх пізнання практично зводиться до нуля, вигадує все нові і нові терміни, які відомі одиницям і не відповідають найважливішим у науці вимогам ясності і виразності.

Іншою відмінною характеристикою сучасної науки є все зростаюча наукова невизначеність. Коло пізнання, розширюючись, збільшує і межі людського незнання. З цим наука зіткнулася ще на початку XX століття, і з тих пір стан справ практично не змінився. Так, один з основних принципів квантової механіки, принцип невизначеності Гейзенберга, накладає заборону на точне визначення стану мікрооб'єктів, а уявлення детермінованого хаосу, що ввійшли в науку в сімдесяті роки XX століття – на точне визначення стану макросистем, тобто тих самих об'єктів, стосовно до яких класична ньютонівська динаміка відчувала ейфорію повної визначеності та передбачуваності. В кінці XX століття стало ясно, що хаотичні стани є переважаючими в розвитку систем найрізноманітнішої природи, в тому числі соціальних, хаос, катастрофи та кризи, які є типовими в поведінці більшості досліджуваних науками об'єктів. В результаті

непередбачуваність і невизначеність виявляються не тільки принциповими нормами динаміки та розвитку, але й нормами пізнання. Наука XXI століття не знає, безперервними чи дискретними є простір і час, не знає, яку форму має Всесвіт, не знає, до яких меж дробиться матерія, не може гарантувати, що в найближчому часі не трапиться згубних космічних катастроф, не знає, як функціонує людська свідомість. Ситуація ускладнюється ще й тим, що з деяких пір наука починає оперувати суто умоглядними поняттями, реальне існування яких довести їй не під силу. Чого варте, наприклад, уявлення про космологічну сингулярність, існування якої зумовило великий вибух і появу простору, часу, Всесвіту і всіх фізичних законів. Перевірити цей факт експериментальними або якимись іншими засобами не уявляється можливим, але подібні теорії приймаються на віру і назавжди залишаються лише в ранзі гіпотез. На подібному гіпотетичному фундаменті будуються нові поверхи наукової будівлі, тому вся ця конструкція здається нестійкою та недовговічною.

Сукупні зусилля об'єднаного наукового співтовариства призвели до того, що сучасна наука виявляється більш невизначеною, ніж наука XIX і навіть XVIII століття. І саме в XX столітті багатьом ученим стало зрозумілим, що існують проблеми, з якими позитивна, фактуальна наука не в силах справитися. Це породило основні тенденції розвитку сучасної науки. Першу можна оцінити як позитивну, це тенденція гуманізації знання. Гуманітарні науки намагаються власними силами знайти відповіді на ті питання, перед якими пасують природничі та точні науки, і роблять це досить успішно. Філософська антропологія, наприклад, дає не менш значущі уявлення про людину, ніж біологія та медицина. Друга тенденція негативна, це поява і бурхливе зростання паранаук, псевдонаук, квазінаук і навіть лженаук.

Від істотних властивостей сучасної науки перейдемо до властивостей другого порядку і торкнемося так званих «прикладних» побічних впливів глобалізації. В першу чергу це удавана доступність наукового знання, пов'язана з розвитком глобальної мережі Інтернет. Багато з тих, хто ступає на шлях наукового пізнання, користуються ним як світовим сховищем інформації, але практика показує, що відсоток помилкової інформації в Інтернеті надзвичайно великий, і далеко не всі, хто його використовує, здатний відокремити істинне від хибного. Численні наукові Інтернет-видання не мають прийнятої редактури, а сайти переповнені статтями непрофесіоналів. По-друге, це пов'язана з Інтернетом і мас-медіа соціальна профанація науки, і як наслідок цього, зниження статусу вченого та статусу науки взагалі. Неофіти, які ледве навчилися користуватися комп'ютерами, уявляють себе професійними програмістами, всі розбираються в генній інженерії, в проблемах космосу, вміють філософствувати і т. д. Ці тенденції настільки сильні, що сьогодні вже варто говорити про «поп-науку», яка співвідноситься з наукою приблизно так само, як «поп-культура» з культурою.

Що стосується нових форм організації наукових колективів, то не можна не визнати, що електронні мережі та Інтернет зробили можливими міжнародні співтовариства вчених. І подібні спільноти виявляються досить практичними видами наукових колективів. Дійсно, електронне листування – це мобільна та зручна функція Інтернету, яка дозволяє істотно заощадити час, отримати необхідні консультації у відомих фахівців, швидко отримати апробації та експертизи.

Однак не можна не зазначити й того, що обличчя

сучасної науки, як і раніше, в першу чергу визначають традиційні школи, університетські лабораторії та спілкування професіоналів. Сучасна наука, яка пов'язана з Інтернетом, не перевершує науку початку ХХ століття, коли знамениті німецька або кембриджська фізичні школи визначили наукову революцію і майже на сто відсотків сформували банк нобелівських лауреатів. Наука більшою мірою продовжує творитися за закритими дверима реальних лабораторій, а в епоху глобалізації Кембридж залишається Кембриджем, Сорбона – Сорбонаю, ці університети є безцінним надбанням своїх країн, але в той же час Інтернет стає головним фактором у комунікативній глобалізації наукових співтовариств.

XXI століття можна справедливо назвати Ерою Інтернету. Технічний прогрес входить у кожен будинок і стає невід'ємною його частиною. Інтернет-індустрія перебуває лише на початку свого стрімкого розвитку, техногенний прогрес постійно росте і еволюціонує – це може бачити кожен. Тому Інтернет стає важливою часткою майбутнього покоління. Саме з цих причин в Інтернет-просторах так швидко розвиваються різні соціальні мережі, з'являється все більше і більше можливостей для ведення бізнесу.

Надаючи широкий доступ до таких централізованих інформаційних служб, як каталоги бібліотек або бази даних різноманітних соціальних сфер (освітньої, медичної, юридичної та ін.), мережа Інтернет забезпечує взаємозв'язок між підприємствами бізнесу, з одного боку, та їх замовниками та постачальниками – з іншого. Створюючи можливість взаємозв'язку між окремими абонентами, комп'ютерні мережі типу Інтернет, Grid, Обчислювальних хмар, істотно впливають на комунікативний практис Планети.

Бібліографічні посилання

1. Афанасьєва В. Наука и глобализация / В. Афанасьєва [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/05/22/776>
2. Список стран по числу пользователей Интернета [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_числу_пользователей_Интернета
3. Clarke A. C. How the world was one, beyond the global village / Arthur Charles Clarke // Journal of communication. – 1994. – Vol. 44. – № 4. – Pp. 188–190.
4. Friedman Th. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization / Th. Friedman. – N.Y. : Anchor Books, 2000. – 512 p.
5. Fukuyama F. The End of History and the Last Man / F. Fukuyama. – N.Y., 1992. – 464 p.
6. Schell J. The Folly of Arms Control / J. Schell // «Foreign Affairs». – September/October. – 2000. – Vol. 79. – № 5. – P. 22–42.
7. «U.S.A. Today». – August 9. – 1999.

Горбатюк Т. В. Роль сети Интернет в развитии глобализованного общества

Современный мир переживает период глобализации во всех сферах общественной жизни. В этом процессе важную роль играет Интернет, причем его роль приобретает особую остроту и противоречивый характер. Однако проблема влияния Интернета на глобализацию еще мало изучена.

Сложность и многогранность темы требует анализа функционирования сети, проблемы развития которой обострились в последнее десятилетие в связи с глобальными последствиями экономических, политических и культурных преобразований.

Ключевые слова: общество, глобализация, наука, Интернет.

Gorbatyuk T. V. The role of the Internet in the development of the globalized society

The modern world is experiencing a period of the globalization in all spheres of public life. The Internet plays an important role, in this process and its role is of great importance and controversial nature. However, the problem of influence of the Internet on globalization is still poorly understood. The complexity and diversity of topics require analysis of network operation, development problems which have worsened in the last decade due to the effects of the global economic, political and cultural transformation. Exploring trends in the globalization through the network is not only important for an adequate understanding of this phenomenon, but it will develop a new outlook – an outlook of the globalized information society.

A computer revolution improvement of electronic communication plays Special role in merging human communities. Forms, methods and technologies of communication, speed of processing have reached such perfection that talking about national forms of human activities is becoming irrelevant.

An international system of computer networks, that provide almost instantaneous transfer of any information, form the basis of the most modern forms of human communication. In science, communication plays a special role as not only a necessary condition for individual research activities, but also as its system-forming mechanism.

As new forms of research teams, it can not be denied that the electronic network and the Internet have made possible the international community of scholars. And these communities are very practical research teams. Indeed, e-mail correspondence is mobile and handy feature of the internet that allows to save time, get the necessary consultation with leading experts, quickly testing and examination.

The XXI century can be called the era of the internet. Technological progress has come in to every home and it has become an integral part of it. The internet industry is just the beginning of its rapid development. The technological progress is constantly growing and evolving – it can be seen every. Therefore, the Internet is becoming an important part of the future generation.

Keywords: society, globalization, science and the Internet.

References

1. Afanasjeva, V 2008, 'Nauka i globalizatsija' ['Science and Globalization'], viewed <<http://www.proza.ru/2009/05/22/776>>
2. Clarke, AC, 1994, 'How the world was one, beyond the global village', *Journal of communication*, Vol. 44, № 4, pp. 188–190.
3. Friedman, Th 2000, 'The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization', New York, Anchor Books.
4. Fukuyama, F 1992, 'The End of History and the Last Man', N.Y.
5. Schell, J 2000, 'The Folly of Arms Control', *Foreign Affairs*, September/October, Vol. 79, № 5, pp. 22–42.
6. 'Spisok stran po chislu pol'zovateley Interneta' ['The list of countries according to the number of Internet users'] viewed <http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_числу_пользователей_Интернета>
7. 'U.S.A. Today', 1999, August 9

Надійшла до редколегії 01.03.2013 р.

ЗМІСТ ФІЛОСОФІЯ

Вершина В. А. Феномен любові у філософії Івана Ільїна.....	3
Вовк С. О. Морально-етичні проблеми громадянської війни.....	7
Дядюшкін О. М. Псевдорелігійні організації як об'єкт дослідження соціології релігії.....	11
Захарчук А. Ф. Співвідношення елементів раціонального – ірраціонального у соціально-філософських поглядах Ф. Ніцше.....	15
Звонок Н. С. Конфігурації символізму в українській іконі.....	20
Кондратьєва А. В. Філософські аспекти інноваційного розвитку освітнього менеджменту.....	24
Кондратьєва І. В. Духовна і просвітницька діяльність Вірменської церкви.....	26
Матвійчук А. В. Етика обов'язку Канта у контексті деонтологічної традиції.....	31
Мишалова О. В. «Від предмета до методу»: передумови становлення сучасної філософії історії у герменевтичних філософських концепціях XIX – першої пол. XX ст.....	36
Окороков В. Б. Неопостмодерний топос думки А. Бад'ю.....	41
Осетрова О. О. Філософські засади соціальної роботи з людьми групи суїцидального ризику.....	44
Остапенко Б. І. Цивілізаційна авангардність техногенного суспільства.....	47
Пантелєєва І. А. До сутності поняття «декламаційний дискурс» (Античність).....	52
Пісна Ю. В. І. Ільїн: самогубство людини як найбільша втрата для світової гармонії.....	56
Родний О. В. Міфопоетичні витоки сміхової культури.....	59
Скиба Е. К. Витоки політичного дискурсу та генезис гендеру.....	62
Скиртач В. М. Фукольдівські стратегії суб'єктивації та етичні виміри суб'єкта.....	65
Токовенко О. С. Політична епістемологія: трансцендентальний та еволюційний виміри.....	69
Ущановська Г. В. Проблеми ідентифікації концепції критичного мислення.....	72
Чайковський Я. Р., Швець О. М. Історія філософії одного видання: вклад Станіслава Єдинака в розвиток дослідження слов'янської філософії.....	76
Шильман М. Фігури виключення у Платонівській державі.....	80

ПОЛІТОЛОГІЯ

Березинський В. П. Функції територіальної громади в ході політичної самоорганізації.....	86
Бучин М. А. Механізми активізації електоральної участі громадян.....	91
Закіров М. Б. Монархічна ідея у політичній теорії І. О. Ільїна.....	95

Кондратенко О. Ю. Концептуальні засади інформаційної політики Російської Федерації: витоки та сучасний стан.....	100
Палінчак М. М. Взаємини держави і церкви в Словаччійській Республіці.....	106
Петрушкевич М. С. Особливості розвитку інформаційного суспільства та релігійна комунікація: стаття друга.....	111
Печенка Я. О. Політична сутність інституту місцевого самоврядування: основні риси, компетенції, моделі.....	116
Полянська В. Ю. Синергетичний підхід у дослідженні політико-естетичних явищ: огляд основних понять та концептів.....	120
Рудакова О. М. Соціокультурні, політичні та інші загрози і виклики у сфері освітньої політики.....	124
Русанова М. І. Британська геополітична школа про кордони як про основний чинник, що впливає на геополітику (початок XX століття).....	130
Федорова Е. О. Національні інтереси Іспанії в Субсахарському регіоні: війна в Малі.....	134
Шамрасва В. М. Історіографія українсько-американських міждержавних взаємин.....	140
Горбатюк Т. В. Роль мережі Інтернет у розвитку глобалізованого суспільства.....	146

СОДЕРЖАНИЕ ФИЛОСОФИЯ

Вершина В. А. Феномен любви в философии Ивана Ильина.....	3
Вовк С. А. Нравственно-этические проблемы гражданской войны.....	7
Дядюшкин А. М. Псевдорелигиозные организации как предмет изучения социологии религии.....	11
Захарчук А. Ф. Соотношение элементов рационального – иррационального в социально-философских воззрениях Ф. Ницше.....	15
Звонок Н. С. Конфигурации символизма в украинской иконе.....	20
Кондратьева А. В. Философские аспекты инновационного развития образовательного менеджмента.....	24
Кондратьева И. В. Духовная и просветительская деятельность Армянской церкви.....	26
Матвийчук А. В. Этика долга Канта в контексте деонтологической традиции.....	31
Мишалова Е. В. От предмета к методу»: предпосылки становления современной философии истории в герменевтических философских концепциях XIX – первой пол. XX вв.....	36
Окороков В. Б. Неопостмодерный топос мысли А. Бадью.....	41

Осетрова О. А. Философские основы социальной работы с людьми группы суицидального риска.....	44
Остапенко Б. И. Цивилизационная универсальность авангардности техногенного общества.....	47
Пантелеева И. А. К сущности понятия «декламационный дискурс» (Античность).....	52
Писная Ю. В. И. Ильин: самоубийство человека как величайшая потеря для мировой гармонии.....	56
Родный О. В. Мифопоэтические истоки смеховой культуры.....	59
Скиба Е. К. Истоки политического дискурса и генезис гендера.....	62
Скиртач В. М. Фукольдские стратегии субъективации и этическое измерение субъекта.....	65
Токовенко О. С. Политическая эпистемология: трансцендентальное и эволюционное измерения.....	69
Ушаповская А. В. Проблемы идентификации концепции критического мышления.....	72
Чайковский Я. Р., Швец О. Н. История философии одного издания: вклад Станислава Едынака в развитие исследования славянской философии.....	76
Шильман М. Фигуры исключения в Платоновском государстве.....	80
ПОЛИТОЛОГИЯ	
Березинский В. П. Функции территориальной общины в ходе политической самоорганизации.....	86
Закиров М. Б. Монархическая идея в политической теории И. А. Ильина.....	91
Кондратенко А. Ю. Концептуальные основы информационной политики Российской Федерации: истоки и современное состояние.....	100
Палинчак Н. М. Взаимоотношения государства и церкви в Словацкой Республике..	106
Петрушкевич М. С. Особенности развития информационного общества и религиозная коммуникация.....	111
Печенка Я. А. Политическая сущность института местного самоуправления: основные черты, компетенции, модели.....	116
Полянская В. Ю. Синергетический поход в исследовании политико-эстетических явлений: обзор основных понятий и концептов.....	120
Рудакова Е. Н. Социокультурные, политические и иные угрозы и вызовы в сфере образовательной политики.....	124
Русанова М. И. Британская геополитическая школа о границах как основном факторе, влияющем на геополитику (начало XX века).....	130
Федорова Е. О. Национальные интересы Испании в Субсахарском регионе: война в Мали.....	134

Шамраева В. М. Историография украинско-американских межгосударственных отношений	140
Горбатюк Т. В. Роль сети Интернет в развитии глобализованного общества.....	146

CONTENT

PHILOSOPHY

Vershina V. The phenomenon of love is in philosophy of Ivan Iljin.....	3
Vovk S. Moral and ethical issues of the civil war....	7
Dyadushkin A. Pseudo religious organizations as object of research of sociology of religion.....	11
Zaharchuk A. Correlation of the elements by rational-irrational in the Nietzsche's social and philosophical views.....	15
Zvonok N. Configuration of symbolism in ukrainian icon.....	20
Kondratyeva A. Philosophical aspects of innovative educational management.....	24
Kondratieva I. Spiritual and educational activities of the Armenian Church.....	26
Matviychuk A. Ethics of duty of Kant and deontological tradition.....	31
Mishalova E. «From subject to method»: some preconditions for formation of the modern philosophy of history in hermeneutic philosophical conceptions of XIX – first half of XX century.....	36
Okorokov V. Topos of neopostmodern thought of A. Badiou's.....	41
Osetrova O. Philosophical bases of the social work with people of the suicidal risk's group.....	44
Ostapenko B. Civilizational universality of the avant-garde power of technogenic society.....	47
Panteleyeva I. To essence of the concept «declamation discourse» (Antiquity).....	52
Pisnu Y. I. Ilyin: the suicide of a man, as a great loss for the world of harmony.....	56
Rodniy O. The myth-poetical sources of the laugh culture.....	59
Skiba E. K. Origins of the political and discourse genesis of the gender.....	62
Skirtach V. Foucaultian strategies of subjectivation and ethical dimensions of the subject.....	65
Tokovenko O. Political epistemology: a transcendent and evolutionary measurement.....	69
Ushchapovska A. The problem of identifying the concept of critical thinking.....	72
Chaykovskyy Y., Shvets O. History of philosophy of an issue: Stanislav Jedynak's contribution to development of slavonic philosophy studies.....	76
Shilman M. Figures of exception in Plato's state.....	80

POLITICAL SCIENCE

Berezinsky V. The functions of the territorial community in the course of political self-organization.....	86
---	----

Zakirov M. Monarchical idea in the political theory of I. A. Ilyin.....	91	Rudakova E. Sociocultural, political and other threats and challenges in the sphere of educational policy.....	124
Kondratenko O. Conceptual foundations of information policy of the Russian Federation: origins and current status.....	100	Rusanova M. British school of geopolitical about boundaries as the main factor that affects the geopolitics (early twentieth century).....	130
Palinchak M. Relations between state and church in Slovak Republic.....	106	Fedorova E. The national interests of Spain in Subsaharian region: the war in Mali.....	134
Petrushkevich M. Features of information society development and religious communication.....	111	Shamraeva V. Historiography of the ukrainian-american intergovernmental relations.....	140
Pechenka Y. Political nature of self-government: the basic features, competences, models.....	116	Gorbatyuk T. The role of the Internet in the development of the globalized society.....	146
Polyanska V. The synergetic approach to the political-aesthetical phenomenon study: the basic notions and concepts review.....	120		

Наукове видання

ФІЛОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Науковий журнал

Випуск 5

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15512-4048Р від 25.08.2009 р.

Редактори В. П. Пименов, Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко

Підписано до друку 10.04.2013. Формат 60х84 1/8. Папір друкарський.
Друк плоский. Гарнітура Times New Romans.
Ум друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 22,06.
Тираж 100 прим. Вид. № 1776. Зам. №

Свідоцтво держ. реєстр. Серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ» просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Віддруковано в друкарні ЛіраМ
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1.
Свідоцтво ДП №14 від 13.07.2000 р.